ХОЗ,10
1178

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

БЮЛЕТЕНЬ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

7'2002

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ 7'2002

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

код экземпляра 95900

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Щорічний бюлетень
Київського інституту внутрішніх справ

Видання здійснено за фінансової підтримки Міжнародного Фонду "Відродження" за програмою "Сприяння реформуванню пенітенціарної системи в Україні"

Київ 2002
"МП Леся"

ББК 67.309я43

Рекомендовано до видання Вченою радою інституту 27 березня 2002 р., протокол № 4

П78 **Проблеми пенітенціарної теорії і практики:** Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. / Редкол.: В.М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К.: КІВС, "МП Леся", 2002. – 467 с.

Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних, психологічних, педагогічних наук (Бюлетень ВАК України – 1999. – № 4; 2000. – №2). Видається з грудня 1996 року.

ISBN 966-7166-11-2

Засновник: Київський інститут внутрішніх справ

Редакційна колегія:

Синьов В.М., дійсний член Академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук (головний редактор);
Музика А.А., доктор юридичних наук (заступник головного редактора);
Джужа О.М, доктор юридичних наук;
Калюжний Р.А., доктор юридичних наук;
Костицький М.В., доктор юридичних наук;
Кириченко О.А., доктор юридичних наук;
Бех І.Д., доктор психологічних наук;
Татенко В.О., доктор психологічних наук;
Трофімов Ю.Л., доктор психологічних наук;
Яковенко С.І., доктор психологічних наук;
Медведєв В.С., доктор психологічних наук;
Киричук О.В., доктор педагогічних наук;
Лігоцький А.О., доктор педагогічних наук;
Оржехівська В.М., доктор педагогічних наук;
Пометун О.І., доктор педагогічних наук;
Терещук О.В., кандидат юридичних наук;
Беца О.В., кандидат педагогічних наук;
Фаренюк С.Я., кандидат юридичних наук;
Діденко А.П., кандидат економічних наук.

Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
За достовірність наведених даних, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори.

Бюлетень зареєстрований у Міністерстві України у справах преси та інформації – свідоцтво серія КВ № 1814 від 19.02.1996.

Українська юридична академія
Інв. №111239

© Київський інститут внутрішніх справ, 2002

Розділ І
ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

В.А.Льовочкін,
Голова Державного департаменту України з питань виконання покарань генерал-лейтенант внутрішньої служби

Тривалий час інформація щодо умов виконання покарань була закритою та черпалася в основному від тих, хто повертався „звідти", повідомлень правозахисних організацій, або з доповідей функціонерів про те, що „перековування" здійснюється ефективно.

За часи незалежності нашої держави система виконання покарань активно реформується, стала відкритою для громадськості, преси, проблеми реформування часто обговорюються і висвітлюються засобами масової інформації, громадськість, преса намагаються висвітлити те, що раніше було відомо далеко не всім.

Державний департамент України з питань виконання покарань був утворений згідно з Указом Президента України від 22 квітня 1998 року на базі колишнього Головного управління виконання покарань, і Указом від 12 березня 1999 року був виведений із підпорядкування Міністерства внутрішніх справ.

Ці рішення було прийнято відповідно до Концепції реформування кримінально-виконавчої системи 1991 року та зобов'язань, прийнятих Україною під час вступу до Ради Європи.

В теперішній час у Державному департаменті зосереджені усі функції, необхідні для організації виконання кримінальних покарань та здійснення інших завдань, покладених на це відомство державою.

Основними завданнями Департаменту є:

- здіснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;
- забезпечення виконання вироків суду і застосування передбачених законом засобів виправлення засуджених;
- забезпечення додержання вимог законодавства в органах та установах виконання покарань;
- керівництво органами та установами виконання покарань;
- правовий і соціальний захист працівників кримінально-виконавчої системи та членів їх сімей.

Загальна чисельність персоналу органів та установ кримінально-виконавчої системи складає 45,8 тис. чоловік.

На сьогодні в структурі Департаменту існує 180 установ, в тому числі 131 виправна колонія, з яких 12 – для тримання жінок; 11 виховних колоній для неповнолітніх та 33 слідчих ізолятори. Крім того ще діють 5 лікувально-трудових профілакторіїв.

Станом на 1 січня поточного року в установах трималося майже 192,3 тис. осіб, з яких 147,5 тис. у виправних установах, 41,1 тис. – у слідчих ізоляторах.

У структурі Департаменту та регіональних управлінь утворено кримінально-виконавчу інспекцію, на яку покладена організація виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Сьогодні на обліку у підрозділах інспекції перебуває 139,6 тис. засуджених.

За останні два роки прийнято 5 законів, видано 7 Указів Президента України, 15 постанов Уряду з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи. У Департаменті переглянуто і приведено у відповідність Конституції України і чинному законодавству всю нормативну базу діяльності установ виконання покарань.

Відповідно до Указу Президента України від 3 жовтня 1992 р. № 493/92 "Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади" нормативно правові акти, які видаються міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, органами господарського управління та контролю і зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, підлягають державній реєстрації.

Відомчі нормативні документи Департаменту, що стосуються соціального захисту працівників органів і установ виконання покарань, покращання умов тримання ув'язнених та засуджених з метою забезпечення у повному обсязі міжнародних зобов'язань України щодо гарантування їх прав та людської гідності, подальшої гуманізації виконання кримінальних покарань, пройшли державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України.

За цей час є певні здобутки практично по всіх напрямках роботи і всі вони були підпорядковані головному – забезпеченню прав і основних свобод людини.

Проте однією з гострих проблем є перенаселення місць позбавлення волі. За період з 1992 року по теперішній час чисельність спецконтингенту збільшилась практично удвічі, що у свою чергу значно ускладнило забезпечення проведення соціально-психологічної роботи, зайнятості, комунально-побутового забезпечення, харчування і медичного обслуговування.

Проблему тюремного перенаселення повинна вирішити судово-правова реформа і нове законодавство, в основі яких має бути захист прав і свобод громадян. Це – запорука нашої державності, демократичності, гуманізму і законності судочинства.

Якщо не вирішити цю проблему, то всі зусилля покращати умови тримання засуджених і ув'язнених будуть марними. Крім того, не є реальним завдання (з економічної точки зору) утримувати в задовільних умовах таку кількість осіб, позбавлених волі. Шляхи подолання такого стану відомі, є відповідний власний досвід, рекомендації Ради Європи, тому при перегляді

законодавчої бази, існуючої практики попереднього ув'язнення та призначення позбавлення волі це слід враховувати.

Україна, крім своїх національних особливостей має особливості притаманні всім пострадянським державам. Це перш за все відношення до організації виправного процесу із засудженими, реалізація якого була орієнтована на колективні методи впливу на особу засудженого. У свою чергу це обумовило специфіку розміщення засуджених у виправно-трудових установах у гуртожитках казармового типу, що безумовно збільшує навантаження на працівників соціально-психологічної служби, які прийшли на заміну начальникам загонів, і є головним фактором відставання комунально-побутових умов тримання засуджених від європейських норм і стандартів. Зараз ведеться відповідна робота щодо подолання цього відставання, але воно потребує часу і безумовно коштів.

Останнього часу значно поширилась участь у процесі ресоціалізації засуджених неурядових організацій та громадськості. За їх допомогою проводяться культурно-масові заходи, надається консультативна та гуманітарна допомога засудженим. В установах виступають майстри мистецтв, ставляться театральні вистави, проводяться концерти самодіяльності засуджених, створюються самодіяльні театри. З метою підвищення духовності засуджених обладнано молитовні кімнати та каплички, які надають можливість проводити заходи релігійного характеру з прихильниками різних віросповідань.

З труднощами, але запроваджується нова система взаємовідносин персоналу і засуджених, яка базується на принципах педагогіки співробітництва, в основі якої лежить широке застосування сучасних методик педагогіки та психології.

З метою удосконалення організації виховної роботи із засудженими та приведення її до європейських стандартів між Департаментом та Дирекцією з питань розвитку і співробітництва Швейцарії укладено договір щодо реалізації проекту "Установа-модель ". У рамках цього проекту на базі Білоцерківської виправної колонії Київської області (№ 35) створюється "установа-модель", де змінено традиційне для колоній розміщення засуджених за блочним принципом, кількість засуджених у відділенні зменшена зі 100 до 50 осіб та подвоєна чисельність начальників відділень соціально-психологічної служби, що надає можливість начальнику відділення глибше вивчати особистість засуджених та більш якісно проводити з ними індивідуальну виховну та профілактичну роботу. Внаслідок виконаної роботи по переобладнанню приміщень, в яких тримаються засуджені, їх комунально-побутові умови та санітарно-гігієнічні норми проживання наближені до стандартів, передбачених Європейськими в'язничними правилами. Це значною мірою сприяє мінімізації негативних наслідків ув'язнення на особистість засуджених, збереженню їх здоров'я, а також підвищенню особистої безпеки. Зазначеним проектом також передбачено подальше обладнання Білоцерківського училища професійної підготовки, що надасть можливість проводити первинну підготовку та підвищення кваліфікації персоналу установ кримінально-виконавчої системи України, а також його стажування на базі Білоцерківської виправної колонії (№ 35).

Крім цього, укладено договір про співробітництво з Адміністрацією тюрем та пробації Швеції щодо організації навчання працівників кримінально-виконавчої системи сучасним методикам з виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також угоду з Нідерландським Гельсінським Комітетом щодо практичного впровадження норм, що регулюють виконання покарань для неповнолітніх.

У грудні минулого року відбулося шосте засідання Керівного комітету Ради Європи з реформування кримінально-виконавчої системи України, на якому обговорено шляхи подальшої співпраці. Експерти Ради Європи відмітили значний прогрес за останній час.

В сучасних умовах пред'являються високі вимоги до підвищення ефективності охорони і нагляду. На жаль, існуюча технічна база застаріла і потребує ремонту і оновлення. Це у свою чергу змушує міняти підходи до технічної оснащеності установ і шукати нові рішення. Придбання нових технічних засобів охорони потребує значних коштів, тому на базі Державного дослідно-експериментального підприємства в м. Дніпродзержинську, що підпорядковане Департаменту, налагоджено їх ремонт.

Для забезпечення зайнятості засуджених і набуття ними професії в місцях позбавлення волі створено виробничий потенціал, який в цілому мінімально забезпечує потреби кримінально-виконавчої системи, але використовується він неефективно. 134 підприємства установ виконання покарань нараховують 1,1 млн. кв. метрів виробничих площ, 24 тис. одиниць технологічного обладнання. Крім цього є 12 сільгоспустанов, які мають 49 тис. га ріллі. Але, незважаючи на це, близько 50 відсотків засуджених не зайняті працею. Звідси ще одна проблема – вироблення механізму включення потужностей системи у промисловий потенціал країни. За ініціативою Департаменту в кожній області разом з облдержадміністраціями розроблені та затверджені програми залучення промислового потенціалу підприємств установ кримінально-виконавчої системи в економіку регіонів, є відповідна програма, що схвалена Урядом. Враховуючи важливість і актуальність цієї проблеми 14 лютого п. р. за участю представників органів влади, науковців, керівних працівників пенітенціарної системи України, інших країн, громадських організацій, підприємців проведено "круглий стіл", на якому обговорено перспективні напрямки подальшого розвитку виробничо-господарської діяльності підприємств установ виконання покарань, вдосконалення співробітництва з місцевими органами та підприємствами різних форм власності, інвестування підприємств кримінально-виконавчої системи тощо.

В умовах стрімкого зростання чисельності засуджених відстають комунально-побутові умови тримання. Тому Департамент ініціював прийняття Урядом постанови № 986 — 2000 року, якою затверджено комплексну програму зміцнення матеріальної бази органів і установ виконання покарань на 2000—2004 роки, якою передбачено, додаткове облаштування 12 тис. місць для тримання засуджених, створення спеціальних установ для тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, продовження робіт з будівництва дев'яти нових слідчих ізоляторів тощо.

Робиться усе, щоб персонал уяснив нові принципи, новий етичний підхід до роботи.

Проведено оновлення персоналу, ведеться його навчання, створено власну базу — училища у Чернігові, Дніпродзержинську, Білій Церкві, організовано навчання на місцях за спеціальними програмами.

Посилено боротьбу з корупцією у т. ч. із вступом персоналу у заборонені зв'язки із засудженими та їх родичами.

Таке реформування — процес складний і тривалий. Потрібні глибокі зміни в культурі, принципах функціонування системи.

Друга фундаментальна зміна — демілітаризація персоналу. Як відомо Департамент увійшов у XXI століття демілітаризованими — на зміну внутрішнім військам прийшли співробітники системи, які працюють за контрактом.

Зараз створюється належна навчальна база, готується спеціальна нова програма для навчання основних категорій працівників.

Практично всі напрями реформування, що були затверджені Урядом ще у 1991 році, на теперішній час реалізовані, або потребують нових підходів у вирішенні, тому Департаментом підготовлено Програму першочергових заходів подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 -2005 роки, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 року № 167 "Про затвердження Програми першочергових заходів подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 -2005 роки". Ця Програма охоплює всі сфери діяльності кримінально-виконавчої системи.

Проведена протягом останніх років послідовна реформа кримінально-виконавчої системи дозволила зробити ряд суттєвих кроків щодо гуманізації відбування кримінальних покарань, зміцнення законності, стабілізації обстановки в місцях позбавлення волі.

Подальше реформування кримінально-виконавчої системи спрямоване, перш за все, на соціальну переорієнтацію системи виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду, принципів гуманізму, законності, демократизму, справедливості, диференційованого та індивідуального виховного впливу на засудженого.

Реформування системи ведеться по чотирьох основних напрямках:

1. Законодавче забезпечення.
2. Покращання матеріальної бази.
3. Зміна змісту роботи із засудженими і ув'язненими.
4. Кадрове забезпечення.

Програмою першочергових заходів подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 – 2005 роки передбачається прийняття нового Кримінально-виконавчого кодексу України і Закону України "Про державну службу виконання покарань", проекти яких подано до Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України. Це якісно нові законодавчі акти, що відповідають сучасним вимогам і міжнародній пенітенціарній теорії і практиці.

Крім цього, укладено договір про співробітництво з Адміністрацією тюрем та пробації Швеції щодо організації навчання працівників кримінально-виконавчої системи сучасним методикам з виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також угоду з Нідерландським Гельсінським Комітетом щодо практичного впровадження норм, що регулюють виконання покарань для неповнолітніх.

У грудні минулого року відбулося шосте засідання Керівного комітету Ради Європи з реформування кримінально-виконавчої системи України, на якому обговорено шляхи подальшої співпраці. Експерти Ради Європи відмітили значний прогрес за останній час.

В сучасних умовах пред'являються високі вимоги до підвищення ефективності охорони і нагляду. На жаль, існуюча технічна база застаріла і потребує ремонту і оновлення. Це у свою чергу змушує міняти підходи до технічної оснащеності установ і шукати нові рішення. Придбання нових технічних засобів охорони потребує значних коштів, тому на базі Державного дослідно-експериментального підприємства в м. Дніпродзержинську, що підпорядковане Департаменту, налагоджено їх ремонт.

Для забезпечення зайнятості засуджених і набуття ними професії в місцях позбавлення волі створено виробничий потенціал, який в цілому мінімально забезпечує потреби кримінально-виконавчої системи, але використовується він неефективно. 134 підприємства установ виконання покарань нараховують 1,1 млн. кв. метрів виробничих площ, 24 тис. одиниць технологічного обладнання. Крім цього є 12 сільгоспустанов, які мають 49 тис. га ріллі. Але, незважаючи на це, близько 50 відсотків засуджених не зайняті працею. Звідси ще одна проблема – вироблення механізму включення потужностей системи у промисловий потенціал країни. За ініціативою Департаменту в кожній області разом з облдержадміністраціями розроблені та затверджені програми залучення промислового потенціалу підприємств установ кримінально-виконавчої системи в економіку регіонів, є відповідна програма, що схвалена Урядом. Враховуючи важливість і актуальність цієї проблеми 14 лютого п. р. за участю представників органів влади, науковців, керівних працівників пенітенціарної системи України, інших країн, громадських організацій, підприємців проведено "круглий стіл", на якому обговорено перспективні напрямки подальшого розвитку виробничо-господарської діяльності підприємств установ виконання покарань, вдосконалення співробітництва з місцевими органами та підприємствами різних форм власності, інвестування підприємств кримінально-виконавчої системи тощо.

В умовах стрімкого зростання чисельності засуджених відстають комунально-побутові умови тримання. Тому Департамент ініціював прийняття Урядом постанови № 986 — 2000 року, якою затверджено комплексну програму зміцнення матеріальної бази органів і установ виконання покарань на 2000—2004 роки, якою передбачено, додаткове облаштування 12 тис. місць для тримання засуджених, створення спеціальних установ для тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, продовження робіт з будівництва дев'яти нових слідчих ізоляторів тощо.

Робиться усе, щоб персонал уяснив нові принципи, новий етичний підхід до роботи.

Проведено оновлення персоналу, ведеться його навчання, створено власну базу — училища у Чернігові, Дніпродзержинську, Білій Церкві, організовано навчання на місцях за спеціальними програмами.

Посилено боротьбу з корупцією у т. ч. із вступом персоналу у заборонені зв'язки із засудженими та їх родичами.

Таке реформування — процес складний і тривалий. Потрібні глибокі зміни в культурі, принципах функціонування системи.

Друга фундаментальна зміна — демілітаризація персоналу. Як відомо Департамент увійшов у XXI століття демілітаризованими — на зміну внутрішнім військам прийшли співробітники системи, які працюють за контрактом.

Зараз створюється належна навчальна база, готується спеціальна нова програма для навчання основних категорій працівників.

Практично всі напрями реформування, що були затверджені Урядом ще у 1991 році, на теперішній час реалізовані, або потребують нових підходів у вирішенні, тому Департаментом підготовлено Програму першочергових заходів подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 -2005 роки, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 року № 167 "Про затвердження Програми першочергових заходів подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 -2005 роки". Ця Програма охоплює всі сфери діяльності кримінально-виконавчої системи.

Проведена протягом останніх років послідовна реформа кримінально-виконавчої системи дозволила зробити ряд суттєвих кроків щодо гуманізації відбування кримінальних покарань, зміцнення законності, стабілізації обстановки в місцях позбавлення волі.

Подальше реформування кримінально-виконавчої системи спрямоване, перш за все, на соціальну переорієнтацію системи виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду, принципів гуманізму, законності, демократизму, справедливості, диференційованого та індивідуального виховного впливу на засудженого.

Реформування системи ведеться по чотирьох основних напрямках:

1. Законодавче забезпечення.
2. Покращання матеріальної бази.
3. Зміна змісту роботи із засудженими і ув'язненими.
4. Кадрове забезпечення.

Програмою першочергових заходів подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 – 2005 роки передбачається прийняття нового Кримінально-виконавчого кодексу України і Закону України "Про державну службу виконання покарань", проекти яких подано до Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України. Це якісно нові законодавчі акти, що відповідають сучасним вимогам і міжнародній пенітенціарній теорії і практиці.

Реформування передбачає докорінні зміни, які розраховані на перспективу. Зокрема, передбачається розширити практику застосування покарань, альтернативних позбавленню волі, та створити в країні службу пробації. Законодавчо передбачити стислі терміни слідства, у тому числі судового. Визначити та створити оптимальну кількість місць у слідчих ізоляторах та виправних установах. Привести умови тримання ув'язнених та засуджених у відповідність з міжнародними стандартами, згідно із ратифікованими Україною угодами.

Реформою передбачається поетапна зміна умов тримання засуджених по мірі їх виправлення, визначаються гарантовані права засуджених на побачення, отримання посилок, передач, придбання продуктів харчування, відрахування із заробітної плати на особисті рахунки. Чітко будуть урегульовані питання матеріально-побутового і медично-санітарного забезпечення, надання засудженим психологічної та педагогічної допомоги.

Реформою більш реально і чітко визначаються цілі і завдання виконання кримінальних покарань: "... захист інтересів особи, суспільства та держави шляхом ресоціалізації засуджених, а також попередження злочинів як засудженими, так і іншими особами". Процес ресоціалізації має на меті виправлення засудженого, формування у нього правослухняної поведінки, стимулювання становлення на життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам, шляхом відновлення, збереження та розвитку соціально корисних якостей і відносин під час відбування покарання та соціальної адаптації після звільнення з місць позбавлення волі.

У зв'язку з переходом до ринкової економіки передбачається перебудова виробничо-господарської діяльності установ, підвищення матеріальної та моральної зацікавленості засуджених у результатах своєї праці, надання права вибирати професію. Виробництво буде більш зорієнтовано на навчання засуджених новим професіям та удосконалення тих, якими вони володіють, для кращої адаптації у суспільстві після звільнення.

Для якісного проведення реформи передбачається суттєво поліпшити роботу з добору, підготовки, виховання кадрів кримінально-виконавчої системи, поліпшення їх соціального і правового захисту, створення належної матеріально-технічної бази власних навчальних закладів.

Реформування передбачає більш широке залучення до процесу ресоціалізації засуджених громадськості, неурядових організацій, посилення контролю за діяльністю установ.

Підтвердженням дотримання принципів гуманності державної кримінальної політики став **новий Кримінальний кодекс України, який набрав чинності з 1 вересня 2001 року**. Новий Кодекс ґрунтується на Конституції України та загально визнаних принципах і нормах міжнародного права, цивілізованого кримінального права.

Новий Кримінальний кодекс України містить серйозні новації, які кардинально впливають на діяльність кримінально-виконавчої системи.

Відміною нового Кримінального кодексу від попереднього є остаточна **відмова від смертної кари** як виняткової міри покарання, встановлення

довічного позбавлення волі лише за злочини, пов'язані з умисним вбивством людини при обтяжуючих обставинах.

В Кодексі розширено **систему покарань, альтернативних позбавленню волі**, зокрема:

— громадські роботи;
— арешт;
— обмеження волі.

Введення нових видів кримінальних покарань сприятиме попередженню криміналізації особистості, насамперед тих, хто притягується до кримінальної відповідальності вперше, та за злочини невеликої тяжкості.

Департаментом вже визначена мережа органів та підрозділів, на які покладається виконання нових видів покарань. Зокрема, утворено 16 виправних центрів для тримання осіб, засуджених до обмеження волі.

Новим Кримінальним кодексом України **декриміналізовано низку діянь, суспільна небезпечність яких не є великою** і боротьба з якими вважається достатньою шляхом застосування заходів адміністративно-правового, дисциплінарного, цивільно-правового або іншого впливу.

Це стосується таких діянь, як ухилення від лікування венеричної хвороби; наклеп; образа; виготовлення спиртних напоїв і торгівля ними; спекуляція; порушення правил торгівлі; незаконна торгівельна діяльність тощо (всього декриміналізовано більше 40 складів злочину, передбачених Кримінальним кодексом 1960 року).

У відповідності з Прикінцевими і перехідними положеннями Кримінального кодексу вироки стосовно осіб, засуджених за діяння, які декриміналізовано, підлягають перегляду. Всього в установах кримінально-виконавчої системи таких осіб трималося більше 22 тис. Адміністрацією установ проведена велика робота щодо перегляду особових справ даної категорії засуджених та підготовки подань до судів для перегляду кримінальних справ.

Станом на 1 лютого п. р. у зв'язку з цим вже звільнено від покарання більше 3 тис. чоловік, іншим невідбута частина покарання значно скорочена.

В новому Кримінальному кодексу **скасовано інститут "особливо небезпечного рецидивіста"**, що було фактично „тавром" для людини і покарання призначалося не за злочин, а за особистість. Судами вже переглянуто справи відносно більш ніж 6,7 тис. засуджених, які раніше були визнанні особливо небезпечними рецидивістами. Строки їх покарання приведені у відповідність з положеннями нового законодавства, у зв'язку з чим значна частина цих осіб, які були засуджені за злочини невеликої тяжкості, звільнена від покарання.

У відповідності з новим Кримінальним кодексом також звільнено від покарання осіб, засуджених вперше за злочини невеликої тяжкості, вчинені у віці до 18 років.

В Кримінальному кодексі **введена низка нових норм, що забезпечують можливість звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, а також заохочувальних норм, що стимулюють позитивну**

поведінку засуджених. Це такі норми, як звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дієвим каяттям, примиренням винного з потерпілим, передачею на поруки. Певні категорії засуджених до позбавлення волі отримали право на звільнення від покарання з випробуванням, заміну невідбутої частини покарання більш м'яким.

Кримінальний кодекс України 1960 року встановлював жорсткі обмеження щодо можливості застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення.

На даний час **стаття 81 нового Кримінального кодексу не передбачає обмежень права на умовно-дострокове звільнення** для будь якої категорії засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Умовно-дострокове звільнення може бути застосовано для кожного, хто довів своє виправлення сумлінною поведінкою та ставленням до праці, а також фактично відбув встановлену Кодексом частину строку покарання. Наприклад, особам, засудженим за умисний особливо тяжкий злочин, а також тим, хто раніше звільнялися умовно-достроково та знову вчинили злочин протягом невідбутої частини покарання, необхідно відбути не менше трьох чвертей строку покарання.

Умовно-дострокове звільнення, безумовно, не розповсюджується на осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Але, стаття 87 Кримінального кодексу передбачає, що засудженим до довічного позбавлення волі актом про помилування може бути здійснена заміна довічного позбавлення волі на строк не менше 25 років. Звернутися з таким клопотанням до Президента України засуджений має право після відбуття не менш як 20 років.

Законом України від 11 січня 2001 року "Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України", проект якого був підготовлений за ініціативою Департаменту, значно **поліпшені умови тримання засуджених на суворому режимі тюремного ув'язнення,** а саме: надано право на короткострокові побачення, одержання посилок (передач), збільшена сума коштів, яку дозволяється витрачати для придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності, скасовані необґрунтовані обмеження на листування. Тривалість щоденної прогулянки збільшено з 30 хвилин до 1 години. (Такі ж умови тримання передбачені і для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі).

Цим Законом також внесені доповнення до статті 59 Виправно-трудового кодексу України, які передбачають, що у виправних установах для засуджених, які не мають повної загальної середньої освіти, створюються середні школи. Дана норма є відображенням гарантованого Конституцією України **права кожного громадянина на доступність та безоплатність повної загальної середньої освіти.** За ініціативою Департаменту починаючи з 2000 року у виправних колоніях поновлена діяльність загальноосвітніх навчальних закладів. На даний час у 78 виправних колоніях вже навчається понад 5,7 тис. засуджених. Важливість забезпечення для засуджених конституційного права на освіту підкреслена у Програмі " Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року", яка затверджена Указом Президента України від 31 серпня 2000 року № 1370.

Це дуже актуально тому, що з'явилась нова генерація засуджених, які не вміють ні читати, не писати, не мають професії. До засудження не працювали і не навчались 86,7 тис. осіб, не мають повну загальну середню освіту 19,3 тис засуджених. У дитячих колоніях з'явилось 195 круглих сиріт.

Законом України від 11 липня 2001 року „Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України" внесено зміни до статті 46 Кодексу, **які скасували обмеження за статейними ознаками щодо переведення засуджених до колоній-поселень**. У відповідності з новою редакцією ст.46 засуджені, які твердо встали на шлях виправлення, можуть бути представленні для переведення в колонію-поселення з виправних колоній загального і посиленого режиму – після відбуття не менше третини строку покарання, а з виправних колоній суворого режиму – після відбуття не менше половини строку покарання.

Новим Кримінальним кодексом не передбачені види режиму місць позбавлення волі. Для цього, як визначено у проекті Кримінально-виконавчого кодексу, мають бути створені установи за рівнями безпеки – відкритого типу, мінімального, середнього та максимального рівня безпеки, що відповідає класифікації злочинів за Кримінальним кодексом.

Мережа установ зазначених типів чітко визначена, що дасть можливість забезпечити роздільне тримання в них засуджених з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину, кількості судимостей, психологічних особливостей особи, тощо.

Для цього Департаментом створено якісно нову класифікацію установ за рівнями безпеки, як у Європі: відкритого типу, мінімального, середнього і максимального рівня безпеки, нову класифікацію і систему розподілу засуджених по установах.

Проектом нового Кримінально-виконавчого кодексу передбачається направлення знову засуджених осіб до місцевості, де вони проживали до засудження, що надасть змогу більш сприятливого вирішення проблеми ресоціалізації та участі в цьому їхніх рідних та близьких.

Для законодавчого вирішення окресленого кола проблем необхідно прийняти новий Кримінально-виконавчий кодекс, який було розроблено ще у 1995 році, доопрацьовано у 1997 році і подано до Кабінету Міністрів України. Проект зазначеного кодексу у червні 2001 року подано до Верховної Ради України, він вже пройшов експертизу і доопрацьований.

Одним із головних чинників подальшого реформування кримінально-виконавчої системи повинно бути правове регулювання її діяльності, тобто прийняття Закону України "Про державну службу виконання покарань в Україні". Проект цього закону буде поширюватись на державну службу виконання покарань, її центральний та територіальні органи управління, установи системи та навчальні заклади.

Відповідно до Положення про Департамент створена науково-методична рада Департаменту, на розгляд якої виносяться найбільш важливі питання наукового обґрунтування діяльності кримінально-виконавчої системи, нормативної бази щодо виконання кримінальних покарань.

Департамент має значну підтримку у вирішенні нагальних питань з боку Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України.

Проблеми діяльності пенітенціарної системи неодноразово обговорювалися на державному і міжнародному рівнях представниками усіх гілок влади, громадськістю, ведеться широка дискусія в засобах масової інформації, де позитивні зміни знаходять широку підтримку, а недоліки висвітлюються з високою гостротою і принциповістю. На якісно новий рівень поставлена взаємодія органів виконання покарань і правозахисних організацій. У минулому та поточному роках у Департаменті було проведено три засідання "круглого столу" з питань реформування системи виконання покарань за участю науковців і практичних працівників пенітенціарної системи України та ряду держав СНД, представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, громадських правозахисних організацій.

Вирішення питань реформування кримінально-виконавчої системи можливо за умови тісної взаємодії Департаменту з державними та громадськими організаціями, підвищення рівня національного і міжнародного співробітництва, координації спільних дій, належного кадрового і наукового забезпечення. У цьому запорука подальшого ефективного реформування.

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ ПРАЦІВНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

О.В. Терещук,
ректор Київського інституту внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

На сучасному етапі розвитку суспільства постала життєва необхідність перегляду значної кількості існуючих до недавнього часу уявлень про завдання, форми і методи підготовки персоналу органів внутрішніх справ. У інтегрованому вигляді це можна розглядати як необхідність формування світогляду нового типу, у тому числі і "професійного", в системі відомчої освіти. Це завдання в повній мірі стосується усіх суб'єктів навчально-виховного процесу.

Для ефективної реалізації цього завдання слід дотримуватися виконання певних умов. По-перше, не ототожнювати світогляд виключно із знанням. Тобто, запроваджений Е. Кантом термін "світогляд" не слід розуміти буквально як систему поглядів на світ (навіть наукових). Це головна вада просвітницької концепції людини. Саме абсолютизація ролі знання, стійка презумпція, що можна за допомогою абсолютного знання ззовні формувати особистість, спричинила до появи "репресивної педагогіки" з її монологічністю та імперативними методами навчання і виховання типу "не бажаєш – примусимо". Необхідно зазначити, що в класичному вигляді ця "педагогіка" у нас не прижилась. За останні 5 років з числа курсантів звільнено 144 особи, з яких – 52 з негативних мотивів. Лише у 2000/01 навчальному році за неуспішність відраховано 15 курсантів, що у три рази перевищує показник 1999/01 н.р. і у сім разів – 1998/99 н.р. Є очевидним, що за допомогою "репресивної педагогіки" фахівця нового типу не підготувати. По-друге, при складанні освітньо-професійних характеристик і програм, які базуються на бажаних світоглядних засадах, слід виходити з того, що світогляд є системою принципів та знань, ідеалів і цінностей, надій та вірувань, поглядів на сенс і мету життя, які визначають діяльність індивіда й органічно входять до його вчинків, та норм мислення. Іншими словами, світогляд може мати місце лише там, де є "само", тобто свідоме самовиховання, саморозвиток, самообмеження тощо. Світогляд – інтегральне духовне утворення, що спонукає до практичної дії, яка відповідає суспільне значущим потребам, нормам і цінностям.

У структурному вимірі прийнято виділяти в світогляді три взаємопов'язані підсистеми або рівні: світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння. За ступенем та повнотою самосвідомості його можна поділити на життєво практичний (здоровий глузд) і теоретичний (логічно впорядковані системи, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань).

Світогляд за своєю суттю є універсальним, оскільки інтегрує знання і почуття у переконання, а також практичним, тому що орієнтує на вирішен-

ня найважливіших проблем людського існування, виражає імперативи поведінки людини та сенс життя. Саме у цьому і полягає головне функціональне призначення світогляду.

Чи зможуть педагогічний і командний склад інституту сприяти формуванню такого світогляду в наших курсантів? Аналіз показав, що шлях для досягнення цієї мети обрано правильно. Третина курсантів навчається на "відмінно" та "добре", наші випускники зарекомендували себе кваліфікованими фахівцями. А що ж інші? Вони не придатні до служби в ОВС? Можна зробити висновок, що 50 відсотків курсантів працюють над собою далеко не в повну силу. А причина тут у тому, що власне через невідповідності між думкою (бажанням стати офіцером-правоохоронцем) та дією (аби був диплом) починається моральна деформація, соціальна мімікрія, конформізм і лицемірство такої особи. Для того, щоб вийти з цієї ситуації, потрібно чітко сформувати у навчальному закладі свою науково і практично обґрунтовану модель світогляду. Зробимо ряд попередніх проміжних висновків:

1. Світогляд, як цілісне духовне утворення, складається з основних елементів-блоків, а саме: психологічно-емоційного (почуття, віра, сподівання, ідеал, воля тощо) та раціонального (система знань, принципів, вмінь тощо), які в свою чергу складають систему переконань – суть будь-якого світогляду.

2. На базі переконань формується стійка життєва позиція, яка детермінує усі види діяльності людини.

3. Світогляд не можна привнести, мова може йти лише про створення належних умов і можливостей для самостійного його формування індивідом.

4. Термін "професійний світогляд" допустимо застосовувати виключно для підкреслення специфічного, якісного забарвлення основних елементів світогляду індивіда, утвореного довгостроковою підготовкою та здійсненням професійної діяльності в цілому і в правоохоронній сфері зокрема.

5. Рівень (достатність або недостатність) сформованості "професійного світогляду" у курсанта неможливо об'єктивно оцінити. Мова може йти лише про оцінку тих чи інших його складових ("зрізи знань", тестування, атестаційні характеристики тощо), адже світогляд виступає у вигляді одночасно як процесу, так і низки певних результатів.

6. Основну увагу в навчальному процесі необхідно зосередити на сприянні досягненню курсантами таких результатів, які оптимально відповідають вимогам професійної готовності працівника ОВС.

7. Однією з основних умов формування світогляду нового типу є гуманізація системи сучасної відомчої освіти, виявлення особистісного сенсу та задоволення від навчання, що приведе до певного обмеження та доповнення соціоцентричного підходу, в межах якого метою розвитку особистості є її соціалізація й професіоналізація з позицій максимальної суспільної користі за допомогою зовнішніх впливів загальних стандартів і нормативів.

Конкретизуючи раніше викладені теоретичні положення, логічно постає запитання, як і які саме якості необхідно допомогти формувати курсанту в

процесі навчання. Для цього необхідно повернутись до рівнів світогляду. На нашу думку, основне поле дії визначається підсистемами світосприйняття та світорозуміння, бо саме тут формується те, що позначається інтегруючим терміном "професіоналізм".

Відомо, що професіоналізм на практиці реалізовується через систему вмінь, які у згорнутому вигляді містять в собі також знання і навички.

До основних вмінь, що визначають сучасні акмеологічні школи і, на нашу думку, повинні бути властиві працівнику ОВС, належать такі:

– гностичні – вміння аналізувати друковані джерела інформації, різні теоретичні концепції, досліджувати об'єкт, процес і результат власної діяльності, аналізувати соціальні явища та процеси, їх вплив на розвиток особистості, вивчати індивідуальні психічні та вікові особливості різних категорій людей, їх поведінку, мотивацію тощо;

– проектні – вміння формувати цілі, систему завдань майбутньої діяльності, прогнозувати програму індивідуального розвитку, моделювати зміст, форми і методи діяльності, можливі ситуації, моделі поведінки людини;

– конструктивні – вміння реалізовувати поставлені завдання, обирати оптимальні форми і методи в роботі з різними категоріями людей тощо;

– комунікативні – вміння встановлювати оптимальні відносини, виявляти такт, ввічливість, управляти емоціями за будь-яких умов;

– організаційні – вміння сприяти досягненню визначеної мети, організовувати виконання завдань, навчати способам орієнтації в різних соціальних ситуаціях, приймати самостійні рішення тощо;

– оціночні – вміння оцінювати результат власної роботи, контролювати особисті дії, поведінку, психологічний стан тощо.

Ми вважаємо, що зараз постала необхідність певного перегляду і уточнення частини освітньо-професійних характеристик, з урахуванням рекомендацій раніше наведеного.

Окрім того, це потребує більш наполегливого і поглибленого використання проблемно-діяльнісної технології навчання, що є предметом окремого дослідження та обговорення.

Відомо, що професійна діяльність юриста, працівника правоохоронних органів, яка базується на певному оволодінні знаннями, вміннями та навичками, і є тим головним фактором, який диктує зміст та форми відповідної навчально-виховної діяльності, що визначає професійно орієнтовані якості працівника органів внутрішніх справ. Вважаємо за необхідне нагадати їх перелік:

– мотивація, що ґрунтується на потребах, професійних інтересах, ідеалах, ціннісних орієнтаціях;

– цілеспрямованість, що виявляється у постановці завдань, розподілі обов'язків, контролі та прогнозуванні;

– когнітивні якості (сприйняття, пам'ять, мислення, увага, уявлення);

– комунікативні якості, що виявляються під час контактів (відкритість, емоційна стійкість, культура спілкування і поведінки);

– емоційно-вольові якості, що виявляються у здатності приймати рішення, оперативній готовності, професійних навичках і звичках, саморегуляції, самоконтролі, стресостійкості, почутті відповідальності тощо;

– індивідуально-психологічні: урівноваженість, рішучість, наполегливість, дисциплінованість тощо.

Більш змістовно і докладно з цією проблемою можна ознайомитись у роботі Ануфрієва М.І., Бандурки О.М., Ярмиша О.Н. (Вищий заклад освіти МВС України. – Харків: Університет внутрішніх справ, 1999). Така структуризація особистісних якостей спеціаліста необхідна для визначення його детермінуючої спрямованості, яка сприяє формуванню професіоналізму, "професійного світогляду" через оволодіння відповідними уміннями і знаннями. Слід зазначити, що реалізація цього завдання ставить підвищені вимоги до соціолого-психологічного супроводження навчально-виховного процесу, яка повинна здійснюватися фахівцями спеціального підрозділу навчального закладу (лабораторія, центр тощо).

З'ясувавши, які якості "професійного світогляду" необхідно сформувати, слід зупинитись на основних проблемах, пов'язаних з реалізацією цього завдання. Виділимо головні з них.

По-перше, це відсутність сталої "моделі" загальнодержавних і відомчих стандартів кваліфікації спеціаліста.

По-друге, складність і довготривалість практичної реалізації принципу гуманізації й гуманітаризації процесу навчання.

Дійсно, певна трансформація процесу підготовки спеціалістів-правоохоронців відбулась. Однак, ці зміни здебільшого торкались лише зовнішнього оформлення навчальної діяльності і майже не зачіпали її зміст, тобто глибинна сутність навчального процесу залишилась колишньою: викладачі використовують масив методичних матеріалів попередніх поколінь (що не завжди погано) і вчать курсантів подібно тому, як і у свій час вчили їх, використовуючи ті ж самі прийоми і методики. Спрацьовує механізм "спадковості поколінь" у викладанні, який при усіх його позитивних моментах має і негативний бік – використовуються шаблони, стереотипи в організації навчального процесу, залишається майже незмінним його зміст. Тому, на нашу думку, потребує ґрунтовного перегляду Тимчасове положення про організацію навчальної і навчально-методичної роботи у вищих навчальних закладах МВС України (наказ МВС України від 14 серпня 1992 року № 519). Проблема формування професійного світогляду фахівців правоохоронної діяльності не знайшла свого місця в Програмі розвитку системи відомчої освіти та вузівської науки на період 2001-2002 роки.

Потребує остаточного вирішення проблема міждисциплінарних зв'язків, які фіксуються переважно теоретично. Заслуговує на увагу пропозиція створення у навчальних планах "блоків практичної підготовки" для проведення комплексних практичних занять викладачами різних кафедр по типу командно-штабних навчань на базі навчальних райвідділів із залученням фахівців практичних органів. Відповідно слід переглянути зміст і кількість навчальних дисциплін з метою усунення дублювання і певного розвантаження навчального бюджету. Так, зараз

під час підготовки спеціаліста-юриста викладається 79 навчальних дисциплін, психолога – 99. Бюджет навчального часу 4-річних навчальних планів становить відповідно 10164 години (юристи) та 8142 години (психологи), що більше, ніж у цивільних закладах освіти з 5-річним терміном навчання. Таке перевантаження навчальних планів призводить до зайвого напруження у роботі як викладацького, так і курсантського складу, особливо на молодших курсах, що не може не відобразитися на якості їх роботи та навчання.

Слід відзначити, що в нашому інституті розпочато вже модернізаційну роботу стосовно зазначених напрямків. Так, проведено ряд нарад та семінарів з метою оцінки існуючого стану, підготовлено декілька варіантів пропозицій з питань реорганізації кафедр, перелік і зміст навчальних дисциплін з метою їх комплексування, посилення практично-діяльнісного спрямування. Окрім того, передбачається збільшення обсягів часу для самостійного вивчення ряду навчальних дисциплін курсантами старших курсів з відповідним зменшенням аудиторних занять і в першу чергу лекційних. Для індивідуалізації та підвищення зацікавленості курсантів у навчанні запроваджено ряд лекторіїв, переважно етико-психологічного спрямування, які органічно доповнюють навчальні програми. Є певні наробки з питань проведення ряду педагогічних експериментів.

По-третє, це проблема усунення "усередненого критерію вимог" до якості підготовки курсантів, рівня їх професійної готовності до виконання певних обов'язків. Мається на увазі надання можливості навчальному закладу доповнити систему реалізації безперервної та багаторівневої підготовки спеціаліста. Мова йде про те, щоб у навчальних планах передбачити умовні рівні, які б відповідали вимогам, що висуваються для підготовки "молодшого спеціаліста", "бакалавра" та "спеціаліста". Припустимо, відповідно 2, 3 та 4 курси. За рахунок цього з'явилася б можливість проводити "природний відбір" – відсів з присвоєнням кваліфікації, спеціального звання і направлення до практичних органів для заміщення посад, які не потребують вищої освітньої кваліфікації. Одночасно слід передбачити їх право на подальше навчання, але вже на заочній формі. Такий захід, безумовно, вплине на мотивацію курсантів і надасть змогу індивідуалізації освіти за рахунок зменшення кількості курсантів на старших курсах.

Підсумовуючи вищезазначене, слід зауважити, що зміст, форми організації та реалізації навчального процесу в основному сприяють формуванню світогляду курсантів. Однак, сучасні вимоги до підготовки спеціаліста органів внутрішніх справ, його "професійного світогляду" диктують необхідність суттєвої трансформації навчально-виховного процесу.

Українська юридична академія
Інв. № 111539

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД СТВОРЕННЯ СЛІДЧОГО АПАРАТУ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

О.Ф. Штанько,
перший проректор
Київського інституту внутрішніх справ,
заслужений юрист України

У сучасній суспільно-політичній обстановці суттєвого значення набуває історико-національний досвід, як при формуванні правової системи в цілому, так і при визначенні шляхів розвитку окремих галузей права або напрямків діяльності, у тому числі і в частині, що стосується визначення шляхів розвитку слідчого апарату або його реформування.

При дослідженні історичних особливостей становлення і розвитку правоохоронної системи України і, зокрема, слідчого апарату органів внутрішніх справ не можна ігнорувати безперечний зв'язок цього процесу зі становленням державності в цілому, починаючи ще з древнього періоду Руси-України.

За часів Київської Русі, в період раннього феодалізму, при розслідуванні злочинів існував обвинувальний кримінальний процес. Подібні моделі кримінального процесу, характерною рисою яких була відсутність стадії попереднього розслідування, в Україні існували майже до початку XVIII ст. У будь-якому випадку, історичні джерела не свідчать про наявність такого спеціального інституту кримінального судочинства ні в діяльності Київського магістрату при Магдебурзькому праві, ні в епоху Запорізької Січі, ні після об'єднання України з Росією, хоча форми судочинства зазнавали певних змін.

Слід зазначити, що в Росії ще з XV ст. сформувався інквізиційний процес, який застосовувався переважно в справах про "розбійників", "лихих людей". За своєю формою розслідування в той час відносилося до інквізиційного (розшукового) кримінального процесу. При ньому катування вважалось звичайним засобом отримання свідчень і застосовувалось не тільки до обвинувачених, але й до свідків, а судовий розгляд і винесення вироку були, по суті, його доповненням. З кінця XVII ст. ця форма процесу повністю замінила собою обвинувальну.

У подальшому, із розвитком державності і права, з ліквідацією кріпосницького ладу і розвитком капіталістичних відносин у Російській імперії, до складу якої на той час входила і Україна, почала формуватись поліцейська система розслідування злочинів, а поряд з тортурами законодавчо закріплюється правова теорія доказів.

Як відзначають історики, в кінці XVII – початку XVIII ст.ст., одним із перших органів, що мав хоч якусь подібність до слідчих підрозділів був "Розбійний приказ", перша згадка про який датована 23 жовтня 1539 р. в Губній Бєлозєрській грамоті. Пізніше він був перейменований у "Сискний

приказ" (від рос. слова "сыск" – розшук) і до початку XVIII ст. він займався справами про загальнокримінальні злочини. У той же час дія цього органу обмежувалась лише Московським повітом [19; 17].

За Петра I, 30 листопада 1710 року, був виданий Указ "О поимке воров и разбойников и об исследовании их преступлений". У тексті цього Указу вперше застосовано термін "исследование" (російською мовою) злочинів. Цей термін за своїм смислом був наближений до сучасного терміну "розслідування". В подальшому він зустрічається в законодавчих актах XIX-XX ст.ст., як визначення діяльності зі встановлення обставин злочину. Поліцейські органи, наділені правом розслідування, діяли спочатку лише в Санкт-Петербурзі, де їх очолював генерал-майор А.М. Девієр. У 1733 р. поліція заснована ще у 26 губернських і провінційних містах, а після 7 листопада 1775 року – повсюдно.

8 квітня 1782 року був виданий "Устав благочиния" (дослідники називають його Поліцейським статутом), яким сформовано поліцію як спеціалізований державний орган, до завдань якого входила підтримка "благочиння", тобто громадського порядку, у тому числі попередження, запобігання та розслідування злочинів. У 1830 році всі норми, які стосувалися діяльності поліції, були зведені до "Статуту про попередження і запобігання злочинів". Поліцейські органи складались із так званих "управ благочиння", їх очолювали обер-поліцмейстери та поліцмейстери, а в повітових містах – із поліцейських управлінь (на чолі із городничими). У 1837 році ці управління були розділені на більш дрібні одиниці – стани, які очолювали станові пристави. Роль поліцейського розслідування зводилася, головним чином, до встановлення осіб, які скоїли злочини, і збору доказів їхньої вини. На підставі письмових матеріалів поліцейського розслідування суди виносили свої рішення, обмежуючись при цьому лише допитом обвинуваченого, без допиту свідків і потерпілих.

З метою покращення стану розслідування Указом від 8 червня 1860 року слідство було відокремлене від поліції, і у 44 губерніях були засновані 993 слідчі дільниці та введені посади судових слідчих. Проте якість їх роботи викликала багато нарікань, оскільки фаховий рівень цих працівників здебільшого був невисоким [8, с.13-29].

Падіння кріпосницького ладу та відповідні зміни в громадських відносинах потребували реформи судоустрою та системи органів кримінального судочинства, у тому числі і попереднього розслідування злочинів. Їх реформу було розпочато 20 листопада 1864 року, коли вступили в законну силу «Учреждение Судебных Установлений» та «Устав Уголовного Судопроизводства» (відомі як Судові Статути) [34]. У них вперше було регламентовано нову організацію і процесуальний порядок розслідування, розгляду і вирішення кримінальних справ.

Судовий слідчий був зобов'язаний проводити слідство якнайшвидше (стаття 295 Статуту кримінального судочинства[1]), притягувати підозрюваних осіб

[1] *Далі – СКС.*

як обвинувачених (стаття 377 СКС), давати доручення про їх привід і розшук, допитувати обвинувачених (статті 377-414 СКС), обирати запобіжні заходи (статті 415-432 СКС). При цьому слідчий повинен був досліджувати докази як обвинувального, так і виправдувального характеру (стаття 265 СКС), складаючи при цьому процесуальні документи – протоколи слідчих дій (статті 467-475 СКС). У той же час закрити кримінальну справу, а так само зупинити розслідування у ній у зв'язку з невстановленням винної особи, або її розшуком при ухиленні від слідства, слідчий права не мав. Це було виключне право суду (статті 276, 277, 529 СКС). Завершивши розслідування, слідчий складав про це висновок і направляв справу до суду (ст.476-482 СКС).

Важливим було і закріплення принципу розподілу функцій поліції (як органу дізнання) і судових слідчих.

Хоча нормативного визначення поняття "дізнання" у Статуті не було, коло дій, які здійснювались під час дізнання, було визначено у статті 254: "При провадженні дізнання поліція всі необхідні їй відомості збирає шляхом розшуків, словесними опитами і негласним наглядом, не проводячи ні обшуків, ні виїмок у будинках" (стаття 254 СКС). Широке використання суто поліцейських заходів розглядалось як гарантія обґрунтованості кримінальної справи. Проте права формально допитувати обвинувачених і свідків поліція не мала, крім випадку тяжкої хвороби і побоювання щодо смерті цієї особи до прибуття судового слідчого. Але і цих положень закону виявилось достатньо для того, щоб на практиці у багатьох випадках поліція підміняла собою судових слідчих. Цьому сприяло ряд факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Так, згідно із законом посади судових слідчих повинні були заміщатись особами, які мали вищу юридичну освіту або здали відповідні екзамени чи довели своєю службою свої знання (стаття 202 СКС). Ця посада була задумана як високооплачувана, довічна, відносно незалежна, заміщувана висококваліфікованими досвідченими спеціалістами, які б змогли створити в державі належне судочинство.

Проте надії на докорінне покращення ситуації за рахунок проведення попереднього слідства нібито незалежними від виконавчої влади судовими слідчими були розвіяні дуже швидко, оскільки не існувало достатньої кількості спеціалістів, які були б гідні призначення судовими слідчими іменними указами імператора (всього призначено 58 судових слідчих із 940), а також добросовісності у небагатьох тих, хто був поквапливо призначений міністром юстиції тимчасово виконуючими ці обов'язки.

При обговоренні питання про правовий статус слідчого, з точки зору правового аналізу, важливо взяти до уваги ті фактори, які свідчать про ефективність та незалежність (або навпаки – неефективність і залежність) судової систему в цілому, а не якоїсь її окремої ланки. Так, всупереч розповсюдженим сучасним оцінкам про позитивний характер судових реформ 1864 року, відомий спеціаліст в галузі судового права Бойков А.Д. вважав, що "ані в XIX ст. після 1864 року, ані в XX ст. після 1917 року мова не йшла про ство-

рення незалежної судової влади. Створювався суд, пристосований до захисту існуючої політичної системи, тоталітарної за своєю сутністю" [7, с.14].

Так, "Статут про попередження і запобігання злочинів", яким регулювалася діяльність поліції, продовжував діяти з 1830 і аж до 1916 року. Характерним є те, що він залишався в силі і після введення в дію після 20 листопада 1864 року Статуту кримінального судочинства. Тобто, увесь цей час використовувалися дві автономні за своїм характером системи органів попереднього розслідування, діяльність яких регулювалась різними законодавчими нормами. Вже через 7 років після судової реформи 1864 року – 19 травня 1871 р. розділ II Статуту кримінального судочинства, який регулював порядок розслідування, був доповнений другою частиною, яка мала назву "Правила про порядок дій чинів Окремого корпусу жандармів по дослідженню ("исследованию" – рос.) злочинів" (статті 261^{1}-261^{13} СКС). Ці Правила вводили жандармське дізнання при розслідуванні злочинів, віднесених до політичних. Запідозрених у скоєнні цих злочинів осіб могли без суду в адміністративному порядку визнати винними і вислати до Сибіру.

Тобто, організація розслідування злочинів у цей період характеризувалася пристосуванням поліцейсько-жандармського і судово-слідчого апарату до карально-репресивної функції держави, яка була домінуючою на той час. Відсутнім був і демократичний контроль за слідчою діяльністю.

Діяльність органів попереднього розслідування України у 1917-1918 роках в період Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і до встановлення радянської влади характеризувалася пошуком нових форм на фоні розпаду державного апарату та суду колишніх Російської та Австро-Угорської імперій (до складу яких входила територія нинішньої України) і намаганням нової влади в умовах революції та війни створити новий державний апарат та органи правосуддя.

Центральною Радою 25 листопада 1917 року ухвалено, що на території Української Народної Республіки чинні всі закони і постанови, які діяли до 27 жовтня 1917 року, якщо вони не змінені і не скасовані в установленому порядку, а також визначено, що "до прийдешніх змін законодавчим порядком залишаються в силі і всі державні уряди і установи, які зоставалися на території Української Народної Республіки по дня 7 листопаду 1917 року з дотеперішнім їх ділокругом, урядженням і штатами, яко уряди і установи Української Народної Республіки"[65].

У період Гетьманату при Державній варті Української Народної Республіки були засновані органи ведення кримінальних справ, які при проведенні дізнання у злочинах підпорядковувались органам прокурорського нагляду та судовим слідчим, останні підпорядковувались Міністру судових справ.

Радою Міністрів УНР 24 вересня 1918 року ухвалено "Тимчасову постанову про міри проти осіб, загрожуючих державній безпечності Української держави і правопорядку" [13], де визначено порядок проведення окремих слідчих дій, затримань, арештів, обшуків органами, на які покла-

далось проведення дізнання. Правила кримінального судочинства, зокрема проведення попереднього розслідування у кримінальних справах, визначалися Статутом кримінального судочинства.

Законом УНР "Про відновлення гарантій недоторканості особи на території Української Народної Республіки", ухваленим Радою Народних Міністрів 28 лютого 1919 року [14] встановлено, що в разі виявлення адміністративною владою передбаченого карним законом вчинка, припинення його проводиться лише згідно з правилом статті 257 Статуту кримінального судочинства.

Після жовтневої революції 1917 року в Росії і подальшого встановлення радянської влади в Україні було ліквідовано існуючу судову систему та органи попереднього розслідування і запроваджено "пролетарське розслідування злочинів" комісарами при Радах або військово-революційних комітетах. У той же час розслідування злочинів доручалось і окремим особам на підставі тимчасових повноважень – "мандатів", які видавались численними органами влади. Розслідуванням злочинів займалася робітничо-селянська міліція, Червона гвардія, надзвичайні комісії [28, с.4].

Перший досвід організації розслідування злочинів після встановлення радянської влади був узагальнений у Декреті Ради Народних Комісарів РРФСР "Про суд" №1, опублікованому вже 24 листопада 1917 року [43]. Відносно слідчого апарату та попереднього слідства Декрет встановлював: скасувати існуючий інститут судових слідчих і прокурорського нагляду, "надалі до перетворення всього порядку судочинства" попереднє слідство у кримінальних справах покласти на місцевих суддів одноособово, а у справах, які підсудні трибуналам, – на спеціально створені особливі слідчі комісії при Радах для провадження колегіального попереднього слідства у справах про контрреволюційні злочини.

7 грудня 1917 року майже одночасно із революційними трибуналами та слідчими комісіями Радою Народних Комісарів утворено Всеросійську Надзвичайну Комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВНК, російською – "ВЧК"). До її завдань входило ведення лише попереднього слідства для припинення та ліквідації всіх контрреволюційних і саботажних намагань та дій по всій Росії і віддання до суду військово-революційного трибуналу всіх винних у цьому осіб і розробка заходів по боротьбі з ними. Проте за своїм характером це фактично був орган дізнання, який здійснював оперативні та розшукові дії, а безпосередньо слідство виконувалося у спрощеній формі.

Необхідно зазначити, що протягом грудня 1917 року, крім створення органів попереднього слідства, вживались і заходи щодо регламентації їх діяльності [35]. 19 грудня 1917 року НКЮ РРФСР видав інструкцію "Про революційний трибунал, його склад, справи, які підлягають його веденню, покарання, які їм накладаються, і про порядок ведення його засідань"[44].

Декрет "Про суд" №1 та зазначені нормативні акти стали зразком для інших радянських республік, у тому числі і для України. Народним Секретаріатом Української Народної Республіки, вже 4 січня 1918 року було видано постанову "Про введення народного суду" [15]. Це перший законодавчий акт радянської

влади в Україні з питань судоустрою і попереднього слідства. Більшість його норм була запозичена із Декрету РНК РРФСР "Про суд" №1. Цією постановою Народного Секретаріату УНР було скасовано всі судові настанови, які діяли до цього часу, ліквідовано було також і інститут судових слідчих.

На підставі означеного на місцях почали створюватись слідчі комісії та інші слідчі органи. Так, наказом №2 коменданта м. Харкова від 7 серпня 1918 року зазначено, що обшуки та арешти мають право здійснювати, крім слідчих комісій при революційному трибуналі, також слідчий комісаріат народного суду та відділ по боротьбі з контрреволюцією при надзвичайному штабі [18; 31]. Це пояснювалось тим, що поряд зі створеними слідчими комісіями в окремих місцях ще продовжували діяти судові слідчі, реорганізовані в слідчі комісаріати, створювались революційні трибунали. Ще 23 січня 1918 року (Уряд на той час знаходився у м. Харкові) Народним секретаріатом у кримінальних справах Української Народної Республіки затверджене Положення про революційні трибунали [16]. Крім того, у відповідності з Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 11 грудня 1918 року "Про введення в Українській Радянській армії особливих військових трибуналів" в період окупації України австро-німецькими військами в країні були введені особливі військові трибунали. Досудове слідство у військових трибуналах здійснювала військово-слідча комісія, яка складалась із слідчих, призначених відповідним трибуналом. Розслідування завершувалось наданням трибуналу всіх зібраних матеріалів, а сама процедура слідства носила спрощений характер, у результаті чого грубо порушувалися права учасників судочинства.

У той же час недосконалість існуючого на той час в Україні інституту розслідування злочинів вимагала його перебудови. В процесі розвитку державності кримінально-процесуальне законодавство поповнювалось новими нормами, в яких в тій чи іншій формі регламентувався порядок здійснення попереднього слідства. При створенні власної правової бази Українська держава багато в чому запозичувала правотворчий досвід Росії. До цих документів належать Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) "Про суд" №2 від 7 березня 1918 року [44], Декрет ВЦВК РРФСР від 5 травня 1918 року "Про революційні трибунали" [45], Декрет ВЦВК РРФСР від 30 листопада 1918 р. "Про народний суд РСФСР (положення)", Декрет ВЦВК РРФСР від 12 квітня 1919 року "Про революційні трибунали (положення)".

Так, Декрет "Про суд" №2 розширив інститут попереднього розслідування, підтвердивши принципово важливе положення про те, що попереднє слідство проводиться виборними слідчими. В той же час ним встановлено, що поряд з колегіальним слідством слідчими комісіями у складі 3-х осіб попереднє слідство може проводитись одноособово. В цьому випадку один із членів слідчої комісії за дорученням окружного суду вправі виконувати слідчі дії одноособово. Крім того, цим декретом підтвердив, що встановлення істини у справі є основним змістом слідчої діяльності. Збережене було право обвинуваченого на захист, в той же час участь захисника на попередньому слідстві за постановою слідчої комісії могла бути обмежена, якщо того вимагали інтереси слідства.

21 квітня 1918 року відбувся 1-й Всеросійський з'їзд обласних та губернських комісарів юстиції. З'їзд прийняв резолюцію про створення слідчих комісій із трьох достатньою мірою досвідчених для ведення слідства осіб; про провадження попереднього слідства у справах, підсудних місцевому суду, у зв'язку з розширенням підсудності останнього; про зміну порядку виборів складу слідчих комісій [28]. Декрет "Про суд" №3, прийнятий РНК РРФСР 20 липня 1918 року, також підтвердив колегіальність розслідування.

Про диференціацію розслідування в цей період свідчить і заснування інституту дізнання, яке проводилося органами міліції, організованої 12 жовтня 1918 року Інструкцією НКВС і НКЮ РРФСР "Про організацію радянської робітничо-селянської міліції" [21].

Цим же документом перший час керувалася у своїй роботі і утворена Декретом Ради Народних Комісарів України від 9 лютого 1919 року [23] робітничо-селянська радянська міліція Української РСР. Лише 29 березня 1919 року Циркуляром Народного комісаріату внутрішніх справ Української РСР було затверджено Інструкцію по організації Радянської робітничо-селянської міліції УРСР [27].

Декретом Ради Народних Комісарів України від 18 квітня 1919 року "Про організацію судово-кримінального розшуку" [22] при Контрольно-слідчому відділі Народного комісаріату юстиції та контрольно-слідчих підвідділах губернських, повітових та міських виконкомах Рад створено секції карного розшуку, на які також покладалося провадження дізнання у кримінальних справах.

Таким чином, найбільш характерною особливістю розслідування злочинів у перші роки радянської влади була його колегіальність та диференційованість. В той же час, умови громадянської війни обумовлювали необхідність внесення змін в організацію і порядок діяльності слідчих комісій і революційних трибуналів.

Постановою Революційної Військової Ради РСФСР від 4 лютого 1919 року було затверджене Положення про революційні військові трибунали [48], якими скасовувалось колегіальність розслідування справ, підсудних військовим трибуналам, а провадження попереднього слідства покладалося на військових слідчих. Положення про трибунали, опубліковане в "Известиях" 12 квітня 1919 р. [49], встановлювало призначення слідчих комісій трибуналом, обмежувало їх самостійність у вирішенні головних питань слідства, розширювало контрольні права трибуналів. Декрет ВЦВК РРФСР від 18 березня 1920 р. "Про революційні трибунали" [50] скасував слідчі комісії при трибуналах і принцип колегіальності в розслідуванні справ, підсудних революційним трибуналам. Попереднє розслідування у цих справах зосереджувалось лише в надзвичайних комісіях, особливих відділах, комісіях по боротьбі з дезертирством.

Перехід у 1919 році від колегіального до одноособового ведення слідства був характерним не лише для військової юстиції. Процес формування інституту одноособових слідчих почався одразу ж після створення слідчих комісій, якими, в більшості випадків, ведення слідства доручалося спеціально виділеним для цього особам.

Декретом ВЦВК від 30 листопада 1918 року затверджене Положення про народний суд РРФСР [47], у якому було уточнено організаційну структуру попереднього розслідування і функції слідчих комісій. Було визначено, що попереднє слідство проводиться в обов'язковому порядку лише у справах про найбільш тяжкі злочини, у всіх інших суд міг обмежитись проведеним міліцією дізнанням.

Сприйнявши основні ідеї із зазначених документів, Рада Народних Комісарів Української Народної Республіки 14 лютого 1919 року своїм декретом затверджує "Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали" та Інструкцію до цього положення [23]. Для провадження досудового слідства у кримінальних справах, підсудних народним судам, при юридичних відділах відповідних повітових і міських виконкомів Рад були введені посади народних слідчих. Для провадження досудового розслідування у справах, підсудних революційним трибуналам, при юридичних відділах губернських виконкомів вводились посади особливих народних слідчих. Крім того, правом проводити досудове слідство у справах наділялись і народні судді загального суду.

Попереднє розслідування і діяльність органів, які його здійснювали, в Україні також регулювалися Інструкцією Народного Комісаріату Юстиції від 12 травня 1919 року з питань судоустрою та судочинства [66].

Наказом Революційної військової Ради Республіки (РРФСР) №1595 від 30 вересня 1919 року "Про затвердження і введення в дію положення про військових слідчих" визначені права та обов'язки військових слідчих, умови провадження слідства, порядок огляду та освідування, обшуку та виїмки у будинках, збору та зберігання речових доказів, допиту свідків та обвинувачених, складення протоколів і постанов, закінчення слідства [26, с.104]. З цього часу колегіальний порядок розслідування остаточно почав трансформуватися в одноособову форму розслідування.

Значну роль у заміні колегіальних слідчих комісій слідчими, які одноособово проводили розслідування, відіграв III Всеросійський з'їзд діячів радянської юстиції, який відбувся 25-29 червня 1920 р. З'їзд висловив свої рекомендації про зміну колегіального слідства одноособовим розслідуванням.

Положенням НКЮ РРФСР про місцеві органи юстиції від 21 серпня 1920 року і Положенням про народний суд, затвердженим ВЦВК РРФСР 21 жовтня 1920 року [51], слідчі комісії були ліквідовані і остаточно встановлений інститут одноособових слідчих.

Одночасно продовжувалася регламентація діяльності слідчого апарату. Ще в Положенні про військових слідчих 1919 року були сформульовані права та обов'язки слідчих, умови провадження попереднього слідства, підстави для порушення кримінальних справ, правила проведення допитів, обшуків, виїмок, оглядів, збору та зберігання речових доказів, складання процесуальних документів. У жовтні 1920 року НКЮ РРФСР видається "Інструкція народним слідчим щодо провадження попередніх розслідувань" [62], у якій більш детально визначені мета та основні принципи попереднього слідства, а також порядок його здійснення. Ця Інструкція сформулювала завдання попереднього слідства, визначила обов'язки слідчих.

Порядок проведення окремих слідчих дій також регулювався й іншими нормативними актами. Декретом Ради Народних Комісарів від 1 березня 1919 року [24] врегульовано провадження справ відносно осіб, які утримувались під вартою. У цьому документі наведено перелік органів попереднього слідства та дізнання: народні слідчі, особливі народні слідчі, надзвичайні комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією, військово-слідчі комісії.

Вже 26 жовтня 1920 року Радою Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки на підставі цих документів було затверджено "Положення про народний суд" [56]. На території України з цього часу запроваджуються народні слідчі при народних судах.

До нормативних документів, якими регламентувалася діяльність органів досудового слідства цього часу, слід також віднести Інструкцію для народних слідчих, затверджену колегією Наркомюсту Української РСР 18 червня 1921 року та циркуляр НКЮ УРСР від 25 жовтня 1921 року "Про провадження кримінальних справ в нарсудах".

Таким чином до початку 1922 року система органів попереднього розслідування злочинів організаційно сформувалась. Вона будувалася таким чином: кримінальні справи, підсудні військовим трибуналам, розслідувалися військовими слідчими; справи про державні та інші особливо небезпечні злочини, які розглядалися військовими трибуналами, розслідувалися надзвичайними комісіями; справи, віднесені до компетенції народних судів, розслідувалися або органами дізнання (у більшості випадків міліцією), або ж народними слідчими, які входили в систему органів юстиції і працювали під контролем народних судів.

Завершення громадянської війни та перехід до мирного господарського будівництва, нова економічна політика обумовлювали необхідність деякої демократизації, зміцнення законності (яку на той час називали "революційною", а в подальшому – "соціалістичною"), забезпечення захисту встановленого порядку та гарантій прав громадян.

Декретом ВЦВК РРФСР 6 лютого 1922 року були скасовані органи надзвичайних комісій у Росії, а 22 березня 1922 року Постановою ВУЦВК [31] – скасована Всеукраїнська надзвичайна комісія. Значна частина справ, які раніше розслідувалися цими органами, передавались слідчим органів юстиції. Однак, незважаючи на те, що компетенція слідчих органів юстиції була розширена, їх роль у боротьбі зі злочинністю в 1921-1922 роках не була значною. Щодо більшості злочинів кримінальні справи порушувалися в органах дізнання, якими на той час були міліція та створене замість надзвичайних комісій Державне Політичне Управління (ДПУ), і саме цими органами проводилася у справах основна робота. Лише після закінчення слідства та пред'явлення обвинувачення справи передавалися слідчим органів юстиції.

На IV Всеросійському з'їзді діячів юстиції, який відбувся у січні 1922 року, робота слідчих, які знаходилися у складі органів юстиції, була піддана критиці. Основні претензії стосувались того, що ці слідчі фактично лише оформлювали справи, які надходили від міліції та ДПУ, здебільшого, закриваючи їх провадженням [30].

З метою зміцнення законності при здійсненні кримінального судочинства, у тому числі і під час попереднього розслідування, 28 червня 1922 року постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) [58] в Україні були створені органи прокуратури.

Питання вдосконалення організації і проведення розслідування злочинів отримали своє продовження і були закріплені в Кримінально-процесуальному кодексі РСФСР [52], прийнятому 25 травня 1922 року, а також в першому Кримінально-процесуальному кодексі Української РСР, затвердженому вже 13 вересня цього ж року [59].

Деякі з українських процесуалістів того часу, характеризуючи кримінальне судочинство України цього періоду, відзначають, що розшуково-дізнавацька форма досудового провадження у кримінальних справах остаточно сформувалася саме у Кримінально-процесуальному кодексі Української РСР 1922 року [64, с.220].

31 жовтня 1922 року прийнято Положення про судоустрій РРФСР, яке було введено в дію з 1 січня 1923 року [53]. В цьому положенні норми, які регулювали діяльність слідчих, було зібрано в окремій главі "Про народних слідчих". Структура слідчого апарату була удосконалена. Основною ланкою став районний слідчий, який був тісно пов'язаний з органами дізнання і розшуку, діями яких він керував, маючи право перевірити будь-яке їх рішення. У відповідності до цього Положення слідчий апарат складався із слідчих при: 1) відповідних слідчих дільницях; 2) кримінальних відділеннях губернських судів; 3) Верховному Суді РРФСР; 4) відділі прокуратури НКЮ для провадження слідства в особливо важливих справах.

Розподіл слідчих дільниць та призначення народних слідчих здійснювалися ухвалою губернського суду і затверджувалися губвиконкомами та Народним Комісаром Юстиції. Вперше законодавчо були поставлені і вимоги до слідчих.

15 лютого 1923 року було затверджено КПК РРФРСР у новій редакції [54]. Цим Кодексом вперше закріплена єдина організація слідчого апарату, основною структурою якого був народний слідчий, що обслуговував певну територію в районі. Крім того, під терміном "слідчий" визначались не тільки народні слідчі, але й старші слідчі при губернських судах, слідчі в особливо важливих справах при Народному Комісаріаті Юстиції і Верховному Суді та слідчі військових трибуналів. Ці положення у подальшому були розвинені в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, прийнятих 31 жовтня 1924 року [38], та Основах судоустрою Союзу РСР і союзних республік [39], які визначили принципи радянського кримінального процесу, обов'язкові на всій території Радянського Союзу.

Згідно із пунктом 4 статті 24 Кримінально-процесуального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнятого 20 липня 1927 року [60], слідчими визнавалися "народний слідчий, старший слідчий, слідчий в особливо важливих справах і військовий слідчий військового трибуналу". Одночасно з цим, відповідно до статті 106 КПК попереднє слідство передбачалось як обов'язкове лише по 22 складах злочинів і ще по 22 статтях Кодексу, де воно проводилося при кваліфікації злочинів за другого і третього частинами.

Практичне нівелювання різниці між діяльністю слідства та дізнання стало однією з причин того, що цей період у подальшому увійшов в історію як "період правового нігілізму та спрощення" з незадовільним кадровим і матеріально-технічним забезпеченням попереднього слідства.

3 вересня 1928 року постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів РРФСР слідчі передаються до відання прокуратури, у зв'язку з цим внесені відповідні зміни і доповнення до Положення про судоустрій РРФСР 1926 року [61]. З цього часу слідчі і в адміністративному плані стали підпорядковані прокуратурі, в якій, таким чином, зосередились функції як процесуального нагляду за провадженням попереднього слідства, так і адміністративного керівництва слідчими.

Зі створенням у 1933 році Прокуратури СРСР [36] слідчий апарат централізується при цьому органі в масштабах Союзу РСР, а слідчі підрозділи Прокуратури Української РСР стають лише її окремими ланками і повністю підпорядковуються в своїй діяльності цьому органу.

Саме бажання сконцентрувати весь контроль над попереднім слідством в одному органі, зробити його більш керованим, залежним не від закону, а від адміністративного впливу, з огляду на реалії того часу, було основною причиною цієї реформи. За визначенням Строговича М.С., "в умовах загострення класової боротьби, викликаної опором експлуататорських класів заходам радянської влади, така реформа мала підстави" [63, с.75].

У той же час підпорядкування слідчих органам прокуратури не вирішило поставлених перед слідчим апаратом завдань, визначених кримінально-процесуальним законом, оскільки, як якість, так і законність попереднього слідства в той період часу були на дуже низькому рівні.

Слід вказати, що вже у 1929 році (через рік після перепідпорядкування слідчих органам прокуратури), прокурорам було надано право доручати міліції розслідування будь-якого злочину. На практиці це призвело до того, що протягом подальших 30 років міліція, не будучи за законом органом попереднього слідства, здійснювала у повному обсязі розслідування кримінальних справ усіх категорій.

Власне "слідчими" працівники органів внутрішніх справ вперше стали називатися з 1934 року при реформуванні Об'єднаного Державного Політичного Управління (ОДПУ) в Народний Комісаріат Внутрішніх Справ (НКВС), де були створені відповідні підрозділи, як в міліції (на чолі зі слідчим відділом Головного управління міліції НКВС), так і в органах безпеки (ці дві структури поряд з іншими були на той час об'єднані в одному відомстві).

Також відомчими наказами і розпорядженнями регламентувалася і діяльність цих органів. Так, одним із циркулярів НКВС СРСР від 16 квітня 1939 року №8207 (стосовно заарештованих іноземців) запропоновано "справи, у яких не завершено слідство, закінчити в максимально короткий термін (3-5 днів) і направити їх, безпосередньо, в 1-й Спецвідділ НКВС СРСР", "справи, які направлені в прокуратуру для подальшого направлення

в судові органи, а також вже передані, але ще не розглянуті, негайно повернути, особисто їх продивитись і, за наявності слабких доказів обвинувачення, направити їх для розгляду Особливою нарадою" [1].

Такий порядок, поряд з іншими грубими порушеннями норм закону, на жаль, був характерною ознакою того часу і в інших категоріях справ. При розслідуванні, судовому і позасудовому розгляді таких справ грубо нехтувалися елементарні норми кримінального судочинства. Вершиною цього свавілля стали утворені для масових репресій спеціальні несудові органи, які були наділені правом розгляду окремих категорій справ (переважно про державні злочини). До них належали: 1) судові колегії ОДПУ (утворені постановою ЦВК СРСР 15.11.1923 р. – скасовані постановою ЦВК СРСР від 10.07.1934 р.) [40]; 2)Особливі наради при НКВС СРСР (утворені постановою ЦВК та РНК СРСР від 5.11.1934 р. [41] – скасовані Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1.09.1953 р. [42]); 3)"Трійки" НКВС-УНКВС в областях і краях (утворені циркулярами ОДПУ від 29.10.1929 р. і від 8.04.1931 р.) та "двійки" (утворені наказами НКВС від 11.08.1937 р. та від 20.09.1937 р. – ліквідовані наказом НКВС №00762 від 26.11.1938 р.) [37, с.135-136].

Наприкінці 1950-1960-х років у засобах масової інформації та наукових виданнях знову розгорнулася дискусія про місце слідчого апарату і про можливість законодавчого врегулювання питання щодо надання права проведення розслідування у повному обсязі не тільки органам прокуратури, але й органам внутрішніх справ. Ряд науковців і практичних фахівців висловлювалися за слідство в органах внутрішніх справ, інші їм заперечували, наполягаючи на збереженні функції попереднього розслідування лише за органами прокуратури [6, с.43; 20, с.37; 7, с.120; 63, с.20; 24, с.281; 33, с.129].

Проте численні пропозиції дослідників і практиків про необхідність надати право провадження слідства органам внутрішніх справ одразу не знайшли свого відображення в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік.

У той же час, після прийняття кримінально-процесуальних кодексів союзних республік, у тому числі і КПК Української РСР [11], затвердженого Законом УРСР 28 грудня 1960 року і введеного в дію з 1 квітня 1961 року, монопольне володіння слідством органами прокуратури було нетривалим.

Вже 21 липня 1961 року Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР право провадження слідства було надано органам Комітету Державної Безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР [9]. У цьому відомстві були запроваджені посади слідчих та визначена підслідність кримінальних справ, які ними розслідуються. У зв'язку з цим були внесені відповідні зміни в Основи та КПК союзних республік.

6 квітня 1963 року Президією Верховної Ради Союзу РСР видано Указ "Про надання права провадження попереднього слідства органам охорони громадського порядку (як тоді називались органи внутрішніх справ)" [10]. Цим Указом в системі МВС з метою посилення боротьби зі злочинністю створювався самостійний слідчий апарат. А вже 19 квітня 1963 року цей

Указ був оголошений наказом Міністерства охорони громадського порядку Української РСР №187 [2].

13 червня 1963 року Президією Верховної Ради Української РСР було видано Указ, яким внесені відповідні зміни до Кримінально-процесуального кодексу УРСР [12]. Цей Указ вступив у законну силу з 1 липня 1963 року.

14 червня 1963 року, згідно з зазначеним Указом та відповідним розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 13 червня 1963 року №827-97рс, МОГП Української РСР, видано наказ №0189, яким затверджено штат слідчого управління Міністерства охорони громадського порядку [3], і наказ №0190, яким оголошено посадові оклади працівникам слідчих апаратів МООП УРСР [4].

З метою організації і керівництва слідчою роботою наказом МОГП УРСР №290 від 21 червня 1963 року "Про організацію і завдання слідчих апаратів в системі Міністерства охорони громадського порядку Української РСР" в МОГП було утворене Слідче управління, а в обласних управліннях ОГП при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих, при управліннях міліції міст, районів, залізничних та водних відділах міліції – слідчі відділи (відділення, групи). Цим же наказом затверджені Положення "Про організацію і діяльність слідчого апарату в органах МООП УРСР", структура і штати слідчих апаратів органів охорони громадського порядку [5]. Спеціальні апарати, які раніше здійснювали дізнання у кримінальних справах в органах міліції, були скасовані, а його провадження покладено на оперативно-начальницький склад органів міліції по лініях служб, у тому числі і на дільничних інспекторів міліції. Таким чином, слідчі підрозділи в органах внутрішніх справ були офіційно створені з 1 липня 1963 року.

Слід зазначити, що з самого початку створення слідчого апарату, напрямки його діяльності визначалися не тільки нормами права, але й партійними директивними документами.

Безпосередньо стосувалися слідчої роботи постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30 липня 1970 р. "Про заходи щодо покращення роботи судових та прокурорських органів", постанова ЦК КПРС від 2 серпня 1979 року "Про покращення роботи по охороні правопорядку та посиленню боротьби зі злочинністю".

З початком "перебудови" у суспільно-політичному житті країни на Пленумі ЦК КПРС, який відбувся у січні 1987 року, було запропоновано продумати та здійснити заходи щодо удосконалення роботи слідчих органів.

Є ще багато інших документів (у тому числі і цілком таємних, що ще чекають свого окремого дослідження), які свідчать про те, що комуністичною партією протягом всього радянського періоду слідчий апарат розглядався як одна із найважливіших ланок функціонування існуючої на той час тоталітарної системи, а діяльність органів слідства у цей період завжди носила яскраво виражений державно-партійний характер.

Новітня історія розвитку системи правоохоронних органів України свідчить про подальший пошук оптимальної моделі побудови слідчого апарату. Питання широко обговорювалося під час конституційно-правової реформи. Видатні вчені-юристи, теоретики і практики України висловлювали чимало різних пропозицій з цієї актуальної та важливої проблеми. Основи подальшого нормативного врегулювання та реформування слідчого апарату України закладено в Конституції України 1996 року.

Проте, реформування повинно носити виважений, еволюційний та адекватний характер. Будь-які помилки будуть дорого коштувати всьому суспільству. Самі ж заходи повинні здійснюватися за результатами ґрунтовних високопрофесійних досліджень проблем практики, зарубіжного досвіду, узагальнення наукових розробок.

Література:

1. Архів МВС України, фонд 46, опис 1, справа 31, стр. 197-198.
2. Там же, справа 348, стр.97.
3. Там же, справа 375, стр.118;
4. Там же, стр.121-125.
5. Там же, справа 385, стр.187-333.
6. Барсуков М.В. Организация и деятельность советской милиции // Сов.гос. и право. – 1957. – №2.
7. Бойков А.Д. Судебная реформа: обретение и просчеты // Государство и право. – 1994. – №6.
8. Бразоль Б.Л. Очерки по следственной части: История. Практика. – Петроград, 1916.
9. Ведомости Верховного Совета СССР (ВС СССР). – 1961. – №26. – С.270.
10. Там же. – 1963. – №16. – Ст.181.
11. Відомості Верховної Ради (ВВР) УРСР. – 1961. – №2. – Ст. 15.
12. Там же. – 1963. – №25. – Ст.406.
13. Ведомости Харьков. – 1918. – №37. – 1 жовтня.
14. Вісник Державних Законів. – 1919. – Вип.17. – Ч. 231. – 3 травня.
15. Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – №5.
16. Там же. – №15.
17. Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории русского права. – Киев-Санкт-Петербург, 1887. – Вып.2.
18. Донецкий пролетарий.– 1918. – №89. – 7 августа.
19. Горбачев А.В. Предварительное расследование: давние корни нынешних трудностей // Зб.: Проблемы законности. – №30. – Харків. – 1995. – Ст. 152-161.
20. Гришин С., Гуковская Н.О некоторых вопросах расследования уголовных дел органами милиции // Сов. гос. и право. – 1957. – №4.
21. Известия ВЦИК Советов. – 1918. – 13, 15 і 17 жовтня (СУ РСФСР. – 1918. – №75. – Ст.813).

22. Известия Всеукр. ЦИК Советов и Киев.СРД. – 1919. – №24 (50). – 18 квітня (ЦДАВОВУУ, фонд 2, опис 1, справа 21, арк.123).
23. Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Харьковського Совета рабочих депутатов. – 1919. – №41.– 9 февраля.
24. Там же. – 1 марта.
25. Історія міліції України у документах і матеріалах. – Київ, 1997. – Том 1. – С. 58-59.
26. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры: 1917-1954 гг.: Сборник документов. – М., 1955.
27. Коммунист. – Харків, 1919. – 28 березня.
28. Ломов В.С. Органы предварительного расследования в Советском государстве до издания "Декрета о суде" №1. – Волгоград, 1976.
29. Материалы НКЮ РСФСР. – М., 1918. – Вып. 1. – С.11-12.
30. Там же. – 1922. – Вып.16-18. – С.86.
31. МихайленкоП.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. – Київ, 1997. – Т.1. – С.332.
32. Перлов И.Д., Рагинский М.Ю. Назревшие вопросы дознания и предварительного следствия //Сов. гос. и право. – 1957. – №4.
33. Полянский Н.Н. Очерк развития советской науки уголовного процесса. – М.,1960.
34. Полный Свод Законов Российской Империи. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. 16. – Разд.1, 4.
35. Постанови НКЮ РРФСР: "О мерах заключения задержанных и об учреждении при тюрьмах следственных комиссий, проверяющих правильность и законность арестов" від 15 грудня 1917р. (СУ РСФСР. – 1917. – №9. – Ст.146); "О производстве арестов, обысков, выемок и всяких иных следственных действий только по ордерам следственных и судебных учреждений» від 16 грудня 1917р. (СУ РСФСР. – 1917. – №9. – Ст.145).
36. Постанова ЦВК та РНК СРСР "Про утворення Прокуратури Союзу РСР від 20.06.1933 р. (СЗ СССР. – 1933. – Ст.239; 1934. – №1. – Ст.2-п, 2-б; 1936. –№59. – Ст.450).
37. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – К.: Юрінком, 1997.
38. Сборник законов (СЗ) СССР. – 1924. – №24. – Ст.206.
39. Там же. – 1924. – №23. – Ст.203.
40. Там же. – 1934. – №36. – Ст.283.
41. Там же. – 1935. – №11. – Ст.84.
42. Там же. – 1953. – №10. – Ст.71.
43. СУ РСФСР. –1917. – №4. – Ст.50.
44. Там же. – 1917. – №12. – Ст.170.
45. Там же. – 1918. – №26. – Ст.420.
46. Там же. – 1918. – №35. – Ст.471.

47. Там же. – 1918. – №85. – Ст.889.
48. Там же. – 1919. – №13. – Ст.131.
49. Там же. – 1919. – №13. – Ст.132.
50. Там же. – 1920. – №22-23. – Ст.115.
51. Там же. – 1920. – №83. – Ст.407.
52. Там же. – 1922. – №20-21. – Ст.230.
53. Там же. – 1922. – №69. – Ст.902.
54. Там же. – 1923. – №7. – Ст.106.
55. ЗУ УРСР. – 1919. – №11. – Ст.141.
56. Там же. – 1920. – №25. – Ст.536.
57. Там же. – 1922. – №13. – Ст.228.
58. Там же. – 1922. – №28. – Ст.440.
59. Там же. – 1922. – №41. – Ст.598.
60. Там же. – 1927. – №36-38. – Ст.168.
61. Там же. – 1928 – №117. – Ст.733.
62. Систематический сборник для судебных деятелей. – 1921. – Т.16. – С.152.
63. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1970. – Т.2.
64. Строгович М.С. О дознании и предварительном следствии и о едином следственном аппарате //Соц. законность. – 1957. – №5.
65. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України (ЦДАВОВУУ), фонд 1115, опис 1, справа 1.
66. Там же, фонд 8, опис 1, справа 362, ст.8-17.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ СЛУЖБИ ПРОБАЦІЇ В УКРАЇНІ

О. В. Беца,
директор правових програм
Міжнародного фонду "Відродження"

Новий Кримінальний кодекс України, який вступив в дію з 1 вересня 2001 року, запровадив ряд нових альтернативних позбавленню волі видів кримінальних покарань (громадські роботи, обмеження волі) та передбачив можливість звільнення засудженої особи від відбування покарання з випробуванням за умови гарантії її виправлення без відбування покарання. При цьому іспитовий строк встановлюється судом тривалістю від одного року до трьох років.

Контроль за виконанням покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, покладено на кримінально-виконавчу інспекцію Державного департаменту України з питань виконання покарань. Передбачається, що внаслідок пом'якшення каральної політики держави та демократизації в подальшому судової практики, зростатиме кількість осіб, які звільнюватимуться від покарання з випробуванням. Нові додаткові навантаження на кримінально-виконавчу інспекцію, переорієнтація її функцій з переважно контролюючих на соціально-попереджувальні ставить питання про доцільність створення замість неї, на кшталт зарубіжних країн, служби пробації, яка б мала більші правові та соціальні повноваження, реально займалася б питаннями ресоціалізації злочинців.

Тут корисним буде ознайомлення з досвідом організації роботи служби пробації, яка успішно функціонує в багатьох Європейських країнах, зокрема пройшла період становлення у найближчих сусідів України – Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії.

У більшості країн Європи для виконання багатьох альтернативних видів покарань створені спеціалізовані органи – служба пробації. Це державна служба, яка заходиться поза поліцією та в'язницею, отримала свою назву від одного з найбільш поширених за кордоном видів альтернативних покарань – пробації, тобто випробування умовним засудженням та відстрочкою від виконання вироку.

Як альтернативна ув'язненню санкція пробація (випробування) полягає у встановленні нагляду за злочинцем, котрий залишається в суспільстві, але судом на нього покладені певні зобов'язання й обмеження. Правила вимагають від нього відвідувати денні центри пробації, періодично зустрічатися з наглядовим офіцером, брати участь у певних різновидах діяльності, передбачених положенням про пробацію, дотримуватися законослухняної поведінки.

Цю санкцію виконує служба пробації, головна мета якої полягає в захисті суспільства, попередженні повторних злочинів, сприянні реінтеграції правопорушника в суспільство.

На перший погляд кримінально-виконавчу інспекцію в Україні можна вважати аналогом служби пробації, адже інспекція, за вітчизняним законодавством, виконує покарання, що не пов'язані з позбавленням волі.

Проте служба пробації за кордоном (не лише в країнах розвиненої демократії, але й у Польщі, Чехії, Словаччині та інших країнах Центральної та Східної Європи) істотно відрізняється від кримінально-виконавчої інспекції за своїми функціями, організацією діяльності, кадровим забезпеченням та методами роботи.

Однією з найважливіших функцій, яку виконує служба пробації, є досудова; вона здійснюється на стадії розслідування злочину, одночасно з проведенням інших слідчих дій, покладених на органи дізнання та слідства. У ході виконання досудової функції забезпечується збір інформації про правопорушника з метою надання допомоги суду у визначенні найбільш ефективного для даної особи виду покарання (позбавлення волі чи іншого альтернативного покарання) на основі прогнозу подальшої поведінки особи та можливостей її ресоціалізації у в'язниці чи на волі.

Ця функція отримала назву "соціальне дослідження особистості підсудного"; вона має велике значення не лише тому, що її здійснення дає суду можливість отримати додаткову інформацію про злочинця, яка не завжди може бути отримана в ході слідства та судового засідання (приклад діяльності органів слідства та суду України засвідчує відсутність у кримінальних справах бодай якоїсь інформації про можливість соціального збереження злочинця). Ця інформація потрібна також працівникам служби пробації для розробки програми ресоціалізації злочинця, якщо йому судом буде призначено альтернативний вид кримінального покарання. У випадку ж призначення підсудному позбавлення волі, дані про нього стануть основою програми виховного впливу на нього у в'язниці.

Досудова функція містить власне соціальне дослідження особистості злочинця, складання попереднього соціального повідомлення (доповіді) про нього, присутність на засіданнях суду.

Соціальне дослідження проходить в чотири етапи. Спочатку офіцер пробації встановлює попередні судимості затриманої особи на основі офіційних даних поліції. Потім у ході бесід з правопорушником дається його "соціальна характеристика", тобто біографія, умови життя, які сприяли формуванню особистості. Далі проводиться його медичне обстеження, встановлення його фізичного та психічного стану. І, наприкінці, здійснюється перевірка та уточнення соціальних відомостей про злочинця, ставлення його до навчання та праці, до оточуючих, соціальні контакти тощо.

Таким чином, соціальне дослідження особистості є специфічним видом діяльності кримінологічного та соціально-психологічного характеру; воно не має нічого спільного з процесом пошуку та оцінки доказів, встановлення вини правопорушника, які здійснюють органи дізнання та слідства.

Значне місце в соціальному дослідженні особистості займають різного роду бесіди з правопорушником, його близькими, рідними, колегами, друзями. Тому виконання цієї функції вимагає від співробітників пробації певних знань у галузі психології та педагогіки. Крім того, співробітник має володіти рядом особистісних характеристик, які дозволяли б йому долати

психологічні бар'єри між ним та правопорушником, встановлювати атмосферу взаєморозуміння, довіри та співробітництва.

Соціальне дослідження особистості завершується написанням попередньої соціальної доповіді, мета якої полягає у відповіді на запитання: "Чи зможе нагляд у суспільстві допомогти злочинцю в його виправленні та чи буде його звільнення під нагляд служби пробації безпечним для суспільства?"

Тому у доповіді необхідно дати відповіді на наступні основні питання:

1. Чи є злочинець небезпечним?
2. Чи допоможе в'язниця в його виправленні?
3. Чи виграє у підсумку суспільство, якщо злочинцю буде призначено альтернативне покарання?
4. Чи виграє від цього сам злочинець?

Підготовлена службою пробації доповідь повинна допомогти суду винести правильний вирок, а потім сприяти офіцерові пробації у його роботі з ресоціалізації злочинця. Таким чином, доповідь зосереджує увагу на особистості злочинця, його проблемах та потребах, розкриває фактори, що обумовили вчинення ним даного злочину та його поведінку в цілому, пропонує можливі варіанти програми його перевиховання.

У доповіді подаються відомості про вчинений злочин, історію протиправної поведінки обвинувачуваного, ставлення жертви до злочинця та вчиненого діяння, детальна біографія обвинувачуваного, результати медичного обстеження, дані про сім'ю та друзів, аналіз ситуації в даному населеному пункті та ставлення його мешканців до вчиненого злочину. Доповідь закінчується рекомендацією суду щодо можливого вироку, проте вона не повинна тиснути на суд, який вільний у виборі рішення: позбавлення волі чи альтернативне покарання.

У рамках виконання досудової функції до обов'язків співробітника служби пробації входить присутність на засіданні суду, надання роз'яснень стосовно змісту соціальної доповіді, оскільки офіцер пробації є фігурою процесуальною, учасником судового процесу. Він підтверджує зроблені у доповіді висновки й фактично бере на себе відповідальність за підсудного у випадку призначення останньому альтернативного покарання.

Другою основною функцією співробітників служби пробації є післясудова, виконання альтернативних видів покарань, нагляд за засудженою особою та її ресоціалізація на основі спеціальної програми, запропонованої в соціальній доповіді. Офіцер пробації здійснює соціально-психологічне поводження із засудженим, у ході якого він прагне психологічно впливати на особу, зняти напругу, страх, розчарування, агресію, невдоволення. Значне місце тут займають тематичні бесіди з піднаглядним засудженим, відвідування його вдома.

За умови правильної побудови нагляду співробітник служби пробації повинен знати усі сторони життя свого підопічного, слідкувати за його фізичним, психічним та моральним станом, за тим, чим він займає свій вільний час, виявляти його професійні нахили, прагнення підвищити загальноосвітній рівень тощо.

Таким чином, нагляд за засудженим та його ресоціалізація грунтуються на встановленні довірчих стосунків між офіцером пробації та засудженою особою, при цьому співробітник служби не лише наглядає за її життям, ходом виправлення, але й активно впливає на цей процес.

При цьому необхідною умовою ефективного виконання покарання співробітником пробації є вироблення у засудженого позитивного ставлення до роботи, яка з ним проводиться, що виражається в його особистісних змінах та добровільній реалізації програми ресоціалізації.

Залежно від складу злочину, характеристики особи та її суспільної небезпеки суд може додатково встановити пробацію з обов'язковим проживанням у спеціальних гуртожитках, психіатричне лікування, а також лікування від алкоголізму й наркотичної залежності. Нагляд варіюється від інтенсивного до помірного й мінімального. Здійснюють його як професіональні офіцери пробації, так і волонтери та особи з оточення правопорушника.

Ця санкція має реабілітаційний характер. Мінімальний період пробації в більшості Європейських країн — шість місяців, максимальний — три роки. Суд зобов'язаний пояснити злочинцю мету пробації, отримати його згоду на виконання умов й ознайомити з наслідками їх порушення. Виносячи таке рішення, суд надає правопорушнику шанс розібратися у вчиненому злочині й зробити все необхідне, щоб в подальшому злочин не повторився.

Особа, котра перебуває під пробацією, повинна дотримуватися таких умов:

— проживати у вказаному офіцером пробації місці або у виправному гуртожитку пробації;
— бути під наглядом закріпленого офіцера пробації;
— дотримуватися умов випробування;
— утримуватися від будь-яких сумнівних дій;
— вести правослухняну поведінку;
— займатися продуктивною працею;
— підтримувати постійний контакт з офіцером пробації, інформувати його про всі зміни, що стосуються місця проживання та роботи.

У багатьох країнах Європи, наприклад, існують різноманітні програми інтенсивної пробації: для водіїв, котрі скоїли злочини в нетверезому стані; соціально-психологічний тренінг сексуальних злочинців; програма утримання від уживання алкоголю, наркотиків; навчання контролю своїх емоцій; програма профілактики злочинної поведінки тощо. Реалізують ці програми працівники служби пробації, інших агентств, зокрема, тих, що спеціалізуються на антиалкогольному лікуванні, працевлаштуванні, розв'язанні соціальних проблем, а також помічники-волонтери з недержавних організацій та члени сімей і друзі правопорушника.

Кожна особа, котра перебуває під пробацією, підлягає індивідуальному обстеженню, за результатами якого складається програма нагляду за нею.

Офіцер пробації, закріплений за засудженим, занотовує проведені бесіди, відзначає зрушення в поведінці клієнта, раз на місяць складає його ха-

рактеристику, яка, за наявності гарної поведінки й усунення його небезпеки для суспільства, може бути направлена в суд для дострокового звільнення.

Якщо засуджений порушує порядок відбування покарання, його викликають до суду, який виносить попередження або штрафує на певну суму, або призначає певну кількість годин громадських робіт з обов'язковим відвідуванням денного центру. В крайньому випадку суд припиняє період пробації й виносить інше покарання, аж до ув'язнення.

У деяких юрисдикціях за порушення пробації накладають публічне покарання, штраф, жорсткіший нагляд, короткотермінове ув'язнення і, в найгіршому випадку, відправлення у в'язницю на період покарання, що залишився.

Отже, з особами, котрі перебувають під пробацією, проводять різнопланову соціальну роботу: консультування, тренінги з формування навичок стримування емоцій і вміння спілкуватися з людьми, розвитку гігієнічних навичок і потреби піклуватися про своє здоров'я, а також роз'яснюють шкоду, яку нанесено постраждалому, навчають жити самостійним життям, готують до законослухняної поведінки на волі.

Служба пробації прагне переконати правопорушника стосовно скоєного злочину, спонукати його зрозуміти всі негативні наслідки, показати, як у подальшому можна уникнути протиправних дій.

Для створення аналогічної служби в Україні цікавим буде й досвід Чеської Республіки. Унікальність його полягає в тому, що у витоків служби стояли студенти факультету соціальної роботи Карлова університету у Празі, які організували в 1994 році Асоціацію розвитку соціальної роботи в кримінальній юстиції. Метою діяльності цієї недержавної організації була підтримка запровадження альтернативних видів покарань. Члени асоціації провели низку конференцій та семінарів з цієї проблеми за участю представників інших НДО, започаткували проведення досліджень щодо обгрунтування можливостей та потреби у створенні спеціальної служби, яка б опікувалася питаннями ресоціалізації умовно засуджених осіб.

Ці передумови забезпечили введення з 1996 року посад офіцерів пробації при місцевих та обласних судах, відповідальних за впровадження як традиційних альтернативних видів покарань (виправні роботи, умовне засудження), так і нових видів (пробація, громадські роботи). Однією з функцій офіцерів пробації було здійснення соціального контролю за поведінкою засуджених, що вимагало їхньої спеціальної підготовки з питань права, психології, педагогіки, соціальної роботи, розвитку комунікативних та соціальних умінь.

Накопичений перший позитивний досвід дозволив підвести законодавчу базу під нову службу, вирішити організаційно-структурні та функціональні питання. У 2000 році був прийнятий закон "Про службу пробації та примирення" та створений відповідний структурний підрозділ в Міністерстві юстиції Чеської Республіки. Основними завданнями цієї служби є:

1. Сприяння інтеграції злочинця в суспільстві, примусове формування у нього поваги до соціальних та правових норм;

2. Участь жертви в кримінальному процесі та відновлення справедливості стосовно захисту її прав;
3. Залучення злочинця до процесу реституції та формування у нього відповідальності за протиправну поведінку;
4. Захист суспільства завдяки ефективному застосуванню альтернативних видів кримінальних покарань;
5. Зменшення ризику вчинення повторних злочинів.

Новим змістовним напрямком роботи новоствореної служби стало досягнення примирення ("медіації") кривдника-злочинця і потерпілого-жертви. Конфлікт, який утворився між злочинцем і потерпілим внаслідок вчиненого насильницького, хуліганського чи матеріального-корисливого злочину, не можна було вважати вирішеним після винесеного звинувачувального вироку суду. Соціальний конфлікт продовжував залишатися й загрожував, у разі свого невирішення, повторними злочинами. Саме тому, для зменшення ризику вчинення рецидивного злочину, профілактики такої можливості, відновлення поваги до суспільних норм та стандартів права служба пробації проводить певну підготовчу роботу з кривдником та потерпілим для досягнення їх обопільної згоди на примирення. Потім офіцер пробації організовує їхню зустріч чи ряд таких зустрічей з метою врегулювати конфлікт, що виник внаслідок вчиненого злочину. Це допомагає гармонізувати стосунки між учасниками процесу та пом'якшити наслідки злочину, вирішити спір та досягти згоди щодо компенсації заподіяної шкоди з прийнятної для суспільства точки зору.

Таке примирення здійснюється, як на стадії досудового розслідування, так і при роботі з умовно засудженими особами. У першому випадку офіцер пробації узагальнює матеріал, отриманий впродовж зустрічей та обговорень, і передає його до суду, який може на цій підставі й винести умовне покарання. Примирення дозволяє потерпілому відчути важливість його участі в судовому процесі, значущість своїх прав, отримати матеріальне відшкодування нанесених збитків чи моральну компенсацію. А злочинець, приймаючи участь у врегулюванні конфлікту, замислюється над своєю поведінкою та переймається відповідальністю за свої вчинки та дії.

Таким чином ми бачимо, що одним з важливих напрямків роботи служби є подальша розробка та відпрацювання методів посередницької та пробаційної роботи центрів. Ця робота потребує залучення до співпраці всіх учасників кримінального процесу, особливо суддів та державних обвинувачів. Досвід свідчить, що якщо стосовно альтернативного покарання (зокрема громадські роботи та умовне засудження з наглядом) офіцером пробації досягнуто попередніх домовленостей, то пробація значно ефективніша за ту, яка призначається рішенням суду без залучення офіцерів пробації.

Складовим роботи служби сьогодні є забезпечення чотирьох напрямків діяльності: пробації, посередництва, нагляду за достроково звільненими з місць позбавлення волі, та організацією громадських робіт за рішенням суду.

Звичайно, реалізація вищезазначених завдань служби пробації вимагає високої професійної компетентності персоналу (всього у Чехії налічується

трохи більше 200 офіцерів пробації, які працюють в 74 центрах). Їх професійною підготовкою займається Інститут пробації та примирення, який створений при Асоціації розвитку соціальної роботи в кримінальній юстиції. Вважається, що офіцери пробації за важливістю виконуваних соціальних функцій потребують більш високої кваліфікації, ніж, скажімо, працівники виправних установ. Їх професійна підготовка включає дворічне спеціалізоване навчання з складанням державних іспитів та щорічним підвищенням кваліфікації з питань права, психології, соціальної роботи.

На кінець 2002 року планується створення Комітету з пробації та посередництва при Міністерстві юстиції. Комітет буде розглядати та лобіювати пропозиції служби, що стосуються методів застосування альтернативних видів покарань та інших превентивних програм. Схвалені Мінюстом пропозиції стануть для служби пробації стандартними.

На період 2002—2003 років служба пріоритетними напрямками своєї діяльності визначає:

- гармонізацію стосунків з усіма учасниками кримінального процесу, що є обов'язковою складовою повної інтеграції служби в юридичну та кримінально виконавчу системи країни.
- забезпечення офіцерів та асистентів тренінгом необхідним для підготовки висококласних спеціалістів. Служба має намір залучати до цієї роботи не тільки окремих чеських та закордонних експертів, але й розвивати міжнародну кооперацію в цьому напрямку.
- відбір кваліфікованого персоналу для місцевих центрів посередництва та пробації та їх обладнання необхідним устаткуванням. На часі створення спільної з Мінюстом та поліцією інформаційної системи.

В Республіці Чехія співпраця з громадськими організаціями є одним з пріоритетних напрямків роботи служби пробації. Серед таких організацій чільне місце з 1994 року по праву займає „Асоціація розвитку соціальної роботи в галузі кримінальної юстиції". Проекти цієї організації значно вплинули на формування громадської думки стосовно методів покарання. Найбільш успішними в останні роки були такі проекти:

- Заснування інформаційного центру та дослідницької бібліотеки;
- Пілотний проект – кваліфікаційні та профорієнтаційні освітні програми для претендентів та асистентів служби пробації та посередництва;
- Заснування „Інституту пробації та посередництва";
- Розвиток пробації та посередництва в регіонах;
- Участь в просвітницьких програмах для представників влади та сприяння службі пробації та посередництва в розвитку комунікативних навичок штатного персоналу.

Створений „Асоціацією розвитку соціальної роботи в галузі кримінальної юстиції" недержавний „Інститут пробації та посередництва" займається наступними проблемами:

- Підтримка розвитку пробації та посередництва наряду з іншими методами вирішення судових диспутів, що стосуються інтересів та потреб правопорушника, жертви та їх соціального оточення;
- Підвищення кваліфікації персоналу служби пробації та посередництва;
- Сприяння створенню етичних засад та професійних стандартів в сфері пробації та посередництва;
- Розвиток міжнародного співробітництва в галузі пробації, посередництва та застосування превентивних заходів та санкцій в громаді (за місцем проживання).

Практична діяльність інституту скерована за наступними напрямами:

1) інформаційні послуги та організація зустрічей професіоналів пробації та посередництва;
2) забезпечення консультацій та експертизи в галузі пробації та посередництва;
3) сприяння вільному доступу до міжнародного досвіду в цій галузі шляхом організації міжнародних семінарів та зустрічей;
4) підтримка міждисциплінарної кооперації в галузі вирішення кримінальних диспутів – сприяти обміну досвідом та знаннями;
5) започаткування пілотних проектів для вивчення можливостей та ефекту нових методів та форм роботи з порушниками та жертвами в рамках кримінальних справ;
6) співпраця з:

- Службою пробації та посередництва;
- Інститутом підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та державних службовців;
- Міністерством праці та соціальних справ.

Цікавий досвід функціонування служби пробації також накопичений у Словаччині, Польщі, Румунії, Естонії та інших країнах Східної та Центральної Європи, який потребує свого узагальнення, осмислення та адаптації до реалій України. Вирішенню цього питання буде сприяти один з операційних проектів Міжнародного фонду "Відродження", що передбачає розробку в 2002 році на основі аналізу цього досвіду та можливостей його творчого використання в Україні пропозицій щодо створення відповідної служби пробації, яка б функціонально забезпечувала виконання ряду альтернативних (громадських) видів кримінальних покарань, сприяла ресоціалізації засуджених осіб та попередженню повторної злочинності.

ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ ЗЛОЧИНІВ

А.А. Музика,
проректор з наукової роботи
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор юридичних наук;

О.І. Горбата,
здобувач Національного університету
внутрішніх справ (м. Харків)

З моменту прийняття та вступу в дію першого Кримінального кодексу незалежної України (далі – КК) розпочалася робота із забезпечення правильного його розуміння, справедливого застосування та подальшого вдосконалення. У порівнянні зі старим КК від 5 квітня 2001 року змінив значну кількість кримінально-правових інститутів, одночасно з'явилася низка істотно нових загальних положень закону про кримінальну відповідальність. Серед них особливу увагу привертає вирішення питання про класифікацію злочинів.

Враховуючи логічну природу права і формальну визначеність правових норм, відправними моментами для правової класифікації є її логічні та логіко-правові особливості. У логіці класифікація розглядається як розподіл предметів на взаємопов'язані класи відповідно до найбільш істотних ознак, які притаманні предметам певного виду і відрізняють їх від предметів інших видів [1; 2]. Наука кримінального права під класифікацією злочинів розуміє поділ їх на групи залежно від того чи іншого критерію [3; 4; 5; 6]. При цьому зазначається, що злочини відрізняються між собою як внутрішніми ознаками (мається на увазі їх зміст – охоронювані кримінальним законом об'єкти посягання, способи вчинення злочинів, суспільна небезпечність, вина особи), так і зовнішніми, тобто встановленим законом покаранням і його розміром. Так, у кримінальному праві класифікація злочинів може провадитись за різними підставами: ознаками та видами об'єкта злочинів, формами вини, мотивами вчинення, ознаками суб'єкта злочину, ступенем завершеності злочинної діяльності, ступенем тяжкості наслідків тощо [7; 8, с. 31-72].

Групуючи вказані підстави класифікації та беручи до уваги її логічні передумови, А.В. Наумов виділяє два види класифікації злочинів – природну і штучну. Природну розглядає як класифікацію, в основу якої покладено істотну ознаку, тобто ступінь суспільної небезпеки злочинів як головну матеріальну ознаку злочину. Штучними науковець називає класифікації злочинів в залежності від ознак та елементів складу злочину, тобто за ознаками об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони злочинів [8, с. 16; 17]. Такі класифікації нерозривно пов'язані з так званою природною класифікацією і виступають як додаткові щодо першої, яка є основною. Вони дозволяють уточнити юридичний і соціальний зміст відповідних суспільно небезпечних діянь, поглибити наше уявлення про їх взаємозв'язок і можуть бути використані для кваліфікації злочинів, відмежування їх від суміжних складів та для призначення покарання.

Утім, розвиток сучасного кримінального права глибоко пов'язаний з проблемою індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання залежно, насамперед, від тяжкості злочину. Саме таку класифікацію містить новий КК. Так, ст. 12 КК, вперше у вітчизняному кримінальному законодавстві, класифікує злочини залежно від ступеня тяжкості на 4 групи: злочини невеликої тяжкості, злочини середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини [9]. Зі змісту цієї статті можемо зробити висновок, що за основу класифікації взятий матеріальний критерій – тяжкість злочину як його внутрішня соціальна сутність, небезпечність для охоронюваних кримінальним законом певних суспільних відносин. Формальним же критерієм вказаної класифікації виступає покарання – в основному це позбавлення волі на певний строк, яке конкретизоване за допомогою відповідних розмірів санкцій. Отже, граничним критерієм для злочинів невеликої тяжкості є покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання; для злочинів середньої тяжкості – покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років; для тяжких злочинів – покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років; для особливо тяжких – покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Зазначимо, що питання класифікації злочинів у старому кримінальному законодавстві було вирішене лише частково.

Так, КК УРСР 1960 р. виділяв тяжкі злочини (ст. 7^1), особливо тяжкі злочини (ст. 24, 25), злочини, що спричинили тяжкі наслідки (ст. 25), особливо небезпечні злочини проти держави (глава I Особливої частини КК), злочини, що не являють (не становлять) великої суспільної небезпеки (ст. 10, 51). Законодавець постійно вносив зміни та доповнення до переліку тяжких злочинів (ст. 7^1); злочинів, при вчиненні яких не застосовується умовно-дострокове звільнення від покарання, заміна покарання більш м'яким (ст. 52^1); злочинів, при вчиненні яких умовно-дострокове звільнення від покарання і заміна покарання більш м'яким може бути застосовано після фактичного відбуття не менше визначеної частки призначеного строку покарання (ст. 52 КК УРСР 1960 р.) та інші. У КК України 2001 р., на відміну від попереднього, визначено поняття не лише тяжкого злочину, а злочинів усіх ступенів тяжкості, при цьому замість переліку тяжких злочинів, як це було раніше, ступінь тяжкості злочинів визначається залежно від самого суворого покарання, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК [10].

Класифікація злочинів у ст. 12 нового КК проведена лише за одним критерієм – ступенем тяжкості злочинів, при цьому характер суспільної небезпеки не був взятий до уваги. Разом з тим саме він виступає критерієм розподілу злочинів в Особливій частині КК по розділах. У цьому розумінні спірною виглядає точка зору Л.М. Кривоченко щодо суттєвості і універсальності класифікації лише за ступенем тяжкості як виразником суспільної небезпечності, яка в

свою чергу "виражається в сукупності об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину: важливості об'єкта, характері діяння, способах його вчинення, тяжкості наслідків, формі і видах вини, мотивах і меті тощо" [3]. Так, М.І. Хавронюк, провівши аналіз груп злочинів, об'єднаних у розділи Особливої частини КК, залежно від ступеня їх тяжкості у цілому дійшов цікавого висновку, що найбільш тяжкими загалом є злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, злочини проти основ національної безпеки України і військові злочини, а найменш тяжкими загалом – злочини проти довкілля, проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж [11, с. 226-228].

Як бачимо, пріоритетними родовими об'єктами кримінально-правової охорони є мир, безпека людства і міжнародний правопорядок, основи національної безпеки України, військовий правопорядок, тоді як життя, здоров'я людини, її честь, гідність, недоторканність та безпека, проголошені ст. 3 Конституції України найвищою соціальною цінністю, у цьому переліку посідають не перші місця. Окрім того, неврахування характеру суспільної небезпеки при класифікації злочинів та класифікація на основі лише одного критерію стали причинами наступних протиріч та непорозумінь, на які звертає увагу М.І. Хавронюк. Так, порівнюючи між собою склади злочинів, за вчинення яких КК передбачає ідентичні санкції, мусимо дійти хибного висновку, що однаковим є ступінь тяжкості, наприклад, таких злочинів: ч. 1 ст. 119 (вбивство через необережність) і ч. 2 ст. 350 (зокрема, умисне нанесення побоїв службовій особі або громадянинові, який виконує громадський обов'язок, у зв'язку з їхньою службовою чи громадською діяльністю); ч. 2 ст. 437 (зокрема, ведення агресивної війни) і ч. 3 ст. 289 (зокрема, незаконне заволодіння транспортним засобом, вартість якого у двісті п'ятдесят разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) тощо.

Суттєво відрізняються між собою санкції, встановлені за злочини, які майже не відрізняються за характером та ступенем суспільної небезпеки. За ступенем тяжкості ці злочини навіть віднесені до різних категорій, наприклад, вбивство двох або більше осіб, вчинене через необережність (ч. 2 ст. 119 КК), є тяжким злочином, карається позбавленням волі на строк від 5 до 8 років, а проведення клінічних випробувань лікарських засобів без письмової згоди пацієнта або його законного представника, або стосовно неповнолітнього чи недієздатного, якщо ці дії спричинили, зокрема, смерть (ст. 141 КК), є злочином середньої тяжкості, оскільки санкція передбачає обмеження волі на строк від 3 до 5 років або позбавлення волі на той самий строк, тощо [11, с. 267; 269].

Нерідко санкція загальної кримінально-правової норми є більш суворою, ніж санкція спеціальної норми. Наприклад, контрабанда за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за цей злочин (ч. 2 ст. 201 КК – загальний склад) карається позбавленням волі на строк від 5 до 12 років з конфіскацією предметів контрабанди та з конфіскацією майна. Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, вчинена повторно чи

за попередньою змовою осіб, а також, якщо предметом контрабанди були особливо небезпечні наркотичні засоби чи психотропні речовини або наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори у великих розмірах (ч. 2 ст. 305 КК – спеціальний склад), карається позбавленням волі на строк від 5 до 10 років з конфіскацією предметів контрабанди і з конфіскацією майна.

Вищенаведені аргументи дають нам можливість ще раз стверджувати, що в основі законодавчого поділу злочинів на певні категорії покладено лише один критерій – ступінь тяжкості злочинів і не враховуються характер та ступінь суспільної небезпечності, на чому, до речі, наголошував П.С. Матишевський [5].

Класифікація злочинів у новому КК за одним критерієм без урахування форми вини призвела до того, що особливо тяжкими, тяжкими злочинами, злочинами середньої та невеликої тяжкості можуть бути як умисні, так і необережні злочини, адже в ст. 12 КК відсутнє посилання, до якої групи за ступенем тяжкості можуть належати необережні злочини. Так, цей Кодекс містить склади необережних злочинів, за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років. Наприклад, злочин, передбачений ч. 2 ст. 274 КК – порушення на виробництві правил ядерної або радіаційної безпеки особою, яка зобов'язана їх дотримувати, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки – карається позбавленням волі на строк від трьох до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Такі злочини вважаються особливо тяжкими на підставі наданої в законі класифікації.

Не можна однозначно стверджувати, що позиція законодавця в цьому випадку є цілком слушною, бездоганною і безспірною, адже суспільна небезпечність діяння з урахуванням настання однакових наслідків у результаті вчинення умисних і необережних злочинів – суть різна. А тому віднесення останніх до однієї класифікаційної групи з умисними злочинами лише за розміром санкції безпідставно ототожнює їх суспільну небезпечність. Науковці пояснюють такий підхід законодавця тим, що злочини, передбачені окремими статтями КК, можуть бути вчинені як умисно, так і з необережності [12]. Тому при аналізі понять особливо тяжкого злочину, тяжкого, злочину середньої та злочину невеликої тяжкості відповідно до змісту ст. 12 КК до певної класифікаційної групи можуть входити злочини як умисні, так і необережні [13].

Про неоднозначність і спірність питання класифікації злочинів без урахування форми вини свідчить історія прийняття Кримінального кодексу України, кількість внесених пропозицій і дискусій, що відбувалися у Верховній Раді під час обговорення ст. 12 "Класифікація злочинів". Так, у тексті проекту Кримінального кодексу, поданого Кабінетом Міністрів України і редагованого Комітетом Верховної Ради з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією та Комітетом з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, який був прийнятий у першому читанні, класифікація злочинів була проведена із урахуванням суб'єктивної сторони злочинів – вини у формі умислу чи необережності. Злочинами невеликої тяжкості пропонувалося визнати умисні злочини, за

які законом передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання, та необережні злочини, за які законом передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше трьох років або інше, більш м'яке покарання. Злочинами середньої тяжкості відповідно мали стати умисні злочини, за які законом передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років, та необережні злочини, за які законом передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше восьми років. Тяжкими злочинами пропонувалося назвати умисні злочини, за які законом передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років, та необережні злочини, за які законом передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад вісім років. Особливо тяжкими злочинами мали бути лише умисні злочини, за які законом передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі [14].

У наступних читаннях така редакція ст. 12 зникла, але група народних депутатів все-таки наполягала на поверненні до вищенаведеної класифікації під час розгляду означеної статті в третьому читанні. Цікаво, що в ст. 15 КК РФ "Категорії злочинів", яка є досить схожою на ст. 12 КК України, класифікація злочинів проведена з частковим урахуванням форми вини. Відповідно до ст. 15 КК РФ злочинами невеликої тяжкості, середньої тяжкості та тяжкими одночасно можуть бути як умисні, так і необережні злочини. Проте межа покарання для злочинів кожної з названих класифікаційних груп є однаковою для умисних і необережних злочинів: для злочинів невеликої тяжкості – позбавлення волі на строк не більше двох років, для злочинів середньої тяжкості – позбавлення волі на строк не більше п'яти років, для тяжких злочинів – позбавлення волі на строк не більше десяти років. На відміну від КК України, КК РФ особливо тяжкими злочинами називає лише умисні діяння, за вчинення яких передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років або більш суворе покарання [15].

У ст. 12 КК України відсутня також класифікація за іншими ознаками суб'єктивної сторони, а також за іншими вищезгадуваними ознаками, що мають істотне значення для кваліфікації діяння. Водночас чинний Кримінальний кодекс України називає інші, окрім зазначених у ст. 12, категорії злочинів, які з'явилися в законі у результаті незрозуміло якої класифікації. Це такі діяння: особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України (ст. 8); особливо тяжкий злочин, вчинений умисно і поєднаний зі насильством над потерпілим; тяжкий злочин, вчинений умисно і пов'язаний з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків (ч. 2 ст. 43); вперше вчинений злочин невеликої тяжкості (ст. 45, 46, 48); вперше вчинений злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо особа, яка вчинила злочин, щиро покаялася (ст. 47); злочини проти миру та безпеки людства (ч. 5 ст. 49); тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини (ч. 2 ст. 59); умисний тяжкий або особливо тяжкий злочин (ч. 2 ст. 70); необережний тяжкий злочин, необережний особливо тяжкий злочин (пп. 1, 2 ч. 3 ст. 81); умисний злочин, вчинений протягом невідбутої частини покарання (п.3 ч. 4 ст. 82), вчинений

повторно злочин невеликої тяжкості; особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини (ч. 3 ст. 102) тощо.

Вирішальне значення передбаченої у Кримінальному кодексі України класифікації, яка визначає конструкцію багатьох інститутів кримінального права, диференціює кримінальну відповідальність, впливає на структуру санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу тощо, обумовило активну зацікавленість науковців та практиків вказаною проблемою. Зокрема, у засобах масової інформації з'явилися коментарі, серед яких зустрічаються тлумачення положень ст. 12 КК всупереч її змісту. Аналізуючи систему норм Особливої частини нового Кодексу та групуючи злочини на певні класифікаційні категорії на основі ст. 12 КК, В.А. Клименко дійшов висновку, що одне і те саме діяння може бути одночасно і злочином невеликої тяжкості, і середньої тяжкості, і тяжким, або середньої тяжкості, тяжким і навіть особливо тяжким. В обґрунтування своєї позиції автор наводить санкції за злочини, передбачені ч. 3 ст. 188 та ч. 2 ст. 194. Дійшовши такого висновку, В.А. Клименко пропонує зазначити у ст. 12 КК не тільки верхню межу покарання у виді позбавлення волі на певний строк, а й нижню межу. А до цього питання про віднесення того чи іншого злочину до певної класифікаційної групи, як він пише, доведеться вирішувати суду при розгляді кожної конкретної кримінальної справи [16].

Ми вважаємо таку позицію хибною, вона може зашкодити правозастовчій практиці. При класифікації злочинів належить враховувати максимальні покарання, передбачені відповідними статтями Особливої частини КК, а не ті, що може обрати суд для конкретної особи в кожному конкретному випадку. Чітке визначення максимального розміру покарання є однозначно вимогою закону, що в свою чергу не дозволяє судді за власним розсудом відносити вчинений особою злочин до певної категорії. Якщо ж говорити про законодавче формулювання верхньої межі покарання, треба зауважити, що злочин визнається злочином невеликої тяжкості, якщо за нього передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк від одного до двох років включно, тобто не більше двох років. Злочином середньої тяжкості є злочин, за який верхня межа покарання у виді позбавлення волі перевищує два роки, але не більша п'яти років. Аналогічно тяжким злочином є злочин, за який верхня межа покарання у виді позбавлення волі перевищує п'ять років, але не може перевищувати десяти років. При цьому нижня межа покарання за вказані злочини до уваги не береться. Злочин є особливо тяжким, якщо за нього може бути призначене покарання у виді позбавлення волі на строк, який перевищує десять років, незалежно від того, якою є нижня межа означеного виду покарання, встановлена санкцією Особливої частини Кримінального кодексу.

Майже всі інститути як Загальної, так і Особливої частини КК нерозривно пов'язані з класифікацією злочинів. Віднесення злочинів до певної класифікаційної категорії впливає на низку факторів: можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності, умовно-дострокового звільнення від покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, застосування амністії тощо. Так, відповідно до п. 18 другого розділу "Прикінцевих

та перехідних положень" Кримінального кодексу, при вирішенні питання про віднесення злочинів, передбачених Кримінальним кодексом УРСР 1960 р., які були вчинені до набрання чинності Кримінальним кодексом України 2001 р., до злочинів невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжких або особливо тяжких слід керуватися ст. 12 Кодексу, якщо це пом'якшує кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочини до набрання чинності новим Кримінальним кодексом України. В інших випадках повинні застосовуватись відповідні положення Кримінального кодексу УРСР 1960 р.

Крім того, класифікація злочинів має значення для вирішення низки питань в інших, окрім кримінального, галузях законодавства України. Так, у виправно-трудовому праві віднесення злочину, вчиненого особою, до певної класифікаційної групи впливає на визначення засудженому виду виправно-трудової установи з відповідним режимом [17]. Застарілість окремих положень Виправно-трудового кодексу України, невідповідність їх положенням нового Кримінального кодексу, зокрема ст. 12 "Класифікація злочинів", призвела до суттєвих прогалин в регулюванні цього питання, а саме порядку розподілу і направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, до відповідних виправно-трудових установ. Для вирішення цієї складної ситуації Державний департамент України з питань виконання покарань розробив і прийняв Інструкцію про порядок розподілу і направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів (тюрем) до виправно-трудових установ, яка регулює ці питання відповідно до положень нового Кримінального кодексу України [18]. Використання положень цієї Інструкції суперечить положенням чинного законодавства, оскільки відповідно до третього розділу Виправно-трудового кодексу України порядок і умови виконання покарання у виді позбавлення волі встановлюються та регулюються цим Кодексом, а не підзаконними актами. Щодо виду виправно-трудової установи з відповідним режимом, в якій засуджені відбувають покарання, то він дійсно визначається Державним департаментом України з питань виконання покарань, але лише на основі відповідних положень Кримінального та Виправно-трудового кодексів України.

Отже, можемо зробити висновок, що проведена в Кримінальному кодексі України класифікація лише за одним критерієм, тобто за ступенем тяжкості злочинів, що посягають на один об'єкт і заподіюють йому шкоду одного і того ж виду, не є досконалою. Вищенаведені положення свідчать про необхідність особливої уваги науковців до вказаних проблем, які, в свою чергу, потребують ґрунтовного, комплексного дослідження.

Література:

1. Бабаев В.К. Советское право как логическая система. – М., 1978.
2. Большая советская энциклопедия: 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1973. – Т. 12. – С. 269.
3. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – С. 75.

4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Загальна частина / Під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – С.150.
5. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студ. юрид. вузів і фак. – К.: А.С.К., 2001. – С.79.
6. Кривоченко Л.Н. Классификация преступлений. – Харьков: Вища школа, 1983. – С. 11-27.
7. Кадников Н.Г. Классификация преступлений по уголовному праву России. – М.: ЮИ МВД РФ, 2000. – С.10-11.
8. Классификация преступлений и ее значение для деятельности органов внутренних дел: Учебное пособие / Под ред. Н.И. Загородникова – М.: МВШМ МВД СССР, 1983.
9. Кримінальний Кодекс України. Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
10. Навроцький В.О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К.: Атіка, 2001. – С. 67, 171.
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року / Упор. та попереднє слово: М.І. Мельник, М.І. Хавронюк; М.І. Хавронюк. Категорії злочинів і санкції Особливої частини КК України: наукові дослідження та деякі висновки / За ред. М.І. Мельника. – К.: А.С.К., 2001.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон; А.С.К., 2002. – С. 52-53.
13. Уголовний кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю.А. Кармазина и Е.Л. Стрельцова. – Харьков: ООО «Одиссей», 2001. – С. 38-39.
14. Порівняльна таблиця до проекту Закону України "Кримінальний кодекс України (Загальна частина)". Автори: Кабінет Міністрів України. Автори остаточної редакції: Народні депутати України – члени Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та боротьби з організованою злочинністю і корупцією. Дата розгляду в комітеті: 10.06.99 – 11.06.99. Верховна Рада України. Секретаріат. Реєстраційний № 1029 (Друге читання). – 115 с.
15. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. Ю.И. Скуратова, В.М. Лебедева: 3-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство "НОРМА" (Издательская группа "НОРМА – ИНФРА М"), 2001. – С. 20-22.
16. Клименко В. Класифікація злочинів у кримінальному законодавстві // Юридичний Вісник України. – 2001. – 9-15 червня.
17. Виправно-трудовий кодекс України. Затверджений Законом Української РСР від 23 грудня 1970 року. Зі змінами станом на 28 серпня 2001 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 1. – Ст. 5.
18. Про порядок розподілу і направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів (тюрем) до виправно-трудових установ: Інструкція, затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 30.08.2001. – № 157. – Зареєстровано в Міністерстві Юстиції України 20.09.2001. – № 829/6020.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ І ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ

І.С. Сергеєв,
начальник факультету заочного навчання,
перепідготовки та підвищення кваліфікації
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

На нинішньому етапі розвитку нашої держави зростання ролі права та правового регулювання всіх сфер її діяльності є однією з найважливіших державно-правових закономірностей. Розглядаючи роль і місце органів і установ виконання покарань у боротьбі зі злочинністю, слід відзначити, що оптимізація їх діяльності, на наш погляд, у значній мірі буде залежати від ефективного вирішення актуальних проблем теорії та практики виконання покарань, а їх цілі, у свою чергу, можуть бути досягнуті шляхом удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, зокрема, шляхом детального опрацювання і закріплення самостійності процесуальних норм.

Кримінально-виконавче право для досягнення своїх основних цілей взаємодіє не лише з основними галузями кримінально-правового комплексу, тобто з кримінальним і кримінально-процесуальним, як одна із компонентів цієї фундаментальної тріади існування держави, але має точки зіткнення з адміністративним, цивільним, сімейним і трудовим правом, тому що певна частина його норм – це результат зміни норм означених галузей права. Загалом норми кримінально-виконавчого права, зі своїм специфічним предметом регулювання, мають тільки їм притаманний зміст: вони являють собою правила, які передбачити не можуть норми ніякої іншої галузі права. Досвід обособлення матеріальних і процесуальних норм існує в німецькій юридичній практиці. Так, М.А. Стручков, посилаючись на Г. Кайзера, відмічає, що кримінально-виконавче право можна вважати рівною рівній мірою як матеріальним, так і процесуальним нормам. «С точки зрения своей сущности – регулирование исполнения наказания как последствия совершенного преступления – оно носит материальный характер. Включая в себя нормы, регулирующие процедуру исполнения наказания, в том числе в плане правового обеспечения исполнения наказания, оно носит процессуальный характер» [1].

У чинному Виправно-трудовому кодексі України процесуальний характер мають: ст.ст. 45, 46, 47, які закріплюють інститут зміни умов утримання засуджених залежно від їх виправлення; ст.ст. 66, 68 про порядок застосування заходів заохочення та стягнення щодо осіб, позбавлених волі; ст. 73 про порядок стягнення матеріальних збитків, заподіяних особами, позбавленими волі; ст. 111 про порядок звільнення з місць позбавлення волі та багато інших.

У науці кримінально-виконавчого права норма права визначається як встановлене державою згідно з напрямками пенітенціарної політики і виражене у відповідних юридичних актах загальнообов'язкове правило, яке регулює правовідносини, що складаються з приводу і в процесі виконання покарань. Таке визначення, проте, не дає самостійного поняття матеріальної і процесуальної норм, що відрізняються як за структурою, так і за змістом. Якщо матеріальні норми призначені для регламентації поведінки суб'єктів правовідносин і є змістом правового регулювання певних суспільних відносин, то процесуальні норми застосовуються для реалізації перших у відповідних правовідносинах і для врегулювання процедурної діяльності суб'єктів правовідносин. Тобто, вони різні за структурою приписів і змістом і, таким чином, по-різному впливають на суб'єкти правовідносин. В.М. Горшеньов і П.Є. Недбайло [2] вказують на такі особливості процесуальних норм: по-перше, вони визначають процедуру здійснення діяльності суб'єктів щодо застосування матеріальних норм з метою ефективного досягнення цілей, тобто найбільш доцільний порядок застосування до засуджених засобів виправлення; по-друге – вони звернуті, як правило, до владних суб'єктів, проте не тільки зобов'язують їх вчиняти конкретні процесуальні дії, але й можуть мати диспозиційний характер, тобто давати їм право вибору поведінки при здійсненні правозастосувального процесу.

Гіпотеза, диспозиція і санкція процесуальних норм також мають свої особливості і відрізняються від матеріальних. Так, якщо порушення правил, які містяться в матеріальній нормі, тягне за собою покарання винного, то порушення припису процесуальної норми слугує для досягнення більш актуальної мети – відміни неправомірно виданого правозастосувального акту і, що теж не можна не враховувати, вжиття заходів, які б не давали змоги повторюватися таким випадкам у майбутньому і стосовно інших учасників правовідносин.

Аналізуючи взаємозв'язки і взаємозалежність матеріальних і процесуальних норм, можна зробити висновок, що перші з них є загальними правилами, які регулюють поведінку суб'єктів правовідносин, які складаються у зв'язку з виконанням кримінальних покарань, а другі, тобто процесуальні, – правилами, покликаними для реалізації перших і регулювання процедурної діяльності вказаних суб'єктів у процесі виконання покарань.

Нині основні принципи, порядок, виконання і умови відбування покарань визначаються кримінально-виконавчим законодавством, яке містить у собі як матеріальні, так і процесуальні норми. Такими є і чинний Виправно-трудовий кодекс України і проект нового Кримінально-виконавчого кодексу України. Аналогічно побудовані і всі інші підзаконні нормативні акти і найголовніший з них – Правила внутрішнього розпорядку ВТУ. Це відображає сутність існуючого на практиці погляду на процесуальні норми як на похідні з матеріальних, хоча це не позбавляє їх самостійності. Тобто, їхній взаємозв'язок, який реалізується через правозастосувальну діяльність суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, обов'язково потребує існування саме процесуальних норм.

Історично склалося так, що виправно-трудове, а згодом і кримінально-виконавче право, прийняли на себе відбиток своєї першооснови – кримінального права, а звідси як конструкцію більшості норм, так і структуру взагалі.

У той же час, розуміння чинного Виправно-трудового кодексу України як сукупності тільки і переважно матеріальних норм призвело до того, що у кримінально-виконавчому законодавстві поступово з'явилася значна кількість відомчих нормативних актів, які, хоча й не мають сили закону, проте регулюють значну частину основних напрямків діяльності установ і органів виконання покарань, переважно саме процедурних, здебільшого пов'язаних з діяльністю щодо виправлення та перевиховання засуджених, чого, на наш погляд, не повинно бути, адже такий стан справ означає, що відповідна діяльність, здійснюється не на основі закону, а на основі похідних нормативів. І у зв'язку з цим слід погодитися з М.П. Мелентьєвим [3], який справедливо вважає, що ефективність виправлення і перевиховання засуджених може бути підвищена, зокрема і шляхом заміни підзаконних нормативних актів процесуальними нормами кримінально-виконавчого права. Практика свідчить, що ставлення всіх суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин до закону і відомчих нормативних актів неоднакове. І засуджені, і адміністрація установ та органів виконання покарань порушують закони не частіше, ніж приписи відомчих нормативів.

Питання щодо значущості проблеми співвідношення норм закону і підзаконних актів у процесуальному плані не є новим, ще 30 років тому (1976 р.) В.М. Горшеньов і П.Е. Недбайло вважали, що "сейчас одной из важнейших задач совершенствования законодательства является восполнение пробелов в процессуальном праве и осуществление наиболее целесообразной систематизации уже имеющегося процессуально-правового материала" [2]. Актуальне воно і зараз, під час розробки проекту нового Кримінально-виконавчого кодексу, а таким чином і переробки значної кількості інших нормативних актів.

Отже, виявлення об'єктивно існуючого взаємного впливу матеріальних і процесуальних норм у кримінально-виконавчому праві має значення як для правозастосувальної, так і правотворчої діяльності. У зв'язку з цим важливою є проблема поділу процесуальних норм з точки зору їх спрямованості. І.М. Перков [4] поділяє їх на такі три основні групи: 1) ті, що визначають практичну діяльність суб'єктів кримінально-виконавчих відносин, пов'язаних з вирішенням основних завдань установ і органів виконання покарань; 2) ті, що регулюють правоохоронну діяльність вказаних органів; 3) ті, що регулюють профілактичну діяльність.

Погоджуючись, загалом, з цим поділом, слід зауважити, що означені три групи об'єктивно існують як у правовідносинах щодо виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, так і тих, що з цим не пов'язані та повинні бути виділені окремо, бо, безумовно, мають свою, тільки їм притаманну специфіку стосовно суб'єкта і предмета регулювання.

Таким чином, при розробці нового кримінально-виконавчого законодавства слід враховувати об'єктивну необхідність закріплення матеріальних і процесуальних норм у двох самостійних законах. Проте, зважаючи на існуючу сьогодні проблему недостатнього опрацювання цього складного і значного за обсягом комплексу робіт і керуючись метою побудови такої системи кримінально-виконавчого законодавства, яка відповідала б вимогам зобов'язань держави щодо дотримання положень міжнародних конвенцій, пактів, принципів, стандартів стосовно прав і свобод громадян, зокрема і засуджених, було б доцільним у проекті нового Кримінально-виконавчого кодексу виділити групу процесуальних норм, які б регламентували порядок і процедуру здійснення організаційно-управлінських та установчо-регулятивних функцій суб'єктів кримінально-виконавчого права, у вигляді окремого розділу під назвою "Кримінально-виконавче провадження".

Література:

1. Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Общей части. – М.: Юрид. лит., 1984.
2. Гошенев В.М., Нейбайло П.Е. Процессуальная форма и ее социально-юридические возможности в социалистическом обществе // В кн: Юридическая процессуальная форма. – М., 1976.
3. Мелентьев М.П. Функции и структура советского исправительно-трудового права. – Рязань, 1977.
4. Перков И.М. Соотношение материальных и процессуальных норм исправительно-трудового права в теории и практике исполнения наказаний. – М.: Академия МВД СССР, 1980.

ПОРЯДОК ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У ВИДІ ВИПРАВНИХ РОБІТ

І.Г. Богатирьов,
проректор з навчальної роботи
Чернігівського юридичного училища ДДУПВП,
кандидат юридичних наук, доцент

Аналіз статей Особливої частини Кримінального кодексу України показує, що 106 статей передбачають можливість застосування судами покарань, що не пов'язані з позбавленням волі.

Одним із таких видів покарань є виправні роботи, які у кримінальному законодавстві України за практикою застосування знаходяться на п'ятому місці.

Як самостійний вид кримінальної репресії це покарання увійшло до системи заходів покарань разом зі встановленням радянської державності в Україні. Хоча назва цього покарання неодноразово змінювалася, вдосконалювалася законодавча база, зміст його не зазнав суттєвих змін: це покарання, сутність якого, в першу чергу, полягає в обмеженні деяких трудових і матеріальних прав та інтересів засудженого, в примусовому характері трудових правовідносин.

Звертає на себе увагу той факт, що виправні роботи у числі інших заходів кримінального впливу щодо осіб, які вчинили злочини, щорічно складають більше 90 відсотків. Виконання покарань у виді виправних робіт покладено на особливі органи виконання покарань – кримінально-виконавчу інспекцію Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП).

Характерним є те, що виправні роботи як покарання, з одного боку, є достатньо гуманними, а з іншого – альтернативою реальному позбавленню волі. В умовах ринкової економіки, масового безробіття перспектива цього покарання сьогодні чітко визначена у новому Кримінальному кодексі України. Зокрема, про це свідчить збільшення кількості статей, санкції яких передбачають покарання у виді виправних робіт.

Згідно з чинним законодавством покарання у виді виправних робіт відбувається на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності, за місцем роботи засудженого.

Виконання покарання у виді виправних робіт здійснюється на основі участі засуджених у суспільно корисній праці і контролю за їхньою поведінкою відповідно до вимог Виправно-трудового кодексу.

Контроль за виконанням покарання у виді виправних робіт покладається на кримінально-виконавчу інспекцію, а проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання засудженого – на органи внутрішніх справ.

Вироки до виправних робіт приводяться до виконання не пізніше десятиденного строку з дня набрання вироком законної сили або звернення його до виконання.

Кримінально-виконавча інспекція:

– провадить облік засуджених;

– роз'яснює порядок та умови відбування покарання;

– здійснює контроль за додержанням порядку та умов відбування покарання засудженими і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом за місцем роботи засуджених;

– бере участь у виховній роботі із засудженими;

– контролює поведінку засуджених; здійснює привід через органи внутрішніх справ засуджених, які не з'явилися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції без поважних причин;

– організовує початковий розшук засуджених, місцезнаходження яких невідоме, та передає матеріали до органу внутрішніх справ для оголошення в розшук таких засуджених;

– застосовує заходи заохочення і стягнення;

– дає дозвіл на звільнення з роботи засуджених за власним бажанням.

Засуджені зобов'язані:

– виконувати встановлені порядок та умови відбування покарання;

– сумлінно ставитися до праці;

– з'являтися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції;

– повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну місця проживання;

– періодично з'являтися на реєстрацію до кримінально-виконавчої інспекції (ст.94 ВТК) [3].

Протягом року відбування покарання засудженим забороняється звільнятися з роботи за власним бажанням без дозволу кримінально-виконавчої інспекції. Дозвіл на звільнення може надаватися після перевірки обґрунтованості заяви засудженого та за наявності довідки з нового місця роботи про можливість його працевлаштування.

Особам, засудженим до покарання у виді виправних робіт, надається щорічна чергова відпустка, час якої не зараховується до строку відбування покарання.

Час відбування покарання у виді виправних робіт може включатися судом до загального трудового стажу засудженого.

Засудженим забороняється без дозволу кримінально-виконавчої інспекції виїжджати за межі України (ст.95 ВТК) [3].

Строк покарання у виді виправних робіт вираховується роками, місяцями і днями, протягом яких засуджений працював і з його заробітку провадилося відрахування. Кількість днів, відпрацьованих засудженим, має бути не менше кількості робочих днів, які припадають на кожний місяць встановленого судом строку покарання. Якщо засуджений не відпрацював зазна-

чену кількість днів і відсутні підстави, встановлені Кодексом для заліку невідпрацьованих днів у строк покарання, відбування покарання триває до повного відпрацювання засудженим призначеної кількості робочих днів. Початком строку відбування покарання вважається день, з якого фактично розпочато відрахування із заробітку засудженого.

У строк відбування покарання зараховується час, протягом якого засуджений не працював з поважних причин, і за ним, відповідно до закону, зберігалася заробітна плата, а також час, коли засудженому не надавалася робота на підприємстві, в установі, організації. Стосовно особи, яка стала непрацездатною після рішення вироку суду, кримінально-виконавча інспекція направляє подання до суду про заміну виправних робіт штрафом.

Стосовно особи, яка після встановлення вироку суду досягла пенсійного віку, а також стосовно жінки, яка завагітніла, кримінально-виконавча інспекція направляє подання до суду про звільнення такої особи від покарання.

У строк відбування покарання не зараховується час хвороби, викликаної алкогольним, наркотичним або токсичним сп'янінням, або діями, пов'язаними з ними, грубим порушенням правил техніки безпеки, умисним заподіянням собі тілесних ушкоджень; час відбування адміністративного стягнення у виді арешту або виправних робіт, а також утримання під вартою як запобіжний захід у іншій кримінальній справі під час відбування покарання у випадках, коли вина у вчиненні злочину доведена у встановленому законом порядку (ст.96 ВТК) [3].

На власника підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган за місцем відбування засудженим покарання у виді виправних робіт покладається:

– щомісячне відрахування визначеної вироком суду частини заробітної плати і перерахування у встановленому порядку відрахованої суми до бюджету держави;

– додержання порядку та умов відбування покарання, передбачених ВТК;

– своєчасне інформування кримінально-виконавчої інспекції про ухилення засудженого від відбування покарання, переведення засудженого на іншу роботу чи посаду, а також його звільнення;

– щомісячне інформування кримінально-виконавчої інспекції про кількість робочих днів за графіком на підприємстві, в установі, організації, кількість фактично відпрацьованих засудженим робочих днів, розмір заробітної плати і відрахувань з неї за вироком суду, кількість прогулів, кількість днів тимчасової непрацездатності за листком непрацездатності тощо;

– призначення працівника, який буде проводити із засудженим виховну роботу, контроль виконання визначених для нього робіт та поведінки засудженого.

У разі систематичного неправильного або несвоєчасного відрахування сум із заробітку засудженого, а також невиконання інших вимог цієї статті винні посадові особи притягуються до відповідальності згідно із законом (ст.97 ВТК) [3].

Кримінально-виконавча інспекція здійснює контроль за правильністю і своєчасністю відрахувань із заробітку засуджених до виправних робіт і надходження відповідних сум до бюджету держави.

Відрахування провадяться із усієї суми заробітку, незалежно від наявності претензій до засудженого за виконавчими документами, за кожний відпрацьований місяць при виплаті заробітної плати. В осіб, які працюють за сумісництвом, відрахування провадяться із заробітку за кожним місцем роботи. Відрахування відповідно до вироку суду починаються з наступного дня після надходження вироку та повідомлення на підприємство, в установу чи організацію, але не раніше, ніж вирок набрав чинності.

Відрахування не провадяться з грошової допомоги, яка одержується в порядку соціального страхування і соціального забезпечення, виплат одноразового характеру, не передбачених системою оплати праці, сум, які виплачуються як компенсація за витрати, пов'язані з відрядженням, та інших компенсаційних виплат (ст.98 ВТК) [3].

Власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган стосовно засуджених до покарання у виді виправних робіт може застосовувати заходи заохочення і стягнення, передбачені законодавством про працю.

Кримінально-виконавча інспекція за зразкову поведінку і сумлінне ставлення до праці стосовно засуджених може застосовувати такі види заохочення:

– подання до суду матеріалів на засудженого щодо умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання штрафом;

– зарахування часу щорічної чергової відпустки у строк відбування покарання.

Подання про умовно-дострокове звільнення засудженого від покарання або заміну невідбутої частини покарання штрафом надсилається до суду кримінально-виконавчою інспекцією з урахуванням характеристики на нього власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу за місцем роботи засудженого.

За порушення порядку та умов відбування покарання у виді виправних робіт до засудженого може застосовуватися стягнення у виді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності.

Стосовно осіб, які ухиляються від відбування покарання, кримінально-виконавча інспекція направляє прокурору матеріали про вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності відповідно до Кримінального кодексу України (ст.389 ККУ) [4].

Ухиленням засудженого від відбування покарання у виді виправних робіт є:

– невиконання встановлених обов'язків;

– порушення порядку та умов відбування покарання;

– вчинення проступку, за який його було притягнуто до адміністративної відповідальності;

– більше двох разів протягом місяця допущення прогулів, а також більше двох порушень трудової дисципліни протягом місяця або поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння.

Засуджений до виправних робіт, розшук якого оголошено у зв'язку з ухиленням від покарання, може бути затриманий органом внутрішніх справ за постановою суду на строк до 30 діб (ст.99 ВТК) [3].

Законодавством України передбачено також, якщо в період відбування покарання у виді виправних робіт на засудженого буде накладене адміністративне стягнення за нове правопорушення або до нього буде застосовано як запобіжний захід взяття під варту, час відбування адміністративного стягнення і утримання під вартою в строк відбування виправних робіт не зараховується.

Таким чином, можливість застосування виправних робіт зумовлена їх змістом, який розкривається у поєднанні карального та виховного моментів впливу на засуджених.

Література:

1. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р.
2. Виправно-трудовий кодекс України: Затверджений Законом від 23 грудня 1970 року (за станом на 1 вересня 2000 року). – К., 2000.
3. Закон України "Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України" від 11 липня 2001 №263/11.
4. Кримінальний кодекс України. – К., 2001.
5. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань "Про утворення кримінально-виконавчої інспекції та її органів" від 21.11.2001 № 212
6. Аванесов Г.А. Криминология й социальная профилактика. – М., 1985.
7. Богатирьов І.Г. Кримінально-виконавче право: Навч. посіб. – Чернігів: Юрист, 1999.
8. Курс кримінально-виконавчого права України: Загальна та Особлива частини: Навч. посіб. / За заг. ред. О.М.Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
9. Потемкина А.Г. Исполнение исправительных работ без лишения свободы: Учеб. пособ. – М., 1989.
10. Пісоцька Н. Застосування заходів стягнень у виправно-трудових установах: окремі проблеми // Право України. – 1999.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Осауленко О.І.,
доцент, полковник міліції, заступник начальника кафедри теорії держави та права НАВСУ, кандидат юридичних наук

Розробка наукової концепції удосконалення законодавства та практики його застосування набуває особливо важливого значення в період реформування правової системи України. Проблеми диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання є традиційними як для кримінального так і для кримінально-виконавчого права. В різні часи до цих питань зверталось немало фахівців з тим, щоб напрацювати відповідні рекомендації для практики.

Згідно ч.2 ст.65 недавно прийнятого Кримінального кодексу України, особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів.

В системі кримінальних покарань, які передбачені ст.51 КК України, покарання у виді позбавлення волі на певний строк займає особливе місце, оскільки цей вид покарання в нашій державі застосовується найбільш часто, а при його виконанні найбільш суттєво обмежуються права та свободи особи.

В статті 63 КК України розкривається сутність та зміст покарання у виді позбавлення волі, яке полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк у кримінально-виконавчу установу. Згідно ч.2 ст.50 цього ж кодексу покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Забезпечення необхідної ефективності функціонування системи правосуддя пов'язано, зокрема, з послідовним проведенням в життя принципу диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання за злочини, які у взаємодії з іншими кримінально-правовим принципами інтерпретують загальносоціальні начала справедливості в сфері кримінально-правової боротьби зі злочинністю. Очевидною в цьому зв'язку є необхідність подальшого розвитку теоретичної концепції кримінально-правової боротьби зі злочинністю, включаючи удосконалення вихідного понятійного апарату.

В кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві відсутні такі дефінітивні визначення як виправлення засуджених, класифікація засуджених до позбавлення волі, диференціація та індивідуалізація кримінального покарання. Чітке усвідомлення цих понять має важливе як теоретичне, так і практичне значення, тому їх доцільно розглянути більш детально.

Згідно ст.22 Кримінального кодексу України 1960 року та ст.1 чинного Виправно-трудового кодексу метою покарання було виправлення та перевиховання засуджених. Оскільки законодавець не дає дефінітивного визначення цих понять, то в науковій літературі робились спроби дати їм доктринальне визначення.

В науковій літературі радянського періоду проблема співвідношення понять "виправлення" та "перевиховання" засуджених не знайшла однозначного вирішення і була предметом широкої дискусії серед фахівців кримінального, виправно-трудового права, педагогіки та психології. В процесі дискусії основним стало питання, що потрібно розуміти під словами "виправлення" та "перевиховання" з точки зору їх звичайного розуміння і яке співвідношення між цими явищами та поняттями.

Оскільки зазначена дискусія до зближення точок зору різних вчених не привела, то автор лише в узагальненому вигляді спробує охарактеризувати сутність доктринального тлумачення цих понять. Під перевихованням злочинця малось на увазі наново його виховати, виховати в нього нові погляди, уявлення, звички, які в сукупності створюють особливість людини.

В сучасний період більшість вчених прийшли до висновку, що термін "перевиховання" може існувати лише в теоретичному аспекті, оскільки досягти того, щоб за час відбування покарання особа стала зразковим громадянином, завдання нереальне. Ми погоджуємось з цією думкою, мотивуючи це наступним. По-перше, відбуваючи міру кримінального покарання, засуджені (особливо це стосується позбавлених волі) знаходяться у специфічному середовищі та оточенні, яке має специфічні погляди, свою систему цінностей, які в основному не співпадають із ціннісними орієнтирами законослухняних громадян. По-друге, потрібно погодитись з думкою педагогів і психологів, які стверджують, що дорослу людину перевиховати неможливо, тому що фундамент її світогляду та правової свідомості закладено ще в дитинстві. На підставі цього можна зробити висновок, що законодавець повинен ставити за мету лише виправлення засуджених, що і було зафіксовано в ч.2 ст.50 КК України.

Разом з тим, на нашу думку, термін виправлення доцільно розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні. В широкому розумінні термін "виправлення" розглядається як складна психолого-педагогічна і соціально-правова категорія, яка включає в себе як ресоціалізацію так і соціальну адаптацію засуджених. Саме в широкому розумінні цей термін вживається в кримінально-виконавчому законодавстві Російської Федерації, де під терміном "виправлення" засуджених, згідно ст.9 КВК Росії розуміється формування у них поважливого відношення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій людського співжиття та стимулювання правослухняної поведінки.

Саме в такому розумінні пропонувалось розглядати термін "виправлення" і в проекті Кримінально-виконавчого кодексу України, який допрацьовувався в квітні-червні 2001 року. Однак автором цієї статті, як одним із членів авторського колективу по допрацюванню проекту Кримінально-виконавчого кодексу, була внесена пропозиція зафіксувати в проекті зазначеного кодексу термін "виправлення" у вузькому розумінні, одночасно давши дефінітивні визначення термінам "ресоціалізація" та "соціальна адаптація". Такий підхід, на думку автора, значно спростить практичну реалізацію мети та завдань кримінально-виконавчого законодавства та сприятиме диференціації та індивідуалізації кримінального покарання (перш за все у виді позбавлення волі на

певний строк). Ця думка авторським колективом була підтримана і три перших частини ст.6 проекту КВК України були викладені у наступній редакції:

1. Виправлення засудженого – здійснення впливу на особу, зміна до кращого окремих її негативних поглядів, звичок та нахилів.

2. Ресоціалізація засудженого – це процес формування у особи позитивних рис та якостей, які сприяють поважливому ставленню до людини, суспільства, праці, норм моралі, звичаїв, традицій та стимулюють правослухняну поведінку.

3. Соціальна адаптація засудженого спрямована на формування у особи таких соціальних якостей, наявність яких дозволяє їй увійти в соціальне середовище та функціонувати в ньому в якості повноправного члена суспільства.

Програма подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002-2005 роки, передбачає запровадження нових форм є методів роботи із засудженими до позбавлення волі та посилення виховного впливу на них.

Згідно ст.5 проекту Кримінально-виконавчого кодексу України диференціація та індивідуалізація виконання покарань, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом розглядається в якості основних принципів кримінально-виконавчого законодавства.

В науковій літературі диференціація та індивідуалізація виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі і застосування до засуджених засобів виправного впливу створює неохідні передумови для досягнення його мети та завдань. Для того, шоб диференціювати та індивідуалізувати виконання покарань, необхідно вибрати оптимальну систему класифікації засуджених до позбавлення волі на визначений строк, оскільки на думку більшості вчених оптимальна класифікація засуджених створює необхідні передумови для диференціації та індивідуалізації виконання покарань.

Ми вважаємо, що вибір найбільш вдалої системи класифікації засуджених до позбавлення волі може суттєво вплинуть на ефективність виконання покарань. Під класифікацією засуджених до позбавлення волі в сучасній юридичній літературі розуміється "їх розподіл на відносно однорідні категорії в залежності від характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину, минулих судимостей, статі, віку та інших особливостей особи".

Аналіз і вивчення наукової літератури з цього питання дає підстави для ствердження, що існує декілька десятків підходів, щодо критеріїв класифікації засуджених до позбавлення волі. З урахуванням обсягу статті зупинимося лише на найбільш поширених із них.

В основу класифікації засуджених, яка була запропонована М. Д. Шаргородським покладені фізіологічні і соціальні критерії. Ковальов О. Г. в якості критеріїв класифікації засуджених на групи використовує ступінь кримінальної занедбаності особистості злочинця. На думку М. А. Бєляєва класифікацію засуджений потрібно здійснювати, виходячи із їх кримінально-правової характеристики. В основу класифікації, яка запропонована була М. О. Стручковим був покладений характер скоєних злочинів. Базуючись на пропозиціях М. О. Стручкова, Ю. А. Мінаков пропонує проводити класифікацію засуджених в залежності

від характеру скоєних ними злочинів за допомогою чотирьох головних критеріїв: форми вини в скоєному злочину; застосуванні насилля в тій чи іншій мірі; наявності корисливого мотиву; скоєння злочину у зв'язку з посадовим становищем, службовою чи професійною діяльністю особи.

Заслуговує на увагу з цього приводу і думка М. П. Стурової, яка підкреслює, що для практичних працівників необхідна така класифікація засуджених, яка б відображала як соціально-демографічні, кримінально-правові і психолого-педагогічні ознаки, враховувала б зміни особистості як під впливом середовища засуджених, так і спеціально-організованих адміністрацією колоній заходів виховного впливу. Такою класифікацією на думку М. П. Стурової є класифікація засуджених в залежності від ступеня виправлення.

Наведені нами та деякі інші системи класифікації засуджених свідчать, на нашу думку про те, що в умовах відбування покарання в місцях позбавлення волі неможливо використати який-небудь універсальний критерій розподілу засуджених на окремі групи. Для досягнення мети кримінального покарання не потрібно нехтувати ні кримінально-правовими, ні кримінологічними, ні психолого-педагогічними та іншими критеріями, які дозволяють диференціювати та індивідуалізувати виконання кримінальних покарань. Одночасно потрібно підкреслити, що в науковій літературі існують також різноманітні погляди на поняття диференціації та індивідуалізації покарань. Уникаючи полемізування з цих питань, ми вважаємо, що найбільш вдало висловився з цього приводу М. О. Стручков, який зазначав. "Диференціація, це перший крок на шляху індивідуалізації покарання. Індивідуалізація – другий крок, який потрібно зробити після диференціації, в умовах диференціації". Пізніше цей автор конкретизував цю думку. "На фоні гуманізації кримінально-правової боротьби зі злочинністю сутність цих підходів, мабуть, повинна складати суворість та неухильність дотримання встановлених законом загальних вимог до всіх засуджених і в той же час диференційований вплив за допомогою правових засобів, а також методів психології і педагогіки на конкретних осіб.

Одночасно ми підтримуємо позицію І. В. Шмарова та М. П. Мелентьєва, які вважають, що диференціація виконання покарання і застосування засобів виправного впливу означає застосування різного обсягу кари до різних категорій злочинців в залежності від характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєних ними злочинів, минулої злочинної діяльності і організації виховної та соціальної роботи з ними, з урахуванням типологічних особливостей особи.

Саме на ідеях трьох останніх вищезазначених вчених, а також позитивного досвіду з цих питань пенітенціарних систем Канади та Швейцарії Державним департаментом України з питань виконання покарань створюється власна система класифікації, розподілу та розміщення осіб, засуджених до позбавлення волі, аналогів якої поки що не створено в жодній із країн світу.

Розроблена Департаментом класифікація засуджених до позбавлення волі, створює необхідні умови для диференціації та індивідуалізації виконання покарань, в значний мірі буде впливати на формування системи кримінально-виконавчих установ закритого типу, забезпечить ізоляцію один

від одного різних засуджених, в залежності від ступеня суспільної небезпеки і характеру їх поведінки, і в кінцевому рахунку створить передумови для індивідуалізації виконання покарання.

Індивідуалізація виконання кримінального покарання та застосування засобів виправного впливу є логічним продовженням диференціації. Її основні положення сформульовані в ч.5 ст.6 Проекту Кримінально-виконавчого кодексу, згідно з якою засоби виправлення засуджених повинні застосовуватись з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину, особи засудженого, а також його поведінки.

Індивідуалізація покарання означає зміну правового статусу засудженого, зміну характеру тих засобів, за допомогою яких здійснюється виправний вплив на нього. Статус може бути змінений таким чином, що правообмеження або збільшуються, або, навпаки, зменшуються. Індивідуалізація покарання у виді позбавлення волі на визначений строк в процесі його виконання – це спосіб приведення у відповідність з результатами виправного впливу та його засобами. Наприклад, заохочення засудженого, стимулює його до подальших зусиль по виправленню і служить прикладом для інших. Посилення ж карального впливу – засіб змусити засудженого дотримуватись встановленого порядку тих, хто його порушує.

В основі підготовки до різних видів дострокового звільнення від покарання у виді позбавлення волі закладений також диференційований підхід. Наприклад, основною юридичною ознакою застосування умовно-дострокового звільнення від покарання, заміни покарання більш м'яким, амністії є умова, яка визначає виділення відповідних осіб із загальної маси засуджених і врахування потім їх індивідуальних особливостей.

Саме на підставі викладеного, можна зробити висновок, що диференціація і індивідуалізація не застосовуються окремо, тим більше незалежно одна від одної. Загальновідомо, що "кожен індивід існує немов би в двох вимірах – загальному та індивідуальному… В індивідуальному бутті не тільки здійснюється самовиявлення людини, але і виражаються суспільні відносини, за допомогою яких реалізуються і розвиваються її індивідуальні особливості". Іншими словами, диференціація та індивідуалізація є складовими частинами одного і того ж принципу, при реалізації якого диференціація – це виділення чи розподіл засуджених за певними ознаками, а індивідуалізація – це виділення окремої особистості за сукупністю розпізнавальних особливостей.

При цьому варто погодитись з думкою О.І. Зубкова про те, що "принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань включає в себе раціональне застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки як наслідок проведення диференціації та індивідуалізації самих засуджених".

Одночасно необхідно відзначити, що підвищений інтерес до проблем диференціації та індивідуалізації при різноманітних підходах до вивчення особи правопорушника, класифікації засуджених до позбавлення волі в період проведення правової реформи в Україні не тільки виріс, але і здобув

нові напрямки. З'явився, наприклад, всезростаючий інтерес до комплексного дослідження проблем індивідуальних особливостей особи з позицій кримінології, кримінального та кримінально-виконавчого права. В його основу в деяких випадках покладений взаємозв'язок та чіткий диференційований підхід – від профілактики злочинності до виправлення, ресоціалізації та соціальної адаптації осіб, як під час відбування кримінального покарання, так і після звільнення від нього.

Література:

1. Див.: Кримінальний кодекс України. Офіційний текст. К. Юрінком Інтер. – 2001-208 с.
2. Див. наприклад: Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины. Учебное пособие. Х.,1998. – с.53.
3. Див.: Комментарий к уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации /Под ред. П. Г. Мищенкова. М. – 1997. – с.43–44.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 157, Київ. "Про затвердження Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки".
5. Уголовно-исполнительное право. Учебник. /Под ред. И. В. Шмарова. М. – Новый юрист. – 1998. – с.167.
6. Див.: Шаргородский М. Д. Научная классификация преступников и задачи исправительно-трудового права. Сб. мат. теоретич. конференц. М., 1958. – с.43–47.
7. Див.: Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя. М., Юрид. лит., 1968, – с.50–51.
8. Див.: Беляев Н. А. Принципы классификации осужденных / К новой жизни. – 1964-№ 8 – с.39–31.
9. Див.: Стручков Н. А. Советская исполнительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов: Изд. – во Саратовского университета, 1970, – с.185-187.
10. Див.: Минаков Ю. А. Классификация осужденных к лишению свободы в зависимости от характера совершенного преступления. М., 1980. – с.14.
11. Стурова М. П. Организация воспитательного процесса в исправительно-трудовых колониях. М., Академия СССР, 1988, – с.8–9.
12. Стручков Н. А. Проблемы науки исправительно-трудового права в свете нового исправительно-трудового законодательства. М., 1972. – с.109.
13. Михлин А. С., Стручков Н. А., Шмаров И. В. Теоретические проблемы правового регулирования исполнения наказания // Сов. гос. – во и право. – 1988. – № 4. – с.68.
14. Шмаров И. В., Мелентьев М. П. Дифференциация исполнения наказания в исправительно-трудовых учреждениях. Пермь, – 1971. – с.30.
15. Резвицкий И. И. Личность, индивидуальность, общество. М.,1984. – с.53.
16. Зубков А. И. Уголовно-исполнительное право. Учебник для вузов. М., Норма. – 2000 – с.8.

ПРОБЛЕМА ПІДБОРУ ПЕРСОНАЛУ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

А.О. Галай,
викладач кафедри
кримінально-виконавчого права
Київського інституту внутрішніх справ,
магістр правознавства,
здобувач Національної академії внутрішніх справ

Ефективність діяльності персоналу установ і органів кримінально-виконавчої системи багато в чому залежить від належним чином здійсненого підбору кадрів, адже правильно організована система діяльності за відсутності грамотних виконавців не принесе позитивних результатів.

Питання підбору персоналу організації лежить в одній площині з такою групою вимог до працівників, як вимоги щодо прийому на роботу. Оскільки персонал пенітенціарних установ – здебільшого державні службовці, до них ставляться вимоги, як до осіб, що приймаються на державну службу. Ці вимоги носять загальний характер. До них відноситься, зокрема, необхідність досягнення кандидатом 16-річного віку, якщо спеціальним законодавством не передбачено нічого іншого. До таких вимог відносять також заборону у певних випадках знаходитися на службі в одній установі чи підприємстві особам, що поєднані між собою близькими родинними зв'язками. Так, у ст. 12 Закону України "Про державну службу" зазначено, що не можуть бути обраними або призначеними на посаду в державному органі та його апараті особи, які:

- визнані у встановленому порядку недієздатними;
- мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади;
- у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами чи свояками [1, с.364].

Деякі джерела [5, с.65] до цих вимог відносять неможливість укладання трудового договору з особою, що вже має трудовий договір з іншим підприємством, установою. Ця вимога засновується на забороні державним службовцям займатись роботою за сумісництвом, окрім наукової та консультативної, а також перебувати у політичних партіях і рухах, політично орієнтованих громадських організаціях. У Законі України "Про міліцію" вказано, що працівникам міліції забороняється займатись будь-якими видами підприємницької діяльності, а так само організовувати страйки або брати в них участь [2, с.255]. Враховуючи, що положення розділу IX Виправно-трудового кодексу України та нормативних актів, які регулюють статус міліції, поширюються і на персонал кримінально-виконавчої системи, ці вимоги відносяться і до них. Аналогічні положення можна знайти у Законі України "Про державну службу". Стаття 17 Закону України "Про

міліцію" вказує: на службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання [2, с.254]. Аналогічні положення зазначені в статті 4 Закону України "Про державну службу": право на державну службу мають громадяни України, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір [1, с.361]. Також ці вимоги мають місце у ст. 15 Проекту Закону "Про державну службу виконання покарань в Україні".

До означеної групи вимог відносяться також вимоги, що характеризують рівень кваліфікації та спеціальної підготовки працівників. Для заміщення деяких посад необхідні: спеціальна освіта, досвід практичної роботи за спеціальністю, вчений ступінь та вчене звання. Цих вимог обов'язково потрібно дотримуватись лише при заміщенні посад, для яких вони передбачаються у нормативних актах. Обов'язковість спеціальної освіти та стажу роботи за спеціальністю законодавчо не закріплено. Це питання, на думку В.М. Кузнецової, визначається традиційно – як правило, на керівні посади приймаються особи, що мають спеціальну освіту та стаж роботи [5, с.68]. Для роботи у пенітенціарних установах бажаним є наявність спеціальної освіти у кандидата на посаду, що підтверджує аналіз якісного складу кадрів кримінально-виконавчої системи України. Також для певних посад, переважно керівних, необхідний стаж роботи за відповідним напрямком діяльності. До цієї групи вимог відносять також необхідність знання положень, інструкцій, законодавчих актів [5, с.66].

У правовому регулюванні діяльності з підбору кадрів важливе місце останнім часом займає конкурсний відбір кандидатів на вакантну посаду. І це закономірно, адже він забезпечує об'єктивне вирішення питань підбору кваліфікованих кадрів на базі порівняльної оцінки якостей кандидатів на посади. Звичайно, конкурсний відбір допустимий лише за наявності достатньої кількості кандидатів, що в більшій чи меншій мірі відповідають посадовим вимогам. Проте, зважаючи на такі фактори, як наявність у сучасній кримінально-виконавчій системі значного кола посадових осіб, які не мають базової спеціальної освіти, та існування значної кількості безробітних випускників вищих навчальних закладів на ринку праці, питання про конкурсний відбір кандидатів на посади набирає особливої ваги.

Враховуючи той фактор, що в Україні недостатньо осіб, які мають спеціальну освіту за профілем "кримінально-виконавча діяльність" і, отже, відповідають посадовим вимогам, конкурс доцільно застосовувати до тих посад, якими насичений ринок праці. Бачиться, що до них можна віднести як молодший інспекторський склад (оскільки від них не вимагається наявності ґрунтовної спеціальної освіти), так і вільнонайманий обслуговуючий персонал: бухгалтери, економісти, юристи тощо.

Останнім часом значного поширення набуло застосування при ознайомленні з персоналом тестових методик. Хотілося б зазначити з цього приводу, що тестування найбільш підходить до вирішення питань підбору обслуговуючого персоналу та фахівців нижчого і середнього управлінських рівнів. Посади ж керівного складу вимагають постійного та глибокого вивчення кадрів відповідними апаратами [5, с.81], хоча, звичайно, ми не виключаємо з кола різних методів вивчення персоналу такий елемент, як тестування.

Як залучити до роботи в пенітенціарних установах сторонніх, здебільшого не безталанних, безробітних фахівців з вищою педагогічною, юридичною та іншою освітою? На нашу думку, і це підтверджує опитування працівників кримінально-виконавчої системи України, слід донести до широкого загалу інформацію про важливість професії; встановити належну оплату праці персоналу пенітенціарних установ.

Питання підбору кадрів у світовій управлінській літературі засновується на трьох системах:

1) "американській" (визначення кола функцій – підбір посадовця);

2) "японській" (підбір посадовця – визначення для нього з урахуванням його сильних і слабких сторін кола функцій);

3) "європейській" (визначення кола функцій – підбір під них посадовця – оптимальне використання його на посаді з урахуванням позитивних і негативних його сторін) [7, с.53].

У діяльності ж державних органів України, в тому числі і кримінально-виконавчої системи України, це питання базується на застарілій, певною мірою, американській системі (наприклад [5, с.75]):

1) визначення системи посадових функцій;

2) оцінка кандидатів на посаду;

3) підбір персоналу.

У кримінально-виконавчій системі України можливо виявляти такі особливі нюанси підбору, як недостатня кількість персоналу зі спеціальною освітою. Тому поза конкурсом, як правило, приймаються на роботу випускники спеціальних закладів освіти. Такі працівники майже завжди мають задатки до того, щоб стати елітою системи, і тому, на нашу думку, можливо застосувати конкурсну систему і до цих осіб. В даному випадку слід провести порівняння їх інтелектуального рівня, готовності до роботи, перспективності, схильності до роботи в конкретному відділі виправного закладу. Цей перелік можна розширити, але це все ж робота психологів і фахівців по роботі з людськими ресурсами, а не юристів.

Проте цих осіб ще потрібно "втримати" на роботі у непрестижній зараз пенітенціарній системі України і практика показує, що вони протягом 1-2 років залишають систему. Цю проблему можливо вирішити вже зазначеним способом: доказ важливості роботи та належна оплата, додавши сюди – обґрунтовану, прозору, доступну до розуміння, методологічно вірну концепцію діяльності по виконанню покарань та систему розвитку персоналу, що має такі ж ознаки.

Нормативні акти щодо комплектування кадрів кримінально-виконавчої системи все ж таки перероблені за зразками, зорієнтованими на міліцію, завдання

якої суттєво відрізняються від завдань основної частини персоналу пенітенціарних установ. Якщо перед пенітенціарною установою поставлене завдання, перш за все, здійснювати пенітенціарний процес, досягати пенітенціарних цілей (повертати в суспільство "соціально здорових" людей, з усвідомленням та стійкими навичками ведення суспільно безпечного, якщо не корисного життя), в першу чергу, через індивідуальне й групове, триваюче, стійке спілкування персоналу установи з засудженими, то працівники пенітенціарних установ повинні бути схильними та здібними до цього. Переважна кількість опитаних засуджених, вважає, що співробітники пенітенціарних установ повинні мати якості насамперед не службові, а, так би мовити, людяні, тобто такі, як щирість, чуйність, ввічливість, тактовність, співчуття. Ніби на противагу їм опитані працівники пенітенціарних установ назвали головними своїми якостями – вимогливість, відповідальність, ініціативність, принциповість, суворість, дисциплінованість, тобто якості службовця, а не вихователя, "соціального лікаря".

Потрібно розробити систему вивчення кандидатів на службу в пенітенціарні установи, яка буде враховувати специфіку діяльності в місцях позбавлення волі. Підбір персоналу до кримінально-виконавчої системи України здійснюється сьогодні за процедурою, передбаченою наказом Департаменту "Про затвердження Інструкції про порядок добору, вивчення, оформлення кандидатів на посади рядового і начальницького складу і проведення спеціальної перевірки осіб, прийнятих на службу (роботу) в кримінально-виконавчу систему" від 15.05.2000 р. № 94. До вимог стосовно прийому на роботу вказана інструкція відносить вік, освітній рівень, вимоги щодо проходження служби в Збройних Силах та стан здоров'я. При підборі кандидатів до служби в кримінально-виконавчій системі враховуються також психологічні, психофізичні, ділові і моральні якості.

З кандидатом, який виявив бажання служити в кримінально-виконавчій системі, проводиться бесіда керівником органу, підрозділу і співробітником кадрового апарату. Вивчаються особисті документи, ділові й особистісні якості, попередня трудова діяльність, мотиви вступу на службу, сімейний стан, побутові умови, стан здоров'я тощо. Як свідчить аналіз нормативних актів Державного департаменту України з питань виконання покарань, рішення про призначення на посаду приймають, залежно від категорії персоналу, Голова Державного департаменту України з питань виконання покарань, начальник Управління Департаменту чи начальник конкретного виправного закладу. Що стосується питання підбору кандидатів на навчання до навчальних закладів спеціальної освіти, то воно вимагає особливої уваги.

Необхідність правильного вирішення означених питань знову повертає нас до оптимальної моделі фахівця. Потрібно створити специфічну для кожної спеціальності систему вимог до абітурієнтів, таку систему, яка співвідносилася б з оптимальною моделлю діяльності. Велику роль тут покликана зіграти і професійна орієнтація перспективних співробітників, продумані перспективи кадрової політики (не взагалі, а з обліком перспектив використання кожного співробітника в найближчому і віддаленому майбутньому) [3, с.240].

При підборі персоналу потрібно мати на увазі і його розвиток. Адже питання підбору не означає лише заповнення посад низового та середнього рівня, – пошук здібних керівників потрібно вирішувати не ситуаційно чи чекаючи розпорядження "зверху", а шляхом планування. Тому слід затвердити чітку Концепцію розвитку персоналу, яка буде схожа на сучасну систему "роботи з резервом на висунення на керівні посади", яка визначена Інструкцією Державного департаменту України з питань виконання покарань про порядок формування і організації роботи з резервом кадрів на висунення в органах і підрозділах кримінально-виконавчої системи, але, на нашу думку, вона має бути більш прозорою та об'єктивною, ніж зараз.

Оптимальним рівнем роботи персоналу є максимальна його укомплектованість працівниками, яких можна вважати "ядром кадрів". Це питання визначається різними складовими, зокрема В.Кравчук вказує з цього приводу: "Кадрове ядро – це стійка, найбільш продуктивна, соціально надійна, об'єднана загальною метою головна частина виробничого колективу, в якій існує чіткий розподіл ролей, узгоджені відносини та трудові процедури" [4, с.55]. У колективах, де є чітко визначене ядро персоналу, стабільно виконуються поставлені завдання, високий рівень дисципліни та відповідальності працівників, налагоджена система підготовки і розвитку персоналу.

Процес формування ядра персоналу повинен починатися з моменту прийому на роботу. При цьому важливим пунктом при підборі персоналу повинно бути ставлення до людей. Кандидат на роботу повинен знати, що керівництво установи буде контролювати його успіхи та давати оцінку його діяльності [4, с.57] і від цих рішень буде залежати його просування по службі.

Перед тим, як здійснювати підбір кандидатів на посади, вирішувати питання з підготовки персоналу, потрібно проаналізувати поточний стан роботи персоналу щодо того, чи потребує він зміни або доповнення та які конкретні сторони особистості працівників слід змінити, виправити. В цілому систему роботи з підбору персоналу організації можливо розподілити на такі складові:

1) вивчення потреби в спеціалістах;
2) аналіз діяльності на конкретній посаді;
3) аналіз джерел залучення спеціалістів;
4) залучення кандидатів на посаду;
5) безпосередній відбір кандидатів;
6) прийняття рішення про прийом на роботу [6, с.102].

Розглянемо ці етапи. Аналіз діяльності спеціаліста включає вивчення таких показників:

- сфери діяльності спеціаліста, його цілей, завдань, функціональних обов'язків та ступеня відповідальності;
- сутності та характеру трудового процесу;
- переліку функціональних операцій із вказівкою на час їх виконання;
- умов організації певного робочого місця;
- кваліфікаційних та особистісних вимог до конкретного спеціаліста [6, с.102].

Існує багато джерел залучення персоналу, тому на даному етапі підбору потрібно зробити оптимальний вибір на основі їх вивчення та оцінки як з економічної точки зору, так і для перспективної співпраці в подальшому. Організація повинна вирішити для себе проблеми щодо форми залучення кандидатів на посади, процедури обліку та систематизації даних про кандидатів. Система залучення кандидатів працює результативно лише за наявності відпрацьованої процедури отримання, обробки, оцінки інформації та прийняття рішення на основі аналізу відповідних відомостей [6, с.103].

Процес підбору кандидатів охоплює широке коло питань стосовно вибору потрібного для організації спеціаліста. В цілому його можна класифікувати таким чином:

- попередній відбір;
- збір інформації про кандидатів;
- попередня оцінка кандидатів;
- відбір та оцінка кандидатів на посаду;
- збір необхідної додаткової інформації.

Специфіка цього етапу підбору кандидатів на посади полягає в тому, що тут фактично проходить ознайомлення кандидатів на посаду з відповідною організацією. Отже, при належній організації цієї складової у суспільстві проходить ознайомлення з корпоративною культурою закладу та пріоритетністю його для потенційних фахівців.

На підставі результатів проведення всіх складових підбору приймається остаточне рішення про залучення спеціаліста. Від якості підбору персоналу залежить ефективність роботи організаційної одиниці та використання інших ресурсів організації. Тому важливо постійно працювати над вдосконаленням управління підбором персоналу та оцінкою ефективності його діяльності [6, с.104].

Суспільні відносини, що виникають в процесі підбору, підготовки та розстановки кадрів, не є однорідними, і тому вони регулюються нормами різних галузей права – конституційного, адміністративного, трудового та інших. Однак значна їх частина не отримала належного правового урегулювання. Це можна пояснити, в першу чергу, складністю правової регламентації деяких положень даної сфери та недостатньою увагою до цих питань компетентних органів [5, с.160].

Простежується тенденція до того, що державні органи, до яких відноситься і кримінально-виконавча система України, як правило, у питаннях підбору персоналу не належною мірою здійснюють оновлення нормативної бази та її функціонального забезпечення у діяльності відповідних служб установ виконання покарань. Навіть аналізуючи проект Закону "Про державну службу виконання покарань в Україні", ми бачимо, що цим питанням у ньому приділена незначна увага, хоча закон претендує на визнання його основним щодо діяльності кримінально-виконавчої системи України. У цьому законопроекті ми бачимо фактично шаблон законів України "Про міліцію", "Про державну службу" та інших нормативних актів, що регулюють діяльність державних органів.

Ми вважаємо, що для докладного урегулювання питань діяльності персоналу в цьому законі чи, можливо, у законі "Про персонал пенітенціарних установ" (адже діяльність виправних закладів займає особливу та головну позицію серед інших органів кримінально-виконавчої системи України та потребує окремого докладного урегулювання) слід розкрити такі позиції: загальні питання підбору та розстановки кадрів, організаційно-правові способи та порядок заміщення посад, встановлення обов'язковості перевірки у кандидатів на службу знань, вмінь та навичок, необхідних їм для успішного виконання посадових функцій, а також періодичну оцінку персоналу, визначені обов'язки установ з підготовки та розвитку персоналу, основи заохочення персоналу, який постійно, без відриву від виконання основних функцій, працює над підвищенням свого професійного рівня, питання ротації кадрів, розвитку персоналу в цілому тощо. Також, зважаючи на різноманітність виконуваних функцій різними категоріями персоналу, потрібно чітко встановити особливості (вимоги) підбору на конкретні посади.

Питання підбору кадрів та вимог до персоналу повинне базуватись на затвердженій Державним департаментом України з питань виконання покарань разом з Міністерством освіти та науки України Моделі спеціаліста (фахівця) кримінально-виконавчої системи України, розробленої для кожної категорії. Звичайно не всі вимоги чи якості можливо занести та затвердити у моделі спеціаліста, але тут має бути створена основа для об'єктивного підбору та підготовки персоналу. Дійсно, не всі сторони чи якості особистості працівника пенітенціарних установ можна офіційно затвердити, оскільки деякі з них неможливо чітко сформулювати. Проте, як правило, вимоги, які визначають ділову сторону підбору (в тому числі необхідність мати спеціальну освіту, досвід роботи, знання основ наукової організації праці та управлінської науки, а також інші), без особливих складнощів можна затвердити у відповідному нормативному акті.

Література:

1. Закон України "Про державну службу"// ВВРУ. – 1993. – №52. – Ст.490.
2. Закон України "Про міліцію" від 20.12.1990р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2001. – №8. – С.235-262.
3. Китов А.И. Психолого-педагогические проблемы профессиональной подготовки кадров для ОВД // Проблемы совершенствования общенаучной и профессиональной подготовки кадров в высших учебных заведениях МВД СССР. Материалы научно-методической конференции руководителей и профессорско-преподавательского состава ВУЗов МВД СССР (21-23 января 1976г.).– Рязань: РВШ, 1977.– С.238-244.
4. Кравчук В. Кадровое ядро коллектива // Персонал.– 2001.– №1.– С.55-57.
5. Кузнецова В.Ф. Правовые вопросы подбора, расстановки и подготовки управленческих кадров местных советов депутатов трудящихся: Дисс. … к.ю.н. –Киев, 1972.
6. Смоловик П. Управление процессом подбора персонала // Персонал. – 2000. – №4. – С.101-105.
7. Щекин Г. Новое управленческое мышление требует прихода менеджеров нового типа // Персонал. – 1998. – №6. – С.50-55.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

С.Ю. Лукашевич,
асистент кафедри кримінології та
кримінально-виконавчого права
Національної юридичної академії
України ім. Я. Мудрого

Реформування кримінально-виконавчої системи України висуває вимоги теоретичного і практичного визначення мети та завдань діяльності по виконанню кримінальних покарань, подальшої гуманізації кримінально-виконавчої системи, вивчення середовища засуджених з метою конструктивного впливу на нього, вивчення злочинності осіб, що відбувають покарання, а також заходів щодо запобігання їй.

Запобігання злочинності взагалі сьогодні набуває нового змісту у зв'язку з орієнтацією суспільства на законність як основний принцип життєдіяльності. Ускладнення криміногенної обстановки, зростання рівня насильницьких і корисливо-насильницьких злочинів, поширення впливу кримінальної субкультури на всі сфери суспільного життя і на всі верстви населення – все це надає проблемі запобігання злочинності неабиякої актуальності.

Запобігання злочинності є не просто комплексом різноманітних заходів, а його можна визначити як частину соціального регулювання, що пов'язана зі впливом на злочинність з метою контролю і запобігання. Це складне поняття, яке відображає теорію і практику специфічної діяльності, що ставить за мету недопущення вчинення злочинів або припинення злочинної діяльності на різних стадіях її розвитку. Запобігання злочинності можна уявити як систему, що припиняє зв'язки формування і функціонування криміногенних процесів в суспільстві; зв'язки між цими процесами і формуванням особистості; зв'язки між особистістю і ситуацією вчинення злочину.

Для правильного розуміння мети і завдань запобігання злочинності в місцях позбавлення волі необхідно визначитися з тим, що являє собою запобігання злочинності взагалі. У вітчизняній кримінології закріпилося таке розуміння системи запобігання злочинності:

"Запобігання злочинності – це сукупність різноманітних видів діяльності у державі, спрямованих на удосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ й процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях розвитку злочинної поведінки".

Запобігання злочинності розуміється як система загальносоціальних і спеціальних видів діяльності держави і суспільства [1, с.76].

Загальносоціальне запобігання злочинності являє собою одну із сторін соціального розвитку, яка взаємодіє з іншими проявами суспільного життя [2]. Слід

погодитись із зауваженням, що "загальносоціальне запобігання злочинів – визначаюча підсистема процесу попередження злочинності. Вона охоплює найбільш масштабні, довгострокові та ефективні види соціальної діяльності… [3]".

Взагалі загальносоціальне запобігання злочинності – це сукупність економічних, політичних, ідеологічних, організаційно-управлінських, правових, технічних заходів, як правило, довгострокового характеру. Ці заходи здійснюються не з метою безпосереднього запобігання злочинам, а спрямовані на вирішення економічних і соціальних проблем, що зумовлює усунення і нейтралізацію негативних явищ і процесів зі всіх сфер суспільного буття. Заходи загальносоціального запобігання злочинності спрямовані на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин і вплив поряд з цим на причини і умови негативних явищ взагалі і злочинності зокрема.

Спеціально-кримінологічне запобігання являє собою конкретну системну протидію саме злочинності, пов'язану з усуненням причин і умов, що безпосередньо породжують окремі види злочинів, а також недопущення їх вчинення на різних стадіях злочинної поведінки [4]. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності є сукупністю самостійних, взаємодоповнюючих напрямків боротьби зі злочинністю, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян з розробки і реалізації заходів, пов'язаних з виявленням, упередженням, обмеженням і усуненням негативних явищ і процесів, що породжують і зумовлюють злочинну детермінацію і недопущенням вчинення злочинів на різних стадіях злочинної діяльності.

Спеціально-кримінологічне запобігання складається з трьох самостійних напрямків: кримінологічна профілактика (діяльність по усуненню, ослабленню і нейтралізації факторів, що породжують злочинність або сприяють вчиненню злочинів); власне запобігання злочинам (являє собою систему дій, спрямованих на перешкоджання здійснення злочинного наміру конкретної особи до початку посягання на стадіях виявлення умислу або приготування до злочину); припинення злочинів (спрямоване на припинення уже розпочатої злочинної діяльності і недопущення наставання злочинного наслідку).

Також можна зустріти посилання на те, що одним з напрямків запобігання злочинності повинна стати діяльність девіктимологічного характеру або віктимологічний аспект запобігання злочинності [5].

До основних його напрямків відносять: виховний (втілення в масову свідомість ідеї про недоторканість особи), захисний (розробка прийомів і заходів захисту і самозахисту), пропагуючий (підвищення рівня правових знань і загальної культури населення) [6]. На наш погляд, віктимологічний напрямок запобігання злочинності повинен включатися в комплекс спеціально-кримінологічних запобіжних заходів і дій органічною складовою.

Виділяється як один із методів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам метод руйнування кримінальної субкультури [7] і основним його напрямком називається руйнування груп та їх кримінальної субкультури. Вважаємо, що використання терміну "руйнування" по відношенню до криміналь-

ної субкультури не є доцільним. Руйнування передбачає повне знищення, припинення існування цього явища суспільного буття, а це, на наш погляд, є декларуванням: щоб знищити кримінальну субкультуру взагалі, треба позбутись, у першу чергу, її носіїв – злочинців, позбутися злочинності як явища.

Злодійські закони пройшли довготривале випробування життям злочинних суспільств, постійно удосконалюючись. Кримінальна субкультура складалася протягом століть і одноразовими заходами позбутись цього витвору суспільного буття неможливо. Потрібна виважена система заходів, яка б була спрямована на нейтралізацію проявів кримінальної субкультури і на планомірну цілеспрямовану профілактику її поширення.

Більш доречним по відношенню до системи заходів і дій зі зменшення і нейтралізації впливу на суспільство взагалі і на засуджених, що відбувають покарання у виді позбавлення волі в установах виконання покарань, зокрема, кримінальних традицій і звичаїв та інших елементів кримінальної субкультури, на наш погляд, буде використання терміну "протидія" (рос. – противодействие). Застосування цього терміну до сукупності заходів зі зменшення впливу на суспільство кримінальної субкультури передбачає виважене визначення системи взаємопов'язаних дій, спрямованих на нейтралізацію негативного впливу кримінальної субкультури і заподіяння перешкод до її поширення і розповсюдження, її дискредитації в суспільстві.

З метою зменшення впливу на суспільне буття норм і нормопорядку кримінальної субкультури доцільною є розробка довгострокової державної програми, спрямованої на цілеспрямовану протидію кримінальній субкультурі. Така програма повинна включати як загальні для цивілізованого суспільства (підвищення рівня життя, досягнення соціально-економічної стабільності, закріплення верховенства права, викоренення правового нігілізму і поширення кримінологічної поінформованості і грамотності населення), так і специфічні заходи (широке впровадження кримінологічної експертизи законопроектів та інших рішень законодавчої і виконавчої влади, поширення кримінологічної обізнаності населення, постійне періодичне оприлюднення даних кримінальної статистики, підвищення правової грамотності населення та ін.). Ідеології кримінальної субкультури необхідно протиставити такі заходи протидії і розвінчання злочинного світу, підриву авторитету лідерів кримінального середовища, які б формували в громадській думці негативне ставлення до злочинної субкультури з метою зменшення її впливу на свідомість суспільства.

Запобігання злочинності в місцях позбавлення волі є невід'ємною складовою всієї запобіжної діяльності в рамках суспільства, частиною кримінальної політики держави. Взагалі ж воно є частиною всього комплексу заходів, що припиняють розвиток і відтворення негативних явищ і процесів у суспільстві [8].

Органи та установи, які виконують кримінальне покарання у виді позбавлення волі, посідають важливе місце в системі органів держави. Одним з основних завдань цих установ, поряд з виконанням покарань у виді позбавлення волі, є запобігання злочинам і правопорушенням з боку засуджених, сприяння зниженню рівня рецидивної злочинності, розвінчання і руйнування кримінально-злодійських традицій і звичаїв тощо.

Запобігання злочинності в місцях позбавлення волі тільки тоді стає ефективним, якщо основна увага приділяється спеціальним запобіжними заходам, особливо випередженню та індивідуальній профілактиці.

Специфіка запобіжної і профілактичної діяльності установ виконання покарань полягає в тому, що ця діяльність спрямована на обмежене коло злочинів, характерних для місць позбавлення волі, і здійснюється з урахуванням особливостей мікросередовища засуджених, режиму відбування покарання, побутових умов тощо. Особливості об'єкта впливу при запобіганні злочинності в місцях позбавлення волі зумовлені також певними її закономірностями і тенденціями, причинами конкретних злочинів і їх особливостями в місцях позбавлення волі, особою злочинця і потерпілого.

За результатами опитування співробітників кримінально-виконавчої системи (300 осіб зі стажем роботи не менш 5-ти років) і засуджених, які вчинили злочини під час відбування покарання (110 осіб), основними запобіжними заходами повинні бути: руйнування малих груп засуджених негативної спрямованості (38,3% респондентів-співробітників), протидія впливу на засуджених та поширенню серед них кримінальних традицій і звичаїв (37,3% респондентів-співробітників), покращення матеріального і побутового стану засуджених (36,3% респондентів-співробітників), поширення заходів діагностичного, коригуючого та запобіжного психологічного характеру (31,3% респондентів-співробітників), великий термін нового кримінального покарання (30,9% респондентів-засуджених), усунення впливу негативно налаштованих засуджених (31% респондентів-засуджених), усунення впливу негативних звичаїв, що склалися в середовищі засуджених, та освоєння психологічних методів регуляції поведінки, самостійно або за допомогою психолога (28% респондентів-засуджених).

Отже, зважаючи на окреслені вище основні ознаки злочинності в місцях позбавлення волі та спираючись на результати проведеного нами дослідження, можна стверджувати, що запобігання злочинності серед засуджених у місцях позбавлення волі треба розглядати на трьох взаємопов'язаних рівнях:

- загальносоціальне запобігання злочинності – соціальна профілактика (контрольно-профілактичний вплив на злочинність в цілому в державі);
- спеціально-кримінологічне запобігання злочинам (запобігання всім формам і проявам злочинної поведінки в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і тюрмах);
- індивідуальна кримінологічна профілактика (для місць позбавлення волі – формування у засуджених позитивних настанов по відношенню до відбування покарання, стимуляція процесів ресоціалізації засуджених у групах позитивної спрямованості, індивідуальна психолого-коригуюча робота, запобігання вчиненню злочинів окремими засудженими або їх групами, перешкоджання розповсюдженню серед засуджених кримінальних субкультурних традицій і звичаїв та ін.).

Гострота соціального протиріччя проявляється, перш за все, на складі того контингенту, що утримується за ґратами, на поширенні і розповсюдженні кримінальної субкультури, агресивності і насильства в суспільстві в цілому.

Саме загальносоціальне запобігання злочинності спроможне вирішити такі складні проблеми, як праця, освіта, життєві умови, дозвілля засуджених у виправно-трудових установах, які повинні бути спрямовані на позитивну перспективу ресоціалізації особи (модернізація підприємств виправно-трудових установ, перепрофілювання виробництва на конче потрібні конкурентоспроможні товари, що користуються попитом, навчання перспективним професіям, що можливо лише за умов підвищення рівня освіти і загальної культури, сприятливість життєвих умов, осмисленість дозвілля тощо).

Тобто, загальносоціальне запобігання злочинності у кінцевому рахунку змінює уявлення про роль і місце виправно-трудової системи у запобігання і боротьбі зі злочинністю, повинне змінити ставлення у суспільстві до місць позбавлення волі і до їх "мешканців". В умовах, що сьогодні склалися в державі взагалі, заходи загальносоціального запобігання злочинності в місцях позбавлення волі не тільки не досягають мети, а й більшість з них нездійсненна.

Що стосується спеціально-кримінологічного запобігання злочинності і його специфіки в місцях позбавлення волі, то його напрямки й заходи досить різноманітні та носять як загальний, так і конкретний, цілеспрямований характер і спираються на багатий вітчизняний і світовий досвід.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності в місцях позбавлення волі повинно включати такі заходи: втручання в кризові ситуації; зменшення практичних можливостей вчинення злочинів; протидія кримінальній субкультурі; надання допомоги потерпілим від злочинів.

Відомо, що втручання у кризові ситуації, як комплекс різноманітних заходів з утримання злочинних проявів, припускає нейтралізацію і розв'язання міжособистих (групових) конфліктів засуджених за допомогою набору специфічних для місць позбавлення волі засобів діяльності суб'єктів запобіжної діяльності. До них треба віднести: 1) здійснення постійного оперативного (в тому числі і з допомогою технічних засобів) контролю за криміногенними зонами у виправно-трудових установах, де найбільш часто і у певний період виникають типові та серйозні (і в той же час специфічні для кожної установи) негативні явища, які сприяють виникненню і розвитку напружених міжособистих (групових) конфліктів або особливого психічного стану засуджених, що погрожує вчиненням злочинів; 2) проведення комплексних профілактичних операцій у виправно-трудових установах з участю всіх підрозділів, притягнення сил і засобів інших установ для вирішення термінових проблем; 3) реалізація заходів протидії професіоналізації та консолідації злочинців, особливо осіб, що відбувають покарання за насильницькі та корисливо-насильницькі злочини, а також серед жінок і молоді. Виправдали себе в цьому напрямку такі заходи, як комп'ютерний облік інформації про криміногенних осіб, ізоляція носіїв кримінально-злодійських традицій, руйнування негативних угруповань засуджених, підтримка і використання існуючих угруповань з позитивною спрямованістю, створення "режимних загонів" за участю засуджених тощо; 4) прийняття необхідних заходів з виявлення осіб, які потребують психологічного, клініко-психіатричного або іншого обстеження з метою блокування і усунення факторів, які травмують психіку. Вживання заходів, які б максимально зменшували практичні можливості вчинення злочинів у місцях позбавлення волі, передбачає, перш за все, усунення організаційно-управлінських, контрольно-наглядових, інформаційних, оперативно-розшукових і деяких інших недоліків, які сприяють вчиненню злочинів.

Для цього необхідно здійснити певні заходи, а саме такі: а) організація належного оперативного обміну інформацією між різними підрозділами ВТУ про угруповання і "елітні" прошарки засуджених, які є потенційними джерелами негативного впливу і агресивних дій, що б дозволило виявляти явні та скриті форми поведінки засуджених і на цій основі здійснювати контроль і регуляцію їхньої діяльності; б) недопущення перевищення фактичного контингенту засуджених понад ліміт, по можливості розширення діючих і будування нових, сучасних ВТУ, які б відповідали міжнародним стандартам утримання і поводження із засудженими; в) своєчасне виявлення учасників конфліктів, професійне аналізування їх психологічних механізмів і особливостей, пошук методів впливу на конфліктні ситуації без використання дисциплінарних і насильницьких дій, гласне інформування засуджених про наслідки і санкції, які застосовувались до винних; г) впровадження групової профілактики злочинів, тобто створення спрямованого механізму саморегуляції у спеціально або стихійно створених групах з метою управління розвитком криміногенної ситуації. Можуть вживатись різноманітні способи групової профілактики: групова психотерапія, групові заняття, соціогігієна, психогігієна, аутотренінг, проповіді, йога тощо. Розробка нових методик групової терапії профілактики злочинів в місцях позбавлення волі вкрай необхідна; д) соціотехніка, тобто проведення заходів зі спеціального управління групами засуджених (розсікання малих груп, введення до групи засудженого, який може запобігти розвитку конфлікту, поєднання різних за установками груп шляхом постановки спільної мети, для досягнення якої потрібні спільні зусилля та ін.); е) переорієнтація суб'єктів криміногенної ситуації шляхом поінформування про дійсні обставини конфліктної взаємодії; є) роз'єднання учасників криміногенної ситуації шляхом обмеження або повного виключення особистих стосунків; ж) використання інформації оперативних апаратів слідчих ізоляторів (тюрем); з) підвищення рівня і удосконалення методів проведення індивідуальної профілактики злочинів, особливо з засудженими, які схильні до втеч, уже вчиняли злочини в місцях позбавлення волі, систематично або злісно порушують режим відбування покарання, мають психічні аномалії, хронічними алкоголіками, наркоманами, які не мали постійного місці проживання і не працювали до засудження, переведені з виховно-трудових колоній до виправно-трудових колоній, проявляють агресію по відношенню до інших засуджених або до адміністрації ВТУ та ін. [9]; і) контроль виконання подання слідчих у судовому засіданні, реагування відповідним чином на факти формального до них від-

ношення посадових осіб; к) запровадження у масштабах держави дискредитації злочинної субкультури за спеціально розробленою програмою через засоби масової інформації, кіно, мистецтво, літературу тощо; л) орієнтування засобів масової інформації на підвищення рівня позитивної, а не негативної інформації (обмеження культу сили, садизму, глуму над людською гідністю, порнографії, героїзації злочинців тощо) [10].

Однак перелічені заходи стосуються особистості через призму колективного сприйняття, яке, в свою чергу, зважаючи на специфіку контингенту впливу, не завжди адекватне. Успіх індивідуального запобігання злочинам залежить від того, наскільки характер, обсяг і інтенсивність індивідуального запобіжного впливу відповідає не тільки особливостям особи, а й особливостям найближчого оточення тих, хто є об'єктом такого впливу [11]. Отже в цих умовах неабиякого значення набуває індивідуальна робота із засудженими. Як відзначається в літературі, "...місце виконання покарання є також місцем спостереження за засудженим. Спостереження в двоякому розумінні: звісно, як нагляду, але і як пізнання кожного засудженого, його поведінки, глибинних схильностей, ходу його поступового виправлення" [12].

Завдання індивідуального запобігання злочинам в установах виконання покарань можна розподілити таким чином:

1. Виявлення кола осіб, найбільш схильних до деструктивних форм поведінки, тобто таких, від яких з найбільшою ймовірністю можливо очікувати вчинення злочину.

2. Виявлення і усунення джерел та умов несприятливого впливу на цих осіб з метою зменшення практичних можливостей виникнення конфліктних ситуацій і розвитку злочинної поведінки.

3. Індивідуальне прогнозування злочинної поведінки з метою найбільш ефективного коригуючого впливу на засуджених в процесі формування наміру на вчинення злочину.

4. Планування і широке впровадження індивідуально-профілактичних заходів і запобіжних дій.

5. Застосування активнокоригуючих заходів, а саме: руйнування малих груп засуджених антисуспільної спрямованості; ізоляція осіб, схильних до вчинення злочину на стадії приготування до злочину або виявлення умислу; переведення окремих осіб до інших формальних груп позитивної спрямованості з метою усунення конфлікту і недопущення відкритого зіткнення конфліктуючих сторін; застосування передбачених виправно-трудовим законодавством стягнень тощо.

Певне значення в запобіганні злочинності в місцях позбавлення волі має релігія (тим більше, що за результатами проведеного нами опитування, майже 20% засуджених вказали на релігійні переконання як на фактор, що спроможний утримати їх від вчинення злочину). Багато хто із засуджених – віруючі люди. Церква відокремлена від держави, а не від суспільства. Церква, релігія, з їх основними постулатами ненасильства, милосердя, співчуття, терпіння, здатні сформувати такі відносини, які зможуть допомогти в

подоланні духовної кризи, вирішенні міжособистісних і групових конфліктів, життєвих проблем, і взагалі поступово підточувати кримінальну субкультуру. Крім того, деякі релігійні організації ведуть благодійну роботу серед засуджених, надають їм матеріальну допомогу тощо.

Таким чином, активізація старих і впровадження нових форм участі громадськості у справі підвищення виховної роботи серед засуджених сприяє підвищенню рівня запобіжної діяльності в місцях позбавлення волі.

Література:

1. Голина В.В. Специально-криминологическое предупреждение преступлений (теория и практика): Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – Харьков, 1994. – С. 76.
2. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика: Учебник. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – С. 56; Аванесов Г.А. Теория и методология криминологического прогнозирования. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 86.
3. Жалинский А.Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории). – Львов: Вища школа, 1976. – С. 74.
4. Голіна В.В. Злочинності – організовану протидію. – Харків: Рубікон, 1998. – С. 7.
5. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 183.
6. Юрченко О.Ю. Современные проблемы виктимологии в Украине// Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: Зб. наук. праць (Запоріж. ін-т держ. і муніцип. упр-ня). – Вип. 3. – Запоріжжя: РВП "Видавець", 1997. – С. 68.
7. Кримінолгія. Особлива частина: Навч. посіб./ За ред. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 1999. – С.108.
8. Закалюк А.П. Общественное воздействие и предупреждение правонарушений. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 260.
9. Дебольский М.Г. Межгрупповая дифференциация осуждённых и её влияние на оперативную обстановку в исправительно-трудовом учреждении (Социально-психологические и правовые проблемы режима отбывания и исполнения наказания в ИТУ). – Рязань: РВШ МВД СССР, 1986. – С.18.
10. Кримінологія. Особлива частина: Навч. посіб./ За ред. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 1999. – С.105.
11. Теоретические основы предупреждения преступности / Отв. ред. В.К. Звирбуль, В.В. Клочков, Г.М. Миньковский. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 202.
12. Мишель Фуко. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы: Пер. с франц. – М.: Изд-во «Ad Marginem», 1999. – С. 363.

ТЕРМІНОЛОГІЯ ТА ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ В ТЕКСТІ ВИПРАВНО-ТРУДОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

В.М. Середницький,
старший викладач кафедри
кримінально-виконавчого права
Київського інституту внутрішніх справ

Професійна лексика не є загальновживаною, вона використовується особами, об'єднаними певною професією.

Основу професійної лексики складають терміни-слова або словосполучення, що дають офіційні наукові назви спеціальним поняттям чи предметам якої-небудь галузі науки. Терміни в межах відповідної науки завжди однозначні. Поряд із термінами існують професіоналізми, які називають виробничі процеси. Це напівофіційні слова, які не мають наукового характеру. Широкого розповсюдження в літературній мові професіоналізми не мають, тому сфера їх використання обмежена.

Серед багатьох терміносистем термінологія Виправно-трудового кодексу України являє собою досить своєрідне явище. Вибір і функціонування термінів визначається тут екстралінгвістичними факторами, в результаті чого нерідко виявляється семантична і термінологічна "подвійність" лексичних одиниць, наявність розмовних та емоційно забарвлених елементів.

Термінологія Виправно-трудового кодексу України неодноразово розглядалася юристами. Деякі автори вважають, що в тексті закону не вживаються емоційно забарвлені і багатозначні слова, бо "багатозначне слово може призвести до помилок при застосуванні правових норм", хоча поряд з цим вони відмічають, що в Кодексі є окремі мовні недоліки. Тому справедливо вказується на те, що важливим завданням кримінально-виконавчого права є покращення тексту законодавства, виключення неточних і застарілих термінів.

Для законодавчої мови характерні точність, логічність, стисліcть, офіційність. Для мови кримінально-виконавчого закону недопустиме інотлумачення. Точність досягається, в першу чергу, використанням термінів. Тому лексика кримінально-виконавчого законодавства термінізована. Під терміном стосовно мови права розуміють слово чи словосполучення (утворене на основі підрядних зв'язків), що має юридичне значення та виражає правове поняття, яке застосовується в процесі пізнання і оволодіння явищами дійсності з точки зору права.

Однією із характеристик "ідеального" терміна лінгвісти визначають його однозначність. До цього прагне і законодавець при формуванні норм кримінально-виконавчого права. Значення терміна Виправно-трудового кодексу України повинне бути аналогічним його понятійному змісту – тобто прямому і однозначному співвідношенню з тим явищем, що вивчається.

Вимогою точності обумовлений вибір понятійних стилістичних синонімів термінів, коли із всіх можливих лексичних варіантів вибирається один,

який на основі своєї адекватності відповідному значенню стає постійним засобом вираження.

Термінами є понятійні синоніми, які відображають точність закону. В статті 1 Виправно-трудового кодексу України співставлені синоніми покарання – кара в різних семантичних функціях (виправно-трудове законодавство України має своїм завданням забезпечення виконання кримінального покарання з тим, щоб воно не тільки було карою за вчинений злочин, але виправляло та перевиховувало ...), що підкреслює термінологічний характер першого і обмежує понятійний зміст другого: відплата за злочин.

Джерелом формування термінів, які визначають особливі юридичні поняття, було римське право. В українському виправно-трудовому законодавстві це латинізми, запозичені прямо із латинської мови: кодекс, колонія, рецидивіст.

Термінологія сучасного кримінально-виконавчого законодавства повинна бути доступною, зрозумілою для всіх класів і верств, соціальних груп, націй і народностей держави.

У період удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, на наш погляд, важливого значення набувають, мова та стиль кримінально-виконавчого права.

Мова закону – об`ємна та багатогранна проблема, яка містить в собі різноманітні групи оціночних структур. Повністю їх розглянути не дозволяє обсяг статті. Ми зосередимося на семантичному аспекті мови кримінально-виконавчого законодавства, тобто спробуємо розглянути питання про зміст понять, до яких звертається законодавець при формулюванні тих чи інших правових норм.

Треба відмітити, що уявлення юристів і лінгвістів про "оціночні поняття" не зовсім співпадають. Лінгвісти сприймають їх в першу чергу з точки зору мовних засобів, що входять до них. Тому використовується термін оціночні структури (терміни оціночного характеру).

Оціночність в праві – функціонально обумовлене явище, що породжене змістом і призначенням права оцінювати процеси, дії, вчинки, поведінку людей. Категорія оцінки означає висловлення про цінності, які стали результатом оціночного відношення до предмета оцінки. "Мислення і його обов'язкове вираження, – пише М.М. Кожина, – не може бути позбавлене оціночності. В силу єдності мови та мислення це неодмінно знаходить вираження в мовному стилі та мовних засобах"[1].

Для позначення категорії оцінки в праві вживається термін оціночні поняття, під якими юристи розуміють виражене в нормах права положення (припис), в якому закріплюються найбільш загальні ознаки, властивості, якості, зв`язки та взаємовідносини різноманітних предметів, явищ, дій, процесів [2]. Ми розглядаємо їх як терміни оціночного характеру. Оцінка, як правило, є частиною юридичного терміну, і саме вона уточнює правове поняття, наприклад, засуджені до позбавлення волі на певний строк, особи чоловічої статі відбувають покарання у виправно-трудових колоніях: загального, посиленого, суворого та

особливого режиму. "Термін, – відмічає В.М. Савицький, – виражає якісну та кількісну характеристику юридичного поняття, яке за ним стоїть" [3]. В залежності від характеру найбільш загальних властивостей, ознак, які утворюють зміст термінів оціночного характеру в праві, їх можна поділити на кількісні та якісні. Якісні оціночні структури виражають властивості, ознаки узагальнених явищ в залежності від ціннісної орієнтації (цінні речі, злісне порушення вимог режиму, телефонні розмови, необґрунтована відмова від праці, вживання спиртних напоїв і таке інше), кількісні ж мають параметри, які відображають ступінь вираження даних ознак, їх інтенсивність: значна матеріальна шкода, достатні підстави, короткострокові виїзди, тривалі побачення і таке інше.

Склад і семантика термінів оціночного характеру визначаються змістом і призначенням кодексу, який відображає норми відповідного права (кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого, міжнародного тощо). В тексті Кримінального кодексу, який передбачає види злочинів і покарання за них, предметом оцінки є злочинні діяння, їх наслідки, види покарання. Виправно-трудовий кодекс регулює кримінально-виконавчі відносини, які виникають в процесі виконання та відбування кримінального покарання. Отже, цінністю в ВТК України є порядок і умови відбування покарання і застосування заходів виправно-трудового впливу до осіб, засуджених до позбавлення волі і виправних робіт без позбавлення волі, порядок відбування особами, засудженими до направлення в дисциплінарний батальйон, виконання та відбування інших видів кримінального покарання, а також порядок діяльності установ і органів, які виконують вироки з цих видів покарання, і участі громадськості у виправленні і перевихованні засуджених.

До складу термінів оціночного характеру входять оціночні, як правило, багатозначні слова, які потребують уточнення. Конкретизація понять відбувається в процесі застосування норм. Тому питання про комунікативну доцільність оціночних структур є дискусійним: з одного боку, вони називають особливі юридичні поняття і дозволяють персоналу кримінально-виконавчої системи найбільш гнучко використовувати норми закону; з іншого боку, вносять відповідну узагальненість, неконкретність у визначення явищ дійсності.

У Виправно-трудовому кодексі України зустрічаються такі поняття, як "добра поведінка і чесне ставлення до праці та навчання", "засуджені, які твердо стали на шлях виправлення", "порушення вимог режиму відбування покарання", "при істотній зміні обсягу чи характеру виконуваної засудженим роботи", "у виняткових випадках" тощо. Використання цих понять в правозастосувальній діяльності органів і установ виконання покарань викликає ускладнення, які обумовлені відносною невизначеністю, неясністю та розпливчастістю цих термінів.

Наведені поняття в загальній теорії права іменуються оціночними. Підвищену увагу до оціночних понять юристи стали приділяти порівняно не давно, на початку сімдесятих років.

Що ж таке оціночне поняття? Достатньо повне його визначення дається Т.В. Кашаніною, яка займалася цією проблемою з позицій загальної теорії права. Оціночне поняття – це виражене в нормах права положення (припис), в якому закріплені найбільш загальні ознаки, властивості, якості, зв`язки і відношення різноманітних предметів, явищ, процесів, детально не роз`яснених законодавством для того, щоб воно конкретизувалося шляхом оцінки в процесі застосування права і дозволило здійснювати в межах зафіксованої в ньому спільності індивідуальну піднормативну регламентацію суспільних відносин [4].

Головне призначення оціночних понять – надати суб`єкту, при застосуванні тієї чи іншої норми права, можливість відносно довільно її інтерпретувати, залежно від рівня правової та моральної свідомості, культури цього суб`єкта, його життєвого досвіду й інших факторів.

На думку вчених, без оціночних понять при конструюванні правових норм не обійтись. Це обумовлено, в першу чергу, тією обставиною, що в законі не завжди можливо і доцільно повністю змоделювати ту чи іншу ситуацію, яка виникає в житті. Крім того, оцінка відповідного явища (процесу, обставини) з часом може змінюватися. Інше питання: потрібне пізнання, виявлення об`єктивних витоків (стандартів), закладених в оціночних поняттях, і в кінцевому рахунку поєднання таких витоків зі змістом оціночних понять [5].

Вивчення оціночних понять кримінально-виконавчого законодавства, усвідомлення їх змістовної сторони передбачає проведення відповідної класифікації. Виходячи зі змісту, оціночні поняття можливо поділити на декілька груп.

Першу групу складають оціночні поняття, які характеризують ту чи іншу ситуацію, що виникає в процесі виконання покарання:

— "інші виняткові обставини" (ст.22 ВТК України);

— "у необхідних випадках" (ст.48 ВТК України);

— "з поважних причин" (ст.96 ВТК України).

До другої групи входять поняття, які характеризують різні дії засуджених:

— "порушення вимог режиму відбування покарання" (ст.67 ВТК України);

— "добра поведінка і чесне ставлення до праці та навчання" (ст.65 ВТК України);

— "ухилення від відбування покарання" (ст.99 ВТК України).

Третю групу утворюють оціночні поняття, які характеризують особистість засудженого, ступінь його виправлення чи перевиховання:

— "засуджені, які твердо стали на шлях виправлення" (ст.46 ВТК України);

— "засуджені, які довели своє виправлення" (ст.65 ВТК України).

Деякі оціночні поняття не входять до виділених нами груп: "нормальна життєдіяльність організму" (ст.75 ВТК України); "особи похилого віку" (ст.81 ВТК України) тощо. Спробуємо розглянути зміст деяких із виділених нами оціночних понять.

Кримінально-виконавче законодавство насичене такими оціночними поняттями, як "виключні обставини", "винятковий випадок", що, на наш

погляд, невиправдано. Використання подібних термінів у законі без відповідної інтерпретації дозволяє правозастосувальним органам тлумачити їх на власний розсуд.

Наприклад, стаття 22 ВТК України передбачає можливість переведення засудженого із однієї колонії до іншої того ж виду режиму або із однієї тюрми в іншу. Підставами для такого переведення є хвороба засудженого; істотна зміна обсягу чи характеру, виконуваної засудженим роботи, а також при наявності інших виняткових обставин, які перешкоджають подальшому утриманню засудженого в певній колонії або тюрмі. По відношенню до перших двох підстав запитань не виникає, що розуміють під "іншими виняткових обставинами" закон роз'яснення не дає. Цю функцію бере на себе Державний департамент України з питань виконання покарань. Закон (ст.22 ВТК України) делегував департаменту тільки право визначати порядок переведення засудженого із однієї колонії чи тюрми до іншої, але не тлумачити цю правову норму. В даному випадку, на наш погляд, відбувається порушення статті 147 Конституції України, яка наділяє правом Конституційний Суд України офіційно тлумачити закони України.

Розглянемо зміст деяких оціночних понять із другої виділеної нами групи (наприклад, "порушення вимог режиму відбування покарання"). Легального визначення в законі такого важливого поняття кримінально-виконавчого права, як "режим відбування покарання" немає. Воно розроблене тільки наукою кримінально-виконавчого права. Більшість вчених погоджуються з тим, що режим – це встановлений нормами права порядок відбування (виконання) покарання. В правозастосувальній діяльності установ виконання покарань порушення режиму відбування покарання, як правило, ототожнюється з дисциплінарними вчинками, види яких ні законами, ні підзаконними актами не встановлені, крім злісних порушень засудженими вимог режиму відбування покарання (ст.47 ВТК України).

Подібна ситуація при відповідних умовах може спричинити до порушень законності в установах виконання покарань. Крім того, існуюче положення суперечить Мінімальним стандартним правилам поводження з в'язнями, де стаття 29 приписує необхідність керуватися законом або ж розпорядженням компетентної адміністративної влади (підзаконним нормативним актом), у яких визначається поведінка, що є дисциплінарною провиною. Подібні переліки існують в нормативних актах, які регулюють порядок виконання покарання у виді позбавлення волі в зарубіжних державах.

Найбільшу складність викликає з'ясування змісту оціночних понять третьої групи, які, як вже відмічалося, характеризують головним чином ступінь виправлення та перевиховання засуджених. Цією проблемою займаються і юристи, і педагоги, і психологи. Але на практиці визначення ступеня виправлення та перевиховання засуджених завжди пов'язане із певними складнощами. На наш погляд, це обумовлено в основному психолого-педагогічним змістом цих понять. Тому тільки за допомогою спеціалістів психологів та

педагогів, використовуючи відповідні методики, анкети, тести, вивчивши глибинні мотиви поведінки та проаналізувавши вчинки конкретного засудженого, можливо сказати, "твердо" він став на шлях виправлення чи "не твердо", "довів" своє виправлення чи "не довів". Але на сьогоднішній день повною мірою вирішити це питання через певні причини неможливо.

Таким чином, із наведених прикладів випливає, що використання оціночних понять в кримінально-виконавчому законодавстві потребує удосконалення. На наш погляд, для цього необхідно:

1) відмовитися від використання оціночних понять, визначити зміст яких із об'єктивних причин неможливо;

2) з урахуванням досягнень науки кримінально-виконавчого права та практики дати інтерпретацію оціночних термінів;

3) дати тлумачення в законі таких понять, як "інші виняткові обставини" (ст.22 ВТК України), "крім випадків, спеціально передбачених у законі" (ст.50 ВТК України), "виняткові випадки" (ст.78 ВТК України), "особи похилого віку" (ст.81 ВТК України) і таке інше.

Оціночність в тексті закону є категорією семантичною, яка виражає відношення законодавця до явищ дійсності, з точки зору їх відповідності або невідповідності нормам права.

Таким чином, терміни кримінально-виконавчого законодавства, як правило, прямо зв'язані з вираженням оцінки. Але вони позбавлені експресивності, адже в них передусім проявляється логічне начало, правова оцінка. Юристи подібні терміни розуміють як оціночні поняття, які являють собою специфічну форму відображення правових явищ, за допомогою якої в ряді випадків створюються оптимальні умови для реалізації волі законодавця.

Література:

1. Кожина М.Н. О понимании научного стиля и его эволюция в период научно-технического прогресса // Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М., 1977.
2. Питецкий В.В. Оценочные понятия в советском уголовном праве: Автореф. … канд. юрид. наук. – Свердловск, 1979.
3. Савицкий В.М. Язык процессуального закона: Вопросы терминологии. – М., 1987. – С.49.
4. Кашанина Т.В. Оценочные понятия в советском праве // Правоведение. – 1976. – №1. – С.28.
5. Питецкий В.В. Особенности толкования оценочных признаков уголовного права // Проблемы совершенствования уголовного законодательства на современном этапе. – Свердловск, 1985. – С.64.

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗБУДОВИ СИСТЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

В.В. Стаднік,
викладач кафедри кримінально-виконавчого права Київського інституту внутрішніх справ, магістр правознавства

Виховні колонії для неповнолітніх правопорушників займали і займають особливе місце як у системі виховання дітей, так і в системі виконання кримінальних покарань.

Факт існування суспільно небезпечної поведінки дітей ні у кого не викликає сумніву, і всі згодні, що з цим явищем не можна миритися. Та існує багато думок щодо вирішення цієї вагомої проблеми. Ці думки поєднані в теорії, концепції, інколи вони збігаються, переплітаються, доповнюють, суперечать одна одній. Одна частина людства віддає перевагу ужорсточенню закону, друга – його послабленню, третя – підвищенню матеріального забезпечення населення, четверта – підвищенню загального морального рівня суспільства тощо.

Але так історично склалося, що домінуючим серед заходів боротьби з цим злом стало притягнення таких дітей до кримінальної відповідальності з подальшим застосуванням покарання у виді позбавлення волі. Та, незважаючи на значний прогрес, досягнутий у сфері застосування до правопорушників виправних засобів впливу, непов'язаних із позбавленням волі, останнє залишається необхідним засобом покарання за кримінальні проступки.

Цей засіб впливу за своєю сутністю формально-юридичний, тому що існуюча в Україні система виховних колоній для підлітків побудована за зразком тюремної системи для дорослих і не враховує в повному обсязі вікових, психолого-педагогічних, соціально-правових особливостей неповнолітніх. Механізм впливу на засуджених дітей не відповідає механізму соціалізації дитини, який напрацьований людською цивілізацією. В основі сучасної системи виховних колоній лежать ідеологічні догми, що дістались у спадок від СРСР, та формально-юридичні категорії, які не відповідають загальній філософії людського буття. Тому, мабуть, цим можна пояснити протиріччя, які виникають у кримінально-виконавчій діяльності щодо неповнолітніх. Покликана боротися із суспільно небезпечними явищами, тюрма фактично стає їх "фабрикою".

Протизаконна поведінка дітей розглядалася як особливо гостра проблема ще у XVII столітті. Якщо до цього часу дітей просто карали, то потім почали задумуватись, як правильно впливати на дітей, які "впали в порок". З цього часу все більше уваги звертається на злочинність малолітніх і неповнолітніх та на нові

заходи боротьби з нею. Зокрема, дещо пізніше, Гернет писав: "Перед суспільством відкривається можливість широкої участі у здійсненні правосуддя у повністю новій його формі – не у вигляді служіння озброєній Феміді, і не в розкішних палацах Юстиції, на олтарях так званої "воздающей по справедливости", а у формі розумної і сердечної допомоги гинучим, і посильного, хоча б слабкого, усунення причин злочину" [2, с.4]. Слід зазначити, що над проблемою належного впливу на дітей, що вчинили злочини, працювали не лише юристи, криміналісти, пенологи, педагоги, психологи, а й філософи. Філософи, в основному, не розглядали проблему виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх, але їхні погляди на сутність життя, природу людини та соціальних явищ відіграють значну роль у формуванні світогляду, в тому числі і правового.

Аналізуючи наукову психологічну, педагогічну, юридичну та спеціальну літературу, можна зробити висновок, що, з одного боку, питання, які стосуються сутності і закономірностей розвитку дитини в загальній психологічній і педагогічній науковій літературі розкриті широко і глибоко, а з іншого – наукові положення про якісно нову, задовольняючу інтереси людини, суспільства і держави, систему впливу на неповнолітніх, що вчинили суспільно небезпечні вчинки, ще тільки розробляються. Тому у спеціальній науковій літературі в галузі пенітенціарної психології і педагогіки та кримінально-виконавчого права, що стосується неповнолітніх засуджених до позбавлення волі, існують дискусійні проблеми. Отже, філософія повинна виконати свої світоглядні і методологічні функції в усвідомленні сутності пенітенціарної системи для неповнолітніх. У світоглядному плані філософія обґрунтовує концепцію пенітенціарної системи для неповнолітніх, її призначення, природу, сутність, у методологічному – оптимальне вивчення і удосконалення її діяльності.

Виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк відносно неповнолітніх так, як воно існує сьогодні, не задовольняє об`єктивно існуючі потреби дитини, суспільства і держави, тому що не вирішує проблем суспільно небезпечної поведінки дітей, лише стримує їх до певного часу.

Сьогодні мова може йти не про таке реформування, яке б удосконалювало існуючу систему кримінально-виконавчих установ, йдеться про принципову якісну зміну всієї кримінально-виконавчої діяльності на нових соціально-правових та організаційних засадах. А для цього, в першу чергу, необхідне нове філософсько-світоглядне її бачення у співвідношенні цілей суспільства і засобів держави. З цієї точки зору актуалізуються такі методологічні проблеми, як сенс, зміст, значення, роль і місце пенітенціарної системи для неповнолітніх у системі органів соціального управління в контексті філософського вчення про світ, людину, форми і норми суспільного життя.

Виникненню будь-чого передує необхідність його існування, адже, як сказав Вольтер: "Немає дії без причини, немає існування без підстави існувати. Це перший принцип усіх дійсних філософів. Кожна подія в теперішньому народжується з минулого і є витоком майбутнього… вічний ланцюг

причин не може бути ні розірваний, ні заплутаний… – неминуча доля є законом усієї природи" [5, с.44].

Сьогоднішнє уявлення про природу злочину (правопорушення), природу дитини-злочинця (дитини-правопорушника), природу покарання (впливу на дитину, що скоїла злочин), роль суспільства і держави у забезпеченні добробуту та механізму впливу на неповнолітніх правопорушників не викриває те, яким повинне бути ставлення до таких дітей. Враховуючи особливості сьогодення, ментальність української нації, особливість природи злочину, вчиненого неповнолітнім, і природу власне правопорушника, природу покарання та роль суспільства і держави необхідно виробити відповідний механізм впливу на неповнолітніх-правопорушників. І. Фойницький зазначає, що будь-яка кримінально-виконавча система є результатом цілої системи уявлень щодо природи злочину та злочинця, притаманних цій епосі. Для визначення гідності перших необхідно усвідомити дійсний характер других, і лише тоді законодавець буде захищений від небезпеки внести у свої постанови заходи, які за усіма показниками належать іншому порядку уявлень, іншому характеру завдань та інтересів [5, с. 75].

До того часу, доки тюремні заклади переслідували мету відплати, залякування, їм не потрібні були знання про злочинця, роль суспільства і держави при впливі на нього. Для того, щоб лякати чи катувати багато знань не потрібно. Але коли перед тюрмою почали ставити мету виправлення, їй стали необхідні об`єктивні знання про правопорушників, що їх може дати лише наукове вивчення. І тюремні заклади будуть потребувати настільки більше цих знань, наскільки об`єктивнішими будуть цілі їх діяльності.

Підтримуючи думку, що міру впливу на неповнолітнього необхідно пристосовувати до його особистості, а не до вчинків, і всю систему впливу необхідно будувати відповідно до її особливостей, слід сказати, що важливою передумовою подолання закоренілих відхилень у свідомості і поведінці неповнолітніх є правильна організація і своєчасне врахування внутрішніх закономірностей розвитку та функціонування дитячого організму. Виходячи з цього, необхідно розглянути вікові та психолого-педагогічні особливості неповнолітніх, які є вихідними засадами діяльності пенітенціарної системи для неповнолітніх і в подальшому повинні знайти правильне застосування на практиці.

Нестеренко В.Г. зазначає, що в останні роки діти привертають до себе все більше уваги фахівців людинознавства. Він наголошує, що педагогіка займається лише перетинами світу дитинства зі світом повсякденності [6, с.67]. Всі властивості дитини розглядаються і сприймаються, як дорослої особи. "Лише шляхом порівняння роздумів і вчинків дитини з нашими власними при однакових умовах, – говорить Россі, – ми по аналогії робимо висновки, що вона розуміє, осмислює, розрізняє добро і зло, користь і шкоду. Зовнішні ознаки, часто фізичного розвитку, є оманливими відносно розвитку інтелектуального і морального" [1, с.9].

Дитяче ставлення до світу відзначається яскравістю і безпосередністю життєвих вражень, гостротою переживань. В дитинстві людина пізнає нове,

невідоме і навіть таємниче, дитячому ставленню до світу притаманні відкритість, неупередженість, відвертість і довіра. Такій позиції бракує реалістичності і тому вона здебільшого потерпає від обману.

Злочинець – категорія юридична, подібна такій, як підсудний, підозрюваний, тому більш доцільно і правильно було б використовувати такі категорії, як "дитина, що перебуває у конфлікті із законом" чи "неповнолітній правопорушник". Це простежується і у міжнародних документах. Д. Дріль вважає, що, скоюючи протизаконні дії, людина не перестає від того бути людиною, тобто істотою з притаманним їй душевним станом, на який не спроможне вплинути ніяке кримінальне покарання [5, с.80]. Мишо не сумнівається в тому, що злочинець у своїй моральній організації нічим не відрізняється від інших людей і будь-яка помилка кримінального законодавства в минулому і в сучасному випливає з тієї точки зору, що злочинці належать до особливого роду людей [5, с.80]. Особистість злочинця розглядається як така, що відрізняється поглядами, орієнтацією, рівнем і колом потреб, своєю спрямованістю. Біологічна природа дитини-правопорушника спростовується, тому є можливість надання дитині допомоги для корекції особистості як свідомої переоцінки свого життя.

Чи можна із впевненістю сказати, що діти можуть скоїти такий вчинок, який ми звикли називати "злочином", дивлячись на це діяння крізь призму дитячої свідомості і дитячих можливостей – з одного боку, і здорового глузду – з іншого. Злочин – це формально-юридична категорія, що безпосередньо не викриває сутності протиправного вчинку. Розуміння сутності (природи) протиправного діяння, вчиненого неповнолітнім, дозволить нам виявити його причини, зрозуміти характер цих діянь і визначити умови для їх усунення. Який шлях впливу слід вибрати залежить від рівня суспільної небезпеки скоєного, як головного критерію оцінки вчинку дитини. На "злочин" слід дивитися як на певне суспільне явище, що має своє коріння не стільки в індивідуальних ознаках, скільки у загальних причинах. К. Штрейтерфельдт зазначає, що позбавитися зла, не торкаючись його причин, неможливо. Злочин є показником того, що в ньому діють деякі причини, які викликають злочинність. Він є закономірним наслідком цих причин, і, бажаючи його усунути, необхідно ліквідувати ці причини, як, наприклад, у медицині, де власне запобігання захворюванню важливіше і доцільніше його лікування [5, с.77]. Стевенс вказує, що злочинці походять із такого суспільного середовища, в якому недоліки фізичного і морального розвитку та занепад моральності внаслідок відсутності звичайного початкового виховання є нормою особистою та суспільною [5, с.81]. Таким чином, завдання соціальної та кримінально-виконавчої політики не обмежуються лише формальним покаранням винного, вони повинні бути розраховані на зміну тих факторів і причин, якими викликані, підтримуються і живляться в суспільстві.

Яким є неповнолітній "злочинець"? Відповідь на це запитання проста. Як свідчить статистика, це дитина, від якої вимагають добре вчитися, не

забезпечуючи умов для навчання, добре поводитись, не ознайомлюючи із загальноприйнятими нормами поведінки, бути корисною суспільству, не включаючи її в суспільні відносини, дотримуватись закону, не ознайомлюючи із його нормами. Дитина народжується, відкриває очі і бачить – крадіжки, обман, пияцтво, нужду, бідність, прислуховується і чує – лайки, ганебні слова. За таких умов формується протиправна поведінка неповнолітніх.

Отже, дитина вчинила правопорушення. Чи потрібно взагалі далі впливати на таку дитину, чи доцільніше було б залишити все так, як є, адже зробленого не повернеш. Соломон Мудрий зазначав: "Наставляй молодого на початку шляху його: він не ухилиться від нього, коли і постаріє. Не залишай юного без покарання: якщо покарати його виправними різками, він не помре, але ти врятуєш його від пекла" [5, с.26].

Досвід і наукові дослідження стверджують, що дитина, як і будь-яка людина, готова до прийняття зовнішнього впливу на неї іншої людини, а значить і готова відповідно реагувати на цей вплив. Якому бути цьому впливу: це має бути відплата за вчинене, кара, залякування, виправлення певних рис особистості дитини, формальне виконання вироку, фізичне і психічне оздоровлення, загальноосвітнє чи професійне навчання? Жодна із вищеперелічених форм впливу не здатна вирішити повністю проблему протиправної поведінки неповнолітніх, кожна із них впливає лише на деякі її аспекти. І.Фойницький зазначав, що покарання, яке зведене до поняття зла як до своєї вихідної і заключної точки, не спроможне нічого дати, окрім зла [5, с.83]. К. Маркс вважав, що і історія, і статистика із вичерпною очевидністю доводять, що з часів Канна світ ніколи не вдалося ні виправити, ні залякати покаранням, – скоріше навпаки. Жорстокість робить покарання абсолютно не результативним, тому що знищує покарання як результат права [5, с.83]. Яким би тяжким не було правопорушення дитини будь-яка кара щодо неї за своєю сутністю буде аморальна.

Вчинок – це обличчя свідомості, протиправний вчинок не складає виключення. Саме у свідомості таяться причини злочинів – це хибні погляди, орієнтації, цінності, нездорові потреби, негативна спрямованість. Змінити цей весь негатив на позитив можна лише шляхом виховання дитини. Н. Лучинський стверджував, що "покарання має переважною і, мабуть, єдиною метою – знешкодити злочинця як джерело загрози для суспільства. Ця мета досягається лише єдиним шляхом – його виправленням. Але перевиховати злочинця, відродити в душі його занедбане почуття людської гідності і разом з тим хоча б пасивне почуття поваги до чужої особистості та майна, але, в свою чергу, і притаманну кожній порядній людині органічну огиду до злочину – справа далеко не легка" [5, с.86].

Виховати дітей можна лише в належних умовах, тому постає необхідність вилучення їх з того середовища, яке призвело їх на злочинний шлях. Це має бути першим і останнім примусовим заходом, що слід застосовувати до дітей.

З одного боку, держава, взявши курс на гуманізацію всіх сфер суспільного життя, в тому числі і діяльності закладів для неповнолітніх кримінально-виконавчої системи, проголосила позитивні, гуманні, демократичні

пріоритети, а з іншого – продовжує засуджувати неповнолітніх до позбавлення волі. "Тюрма, як зазначає, Перро, ніколи не може бути місцем виховання дітей, яким би добрим не був її внутрішній стан" [5, с.97].

Отже, уявлення про покарання в тому вигляді, в якому воно існує і застосовується сьогодні, суперечить досягненню суспільного добробуту, як і кримінально-виконавча діяльність держави не відповідає тій ролі, яку об'єктивно вона повинна відігравати. Тому недивно, що і кримінально-виконавча система для неповнолітніх не досягає тих цілей і не здійснює тих завдань, що на неї об'єктивно покладені. Щоб зрозуміти сутність пенітенціарної системи, потрібно усвідомити для чого ж вона дійсно призначена.

Світова спільнота, виходячи із закономірностей розвитку людської цивілізації, категорично виступає за захист прав і свобод дітей, в тому числі і тих, хто вчинив суспільно небезпечне діяння. Враховуючи особливе значення, яке надає правосуддю у відношенні неповнолітніх світова громадськість, здається дещо парадоксальним, що відповідні норми ігноруються, грубо порушуються. Не потрібно забувати, що права людини починаються з прав дитини. Міжнародне право допускає, що у певних випадках позбавлення волі на деякий строк для неповнолітніх необхідне, але при цьому передбачається цілий ряд умов виконання таких вироків. Ці умови включають всі аспекти утримання в ув'язненні, зокрема право на особисте життя, медичне обслуговування, забезпечення одягом і харчуванням, навчання і заняття на дозвіллі, а також такі питання, як контакт із зовнішнім світом і підготовка до звільнення.

Сучасний стан розвитку цивілізованих країн, міжнародні документи, передова свідомість вимагають, щоб виконання кримінального покарання у відношенні неповнолітніх розглядалося як один із шляхів досягнення мети захисту особистості, суспільства і держави. Цей напрямок являє собою процес "забезпечення опіки, захисту, освіти і професійної підготовки з метою надання неповнолітнім допомоги для виконання суспільно корисної і плідної ролі в суспільстві" [3, с.80]. Саме в цьому полягає сутність пенітенціарної діяльності, що може здійснюватись лише у пенітенціарних, а не каральних, виправно- чи виховно-трудових закладах. Метою покарання, як говорив Кларк, є соціальне відновлення особистості злочинця, воно передбачає програму соціального відновлення особистості із урахуванням особливостей кожного ув'язненого [5, с.85]. Соціальне відновлення особистості передбачає здійснення великого комплексу завдань психологічного, педагогічного, оздоровчого, правового, управлінського характеру, що окремо взятий орган вирішити не в змозі, тому постає необхідність системного підходу.

Держава і суспільство повинні відшкодувати те, що вони раніше не дали дитині. Виходячи з того, що виховання є справою більш сімейною (громадською), аніж державною, то слід зазначити що і вплив на неповнолітніх правопорушників повинен бути також справою суспільною, позбавленою державної штучності і "казенщини". Держава лише через відповідні органи повинна забезпечувати діяльність пенітенціарної системи: наприклад, при-

ймати відповідні законодавчі акти, влаштовувати і фінансувати діяльність пенітенціарної системи для неповнолітніх, здійснювати контроль за дотриманням законності, провадити пенітенціарну політику. Адже ідеї, в тому числі і пенітенціарні, перетворюються в життя тільки тоді, коли вони відповідають рівню суспільної свідомості та поділяються більшістю.

Згідно з призначенням покарання метою діяльності пенітенціарної системи для неповнолітніх є збалансоване забезпечення прав і інтересів дитини, суспільства і держави.

Виходячи з цього, завданнями пенітенціарної системи є забезпечення опіки, захисту (правового і соціального), освіти, професійної підготовки.

Але сенсом цих завдань повинне бути не безглузде опікування над дітьми, їх ізоляція і ізоляція від них, не прагнення зробити з них "вундеркіндів" і майстрів найвищого ґатунку, основа цих завдань – побудова правильної системи виховання з урахуванням специфіки дитини-правопорушника.

Філософсько-правове бачення сутності пенітенціарної системи для неповнолітніх, збігаючись і переплітаючись із положеннями пенітенціарної ідеї, стверджує в суспільній свідомості віру в людину, повагу до її людської гідності, спонукає до милосердя, добродійності, соціальної активності і вказує на шлях боротьби із соціальним злом – суспільно небезпечною поведінкою дітей.

Отже, філософське осмислення сутності пенітенціарної системи для дітей підвищує об'єктивність і достовірність доктринальних положень пенітенціарної науки, стверджуючи їх життєвість і необхідність.

Література:

1. Альбицькій Е., Ширгенъ А. Исправительно-воспитательныя заведенія для несовершеннолътнихъ преступниковъ и дътей заброшенныхъ въ связи с законодательствомъ о принудительномъ воспитаніи. – Саратовъ, 1893.
2. Дети-преступники: Сборник статей с предисловием и под редакцией М.Н. Гернета. М.: Изд. В.И. Знаменского и Ко, 1912.
3. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) // Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. – М.: Интердиалект+, 1998. – С. 51-85.
4. Публичная лекция, прочитанная профессором судебной медицины И.М. Гвоздевым. О врожденных и приобретенных свойствах детей, как зачатков преступности взрослых. – Казань, 1886.
5. Радов Г.О. Пенітенціарна ідея. Думки на тему. – К.: МП "Леся", 1997.
6. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл./ В.Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995.

ПРОЦЕДУРА ТА АЛГОРИТМИ ПОБУДОВИ ФУНКЦІЇ КОРИСНОСТІ ТЕРМІНІВ ПОКАРАННЯ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕКОНАННЯ СУДДІВ У СПРАВЕДЛИВОСТІ ВИРОКУ

О.М. Рева,
професор кафедри управління органами внутрішніх справ Київського інституту внутрішніх справ, доктор технічних наук, доцент;

Д.Г. Радов,
віце-президент Українського фонду сприяння пенітенціарним реформам ім. Джона Говарда;

О.М. Медведенко,
директор науково-виробничого підприємства "Агроресурссистеми"

Результати теоретико-аналітичних досліджень суддівської діяльності, що були проведені із застосуванням методів теорії прийняття рішень (ПР) [1-9], подані в роботах [10; 11], розкривають фактичний зміст понять "явна м'якість покарання" та "явна суворість покарання", внаслідок чого та відповідно до ст. 372 Кримінально-процесуального кодексу [12] вирок може бути скасовано. Було визначено, що у випадку застосування всіх заходів, які передбачені чинним законодавством для забезпечення "всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи", "м'якість" або "суворість" вироку, постановленого суддею, який, безумовно, має внутрішнє переконання у його справедливості, випливає з того, що судді мають різні **основні домінанти діяльності в умовах стохастичної невизначеності (ризику)**, тобто різні особисті **оціночні функції** $f^{\theta_C}(t)$ термінів покарання. Згідно з такою домінантою суддя може бути **схильним, несхильним** або **байдужим до ризику** (мал. 1).

Мал. 1 наочно пояснює, чому різні судді можуть, розглядаючи одну і теж справу, призначити різні міри покарання. Отже, йдеться про те, що суддя, несхильний до ризику (мал. 1а), може мати внутрішнє переконання у справедливості деякого вироку $t_{несх.}$, який має, на його погляд, дуже високу корисність $f^{\theta_{C\,несх.}}(t_{несх.})$ з точки зору покарання підсудного за скоєний злочин та його виправлення під час ув'язнення. Такий же термін покарання

$t_{несх.}$ для судді, схильного до ризику (мал. 1б), який також переконаний у справедливості вироку, має невисоку корисність:

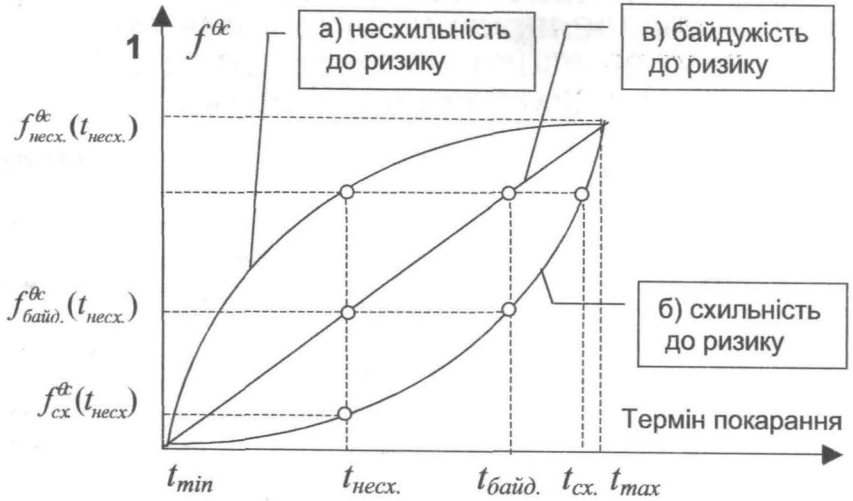

Мал. 1. Теоретичне уявлення про відношення судді до терміну покарання

$$f^{\theta c}{}_{сх.}(t_{несх.}) << f^{\theta c}{}_{несх.}(t_{несх.})$$

Слід очікувати, що для досягнення аналогічної корисності

$$f^{\theta c}{}_{сх.}(t_{сх.}) = f^{\theta c}{}_{несх.}(t_{несх.}),$$

він винесе вирок про більший термін покарання ($t_{сх.} > t_{несх.}$).

Для судді, байдужого до ризику (мал. 1в), оціночна функція для вироку $t_{несх.}$ має деяке проміжне значення. Було б нісенітницею вважати, що його відношення до терміну покарання є найбільш правильним, тому що незалежно від основної домінанти діяльності всі судді мають внутрішнє переконання у справедливості вироку.

Викладене може бути заформалізоване таким чином:

$$f^{\theta c}{}_{несх.}(t_{несх.}) > f^{\theta c}{}_{байд.}(t_{несх.}) > f^{\theta c}{}_{сх.}(t_{несх.}) \quad (1)$$

або

$$f^{\theta c}{}_{несх.}(t_{несх.}) = f^{\theta c}{}_{байд.}(t_{байд.}) = f^{\theta c}{}_{сх.}(t_{сх.}) \quad (2)$$

У більш загальному вигляді викладене може бути подано таким чином. Оскільки вибір суддею терміну покарання t здійснюється в умовах стохастичної невизначеності [11], то кожній стратегії $a \in A$ ставиться у

відповідність ймовірний розподіл на множині векторів характеристик $(t_1, t_2, \ldots, t_m)^T$ наслідків $g \in G$. Тобто, модель мети діяльності (показник і критерії ефективності) повинна враховувати імовірний характер наслідків. Тоді

$$t_u \geq t_v \Leftrightarrow W_e^{\lambda}(t_u) \geq W_e^{\lambda}(t_v), \quad (3)$$

де $W_e^{\lambda}(t_u)$ - функція ефективності рішення в умовах стохастичної невизначеності, яка розраховується за правилом:

$$W_e^{\lambda} = M\left[f^{\theta_c}\left(\rho\left(t,\ t^{баж.}\right)\right)\right], \quad (4)$$

де $M[\,.\,]$ - оператор математичного очікування;

$\rho\left(t, t^{баж.}\right)$ - функція відповідності;

$f^{\theta c}(\,.\,)$ - оціночна функція, побудована з урахуванням інформації θ_c про відношення ЛПР-судді до різноманітних ситуацій в умовах стохастичної невизначеності.

Формально наведене полягає у тому, що оціночна функція $f^{\theta c}(t)$ (приймається, що $\rho\left(t\,, t^{баж.}\right) = t$) для осіб різних типів має різний вид [5; 6; 8]. У цьому випадку згідно з [3-8; 11] вважають, що вони мають різну психологічну домінанту в ситуаціях з ризиком, а саме: про них кажуть, що вони схильні, несхильні або байдужі до ризику. Отже, виявлення основної домінанти судді в умовах реальної професійної діяльності та її узагальнення можна вважати одним з найважливіших проактивних заходів запобігання суддівських помилок як під час постановлення вироку, так і під час розгляду судової справи у касаційному порядку.

Враховуючи можливість побудови функції корисності $f^{\theta c}(t)$ за обмеженим числом точок [1-8], розглянемо відповідні процедури та алгоритми.

Встановлення типу відношень людини, яка ПР (ЛПР) до ризику, зручно здійснювати за допомогою "лотерей".

Лотереєю l називається пара результатів (T, P), де $T = (t_1, t_2, ..., t_n)$ – множина характеристик наслідків, $P = (p_1, p_2, ..., p_n)$ – імовірнісне розподілення на ній. Ще більш зручнішим є застосування зі вказаною метою так званих бінарних лотерей з рівноймовірними результатами: t_1 і t_2, $p_1 = p_2 = 0.5$. Таку лотерею позначимо $l_{0.5}(t_1, t_2)$.

Алгоритм 1.

1. Встановити статтю Кримінального кодексу [13], згідно з якою буде покараний підсудний. Відповідно до цієї статті визначити найбільше $t_{\max} = t_+$ та найменше $t_{\max} = t_+$ значення характеристики результатів (термінів покарання).

2. Розбити інтервал $[t_+ , t_+]$ на k_0 однакових частин з граничними точками $t_0 = t_-$, t_1 , t_2, ..., $t_{k_0} = t_+$.

3. Визначити $i = 1$.

4. Встановити перевагу судді-ЛПР між лотереєю $l_{0.5}(y_{i-1}, y_{i+1})$ і наслідком t_i напевне. Якщо $t_i \geq l_{0.5}(t_{i-1}, t_{i+1})$, то ЛПР несхильна до ризику на інтервалі $[y_{i-1}, y_{i+1}]$, якщо $l_{0.5}(t_{i-1}, t_{i+1}) \geq y_i$, то ЛПР схильна до ризику, в іншому випадку – байдужа до ризику.

5. Визначити $i = i + 1$ та перевірити умову $i \leq k_0 - 1$. Якщо умова виконується – перейти до п.4, в протилежному випадку – до п. 6.

6. Проаналізувати одержані результати з метою виявлення таких інтервалів $[t_{i-1}, t_{i+1}]$, на яких міняється відношення судді до ризику, тобто інтервалів, що містять точки перетину оціночної функції (мал. 2).

Саме виявлення інтервалів з відомими типами відношення до ризику дозволяє побудувати оціночну функцію, використовуючи обмежене число точок.

Виходячи з наведеного, розглянемо процедуру побудування оціночної функції на інтервалі $[t_{лів.}, t_{прав.}]$ по п'яти точках [3; 5], причому будемо вважати, що права границя інтервалу $t_{прав.}$ – більш бажаний результат, ніж $t_{лів.}$.

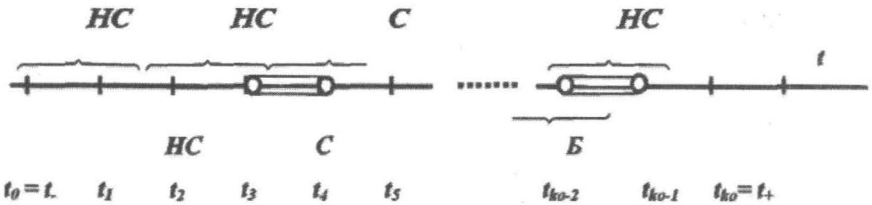

Мал. 2. Схема розбивки можливих значень термінів покарання на інтервали з постійним типом відношень ЛПР до ризику:

С – ***схильний до ризику;***

НС – **несхильний до ризику;**

Б – **байдужий до ризику.**

Алгоритм 2.

1. Припустимо, що

$$f^{\theta_C}(t_{лів.}) = 0,\ f^{\theta_C}(t_{прав.}) = 1;\ a = t_{лів.},\ b = t_{прав.};\ i = 1$$

2. Визначимо детермінований (достовірний) еквівалент t_F лотереї $l(a, b)$, під яким розуміють таку величину t_F, коли для судді-ЛПР байдуже: чи одержати результат t_F напевне, чи брати участь в лотереї l [2-6; 8]:

$$y_F : f^{\theta_C}(y_F) = M_l\left[f^{\theta_C}(y)\right] \quad (5)$$

За допомогою детермінованого еквіваленту лотереї виявляють основну домінанту діяльності в умовах ризику [2-8] (мал. 3).

Суддя буде вважатись ЛПР, **несхильною до ризику**, якщо

$$t_F < M_l[T] \quad (6)$$

Несхильність судді-ЛПР до ризику означає, що він завжди віддає перевагу одержанню середнього виграшу напевне перед участю в лотереї. Оціночна функція $f^{\theta_C}(t)$ для ЛПР, що несхильна до ризику, строго увігнута (мал. 3а), тобто

$$f^{\theta_C}(t_F) = M\left[f^{\theta_C}(t)\right] < f^{\theta_C}(M_l[T]) \quad (7)$$

Суддя буде вважатись ЛПР, **схильною до ризику**, якщо

$$t_F > M_l[T], \quad (8)$$

тобто схильний до ризику суддя завжди віддає перевагу участі в лотереї перед одержанням середнього виграшу напевне.

Оціночна функція $f^{\theta_C}(t)$ для судді-ЛПР, яка схильної до ризику, суворо випукла (мал. 3б)

$$f^{\theta_C}(t_F) = M_l\left[f^{\theta_C}(t)\right] > f^{\theta_C}(M_l[T]) \quad (9)$$

Суддя буде вважатись ЛПР, байдужою до ризику, якщо

$$t_F = M_l[T], \quad (10)$$

а) схильна до ризику ЛПР

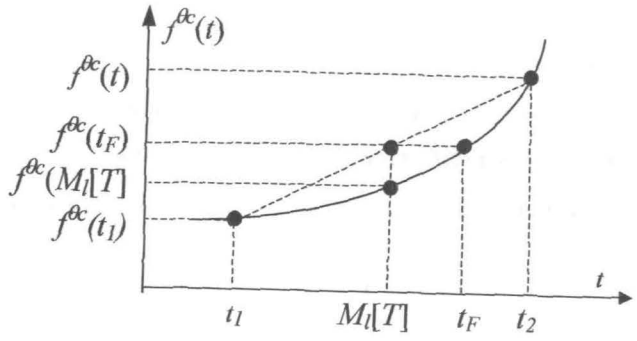

б) несхильна до ризику ЛПР

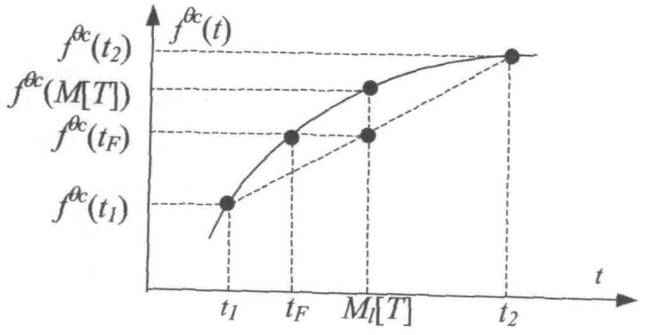

в) байдужа до ризику ЛПР

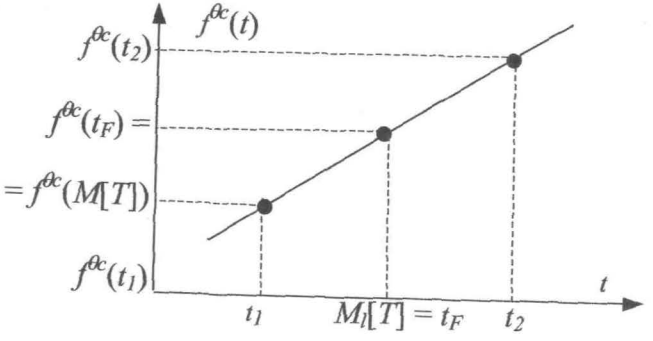

Мал. 3.Оціночні функції, що враховують відношення судді-ЛПР до ризику

У цьому випадку вона має лінійну функцію корисності (мал. 3в)

$$f^{\theta_c}(t_F) = M_l\left[f^{\theta_c}(t)\right] = f^{\theta_c}\left(M_l[\ T\ ]\right) \quad (11)$$

3. Будемо вважати, що

$$y_i = y_F \ \ ma \ \ f^{\theta c}(y_i) = \begin{cases} 0.5\ , & якщо\ \ i = 1 \\ 0.25, & якщо\ \ i = 2 \\ 0.75, & якщо\ \ i = 3 \end{cases} \quad (12)$$

4. Прийняти, що $i = i + 1$, та перевірити умову $i \le 3$: **"так"** – перейти до п.5, **"ні"** – до п.6.

5. Уявити, що $a = t_1$, якщо $i = 3$, а також, що

$$b = \begin{cases} t_1\ , & якщо\ \ i = 2 \\ t_{прав.}\ , & якщо\ \ i = 3 \end{cases} \quad (13)$$

та перейти до п. 2.

6. Перевірити узгодженість оцінок, що одержані відповідно до пп. 2-5. Для цього виконати такі дії.

6.1. Визначити за допомогою судді-ЛПР достовірний еквівалент y_F лотереї $l_{0.5}(t_2\ ,\ t_3)$.

6.2. Порівняти величини y_F та t_1. Якщо вони відрізняються несуттєво, то перейти до п.7. В протилежному випадку – вказати судді-ЛПР на виявлене протиріччя та перейти до п.2.

7. Нанести одержані точки на графік та провести через них плавну криву, що відповідає типу раніш виявленого відношення судді до ризику.

8. Апроксимувати одержану криву однієї з аналітичних залежностей, що наведені в табл. [6], або поліномом ступеня не вище п'ятої.

Визначення достовірного еквіваленту y_F лотереї $l_{0.5}(a,\ b)$ згідно з п.2 **алгоритму 2** здійснюється за допомогою ітераційної процедури, поданої в наступному алгоритмі.

Алгоритм 3.

1. Визначити $j = 1$, $t_{лів.} = a$, $t_{прав.} = b$.

2. Вибрати значення $t^{(j)}$, близьке до лівої границі інтервалу $\left[t_{лів.}\ ,\ t_{прав.}\right]$ так, щоб можна було б чекати відповіді судді-ЛПР про те, що $l_{0.5}(a,\ b) \succ t^{(j)}$.

Таблиця.

Аналітичні залежності, які апроксимують оціночну функцію

Несхильність до ризику		Схильність до ризику	
$f^{\theta_c}(t)$	Обмеження	$f^{\theta_c}(t)$	Обмеження
$-ay^2 + by + c$	$a > 0,\ b > 0,$ $t < \frac{b}{2a}$	$a^2t^2 - bt + c$	$a > 0,\ b \geq 0$ $t > \frac{b}{2a}$
$t + a \quad \ln(t + b)$	$t > -b \quad , a > 0$		
$-ae^{-bt} - ce^{-dt} + f$	$a \geq 0,\ b \geq 0,$ $c > 0,\ d > 0$	$ae^{bt} + ce^{dt} + f$	$a \geq 0,\ b \geq 0$ $c > 0,\ d > 0$
$\ln(y + b)$	$t > -b$		
$(t + a)^b$	$0 < b < 1$ $t \geq -b$	$(t + a)^b$	$b > 1,\ y > -$
$c - (t + a)^{-b}$	$b > 0,\ c > 0$, $y > -a$	$c - (t + a)^{-b}$	$b > 0,\ c > 0$ $y < -a$

3. Перевірити умови

$$l_{0.5}(a,\ b) \left\{ \begin{matrix} \succ \\ \approx \\ \prec \end{matrix} \right\} t^{(j)} \quad (14)$$

Одержані результати аналізуються таким чином:

Якщо $l_{0.5}(a,\ b) > t^{(j)}$ – перейти до п. 5;

Якщо $l_{0.5}(a,\ b) < t^{(j)}$ – перейти до п. 4;

Якщо $l_{0.5}(a,\ b) \approx t^{(j)}$ – перейти до п. 11.

4. Присвоїти $t_{прав.} = t^{(j)},\ t^{(j)} = \frac{t_{лів.} + t_{прав.}}{2}$.

5. Визначити $j = j + 1$.

6. Вибрати значення $t^{(j)}$, яке близьке до правої границі інтервалу $[t_{лів.},\ t_{прав.}]$, так, щоб можна було б чекати відповіді судді-ЛПР про те, що $t^{(j)} \succ l_{0.5}(a,\ b)$.

7. Перевірити умови

$$t^{(j)} \left\{ \begin{matrix} \succ \\ \approx \\ \prec \end{matrix} \right\} l_{0.5}(a,\ b) \ , \quad (15)$$

Якщо $t^{(j)} \succ l_{0.5}(a,\ b)$ – перейти до п. 9.

Якщо $t^{(j)} \prec l_{0.5}(a,\ b)$ – перейти до п. 8.

Якщо $t^{(j)} \approx l_{0.5}(a,\ b)$ – перейти до п. 11.

8. Присвоїти $t_{лів.} = t^{(j)},\ t^{(j)} = \frac{t_{лів.} + t^{(j)}}{2}$ та перейти до п. 7.

9. Присвоїти $t_{лів.} = t^{(j-1)},\ t_{прав.} = t^{(j)}$.

10. Визначити $j = j + 1$ та перейти до п. 2.

11. Визначити $t_F = t^{(j)}$ та закінчити розрахунки.

Робота алгоритмів 2 та 3 ілюструється відповідно на мал. 4 а, б.

Використовуючи алгоритми 1-3, можна побудувати оціночні функції $f_m^{\theta c}(t)$ для кожного $m-$го інтервалу ($m = \overline{1,\ m_0}$) з виявленим відношенням судді-ЛПР до ризику, а потім провести ранжування одержаних оціночних функцій таким чином:

$$f^{\theta_c}(t) = \begin{cases} f_1^{\theta_c}(t), \ якщо \ t_- \leq t \leq t^{(1)} \\ f_2^{\theta_c}(t), \ якщо \ t^{(1)} \leq t \leq t^{(2)} \\ \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \\ f_{m_0}^{\theta_c}(t), \ якщо \ t^{(m_0-1)} \leq t \leq t_+ \end{cases} \quad (16)$$

При необхідності $f^{\theta_c}(t)$ перенормовується таким чином, щоб вона змінювалася в межах $[0,\ 1]$.

Спираючись на побудовану оціночну функцію $f^{\theta_c}(t)$, відповідно до (3) визначають значення функції ефективності для кожної стратегії $a \in A$, а потім їх порівнюють, застосовуючи такий вираз:

$$t_u \geq t_v \Leftrightarrow l(t_u) \geq l(t_v) \Leftrightarrow W_e^{\wedge}(l(t_u)) \geq W_e^{\wedge}(l(t_v)) \Leftrightarrow M[f^{\theta_c}(t_v)] \geq M[f^{\theta_c}(t_v)] \quad (17)$$

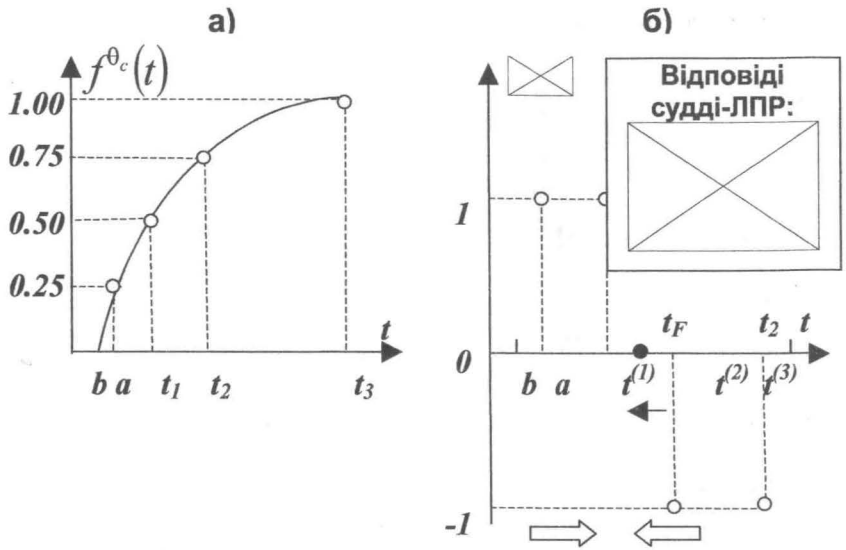

Мал. 4. Схема побудови оціночної функції для виявлення типу відношення судді-ЛПР до ризику

Отже, розглянуті алгоритми та процедури побудови функції корисності термінів покарання є базовими для дослідження особливостей внутрішнього переконання суддів у справедливості вироку, тобто виявлення основної домінанти їх діяльності, а саме схильності, несхильності та байдужості до ризику.

Література:

1. Льюис Р.Д., Райфа Х. Игры и решения: Введение и критический обзор: Пер. с англ. /Под ред. Д.Б. Юдина. – М.: ИЛ, 1961.
2. Фон Нейман Дж., Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. – М.: Наука, 1970.
3. Райфа Х. Анализ решений (Введение в проблему выбора в условиях неопределенности): Пер. с англ. – М.: Наука, 1977.
4. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений: Пер. с польск. Г.Е. Минца, В.Н. Поруса / Под ред. Б.В. Бирюкова. – М.: Прогресс, 1979.
5. Кини Р.Л., Райфа Х. Принятие решений при многих критериях предпочтения и замещения: Пер. с англ. / Под. ред. И.Ф.Шахнова. – М.: Радио и связь, 1981.
6. Надежность и эффективность в технике: Справочник: В 10 т. // Т.3: Эффективность технических систем / Под общ. ред В.Ф. Уткина, Ю.В. Крючкова. – М.: Машиностроение, 1988.
7. Рева О.М. Людський фактор: парадокс психологічної домінанти діяльності пілота в умовах стохастичного ризику // Проблеми

аеронавігації: Тематич. зб. наук. праць. – Кіровоград: ДЛАУ, 1997. – Вип. 3. – С.40-49.
8. Рева О.М. Методи апріорного вияву відношення авіаційного оператора як людини, що приймає рішення, до ризику: Конспект лекцій з курсу "Основи теорії прийняття рішень". – Кіровоград: ДЛАУ, 1999.
9. Квейд Э. Анализ сложных систем (Методология анализа при подготовке военных решений): Пер. с англ. И.М. Верещегина / Под ред. И.И. Андреева, И.М. Верещегина. – М.: Сов. радио, 1969.
10. Рева О.М., Радов Д.Г. Методи теорії ігор у моделюванні конфлікту в діаді "суддя – підсудний" при постановленні вироку. – 2001.
11. Рева О.М., Радов Д.Г., Медведенко О.М. Загальнотеоретичний підхід до виявлення основної домінанти діяльності судді при постановленні вироку. – 2001.
12. Кримінально-процесуальний кодекс України // Кодекси України: У 3-х кн. / Відповід. ред. В.Ф. Бойко. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С.147-308.
13. Кримінальний кодекс України.

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ З ПОРУШЕННЯМИ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Р.А. Калюжний,
начальник кафедри
теорії і історії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор;

В.Д. Гавловський,
начальник відділу
Міжвідомчого науково-дослідного
центру з проблем боротьби з організованою злочинністю
при Координаційному комітеті
по боротьбі з корупцією і організованою
злочинністю при Президентові України,
кандидат юридичних наук;

В.С. Цимбалюк,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного центру правової інформатики
Академії правових наук України,
кандидат юридичних наук

Сучасний період розвитку міжнародного співтовариства характеризується такою категорією, як ***інформаційна цивілізація*** – історично визначені, на геополітичному рівні, соціальні стандарти розвитку глобального суспільства (Земної цивілізації), що характеризуються діяльністю людей, яка здійснюється на основі послуг, наданих за допомогою комп'ютерної техніки та електронних інформаційних технологій, у тому числі електронного зв'язку.

На рівні окремих країн, континентів, геополітичних регіонів (західноєвропейського, американського, тихоокеанського) формуються інформаційні суспільства. ***Інформаційне суспільство*** – це суспільство, в якому діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою електронних інформаційних технологій і технологій зв'язку.

У зв'язку із зазначеними соціальними явищами виникла потреба з'ясувати суть окремих провідних категорій:

Інформаційне середовище суспільних відносин – комплекс відповідним чином упорядкованих технічних і технологічних засобів, автоматизованих (комп'ютерних) систем обробки інформації, телекомунікаційної інфраструктури та інтелекту суб'єктів, які здійснюють збирання, формування, розпо-

всюдження та використання інформації, а також системи правовідносин, що виникають в процесі суспільної діяльності стосовно інформації.

Комп'ютерна інформація (інформація в автоматизованих (комп'ютерних) системах) – відповідним чином упорядкована інформація (дані і комп'ютерні програми), що існує або циркулює в комп'ютерних автоматизованих системах чи мережах, незалежно від засобу (способу, методу) їх фізичного та логічного подання (представлення).

Комп'ютерні продукти – відповідним чином упорядкована множина інформації (відомостей, даних, знань), що призначена для обробки або обробляється в автоматизованих (комп'ютерних) системах, а також комп'ютерні програми, автоматизовані (комп'ютерні) бази даних, автоматизовані (комп'ютерні) бази знань, топографії (топології) інтегральних мікросхем, інші форми інформації, що обробляється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих комп'ютерних системах чи циркулює у відповідних електронних мережах телекомунікації.

Формування інформаційного суспільства характеризується специфічними суспільними відносинами щодо інформації як їх об'єкта. Аналіз науково-практичних джерел змісту суспільних інформаційних відносин свідчить про багатоаспектність формулювань цієї категорії. Розглянемо їх коротко.

***Суспільні інформаційні відносини (інформаційні правовідносини)*:**

– суспільні відносини щодо інформації;

– суспільні відносини, об'єктом яких є інформація;

– суспільні відносини щодо одержання, використання, поширення та зберігання інформації (відомостей, даних, знань) у всіх сферах життя і діяльності особи, суспільства і держави;

– суспільні відносини, які виникають, здійснюються та припиняються в процесі інформаційної діяльності.

Формування глобальної інформаційної цивілізації поряд з позитивними здобутками має і негативні. Серед негативних проявів інформатизації є комп'ютерна злочинність.

За оцінками Інтерполу, оголошеними на шостому засіданні Робочої групи по співробітництву з поліцією країн Центральної та Східної Європи (28-30 серпня 2000 року у м. Мюнстері) з питань боротьби з комп'ютерною злочинністю, доходи транснаціональної злочинності у цій сфері посідають третє місце після доходів наркоділків і нелегальних постачальників зброї.

Для української правової науки категорія "комп'ютерна злочинність" відносно нова. Вона почала з'являтися у кримінологічних дослідженнях приблизно з початку 90-х років XX століття, зокрема з появою персональних комп'ютерів. До цього часу різними дослідниками по-різному визначався зміст цієї категорії. Не вдаючись до полеміки, пропонуємо наше розуміння цієї категорії стосовно реалій нашої країни.

Комп'ютерна злочинність (кіберзлочинність) – історично зумовлене антисоціальне явище інформаційного суспільства, яке охоплює всю мно-

жину комп'ютерних злочинів, вчинених особами в Україні, чи з України, чи щодо об'єктів злочинного посягання в Україні особами, які перебувають за її межами у визначений проміжок часу.

Комп'ютерна злочинність викликана масовими комп'ютерними злочинами. Універсального визначення цього поняття в науково-практичній літературі не вироблено. На наш погляд, його можна подати таким чином.

Комп'ютерний злочин (кіберзлочин) – суспільно небезпечні дії, які передбачені кримінальним законодавством України як злочин, що вчинений з використанням комп'ютерних продуктів або у якому комп'ютерні продукти є предметом чи засобом злочинного посягання; злочин у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж.

Комп'ютерна злочинність викликала потребу у протидії їй на рівні органів публічної влади та всього суспільства, що, в свою чергу, вимагає семантичного визначення поняття "протидія комп'ютерній злочинності (боротьба з комп'ютерною злочинністю)".

Протидія комп'ютерній злочинності (боротьба з комп'ютерною злочинністю) – діяльність суб'єктів суспільних відносин згідно з законодавством України щодо:

– виявлення, запобігання (профілактики), розкриття, розслідування комп'ютерних злочинів і притягнення винних до відповідальності;

– виявлення та усунення технічних загроз інформаційній безпеці людини, суспільству, державі, які можуть використовуватися для вчинення правопорушень за допомогою комп'ютерних технологій;

– виявлення причин і умов вчинення злочинів і мінімізація їх наслідків.

Контент-аналіз чинного законодавства України свідчить, що в нашій країні організація протидії комп'ютерним правопорушенням здійснюється відповідно до положень адміністративного, цивільного, трудового та кримінального законодавства. На межі цих галузей законодавства формується така міжгалузева комплексна інтегрована інституція законодавства як інформаційне.

Серед комп'ютерних злочинів найпоширенішим за способом вчинення є **несанкціонований доступ до інформації в автоматизованих (комп'ютерних) системах.** Розвиток сучасних електронних засобів і простота їх використанням породжує потенційну загрозу подолання технічного захисту інформації в автоматизованих (комп'ютерних) системах, у тому числі таких, що складають мережі телекомунікацій (окремих підприємств, галузевих, загальнодержавних, транскордонних). Це зумовлює потенційну об'єктивну та суб'єктивну недостатність технічної захищеності означених систем, що і становить соціогенну (зокрема, криміногенну) загрозу. Крім того, виникають обставини, які зумовлюють ланцюгову реакцію щодо небажаного для конкретного суб'єкта суспільних інформаційних відносин несанкціонованого витоку інформації, її блокування (несанкціонованого обмеження доступу для правомірних користувачів інформації), спотворення (несанкціонованої модифікації) чи знищення інформації у комп'ютерній формі (комп'ютерної інформації).

Сьогодні багатьма дослідниками комп'ютерна злочинність за своїм розмахом визначається як загроза національній безпеці, зокрема її складовим – інформаційній та економічній безпеці особи, суспільства, держави. В той же час різні дослідники, різні правові системи по-різному визначають зміст і співвідношення категорій "інформаційна безпека" та "економічна безпека". Аналіз сутності цих категорій свідчить, що вони взаємопов'язані. У контексті тематики звернемо увагу на поняття "інформаційна безпека".

Інформаційна безпека:

– вид інформаційних правовідносин щодо створення, підтримки, охорони та захисту бажаних для людини, суспільства і держави безпечних умов їх життєдіяльності;

– суспільні процеси, пов'язані зі створенням безпечних (нормальних) умов поширення, розповсюдження, зберігання та використання інформації;

– стан правовідносин, пов'язаний з нормальним (безпечним) створенням, розповсюдженням, обробкою, зберіганням і використанням інформації у певному просторі, часі та колі осіб.

Серед проблем, в контексті боротьби з транскордонною кіберзлочинністю, зокрема організованою, розглядаються і проблеми щодо порушення права інтелектуальної власності на комп'ютерні програмні продукти.

Проблеми боротьби з порушеннями права інтелектуальної власності сьогодні знаходяться у полі зору не тільки органів державної влади України, але й інших країн, у тому числі Євросоюзу, США та світового співтовариства в цілому. Порушення права інтелектуальної власності: авторського права та права промислової власності, набули характеру глобальної пошесті.

Стимулом для нашої країни у боротьбі з порушеннями права інтелектуальної власності виступають взяті нею зобов'язання щодо інтеграції у світове співтовариство, зокрема відповідно до Програми інтеграції України до Європейського Союзу (розділ 13 "Інформаційне суспільство"), та погроза США застосувати економічні санкції до України за неналежну боротьбу у сфері авторських прав, у тому числі стосовно комп'ютерного програмного продукту.

Поряд з традиційними способами вчинення правопорушень, сучасні комп'ютерні технології, зокрема Інтернет, створили сприятливі можливості для несанкціонованого розповсюдження друкованих, аудіо-, відеопродуктів, порушення права у сфері товарних знаків тощо. Як відомо, митниць в Інтернеті немає. Це добре знають не тільки підприємці, але й злочинці.

В Україні питаннями удосконалення правового регулювання, визначення та реалізації державної політики у сфері інформаційних відносин, у тому числі права інтелектуальної власності, займаються урядові структури, органи виконавчої влади: Державний департамент інтелектуальної власності Міносвіти і науки, Міжвідомчий комітет з проблем захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, Міжвідомча робоча група з розроблення та узгодження Концепції легалізації програмних продуктів та боротьби з нелегальним їх використанням. 6 травня 2001 року урядом України створено між-

відомчу робочу групу щодо розробки проекту Програми боротьби зі злочинами в сфері інформаційних технологій.

Конкретно боротьбою з порушеннями у сфері права інтелектуальної власності займається Прокуратура та МВС України. У поточному році проведено відпрацювання 14 тис. суб'єктів господарювання, порушено 237 кримінальних справ, з яких 79 – за порушення авторського права і суміжних прав. Вилучено 256 тис. відеокасет, 235 тис. аудіокасет та 217 тис. компакт-дисків на загальну суму 7,9 млн. гривень. До адміністративної відповідальності притягнуто 4200 осіб. Припинено діяльність 41 "підпільного" цеху, в тому числі 10 – з випуску "піратської" аудіовізуальної продукції. Задокументовано незаконну діяльність 14 "підпільних" цехів, які займалися незаконною підприємницькою діяльністю щодо виробництва та розповсюдження контрафактної продукції (Волинська, Луганська, Одеська, Полтавська, Миколаївська, Харківська, Закарпатська, Запорізька області та Придніпровська залізниця). За результатами цієї роботи МВС України три рази направлялася інформація до адміністрації Президента України та п'ятнадцять – уряду.

За ініціативою МВС України у Міжвідомчому НДЦ з проблем боротьби з організованою злочинністю розроблено проект Концепції стратегії боротьби з кіберзлочинністю в Україні. Одне з провідних місць в ній займають проблеми боротьби з порушеннями права інтелектуальної власності та шляхи їх вирішення.

У контексті геополітичних чинників слід зазначити, що за експертними оцінками проблема претензій про порушення права інтелектуальної власності до України з боку міжнародного співтовариства і США у значній мірі штучно інспірована і лобійована окремими закордонними бізнесовими структурами. Вони майже десять останніх років спостерігали:

як Україна сідає на "голку" виробників їх "інтелектуальних товарів" подібно до наркоманів, забувши, що безкоштовним буває тільки сир у капкані;

як при цьому руйнується наша вітчизняна промисловість виробників інтелектуальних продуктів, переманюючи за безцінь (за міжнародними мірками) наших фахівців, не сплачуючи, при цьому, нашій державі за їх безкоштовну освіту.

Вони заощаджували мільярдні доларів США на рекламі, сплаті державного мита, податків тощо. Переконавшись у власній перемозі, сьогодні вони беруть Україну "за горло", погрожуючи економічними санкціями, формуючи її негативний політичний та економічний імідж на міжнародному рівні і сміючись з того, як ми самі собі підготували і наділи на шию зашморг, а потім за їх рекомендаціями самі ж його на собі затягуємо.

Немає сумнівів, що порушення права інтелектуальної власності суперечить нормам ділової етики, суспільної моралі, законодавству України та нормам міжнародного права. Але можливо вже час Україні подумати і над зустрічним позовом: за порушення норм міжнародного права щодо недобросовісної конкуренції до деяких іноземних бізнесових структур, які провокують уряди своїх країн та міжнародне товариство. Навчитися цього можна у США,

зокрема щодо позовів за порушення антимонопольного законодавства та недобросовісну конкуренцію з боку комп'ютерного гіганту Майкрософт.

Слід зазначити, що проблема боротьби з порушенням права інтелектуальної власності у сфері комп'ютерних технологій тісно пов'язана з проблемою національної безпеки України, зокрема інформаційної та економічної безпеки держави.

Одним із засобів відволікання України від вирішення її стратегічних проблем у сфері державної безпеки (інформаційної та економічної) є нав'язування рекомендацій щодо бездумного запозичення зарубіжних зразків і кількісного прискореного збільшення нормативно-правових актів у сфері суспільних інформаційних відносин під приводом формування правового забезпечення інформаційного суспільства. Сьогодні у цій сфері у нас вже існує біля 2000 таких нормативних актів. Для адаптації законодавства України, зокрема до законодавства Європейського союзу, пропонується прийняття ще біля 2000 нормативних актів.

Без сумніву така адаптація потрібна, але не слід це робити шляхом сліпого запозичення і копіювання, швидко, без узгодження з чинним законодавством. Хаос у законодавстві – найкращий засіб руками самої ж України створювати складнощі у власних суспільних відносинах та умови для отримання економічних, інформаційних і політичних кайданів для себе; примушувати її добровільно засовувати голову у ярмо геополітичних інтересів інших держав.

Порушуючи цю проблему на державному рівні, уряди інших країн у комплексі вирішують експансіоністські геополітичні, у тому числі економічні цілі:

– Україна сама собі зробила зашморг на суспільних відносинах щодо порушення права інтелектуальної власності;

– при цьому відволікається увага державних органів влади нашої країни щодо вирішення проблем "відтоку мізків" за кордон (висококваліфікованих кадрів, які створюють високоінтелектуальні продукти, що потім значно дорожче продаються в нашу країну);

– забезпечення контролю за станом інформаційних потоків і ресурсів, що виражені у комп'ютерній інформації, адже загальновідомо, що сьогодні комп'ютерні інформаційні системи є універсальним засобом ведення комерційного та державного шпигунства, створення плацдарму для ведення інформаційної війни тощо.

Ці та інші проблеми знайшли відображення у проекті Концепції стратегії боротьби з комп'ютерною злочинністю в Україні та ряді інших нормативно-правових актів.

У зв'язку із зазначеним сьогодні існує нагальна потреба звернути увагу на доопрацювання і реалізацію на державному рівні проектів Концепції реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин (основна ідея – створення Кодексу України про інформацію), Концепції стратегії боротьби з кіберзлочинністю в Україні та врахування їх положень при розробці проектів Концепції інформаційної безпеки України і Програми боротьби зі злочинами в сфері інформаційних технологій.

У статті ми оговорили далеко не повний перелік проблем боротьби з комп'ютерною злочинністю. Окремі аспекти проблематики, які потребують визначення та вирішення, розглянуті у інших наших роботах.

Література:

1. Виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються з використанням комп'ютерних технологій / Камлик М.І., Романюк Б.В., Гавловський В.Д., Хахановський В.Г., Цимбалюк В.С.; За заг.ред. Я.Ю.Кондратьєва. – К.: НАВСУ, 2000.
2. Гавловский В., Калюжный Р., Цимбалюк В., Швец Н. Новые технологии и информационное законодательство // Юридическая практика. – 2001. – №19 (177). – С. 9.
3. Гавловський В., Гриценко В., Цимбалюк В. Соціальна ентропія як фактор латентності комп'ютерної злочинності //Науковий вісник: Збірник наукових праць Академії державної податкової служби України. – 2001. – № 1 (11). – С. 139 – 145.
4. Голубєв В.О., Гавловський В.Д., Цимбалюк В.С. Інформаційна безпека: проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій / За заг.ред. Р.А.Калюжного. – Запоріжжя: Просвіта, 2001.
5. Організована злочинність в Україні / За ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: НАВСУ, 1999.

ДЕФІНІЦІЇ У ПОНЯТІЙНОМУ АПАРАТІ ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

З.А. Тростюк,
заступник начальника кафедри кримінально-правових дисциплін Київського інституту внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Визначення кримінально-правових термінів і термінологічних зворотів є засобом розкриття змісту понять, які використовуються у понятійному апараті Особливої частини Кримінального Кодексу України (далі – КК).

У філософському трактуванні визначення, дефініція (від лат. definitio – визначення) – це логічний прийом, який дозволяє формулювати:

1) критерії відмінності об'єкта, який вивчається, від інших об'єктів (тобто, проводити специфікацію об'єкта), а також специфічні способи його побудови, використання;

2) значення знакового вираження, яке заново вводиться, чи уточнювати значення виразу, який є у будь-якій мові [9, с. 445].

Отже, дефініція – це стисле визначення будь-якого поняття, що виражає істотні ознаки предмета. Для того, щоб дефініція була зрозумілою, вона має будуватися чітко та логічно.

Дефініції, як правило, повинні містити:

1) поняття, яке визначається – те, що визначається;
2) предикат – те, що говориться про поняття;
3) родову ознаку – якість, яка притаманна ряду подібних предметів чи явищ;
4) видову відмінність – якість, яка характерна тільки для цього поняття [2, с. 88].

Дефініції кримінально-правових понять є важливим засобом, що забезпечує правильне та однакове застосування норм КК. Найбільшу роль у з'ясуванні змісту тих чи інших кримінально-правових понять відіграють дефініції, які сформульовані самим законодавцем (легальні визначення). Як вдало вказує Г.Т. Чернобель, правові дефініції, які законодавчо закріплені і набувають тим самим якості офіційної нормотворчості, забезпечують смислову повноту правових нормативів, виключають двозначність у тлумаченні правових явищ, що сприяє однаковому, правильному застосуванню чинного законодавства, встановленню правопорядку у суспільних відносинах [2, с. 80]. Для того, щоб легальні дефініції виконували зазначені завдання, вони повинні відповідати таким основним вимогам:

1) з оптимальною адекватністю відображати сутність поняття, явища, якому дається визначення;

2) мати конвенційний характер, тобто базуватися на певному науковому пізнанні, консенсусі;

3) бути дискурсивним, тобто перебувати у повному логічному зв'язку з попередніми дефініціями, які були загальновизнаними чи усталеними у законодавстві [2, с. 81].

Лише тоді, коли легальні дефініції кримінально-правових понять будуть відповідати вказаним вимогам, вони можуть бути основою для справедливих рішень у кримінальних справах, за кожним з яких – доля конкретної людини.

У теорії кримінального права ще не досягнуто єдності поглядів щодо визначення понять у законі. Усі вчені, по суті, одностайні щодо того, що легальні дефініції необхідні. А от як саме повинен проводитися відбір термінів, що визначаються у законі, наскільки детальними мають бути визначення, висловлюються різні думки.

Перша точка зору полягає у тому, що в законі, який стосується всього суспільства чи значної його частини, повинні даватися визначення кожному юридичному терміну [4, с. 99]. Сам по собі такий підхід є зрозумілим, однак він навряд чи зможе реалізуватися. Адже визначення кожного терміна у кримінальному законі зробить його громіздким. Тим більше, що визначати кожен термін недоцільно, оскільки багато з них мають власні дефініції як у повсякденній мові (наприклад, "автомобіль", "апарат"), так і в інших сферах знань, з яких терміни запозичені (наприклад, "затримання", "аборт" тощо).

Друга точка зору зводиться до того, що кількість визначень у законі не може бути надмірною. Звертається увага на те, що при надто широкому використанні визначень правова норма стає негнучкою [5, с. 279]. Тому вказується, що визначення повинні даватися лише окремим термінам, зокрема, тим, які мають вирішальне значення для правового регулювання, а також поняттям, які не мають загальнопоширеного використання чи вживаються у більш вузькому або істотно відмінному значенні, порівняно із загальноприйнятим [2, с. 83].

Думка про те, що має бути проведений відбір термінів, які заслуговують на те, щоб бути визначеними у законі, є цілком слушною. Однак, практичне вирішення цього питання, насамперед, потребує встановлення більш-менш чітких критеріїв того, яким саме поняттям повинні даватися визначення у кримінальному законі. Тому більш переконливою слід визнати позицію тих вчених, які не лише висловлюють саму ідею легальних визначень, але й намічають шляхи її реалізації. Звертають на себе увагу думки П.І. Люблінського, які висловлені на початку XX століття та залишаються актуальними і сьогодні. Цей вчений зазначав, що не всім поняттям повинні даватися визначення у тексті закону. Він розробив такі правила введення дефініцій у нормативно-правовий акт:

1) визначення необхідно використовувати тоді, коли вони у тій чи іншій мірі відповідають практичним потребам, а не виключно теоретичним інтересам;

2) законодавець зобов'язаний вводити тільки ті визначення, які стали практичними, тобто, показали свою життєздатність ;

3) визначення законодавця повинні мати властивість протяжності, тобто охоплювати всі явища такої категорії;

4) якщо законодавче визначення повністю співпадає за змістом з загальноприйнятим, то його не потрібно наводити;

5) будь-який термін, створений законодавцем (за термінологією П.І. Люблінського – "штучний термін"), повинен визначатися прямо чи опосередковано;

6) чим потужніше розроблена система наукових визначень, тим менше роботи залишається для законодавця [6, с. 14-16].

Розвиваючи положення, що вже викладені у літературі, вкажемо на те, що у тексті закону повинні роз'яснюватися не всі терміни, які використовуються в Особливій частині КК, а лише власне кримінально-правові. Терміни, запозичені з інших галузей знань (спеціалізовані терміни), тлумачаться у відповідному галузевому законодавстві і повинні використовуватися у КК у тому значенні, яке закріпилося за ними у тій чи іншій галузі знань. Якщо законодавець використовує спеціалізований термін у дещо іншому значенні, то йому обов'язково повинно даватися визначення у КК.

Констатація того, що легальні визначення можуть даватися не всім кримінально-правовим термінам, а певній їх частині є передумовою переходу до з'ясування іншої групи питань: в якій формі такі дефініції мають отримати законодавче закріплення. Необхідно зупинитися на характеристиці визначень в чинному КК, а також сформулювати пропозиції щодо вдосконалення відповідних норм.

У КК 2001 року, як і в КК 1960 року, визначення кримінально-правовим поняттям даються:

1) в описових диспозиціях статей КК;

2) у примітках до статей КК;

3) в окремих статтях КК.

При цьому законодавець послуговується різними видами дефініцій та прийомами описання ознак кримінально-правових понять.

При формулюванні визначень кримінально-правових понять в Особливій частині КК використовуються такі види дефініцій:

1) казуїстичні визначення (або визначення через переліки). У цьому випадку дефініція поняття розкривається шляхом перерахування певних елементів, які складають його об'єм, за допомогою переліку. Казуїстичних дефініцій надзвичайно багато в Особливій частині КК. Так, наприклад, за допомогою переліку формулюються визначення таких кримінально-правових понять: "державний діяч" (ст. ст. 112, 344, 346 КК), "умисне тяжке тілесне ушкодження" (ст. 121 КК), "терористичний акт" (ст. 258 КК). До казуїстичних дефініцій також належать і ті, в яких розкривається зміст деяких оціночних понять: "значний розмір" (ст.ст. 210, 212, 225, 354 КК),

"великий розмір" (ст. ст. 176, 177, 185, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 210, 212, 214, 218, 224, 227, 229, 230, 233, 306, 368 КК), "особливо великий розмір" (ст. ст. 176, 177, 185, 186, 207, 210, 212, 224, 368 КК), "істотна шкода" (ст. ст. 364, 423 КК), "тяжкі наслідки" (ст. 364 КК);

2) узагальнюючі визначення (або визначення через найближчий рід і видову відмінність). Наприклад, у ст. 186 Особливої частини КК дається узагальнююча дефініція поняття "грабіж": "відкрите викрадення чужого майна (грабіж)". У цьому визначенні вказується найближчий рід – "викрадення чужого майна" та видова відмінність (тобто, ознака, за якою цей вид відрізняється від інших видів того ж роду) – відкритий спосіб його вчинення. Узагальнюючих, абстрактних дефініцій в Особливій частині КК небагато.

Видається, що казуїстичні дефініції визнаються менш вдалими, ніж визначення поняття через найближчий рід і видову відмінність. Адже, як вдало відзначали вчені-правники, чим вищий рівень законодавчої техніки, тим більш абстрактний характер носять нормативні приписи цієї системи, у тому числі визначення понять. Надзвичайно дрібні, казуїстичні положення, які вміщують не родові, а видові ознаки, свідчать, як правило, про недостатній рівень юридичної культури [2, с. 135]. Але відмовитися від казуїстичних дефініцій не завжди можна, оскільки іноді досить важко відшукати видові ознаки та відобразити їх у дефініціях. Це властиво і для понятійного апарата Особливої частини КК.

І казуїстичні, і узагальнені визначення формулюються законодавцем за допомогою різноманітних прийомів:

1) роз'яснення змісту понять в описових диспозиціях статей. При цьому використовується або сполучник "тобто" (наприклад, у диспозиції ч. 1 ст. 115 КК розкривається поняття вбивства: "вбивство, тобто, умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині"), або термін, що роз'яснюється, наведений лише у назві, а саме визначення подається у диспозиції (наприклад, у назві ст. 441 КК наводиться термін "екоцид", а його зміст розкривається вже безпосередньо в диспозиції статті: "масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу"), чи термін, якому дається визначення, поміщений у дужках відразу ж після самої дефініції (наприклад, ст. 185 КК "таємне викрадення чужого майна (крадіжка)");

2) роз'яснення змісту понять, які позначаються у назві відповідними термінами, шляхом використання у диспозиції статті нетотожних термінів. Наприклад, у назві ст. 400 КК йдеться про посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, а в диспозиції статті вказано, що відповідальність за цією статтею настає за вбивство або замах на вбивство зазначених осіб;

3) роз'яснення змісту понять у примітках до статей. У новому КК кількість приміток істотно збільшилася порівняно з КК 1960 року (з 22 до 34). Хоча у

кримінально-правовій літературі неодноразово висловлювалися думки про те, що застосування приміток є недоцільним, оскільки це буде суперечити, у першу чергу, стислості понятійного апарата Особливої частини КК. Використання приміток потрібно різко обмежити, а краще відмовитися від них взагалі, тому що положення статей та приміток стають нерівнозначними, нерівноцінними; спостерігається різнобій в оформленні винятків зі статей, визначень у рамках одного законодавчого акту; прийоми законодавчої техніки повинні бути єдиними у всій системі законодавства держави. У Цивільному кодексі, Кодексі про шлюб та сім'ю, Кодексі законів про працю, Кримінально-процесуальному кодексі України приміток немає [3, с. 31, 33].

У примітках до статей по-різному формулюються дефініції:

– за допомогою вказівки на конкретний розмір матеріальної шкоди при її визначенні (наприклад, роз'яснення великого розміру дається у примітках до статей 176, 177, 185, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 210, 212, 214, 218, 224, 227, 229, 230, 233, 306, 368 КК);

– з використанням казуїстичних визначень (наприклад, у примітці до ст. 200 КК роз'яснюється термінологічний зворот "документи на переказ", у примітці до ст. 268 КК – "транспортний засіб");

– з використанням узагальнюючих дефініцій (наприклад, у примітці до ст. 210 КК дається визначення поняттю "бюджетні кошти", у примітці до ст. 260 КК – "збройне формування");

– роз'яснення змісту понять шляхом відсилання до інших нормативно-правових актів (наприклад, у примітці до ст. 323 КК при визначенні поняття допінгу робиться відсилка до переліку засобів і методів, заборонених Антидопінговим кодексом Олімпійського руху, у примітці до ст. 368 КК при визначенні понять "службові особи, які займають відповідальне становище" та "службові особи, які займають особливо відповідальне становище" дається відсилка до Закону України "Про державну службу");

4) роз'яснення змісту понять в окремій статті Особливої частини КК. У КК 2001 року такий прийом використовується законодавцем лише одного разу – при формулюванні визначення військового злочину.

Отже, доводиться констатувати, що законодавець України при визначенні кримінально-правових понять не застосовує єдині критерії. Можна відзначити, що в чинному КК:

1) дефініції подаються хаотично, несистематизовано, що ускладнює їх пошук, а тому не сприяє правильному застосуванню кримінально-правових норм;

2) з розміщення визначень часто незрозуміло, чи стосуються вони лише цієї статті або розділу, чи можуть використовуватися при наступному (попередньому) вживанні цього ж терміна;

3) законодавець необґрунтовано визначає одні поняття, а від дефініцій інших відмовляється (це створює враження, що одні терміни мають більше значення для законодавця, а інші менше);

4) наявність різних способів розміщення визначень порушує вимогу стислості понятійного апарата Особливої частини КК.

Отже, чинний КК має багато недоліків щодо прийомів використання дефініцій у понятійному апараті Особливої частини КК.

Окрім того, що в Особливій частині КК спостерігаються недоліки у розміщенні дефініцій, також можна помітити прорахунки у самих визначення кримінально-правових понять. Це, зокрема, такі:

1) одному поняттю дається декілька дефініцій. Наприклад, термін "державний діяч" по-різному роз'яснюється у ст. ст. 112, 344, 346 КК. У ст.ст. 112, 346 КК державний діяч – Президент України, Голова Верховної Ради України, народний депутат України, Прем'єр-міністр України, член Кабінету Міністрів України, Голова чи суддя Конституційного Суду України або Верховного Суду України, або вищих спеціалізованих судів України, Генеральний прокурор України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Рахункової палати, Голова Національного банку України, а в ст. 344 КК державний діяч – Президент України, Голова Верховної Ради України, народний депутат України. Прем'єр-міністр України, член Кабінету Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини або його представник, Голова Рахункової палати або член Рахункової палати, Голова або член Центральної виборчої комісії, Голова Національного банку України, член Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Голова Антимонопольного комітету України, Голова Фонду державного майна України, Голова Державного комітету телебачення і радіомовлення України. Такі ситуації, коли одне поняття має кілька дефініцій, є категорично неприпустимим з огляду на правила законодавчої техніки. Тим більше, що у ч. 2 ст. 163 КК також використовується термінологічний зворот "державний діяч", але без роз'яснення його змісту, а тому не зрозуміло, якого значення необхідно надавати цьому поняттю: як у ст. ст. 112, 346 КК чи в ст. 344 КК?;

2) деякі визначення не відповідають вимозі конвенційності, тобто не базуються на певному науковому пізнанні, консенсусі. Прикладом такої дефініції є визначення поняття "воєнізоване формування" (формування, які мають організаційну структуру військового типу, а саме: єдиноначальність і підпорядкованість та дисципліну, в яких проводиться військова або стройова чи фізична підготовка) у ч. 1 примітки до ст. 260 КК. Таке визначення отримало справедливу критику у науковій літературі [7, с. 583] та правозастосуванні. Але, недивлячись на це, дефініція була дослівно запозичена з КК 1960 року. Окрім того, що ця дефініція не відповідає вимогам конвенційності, у ній не названо жодної істотної ознаки цього поняття. Усі елементи, вказані у диспозиції, є другорядними;

3) деякі дефініції, які містяться в Особливій частині КК, є занадто багатослівними. Наприклад, визначення поняття матеріальної шкоди у великому розмірі у примітці до ст. 176 КК складається з 79 слів.

Недивлячись на удавану інформаційну повноту, такі багатослівні дефініції ускладнюють сприйняття змісту понять, яким дається визначення;

4) визначення одного поняття не поширюється на інші випадки використання такого ж поняття в іншій статті, наприклад, у ч. 1 ст. 115 КК дається поняття вбивства, під яким розуміється умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Вказівка на умисел обмежує випадки застосування цього визначення, адже воно не поширюється на термін "вбивство" у ст. 119 КК "Вбивство через необережність";

5) деякі дефініції понять, які даються в Особливій частині КК, не відповідають загальновизнаному визначенню, при цьому обмежується зміст цього поняття. Наприклад, ст. 156 КК називається "Розбещення неповнолітніх". Традиційно неповнолітньою визнається особа, якій не виповнилося 18 років. У диспозиції ст. 156 КК дається обмежене роз'яснення терміна "неповнолітній", під якими пропонується визнавати особу, яка не досягла шістнадцятирічного віку;

6) легальні дефініції у деяких випадках містять ознаки, які самі потребують додаткових роз'яснень. Наприклад, під допінгом у примітці до ст. 323 КК розуміється засоби і методи, які входять до переліку заборонених Антидопінговим кодексом Олімпійського руху. У запропонованому визначенні немає жодної ознаки допінгу, а містяться лише відсилання до міжнародного нормативно-правового акту. Такі ситуації є неприпустимими з огляду на правила законодавчої техніки.

Отже, як бачимо, легальні дефініції кримінально-правових понять у багатьох випадках не відображають всі необхідні істотні ознаки поняття, є багатослівними, не базуються на науковому консенсусі, даються по-різному однаковим науковим поняттям, що ускладнює сприйняття дефініцій, породжує неоднакове та неправильне застосування кримінального законодавства.

У зв'язку з тим, що законодавець не завжди визначає поняття у кримінальному законі, спостерігається наявність дефініцій у постановах Пленуму Верховного Суду України (наприклад, поняття "банда, "особлива зухвалість", "винятковий цинізм", "особлива жорстокість" тощо) та в науці кримінального права України (наприклад, поняття "проникнення у житло, інше приміщення чи сховище", "відомості, що становлять державну таємницю"). Добре, що існують і такі визначення кримінально-правових понять. Але, як вдало зазначає В.К. Бабаєв, практика визначень понять у постановах Пленуму Верховного Суду України виправдовується лише у тому випадку, коли у законодавстві недоцільно визначати будь-яке правове поняття. Однак, при необхідності це треба робити у самому нормативно-правовому акті [1, с. 148]. А дефініції кримінально-правових понять у науці кримінального права України складають понятійний апарат цієї науки, що переростають у легальні визначення у разі їх закріплення в Особливій частині КК. Визначення, що даються в теорії кримінального права, не

мають обов'язкового значення для правозастосування, вони носять лише рекомендаційний характер. Але у будь-якому випадку, як правильно зазначає А.С.Шляпочніков, для розкриття змісту термінів закону потрібен науковий підхід, і в цьому велику допомогу має надати теорія кримінального права [10, с. 163].

Отже, визначення понять, які містяться у понятійному апараті Особливої частини КК, ще далекі від досконалості. А тому при подальшому вдосконаленні кримінального законодавства цій частині понятійного апарата Особливої частини КК необхідно приділити більше уваги як законодавцю, так і науковцям.

Література:

1. Бабаев В.К. Советское право как логическая система: Учеб. пособ. – М.: Академия МВД СССР, 1978.
2. Законодательная техника: Научно-практическое пособ. – М.: Городец, 2000.
3. Ильюк Е.В. К вопросу о приёмах законодательной техники в уголовном законодательстве // Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования. – Свердловск: СВЮИ, 1988. – С.29-34.
4. Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества. – М.: Юрид. лит., 1991.
5. Кнапп В., Герлох А. Логика в правовом сознании. – М.: Прогресс, 1987.
6. Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса. //Записки юрид. фак-та Петроградского ун-та. – Петроград, 1917. –Вып. V.
7. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. – К.: Т-во "Знання"; КОО, 2000.
8. Научные основы советского правотворчества / О.А. Гаврилов, Н.П. Колдаева, А.С.Пиголкин и др.; Отв. ред. Р. О. Халфина. – М.: Наука, 1981.
9. Философский энциклопедический словарь / Под ред. С.С. Аверинцева, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёва и др. – М.: Советская энциклопедия, 1989.
10. Шляпочников А.С. Толкование уголовного закона. – М.: Госюриздат, 1960.

ПАЦІЄНТ ЯК СУБ'ЄКТ МЕДИЧНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Н.Б. Болотіна,
професор кафедри
цивільно-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

9 січня 2002 року Кабінет Міністрів України затвердив Міжгалузеву комплексну програму "Здоров'я нації" на 2002–2011 роки, яка передбачає, крім іншого, розроблення проекту закону про захист прав пацієнтів і медичних працівників. У зв'язку з цим аналіз правового становища пацієнта є актуальним. Характерною ознакою відносин, що регулюються медичним правом, є наявність двох основних суб'єктів – пацієнта і медичного працівника, і визначення правового статусу означених суб'єктів має практичне значення у справі реалізації прав громадян на одержання медичної допомоги. За визначеннями теорії права правовий статус складається з таких елементів: права суб'єкта; гарантії прав суб'єкта; обов'язки суб'єкта; відповідальність суб'єкта за порушення обов'язків.

Слід відрізняти права та обов'язки громадян у сфері охорони здоров'я і права пацієнтів при здійсненні медичної допомоги. Перша група прав носить загальний характер і торкається усіх сфер, що оточують життєдіяльність людини. Такі права сформульовані у статті 6 Основ законодавства про охорону здоров'я. Громадянин як суб'єкт права на охорону здоров'я може й не бути пацієнтом, а стає ним за певних юридичних обставин. Очевидно, вживаючи термін "пацієнт", кожен розуміє, що йдеться про надання медичної допомоги конкретній людині. У законодавстві досить широко застосовується термін "пацієнт", в окремих нормативно-правових актах регламентуються його права, обов'язки. Між тим, не визначене саме поняття "пацієнт", його правовий статус, а також не встановлені належним чином правові зв'язки між пацієнтом і медичним працівником, між пацієнтом та іншими суб'єктами медичних правовідносин.

Термін "пацієнт" широко застосовується у медичному законодавстві як міжнародному, так й у вітчизняному.

Права та обов'язки пацієнтів передбачаються у таких міжнародно-правових актах: Міжнародному кодексі медичної етики (жовтень 1949 року, з поправками, внесеними у серпні 1968 року та жовтні 1983 року); Лісабонській декларації стосовно прав пацієнтів (ВМА, 1981 р.); Положенні про захист прав і конфіденційності пацієнта (ВМА, жовтень 1993 року); Рекомендаціях Комітету міністрів державам–учасникам стосовно проблеми пацієнта як активного учасника свого власного лікування №R (80)4 (Рада Європи, квітень 1980 р.); Декларації про розвиток прав пацієнтів в Європі (ВООЗ, Європейське регіональне бюро, 1994 р.); Конвенції про захист прав та гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) (ETS-164, Ов'єдо,1997 р.); Декларації стосовно трансплантації людських органів

(ВМА, 1987 р.); Положенні про запліднення in–vitro (ВМА, 1987 р.); Положенні і поглядах Всесвітньої психіатричної асоціації про права і юридичний захист психічно хворих (жовтень 1989 року); Гавайській декларації Всесвітньої психіатричної асоціації (липень 1983 року); Резолюції Генеральної Асамблеї ООН "Принципи захисту психічно хворих осіб і покращення психіатричної допомоги" (17 грудня 1991 р.); Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи "Про ситуацію з психічними захворюваннями" (жовтень 1977 року); Рекомендації Комітету міністрів держав-учасників стосовно правового захисту осіб, які страждають психічними захворюваннями та примусово утримуються як пацієнти (лютий 1983 року); Резолюції 37/194 Генеральної Асамблеї ООН "Принципи медичної етики", що стосуються ролі працівників охорони здоров'я у захисті ув'язнених осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (18 грудня 1982 р.) тощо.

В Україні права та обов'язки пацієнта регламентуються Основами законодавства України про охорону здоров'я (1992 р.), Законами України "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" (1994 р.), "Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення" (1991 р.), "Про донорство крові та її компонентів" (1995 р.), "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними" (1995 р.), "Про лікарські засоби" (1996 р.), "Про трансплантацію органів і тканин людині"(1999 р.), "Про психіатричну допомогу" (2000 р.), "Про захист від інфекційних хвороб" (2000 р.), постановами Кабінету Міністрів України, нормативними наказами Міністерства охорони здоров'я, відповідними інструкціями тощо.

Поряд з терміном "пацієнт" досить часто вживається термін "хворий". Розмежування цих понять має саме юридичне значення, оскільки поняття "хворий" має медичний зміст, а поняття "пацієнт" – зміст медичний і юридичний одночасно. Як правило, ці стани у людини співпадають. Проте слід враховувати різницю між цими поняттями, адже хвора людина може й не стати пацієнтом (наприклад, лікуватися самостійно або за допомогою членів сім'ї та знайомих, або ж бути хворою – мати хворобу, і не лікуватися взагалі). В той же час пацієнт може не бути хворим, наприклад, пацієнтами є здорові особи, які за власними уподобаннями звертаються по косметичні послуги до лікаря–косметолога і отримують косметологічну медичну допомогу. Здорові особи можуть бути пацієнтами під час проведення з їх участю медико-біологічних дослідів.

Для визначенні поняття "пацієнт" цікаво звернутися до міжнародних актів. Зокрема, Резолюція 46/119 Генеральної Асамблеї ООН на 75-му пленарному засіданні 17 грудня 1991 року затвердила "Принципи захисту психічно хворих осіб та поліпшення психіатричної допомоги". У цьому акті "пацієнт" визначається як особа, яка одержує психіатричну допомогу, включаючи осіб, госпіталізованих до психіатричних установ. Як бачимо, в основу цього поняття покладено факт отримання особою медичної допомоги.

Видається можливим виділити такі юридичні факти, які служать підставою для виникнення правовідносин між пацієнтом і медичним працівником: факт звернення особи (або його представника) за медичною допомогою; таке звернення адресовано саме до медичного працівника; згода медичного працівника надати таку допомогу (або здійснення медичним працівником попередньо певних дій, які би свідчили про таку згоду).

Додамо, що йдеться про отримання медичної допомоги саме з боку медичного працівника – лікаря, медичної сестри, а не будь-якої особи (члена сім'ї або сторонньої особи), і саме це визначає офіційне становище пацієнта. Державний класифікатор професій ДК 003-95, затверджений наказом Держстандарту України 27.07.1995 р. №257, містить такі професії у галузі медицини: лікарі (різного профілю), медичні сестри (різного профілю), технік зубний, масажист, лаборанти (різного профілю), фельдшер, провізор, оператор безконтактного масажу, цілитель. До медичних працівників належать особи, які отримали спеціальну медичну освіту; пройшли в установленому порядку атестацію з присвоєнням відповідного медичного звання; в установленому порядку допущені до заняття медичною діяльністю [1]. Медичну допомогу також надають і цілителі – особи, які не мають спеціальної медичної освіти, але володіють певним обсягом професійних знань та вмінь в галузі народної та нетрадиційної медицини і отримали спеціальний дозвіл для заняття медичною діяльністю у цій галузі [2]. Особи, які пройшли медичну і фармацевтичну підготовку в навчальних закладах іноземних країн, повинні отримати допуск до медичної діяльності у порядку, затвердженому наказом МОЗ України від 19 серпня 1994 р. №118-С. Таким чином, правовий статус медичного працівника встановлено у законодавстві, а особи, які не мають відповідного медичного звання і допуску до медичної діяльності, не вважаються медичними працівниками.

Нарешті, особа набуває статусу пацієнта у певному, визначеному законодавством порядку. При зверненні до медичного закладу особу реєструють, заводять спеціальну медичну картку, особа проходить долікарський огляд на предмет виявлення інфекційних захворювань тощо. Ці юридичні дії свідчать про те, що особа стала пацієнтом саме цього медичного закладу. Звичайно, це найбільш оптимальний, так би мовити, традиційний спосіб набуття статусу пацієнта. Але ж відомо, що таких способів принаймні є декілька, наприклад, при зверненні по швидку (невідкладну) допомогу, при доставленні потерпілого до лікарні сторонніми особами, при виклику лікаря до хворого додому тощо. Вважаємо, що не може вважатися пацієнтом хвора людина, яка звернулася до лікаря (медичного закладу), проте отримала з різних причин відмову в наданні медичної допомоги. Така особа може вважатися хворою особою, проте не може вважатися пацієнтом.

Слід врахувати й те, що особа може лікуватися з приводу одного захворювання в різних медичних закладах, відповідно вона й декілька разів стає пацієнтом. Ці правовідносини виникають у момент звернення і припиняються в момент виписки особи з лікарні або закінчення лікування при амбулаторному лікуванні (про це має робитися запис в медичній картці пацієнта). При цьому лікар не несе юридичної відповідальності за наслідки неправильного лікування, проведеного іншим лікарем.

Саме наявність у єдності зазначених юридичних фактів дає підстави визнати особу пацієнтом. Нарешті, пацієнтом може бути лише фізична, а не юридична особа. Таким чином, можна сформулювати визначення: пацієнт – фізична особа, яка у встановленому порядку отримує медичну допомогу (профілактичну, діагностичну, лікувальну, реабілітаційну) або піддається медико–біологічним дослідам (клінічним випробуванням) з боку медичних працівників.

У цивілістичній літературі з правових проблем надання медичної допомоги вважалося, що такі правовідносини виникають між пацієнтом і медичним закладом [3], а юридичний зміст цих відносин в літературі розглядається у випадку заподіяння шкоди неналежним лікарюванням [4]. Відносини ж між пацієнтом і медичним працівником переважно розглядаються в аспекті етики та медичної деонтології [5]. Разом з тим, й науковці – медики все більше звертаються до правової форми медичних відносин між пацієнтом і лікарем [6].

Пацієнт і медичний працівник (лікар, медична сестра) перебувають у правовідносинах, юридичний зміст яких загально можна визначити як відносини з надання медичної допомоги, конкретний зміст виражається у суб'єктивних правах та обов'язках цих суб'єктів. З розвитком ринкових відносин, коли поряд з державними медичними закладами з'явилися приватні лікарі та недержавні лікарські організації, посилилася актуальність щодо визначення правового змісту відносин "пацієнт – лікар". Причому взаємний зобов'язальний юридичний зміст їх є значно ширшим, ніж відносини, що виникають із заподіяння шкоди, спричиненої неналежним лікарюванням, а охоплюють переважно позитивну сферу медичної діяльності, яка виражається у правах та обов'язках цих суб'єктів.

Для визначення комплексу прав пацієнта передусім юридичне значення мають Основи законодавства України про охорону здоров'я. Однак у розділі V Основ "Лікувально-профілактична допомога" встановлені лише окремі права пацієнта при наданні медичної допомоги (ст. 38, 39, 41 та інші). Проте права пацієнта переважно сформульовані неповно, не пов'язані з відповідними обов'язками щодо їх забезпечення. Це створює проблеми на шляху їх реалізації, що врешті порушує, обмежує права людини. Не враховані й рекомендації, які містяться у згаданих міжнародно-правових актах. Немає власне єдиного правового регулювання усього комплексу прав пацієнтів.

Цікавим є досвід у цій справі інших постсоціалістичних країн. В "Основах законодавства Російської Федерації про охорону здоров'я громадян" від 22 липня 1993 року [7] є спеціальний розділ VI "Права громадян при здійсненні медико-соціальної допомоги", у якому міститься окрема стаття 7 "Права пацієнта". Розуміючи недостатню ефективність такого правового забезпечення, у 1995 році до Державної Думи було внесено проект нового Федерального закону "Про права і безпеку пацієнтів в сфері охорони здоров'я", котрий однак досі не прийнято. Частково права пацієнтів врегульовано "Етичним кодексом російського лікаря", прийнятим Асоціацією лікарів Росії у 1994 р. Проте такий акт не має належної юридичної сили, а може розглядатися лише як рекомендація.

Вважаємо, що усі права та обов'язки пацієнта можуть бути класифіковані як загальні та спеціальні. До загальних прав та обов'язків належать такі права і такі обов'язки, які є необхідними завжди, за загальним правилом, під час отримання медичної допомоги будь-якого виду. До спеціальних прав та обов'язків належать такі права та обов'язки, які виникають під час отримання окремого виду медичної допомоги, зокрема, при штучному запліднені, при здійсненні операції з корекції статі, при трансплантації органів тощо.

Аналіз вітчизняного законодавства, законодавства Російської Федерації та міжнародно-правових актів у сфері охорони здоров'я та надання медичної допомоги дозволяє віднести до *загальних прав пацієнта* такі: право на вибір лікаря і лікувально-профілактичного закладу; на безоплатну медичну допомогу у межах гарантованого мінімуму медичної допомоги; на рівну медичну допомогу незалежно від статі, віку, соціального та майнового становища, належності до громадянства, місця проживання та інших соціальних, політичних та біологічних ознак; на обстеження, лікування і утримання у медичному закладі у відповідності із санітарно-гігієнічними стандартами; на проведення консультацій спеціалістів; на ознайомлення із своїми правами та обов'язками; на медичну інформацію про стан свого здоров'я; на ознайомлення з медичними картами і даними лабораторних досліджень, а також з будь-якою іншою документацією, яка стосується його діагнозу, лікуванню і догляду, а також право на отримання копій і витягів з цих документів; право вимагати внесення в їх медичні документи виправлень, доповнень і роз'яснень, а також оновлення медичних даних, у разі якщо попередні дані були неповними, неправильними або застаріли; право вимагати вилучення із своєї медичної картки документів, які не мають стосунку до хвороби, лікування та догляду; на невтручання у приватне та сімейне життя пацієнта, за виключення тих випадків, коли таке втручання є необхідним у цілях діагностики, лікування та догляду за даним пацієнтом і здійснюється за його згодою; на збереження таємниці медичної інформації щодо стану свого здоров'я; на повну інформацію щодо можливого ризику застосування нових лікарських засобів та методів лікування; на участь у прийнятті рішення щодо власного лікування, крім випадків, встановлених у законодавстві (наприклад, щодо пацієнтів – неповнолітніх, визнаних судом недієздатними та деяких інших випадках [8]); на дачу добровільної інформованої згоди на медичне втручання; на відмову від медичного втручання; на відмову від лікування, крім випадків, коли хвороба пацієнта становить соціальну небезпеку; на полегшення болю, пов'язаного із захворюванням та (або) медичним втручанням; на гуманне ставлення з боку медичного персоналу; на відшкодування шкоди, заподіяної неналежним лікуванням; на розпорядження щодо використання органів власного тіла для донорства при трансплантації органів як протягом життя, так і після смерті; на розпорядження щодо анатомічного розтину власного тіла після смерті; право не бути залученим до примусової праці під час перебування на лікуванні у медичному закладі; право не бути примусово госпіталізованим, за виключенням випадків, встановлених законодавством; на допуск до пацієнта адвоката або іншого законного представника для захисту

його прав; право на допуск до нього перекладача у необхідних випадках; право на користування послугами адвоката та перекладача безоплатно у разі, коли пацієнт не має для цього коштів; право на допуск до пацієнта священнослужителя для відправлення релігійного обряду; на звернення зі скаргою до керівника медичного закладу, медичної асоціації, у тому числі міжнародної, або до суду для захисту своїх прав; право померти із гідністю.

Спеціальні права та обов'язки встановлюються залежно від особливостей виду медичної допомоги, котра надається пацієнтові, а також залежно від статусу особи, яка є пацієнтом. Зокрема, пацієнт має право на спеціальні заходи соціального захисту при проведенні медичного втручання, медичному забезпеченні репродуктивної функції людини, штучному запліднені, стерилізації, трансплантації органів і тканин людині, зміні (корекції) статі, при одержанні психіатричної допомоги, проведенні медико-біологічних експериментів тощо. З іншого боку, пацієнт може зазнавати й певних обмежень, які викликані специфікою хвороби (наприклад, обмеження щодо спілкування при інфекційних хворобах тощо). В законодавстві, науковій, юридичній і медичній літературі йдеться про права окремих категорій пацієнтів, наприклад, неповнолітніх осіб; ув'язнених та осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі; осіб, визнаних судом недієздатними, тощо.

Окремо слід звернути увагу на важливість такого права пацієнта, як право на інформацію про стан його здоров'я, яке передбачене Основами законодавства про охорону здоров'я України (ст. 39). Якщо право громадян на таку інформацію становить один з елементів права на охорону здоров'я (ст.6 Основ) і має загальний характер, то право пацієнта у цьому питанні стосується саме медичної інформації і має конкретний зміст щодо здоров'я конкретного пацієнта. Зміст медичної інформації має включати результати обстеження, встановлення самого факту захворювання, діагноз захворювання та прогноз його можливого розвитку; методи лікування та пов'язаний з цим ризик; можливі варіанти медичного втручання, їх можливі наслідки; очікувані результати лікування. Така інформація має надаватися, за загальним правилом, самому пацієнту. Стосовно осіб у віці до 15 років, а також осіб, визнаних у встановленому порядку недієздатними, така інформація має надаватися їх законним представникам.

Інформація про стан здоров'я не може бути надана пацієнту проти його волі. В усіх випадках пацієнт має звернутися до лікаря за такою інформацією. В той же час, якщо пацієнт звернувся за такою інформацією, вона має бути надана йому лікарем і належним чином (ст.39 Основ). В особливих випадках, коли повна інформація може зашкодити стану здоров'я пацієнта, дозволяється її обмеження. Рішення щодо цього приймає лікар, він на власний розсуд має право обмежити інформацію. В останньому випадку лікар зобов'язаний надати повну інформацію членам сім'ї пацієнта. Таким же чином лікар діє, коли пацієнт перебуває у непритомному стані. У випадках відмови у наданні або навмисного приховування медичної інформації такі дії, а також бездіяльність лікаря

можуть бути оскаржені безпосередньо до суду або до медичного закладу чи органу охорони здоров'я. Медична інформація за своїм правовим режимом належить до одного з видів інформації з обмеженим доступом – конфіденційної. Згідно із статтею 23 Закону України "Про інформацію" інформація про стан здоров'я особи належить до основних даних про особу і кожна особа має право на ознайомлення з такою інформацією.

З поняттям "медична інформація" тісно пов'язане поняття "лікарська таємниця" (ст.40 Основ). На практиці постає питання щодо їх змісту, розмежування та порядку допуску до означеної інформації як особи, котрої така інформація стосується, так й інших осіб (наприклад, роботодавця, державних органів). Лікарська таємниця за своїм змістом може бути ширшою, ніж медична інформація, наприклад, містити відомості, крім суто медичних, ще й інші, пов'язані із обставинами життя пацієнта або його родичів тощо. З іншого боку, лікарська таємниця може бути вужчою, оскільки не вся медична інформація може мати таємний зміст, частина її може мати загальнодоступний характер. Потрібно визнати, що на законодавчому рівні питання лікарської таємниці не регламентовані належним чином. Зокрема, питання про те, що складає зміст лікарської таємниці, які суб'єкти визначають сам факт таємності медичної інформації, умови її збереження та поширення, – залишаються не розкритими. Хоча, як свідчить досвід, лікарська таємниця має суттєве практичне значення, оскільки стосується прав пацієнта, які мають життєво важливе значення для нього. Видається, що сам пацієнт має бути наділений правом визначати умови та обсяг лікарської таємниці щодо власного захворювання, крім випадків, передбачених законом. З іншого боку, пацієнт повинен мати повний доступ до усієї інформації щодо стану свого здоров'я. Конституційний Суд України своїм рішенням від 30 жовтня 1997 року у справі Устименка зазначив, що частину п'яту статті 23 Закону України "Про інформацію" треба розуміти так, що кожна особа має право знайомитись з зібраною про неї інформацією в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях, якщо ці відомості не є державною або іншою, захищеною законом таємницею.

Відповідно до міжнародних стандартів лікар несе обов'язок щодо збереження лікарської таємниці як протягом життя пацієнта, так і після його смерті. Такий обов'язок поширюється також і на інших медичних працівників, які мають доступ до такої інформації. Однак, стаття 40 Основ законодавства про охорону здоров'я не містить жодних вказівок щодо терміну збереження лікарської таємниці.

Узагальнюючи права пацієнта, зазначимо, що обов'язки з їх забезпечення несуть лікуючий лікар, інші медичні працівники, керівник закладу охорони здоров'я.

До обов'язків пацієнта слід віднести: обов'язок дотримуватися правил внутрішнього розпорядку медичного закладу; виконувати вказівки та рекомендації лікуючого лікаря; активно співробітничати із лікарем у питаннях власного одужання і сприяти цьому; не завдавати шкоди власному здо-

ров'ю та здоров'ю оточуючих людей; поважати права медичних працівників та інших пацієнтів. У певних випадках, пов'язаних із хворобою, що має інфекційний та суспільно небезпечний характер, пацієнт зобов'язаний проходити необхідний медичний огляд, лікування, перебувати під медичним спостереженням тощо.

У медичній спеціальній літературі неодноразово піднімалося питання про необхідність прийняття нормативного акта, у котрому були б врегульовані права та обов'язки пацієнта [9]. Такі ж пропозиції є й в Україні. Відомо, що в даний час розробляється проект закону України про права пацієнта [10]. Видається більш доцільним відмовитися від ідеї прийняття окремого законодавчого акта про права пацієнта, а врегулювати його правовий статус спільно з правовим статусом медичного працівника шляхом прийняття Медичного кодексу України, оскільки лише у взаємному зв'язку прав та обов'язків цих двох суб'єктів медичних правовідносин можливо досягти найбільшої ефективності в їх забезпеченні і у такий спосіб привести національне законодавство у відповідність до загальновизнаних міжнародних правових стандартів.

Література:

1. Див.: Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з медичної практики, затвердж. Наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва та МОЗ України від 16 лютого 2001 р. №38/63.
2. Право на заняття народною медициною (цілительством) врегульовано національним законодавством. Зокрема, це такі акти: Про надання спеціального дозволу Міністерства охорони здоров'я України на медичну діяльність у галузі народної та нетрадиційної медицини (Наказ МОЗ України № 945 від 10.08.2001 р.); Інструкція про порядок надання Комітетом з питань народної і нетрадиційної медицини при Міністерстві охорони здоров'я України спеціального дозволу для провадження медичної діяльності в галузі народної і нетрадиційної медицини (затвердж. наказом МОЗ України від 10.08.2000 р. №195); Положення про атестацію та експертизу осіб, які виявили бажання займатися медичною діяльністю у галузі народної та нетрадиційної медицини (затвердж. наказом МОЗ України від 25 червня 1993 року №146); Положення про організацію роботи цілителя, який здійснює медичну діяльність в галузі народної та нетрадиційної медицини (затвердж. наказом МОЗ України від 11 лютого 1998 р. №36). Згідно з Державним класифікатором професій (ДК 003–95) професія цілителя віднесена до підрозділу молодших спеціалістів у галузі медицини.
3. Суховерхий В.Л. Гражданско-правовое регулирование отношений по здравоохранению // Советское государство и право. – 1975. – №6. – С.106; Малеина М.Н. Человек и медицина в современном мире. – М., 1995. – С.26-33; Ардашева Н.А. Проблемы гражданско-правового

обеспечения прав личности в договоре на оказание медицинской помощи. – Тюмень: СофтДизайн, 1996.
4. Савицкая А.Н. Возмещение ущерба, причиненного ненадлежащим врачеванием. – Львов, 1982. – С.33-47; Останнім часом збільшилося число публікацій з правових питань професійної медичної помилки, наголошується на необхідності введення страхування медичної помилки.
5. Див.: Харди И. Врач, сестра, больной. – Будапешт, 1972; Богорад И. Больной и врач. – М., 1982; Лисицын Ю.П. Медицинская этика, деонтология и биоэтика // Проблемы социальной гигиены и история медицины. – 1998. – №2. – С.7-13.
6. Див.: Цикл лекцій з медичної етики професора Московської медичної академії ім. І.М. Сеченова: Яровинский М.Я. Медицинский работник и пациент: Конспект лекции // Медицинская помощь. – 1996. – №2. – С.42-48; Он же. Медицинский работник и пациент: Лекция 2. // Медицинская помощь. – 1996. – №4. – С.41-46; Мельников В.С. Социальные и правовые аспекты медицинской деятельности / Отв.ред. Алалыкин А.М. – Киров: Киров. Гос. мед. ин-т. 1997.; Тихомиров В.А. Медицинское право: Практическое пособие. – М.: Изд-во СТАТУТ, 1998; Акопов В.И. Медицинское право в вопросах и ответах. – М.: Издательство ПРИОР, 2000. – С. 50.
7. Ведомости Верховного Совета РФ. – 1993. – №33. – Ст.318.
8. Правовий статус пацієнтів, які страждають на психічні розлади, вимагає спеціального розгляду.
9. Див.: Яровинский М.Я. Медицинский работник и пациент: Конспект лекции // Медицинская помощь. – 1996. – №5. – С.38-39.
10. В.Москаленко. На часі – кардинальне оновлення нормативно–правової бази медичної галузі // Юридичний вісник України. – 2000. – №51.

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ ЯК ЗЛОЧИНУ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ

В.О. Іващенко,
викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Нелегальна міграція останнім часом набула у світі значного поширення і нових проявів. Пов'язано це з тими суттєвими змінами в традиційній системі суверенітету і державних кордонів, які спостерігаються протягом останнього десятиліття. Міжнародні кордони змінилися з дезінтеграцією одних держав і створенням нових. Кордони, які раніше були закриті, – відкрилися. Внаслідок того, що їх перетинання стало значно простішим для багатьох людей, ми стаємо свідками зростання кількості населення, яке перетинає міжнародні кордони.

Сьогодні все більше людей шукають кращих можливостей шляхом міграції – для того, щоб покинути зони воєнних дій, уникнути переслідування, безробіття чи порушень прав людини. Збільшення кількості людей, які намагаються позбутися важких умов життя в своїй країні шляхом міграції, призводить до загострення імміграційної політики, до жорсткішого міграційного контролю і в'їзних вимог. Тому в багатьох частинах світу можливості для легальної міграції зменшуються, хоча й існує потреба в певних категоріях робітників-іноземців. Це обумовлює нелегальну міграцію, яка забезпечує підприємців прибутком.

Велика кількість осіб, які намагаються проникнути в країну нелегально, розширює ринок таких послуг, як забезпечення підробленими документами, нелегальне перевезення, перетинання кордонів, проживання та посередництво у працевлаштуванні. Ділки використовують феномен нелегальної міграції і надають мігрантам означені послуги за певну плату.

За деякими оцінками, щорічно злочинні організації намагаються нелегально ввозити до одного мільйона людей з бідних країн у більш багаті. Емігранти з Китаю складають майже 20 % від загального потоку таких осіб, який заполонив Індію, Іран, Ірак, Пакистан, Румунію, Шрі-Ланку і Судан. У Москві знаходяться проїздом 60 тис. китайців [1, с.46-47] і понад 270 тис. вихідців із Азії, які чекають, коли їх за велику оплату переправлять до США та Європи. Прибутки організованих злочинних груп від цієї діяльності оцінюються в 3,5 млрд. доларів США [2, с.314]. ООН навіть наводить дані, що через кордони щороку переправляється не менше 4 млн. нелегальних мігрантів, що приносить кримінальним угрупованням орієнтовно 7 млрд. доларів США [3, с.3]. Очевидно, що в таких випадках треба говорити про контрабанду людей, організовані незаконні переміщення через державні кордони живого товару. Можна констатувати, що міграційні процеси все більше криміналізуються, втрачають стихійний,

спонтанний характер, підпадають під вплив організованих злочинних угруповань, перетворюються на один із прибуткових видів злочинного бізнесу.

Про масштаби і динаміку наведеної діяльності в Україні можна судити на підставі таких даних. Якщо в 1992 році виявлено п'ять злочинних груп, які займалися переправленням нелегальних мігрантів за кордон, то в 1994 р. їх стало 78, а за шість місяців 1995 р. – 91 група [4, с.855]. Спостерігається не лише кількісне зростання злочинних формувань такої спрямованості, але й їх трансформування в міжрегіональні та міжнародні кримінальні структури. За даними російських фахівців, у м. Курську та області виявлено більше 20 стійких організованих злочинних формувань, які встановили тісні зв'язки із злочинними угрупованнями, діючими на території Сумської області (Україна). Крім вчинення насильницьких злочинів, вони здійснювали контроль за незаконним переміщенням громадян країн третього світу через російсько-український кордон. У свою чергу, в Сахалінській області простежується тенденція до злиття російських злочинних угруповань з японськими мафіозними структурами. Спільна протиправна діяльність кримінальних елементів області і японських "якудза" полягає в багатьох випадках у незаконному переміщенні в Японію з території Сахаліну громадян третіх країн, зокрема Ірану [5, с.65-66; 70-71].

Загальна структура міжнародних злочинних груп, що спеціалізуються на переправленні іноземних громадян через кордони, складається з кількох ланок, кожна з яких виконує свої функції – організаторів, які здійснюють контакти з міжнародними переправними центрами; вербувальників, які вербують мігрантів і формують із них групи; провідників, які супроводжують групи нелегальних мігрантів по маршруту до кордону; переправників, які безпосередньо переводять мігрантів через кордон. Організатори переправ готують для майбутніх порушників "легенди", інструктують їх щодо поведінки на випадок затримання; визначають запасні варіанти дій, маршрути пересування до кордону, місця схованок. Окрім того, до цієї структури входять також корумповані чиновники, які захищають такі злочинні організації; інформатори, які сповіщають про дії прикордонних служб, імміграційні та транзитні процедури і вимоги, діяльність правоохоронних органів тощо; інший допоміжний персонал та спеціалісти.

У свою чергу, нелегальна міграція, залишаючись одним із вагомих криміногенних факторів, становить високу загрозу для суспільної безпеки країн, сприяє зростанню злочинності, збільшенню небезпечних хвороб, поширенню підпільного ринку праці, виникненню напруженості у відносинах між багатьма державами.

У більшості випадків при перетинанні кордонів нелегалами використовуються підроблені і недійсні документи. Проведена Генеральною прокуратурою України перевірка виявила 1,4 тис. іноземців з підробленими паспортами або візами [4, с.855]. Використовують подібні маніпуляції і особи, які займаються торгівлею людьми (трафікери).

Суттєво сприяють цим злочинам прогалини в системі оформлення виїзних документів українських громадян за кордон. Їх оформленням, крім Мі-

ністерства закордонних справ і Міністерства внутрішніх справ України, займається ціла низка комерційних фірм. Варто відзначити, що саме їх послугами переважно й користуються вітчизняні та зарубіжні сутенери, які переправляють за кордон жінок.

Але нелегально перетинають державний кордон України не лише її громадяни. Специфіка географічного положення держави в центрі Європи, зокрема через її територію проходять стратегічно важливі шляхи з Кавказу, Центральної Азії і Близького Сходу; наявність кордонів з країнами, що межують з Західною Європою дає можливість використовувати Україну як найзручніший шлях проникнення на Захід. Опинившись у центрі міграційних потоків, вона фактично виконує роль своєрідної буферної зони між Західною Європою і державами третього світу. Серед затриманих порушників кордону трапляються – громадяни Пакистану, Алжиру, Туреччини, Сирії, Єгипту, Нігерії, Лівану, Марокко, Кенії, Гвінеї, Бангладеш та інших країн. Найбільші нелегальні міграційні потоки йдуть з Афганістану – майже 25 %, з Іраку – 14 %, Індії – 13 %, Шрі-Ланки – 9 %, Китаю та Ірану – приблизно по 7 %.

За даними Державного комітету кордону, вперше з проблемою нелегальної міграції Україна зіткнулася в 1991 році, коли на державному кордоні було затримано 148 нелегальних мігрантів. Упродовж наступних кількох років спостерігалося зростання припливу нелегалів в Україну, які намагалися використати її територію як транзитну зону для в'їзду до країн Західної Європи. У 1992 році підрозділами Держкомкордону вже затримано 789 мігрантів, у 1993 р. – 9083, в 1994 р. – 11444, в 1995 р. – 9787, а в 1996 р. – 7244 осіб [6, с.37], у 1997 р. ця цифра склала 10776 нелегалів.

Аналіз затримань порушників державного кордону показав наявність кількох каналів контрабанди "живого товару" через територію України [7, с.38]. Перший – для громадян держав Південно-східної Азії, Близького й Середнього Сходу (Китай, В'єтнам, Корея, Індія, Шрі-Ланка, Афганістан): країна проживання – держави Центральної Азії або ж відразу повітряним шляхом до Російської Федерації (Москва, Санкт-Петербург), іноді до Білорусі, звідти – в'їзд залізничним транспортом в Україну (Київ, Львів, Мукачеве, Ужгород, Одеса) – через Польщу, Словаччину, Угорщину до країни призначення (або відразу з Києва повітряним шляхом до країни призначення).

Другий – для громадян Іраку, Ірану, Туреччини, Ізраїлю, Йємену, Йорданії, Лівану, Сирії, Сомалі, Анголи, Заїру. Країна проживання – держави Закавказзя – потім одна частина мігрантів повітряним або залізничним шляхом потрапляє в Україну, інша – до Російської Федерації, звідти, як правило, вже в супроводі провідників прямує в Україну, далі – у країну призначення.

Третій значна кількість громадян Лівану прибуває в Україну повітряним шляхом і вирушає з Києва залізничним транспортом до західного кордону.

Вихідці з Південно-східної Азії, як правило, прибувають до країн СНД залізничним і повітряним транспортом за дійсними документами з візами, придбаними в російських дипломатичних органах у країнах даного регіону.

Вихідці з Середнього і Близького Сходу, а також із Африки для прибуття до країн СНД використовують повітряний транспорт. Прибувши до Російської Федерації чи Білорусі, вони шукають пособників із числа співвітчизників для в'їзду на територію України. Іноді повітряним шляхом ця категорія нелегальних мігрантів прибуває до Києва. В'їзні документи, найчастіше, оформляються в дипломатичних представництвах Росії в Сирії та Лівані.

Потік транзитної міграції жінок через територію України фахівці умовно поділяють на кілька груп. По-перше, це жінки з Китаю, Шрі-Ланки, Ліберії, Нігерії, Сьєрра-Леоне, які їдуть, як правило, групами по 10-20 осіб у супроводі 2-5 чоловіків. Інколи бувають змішані групи, де жінки становлять третину всієї групи і більше. Це дівчата віком від 14 до 30 років. У деяких випадках вони або їх супутники підтверджують, що їхньою кінцевою метою є заробіток сексом. Друга група – це молоді жінки країн СНД, найчастіше громадяни Російської Федерації, Молдови, які використовують підроблені та фальшиві документи для виїзду за кордон. Досить актуальним сьогодні стало переправлення жінок Молдови в Росію (зокрема, в Москву та область). Третя група жінок – це громадяни Афганістану, курди з Іраку та інших країн, які, як правило, прямують з дітьми в складі сім'ї або для возз'єднання сімей. Дружини їдуть до чоловіків, які, за їх словами, вже знаходяться на заході. Якщо вони їдуть у складі сім'ї, то дуже неохоче розлучаються з родиною, навіть під час затримання [8, с.125-126].

З метою поглибленого вивчення механізмів і маршрутів транспортування нелегальних мігрантів через територію України, Центром вивчення соціальних та міграційних проблем при Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка проведено соціологічне опитування нелегальних мігрантів [9, с.24-35]. При цьому об'єктом дослідження були іноземці, які незаконно прибули в Україну або не мають законних підстав перебувати тут, або ними було здійснено спробу нелегально перетнути її державний кордон і виїхати з держави. В усіх трьох випадках нелегали користувалися оплачуваними послугами третіх осіб, які сприяли їм у цих протиправних діях.

Базуючись на статево-вікових характеристиках і даних про сімейний стан респондентів, окреслено три основні групи мігрантів, які транспортуються через Україну. Третину з них становлять особи, яких можна вважати біженцями. Вони дещо старші, як правило, одружені, намагаються дістатися до країни призначення всією сім'єю. До них належать вихідці з Афганістану, частина мігрантів з Іраку, поодинокі мігранти зі Шрі-Ланки. Другу групу складають молоді самотні чоловіки з Пакистану, Шрі-Ланки, країн Африки – це переважно економічні мігранти, мігрують як робоча сила. Третя група – молоді жінки без супроводу, переважно з немусульманських африканських країн і Китаю, щодо яких можна припустити, що метою їхнього переїзду може бути зайнятість у секс-індустрії.

Отримана під час опитування інформація щодо соціальних характеристик респондентів дозволяє припустити, що клієнтами переправників стають дві категорії осіб: досить забезпечені люди, які спроможні оплатити послуги переправників, та особи, які з різних причин перебувають у несприятливих соціально-

економічних умовах і намагаються шляхом міграції покращити своє становище. Жінки, які їдуть за кордон працювати у секс-бізнесі, відносяться до другої групи.

Залежно від громадянства, національності, рівня освіти, знання іноземних мов, матеріального становища, особам, які бажають потрапити до розвинутих країн, організатори міграції пропонують різні послуги та шляхи транспортування. На прокладання конкретного маршруту впливають об'єктивні фактори, а саме: відстань між початковою та кінцевою точкою транспортування, наявність транспортних комунікацій, законодавство тієї чи іншої держави щодо міграції, практика прикордонного та імміграційного контролю в ній.

За отриманою інформацією, лише 10 % респондентів потрапили в Україну безпосередньо з країни походження, як правило, морським або повітряним шляхом.

Серед 90 % тих, хто їхав в Україну транзитом, 53 % перетинали Росію (через неї прибуло 79 % афганців, 70 % шріланкійців, 67 % пакистанців, 44 % африканців). 26 % побували в колишніх радянських республіках Середньої Азії (їх перетнули на своєму шляху 67 % афганців, третина пакистанців і четверть шріланкійців). Для 19 % шлях проліг через Об'єднані Арабські Емірати (60 % шріланкійців, 38 % вихідців з Іраку). Половина мігрантів з Афганістану їхали через Пакистан, 50 % вихідців з Іраку – через Йорданію, 56 % африканців – через різні країни Африки. Загалом список транзитних країн налічує 28 держав.

Аналізуючи маршрути переміщення мігрантів, можна виділити головні перехрестя більшості маршрутів: Росія, Середня Азія і Туреччина. Саме з ними пов'язані основні напрямки в'їзду в Україну.

Існує багато спільного як у формуванні груп мігрантів, так і в організації їх переміщення. Розмір групи зазвичай залежить від етапу маршруту і виду транспорту. Групи по 10, а іноді й більше осіб формуються для міжнародних авіаліній і пароплавів. Дещо менші – по 3-5 осіб – для легкових автомобілів[1]. На маршруті, змінюючи вид транспорту, – змінюють і чисельність групи. Одна група може розбиватися на кілька менших і навпаки. Протягом маршруту міняються також і провідники, оскільки вони повинні досить вільно володіти мовою країни, кордони і територію якої треба перетнути, добре орієнтуватися в адміністративних порядках та місцевих традиціях.

Вартість проїзду до країн Західної Європи становить від 3 до 10 тисяч доларів США. Середня вартість такого проїзду 5-7 тисяч доларів. За переправлення дітей батьки сплачують приблизно половину суми, що вимагається за дорослого.

Більшість опитаних нелегальних мігрантів (84 %) заявили, що не мають наміру лишатися в Україні. Причому тільки 10 % хотіли б повернутися на

[1] За даними Генсекретаріату Інтерполу, найпоширенішими шляхами переміщення нелегальних мігрантів є автомобільні. Із загальної кількості транспорту, що використовується особами для нелегального перетинання кордонів, найбільша частка припадає на автомобільний – 28,5 % [10, с.347].

батьківщину, а ще 15 % – до країни попереднього перебування. В країни Західної Європи планують виїхати 57 %. Основними країнами, куди здійснюється переправка нелегальних мігрантів, є Німеччина і Нідерланди.

У той же час, значна частина тих, хто контрабандним шляхом перетнули кордон країни, намагається під різними приводами через державні або приватні організації, спільні підприємства та інші структури легалізуватися в Україні. Особливістю такої практики є спроби нелегальних іммігрантів, які незаконно потрапили в нашу державу, легалізуватися саме шляхом отримання підроблених документів (довідок про навчання, одруження тощо).

У зв'язку з цим, В.І. Шакун виділяє два види організованого міжнародного механізму міграції через територію України та інших країн СНД. Перший – це кримінальний механізм міграції, коли групи нелегальних мігрантів комплектуються ще в країнах проживання злочинними угрупованнями, які займаються підготовкою легенд для їхнього перебування в проміжних країнах на шляху прямування до країни призначення, виготовленням фальшивих документів тощо. Другий вид пов'язаний з легальним виїздом з країни проживання і прибуття в Україну з подальшим, уже нелегальним, виїздом у країну призначення. Аналіз свідчить, що приблизно 57,8 % таких нелегальних мігрантів затримано на кордонах із Росією, Білорусією та Молдовою. Показовим є і такий факт: за період з 1991 по серпень 1995 року на державному кордоні України затримано 52507 порушників, 73 % яких – іноземні громадяни [11, с.136-137].

У 1997 році затримано майже 28 тис. порушників державного кордону, серед яких виявлено 10,7 тис. нелегальних мігрантів. Із них – 722 особи жіночої статі, які намагалися незаконно перетнути державний кордон України, і, як стало відомо з матеріалів проведених розслідувань, їхали з метою працювати в секс-бізнесі. Стосовно 79 жінок порушено кримінальні справи [12, с.42-43]. Того ж року лише на Закарпатті затримано майже 2,5 тис. нелегалів.

Про те, що нелегальна міграція в Україні набула загрозливого для національної безпеки характеру свідчать деякі статистичні дані про стан перебування і дотримання іноземними громадянами та особами без громадянства чинного законодавства. Лише за останні п'ять років кількість злочинів, вчинених іноземцями та особами без громадянства, в тому числі й нелегалами, збільшилася в 9 разів. Треба зазначити, що і кількість злочинів проти осіб цієї категорії також значно зросла. До того ж, спостерігається така закономірність – збільшення чисельності в Україні іноземців-нелегалів і кількості вчинених ними правопорушень знаходяться у прямому зв'язку. Зростання числа злочинів з боку іноземних громадян в основному обумовлені тим, що вони потрапляють у важке матеріальне становище, вихід з якого знаходять на шляху вчинення злочинів різної спрямованості. Але переважають злочини, пов'язані здебільшого з недотриманням встановленого порядку реєстрації національних паспортів, проживанням без документів та їх підробкою, порушенням кордону та нелегальним проживанням в державі. Крім того, нелегали нерідко й самі беруть участь у незаконному перекиданні співвітчизників через кордон [13, с.44].

Подібні тенденції спостерігається й за громадянами України, які нелегально перебувають в інших державах. Дуже часто вони стають жертвами різних злочинів (насильницьких, корисливих), а також самі вчиняють суспільно небезпечні діяння (особливо у сфері моралі), за що відбувають покарання в місцях позбавлення волі іноземних держав. За повідомленням заступника начальника консульського управління МВС України, понад 2 тис. наших громадян перебувають у тюрмах багатьох країн світу. Серед вчинених ними злочинів особливо виділяється проституція та пов'язані з нею кримінальні правопорушення. Здебільшого це стосується виїздів українців до таких країн, як Італія, Греція, Німеччина, Ізраїль [14].

Зокрема, кримінальна статистика Польщі свідчить, що протягом 1995-1997 років громадяни України займали одне з провідних місць за кількістю вчинених у цій країні злочинів. При цьому виявилося, що протягом 1994 року заарештованих польськими правоохоронними органами росіян було лише 550, у той час як українців – 1069. У 1996 році заарештованих у Польщі білорусів налічувалося 1104, а українців – 2072 особи [15, с.60]. Все це вказує на те, що в порівнянні з представниками інших країн, значна частина українців нелегально перебувають за кодоном і, зокрема, в Польщі. А це, в свою чергу, негативно позначається на криміногенній обстановці в державах.

Проблема боротьби з нелегальною міграцією та кримінальними факторами, що її супроводжують (організована і транснаціональна злочинність), вимагають загальної перебудови як структури, так і організаційної діяльності правоохоронних органів, органів влади і управління.

Головним фактором, який ускладнює боротьбу з нелегальною міграцією в Україні є відсутність коштів на утримання і видворення (депортацію) іноземців-нелегалів за межі території країни. Затримання і депортація кожного нелегала обходиться державі приблизно в тисячу доларів США. Це вартість його проїзду до країни проживання, оформлення виїзної і транзитних віз, послуги перекладача, судові витрати, вартість міжміського та міжнародного телефонного зв'язку, відрядження для осіб, які супроводжують мігранта до пункту відправлення його на батьківщину, витрати на його утримання в спеціальній установі на період оформлення документів. Тому щороку з числа виявлених нелегальних іммігрантів депортуються в примусовому порядку лише 10-11 %, а на решту не вистачає коштів.

Удосконалення потребує й законодавство, яке регулює суспільні відносини у цій сфері. Ми вважаємо, що доречно було б на міжнародному рівні прийняти відповідний документ з метою організації протидії нелегальній міграції. Внесення відповідних змін і доповнень до міжнародного та національного законодавства, вдосконалення системи оформлення виїзних документів громадян України, які мають намір перетнути державний кордон, тісна співпраця з відповідними органами зарубіжних держав щодо виявлення і повернення на батьківщину осіб, які нелегально перебувають за кордоном, певною мірою зможе запобігати нелегальній міграції як злочину міжнародного характеру.

Література:

1. Основы борьбы с организованной преступностью / Под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова. – М.: ИНФРА-М, 1996.
2. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. – М.: Изд-во НОРМА, 1997.
3. ООН. Комиссия по предупреждению преступности и уголовному правосудию: 8-я сессия, 1999 г.: Работа Центра по международному предупреждению преступности: Доклад Директора исполнителя. – Вена: ООН, 1999.
4. Римаренко Ю.І. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998.
5. Организованная преступность – 3 / Под ред. А.И. Долговой, С.В. Дьякова. – М.: Криминологическая Ассоциация, 1996.
6. Сауляк Е. Проблеми нелегальної міграції в Україні // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – К., 1999. – №1. – С. 36-38.
7. Димитров С.О. Контрабанда людей набула загрозливих масштабів // Політика і час. – 1997. – №3. – С. 36-40.
8. Губко В.Д. Торгівля жінками – складова нелегальної міграції, боротьба з нелегальною міграцією – одне з основних завдань Прикордонних військ України // Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України: Зб. наук. ст. – Харків-Київ, 1999. – С. 122-126.
9. Малиновська О. Транспортування нелегальних мігрантів в Україну та через Україну: формування груп, маршрути, ціни за послуги переправників (за результатами опитування нелегальних мігрантів) // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – К., 1999. – №1. – С. 36-38.
10. Кравченко Ю.Ф. Міліція України. – К.: Генеза, 1999.
11. Шакун В.І. Урбанізація і злочинність. – К.: Вид-во УАВС, 1996.
12. Марченко Б. Пошук шляхів вирішення проблеми запобігання торгівлі жінками в Україні та формування Комплексної програми дій // Матеріали Міжнародного семінару "Пошук шляхів вирішення проблеми запобігання торгівлі жінками в Україні та формування Комплексної програми дій" (Київ, 13-14 травня 1998 р.). – К., 1998. – С. 42-45.
13. Мозоль А. Кримінологічна характеристика міграції в Україні // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – К., 1999. – №1. – С. 42-45.
14. Гудзоватий І. Комусь – міграція, а нам мігрень // Голос України. – 1998. – 2 квітня.
15. Акімов О. Про окремі факти порушення прав і свобод українських жінок за кордоном // Матеріали Міжнародного семінару "Пошук шляхів вирішення проблеми запобігання торгівлі жінками в Україні та формування Комплексної програми дій" (Київ, 13-14 травня 1998 р.). – К., 1998. – С. 60-64.

КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Н.І. Щегель,
ад'юнкт
Національної академії
внутрішніх справ України

Аналіз законодавства різних держав показує, що єдиного розуміння кримінального переслідування та органів, що його здійснюють, у всіх без виключення країнах не існує. У зв'язку з цим для дослідження виділимо декілька груп держав, законодавство яких має певну схожість між собою. Це: 1) США; 2) Великобританія та країни Британської Співдружності; 3) країни Західної Європи; 4) країни Східної Європи – колишні соціалістичні держави; 5) країни СНД і Балтії – колишні республіки СРСР.

У Сполучених Штатах Америки основою для кримінально-процесуального законодавства є положення Конституції США, особливо поправки до Конституції, що увійшли в Білль про права (1791).

Так, поправка IV вказує на те, що право народу на охорону особистості, житла, паперів і майна від необґрунтованих обшуків і арештів не повинне порушуватися. Жоден ордер не повинен видаватися інакше як за наявності достатньої підстави, підтвердженої присягою або урочистою заявою. При цьому ордер повинен містити докладний опис місця, що підлягає обшуку, осіб або предметів, що підлягають арешту [6]. Поправка V містить положення про те, що ніхто не повинен притягуватися до відповідальності за те, що карається смертю або іншим чином, інакше як за поданням або обвинувальним висновком Великого журі, за винятком справ, порушених у сухопутних або військово-морських силах. Поправка VI вказує, що при всякому кримінальному переслідуванні обвинувачений має право на швидкий і публічний суд неупереджених присяжних того штату й округу, де був скоєний злочин. Обвинувачений має право на очну ставку зі свідками, що показують проти нього, право на примусовий виклик свідків зі своєї сторони та на допомогу адвоката для свого захисту. Поправка XIV (1868) говорить про те, що жоден штат не повинен видавати або застосовувати закони, які обмежують привілеї та пільги громадян Сполучених Штатів; рівно, як жоден штат не може позбавити яку-небудь особу життя, свободи або власності без належної правової процедури, або відмовити якій-небудь особі, в межах своєї юрисдикції, в рівному захисті законом.

Основним федеральним законом, регулюючим кримінальне переслідування, є розділ 18 Склепіння законів Сполучених Штатів Америки. Цей розділ іменується "Злочини і кримінальний процес" [12]. Принципове значення для всіх американських судів мають рішення Верховного Суду США, в яких сформульовані постанови з процесуальних питань, передусім деякі рішення,

винесені в 1960-х рр. Разом з тим, крім федеральної системи кримінальної юстиції, діє своєрідна система кримінальної юстиції в кожному штаті. Норми кримінального процесу в ряді штатів об'єднані з кримінальним кодексом в одному нормативному акті. Кримінальне переслідування у справах про федеральні злочини здійснюється ФБР та іншими федеральними службами, а також незалежними одна від одної численними установами поліції: поліції штату, графства або муніципальної поліції [7]. Поліція має право виконувати різні дії, направлені на збирання доказів, затримувати осіб, що підозрюються у скоєнні злочину. При цьому дозвіл на проведення арештів, обшуків, а також інших дій, що обмежують права громадян, дає суд.

Прокуратура в США не є єдиною централізованою системою. Існує федеральна прокуратура (федеральна атторнейська служба) й різні прокуратури (атторнейська служба) штатів і міст, які незалежні одна від одної. Генеральний атторней є також керівником департаменту юстиції та юридичним радником Президента США. Його в деяких джерелах іменують також адвокатом уряду. Прокурори штатів і міст частіше за все обираються на свої посади, мають свою визначену компетенцію й не підлеглі діючим на території США федеральним атторнеям, призначеним Генеральним атторнеєм. Прокурори (атторнеї) вирішують питання про порушення кримінального переслідування, можуть самі проводити розслідування яких-небудь злочинів, у тому числі проводити розслідування у справах, які було розпопочато поліцією. Прокурори (атторнеї) вирішують питання про передачу матеріалів розслідування в суд. Питання про віддання до суду в більшості штатів вирішується також великим журі – з 12-23 присяжних, які з'ясовують, чи є у обвинувачення докази. Іноді велике журі може проводити і своє розслідування.

Обвинувачення в суді підтримують прокурори. У той же час у ролі обвинувачів можуть виступати й адвокати, які діють за контрактом, наприклад, на стороні штату [1].

Необхідно зазначити, що об'єктивні дослідники, в тому числі й американські юристи, зовсім не вважають свою систему кримінальної юстиції ідеальною. На думку У. Беремо, критика американської системи змагальності пов'язана, по-перше, з можливими зловживаннями, коли самі сторони контролюють розслідування й викладають справу. Наприклад, сторони відповідають за знаходження свідків і самі вирішують, чи викликати їх до суду, і яким чином представляти в суді їх свідчення. Іншим недоліком змагальної системи є недостатня увага, що приділяється чиннику істини. Змагальність за американською системою нерідко призводить до повільності й неефективності процесу, що частково визнається і Верховним Судом США: "Введення в дію негайних і ефективних процедур для досягнення законних державних цілей дійсно служить інтересам держави й гідне визнання в рамках Конституції. Однак Конституція визнає більш високі цінності, ніж швидкість та ефективність" [1]. Нарешті, американська система змагальності породжує проблему нерівності, зумовлену величиною багатства. На думку У. Бернема, "певною мірою відповідає істині висловлювання, що правосуддя

залежить від того, скільки у людини грошей, а "рівність перед законом" – той лозунг, який вивішений перед входом у будівлю Верховного Суду США – все ще залишається мрією для багатьох членів суспільства. Важко сказати, наскільки ця проблема серйозніша в Сполучених Штатах Америки, ніж в інших країнах" [1]. Ці оцінки, на наш погляд, надто важливі в зв'язку зі спробами деяких вітчизняних процесуалістів зобразити кримінальний процес і судову систему США як ідеальні, підлягаючі копіюванню під час складання проектів кримінально-процесуального законодавства України. На нашу думку, кримінальний процес США потрібно розглядати лише з точки зору вивчення специфіки правової системи цієї країни, а останнє зауваження У. Бернема з приводу американської системи змагального процесу свідчить, що сліпе перенесення цієї системи в Україну може призвести до повної втрати довіри населення до правосуддя й навіть у сучасній економічній ситуації – до соціальних вибухів.

У Великобританії немає єдиного кодифікованого нормативного акту, що містить норми кримінального процесу (за винятком Шотландії, для якої британський парламент у 1975 році видав Закон про кримінальний процес). В Англії норми кримінально-процесуального права в основному містяться в законодавчих актах, що стосуються судочинства. Це закони про Верховний суд 1981 р., про магістратські суди 1980 р., про присяжних 1974 р., про кримінальне правосуддя 1925 р., про переслідування за злочини 1985 р., про відправлення правосуддя 1985 р., про поліцію й докази у кримінальних справах 1984 р. У зв'язку з тим, що єдиного кримінально-процесуального кодексу не прийнято, а стиль викладу англійських законів такий, що залишає можливість для суддівського розсуду, вельми істотною залишається роль прецедентного права. За допомогою судових прецедентів тлумачаться положення, викладені в законодавстві в загальній формі, а також усуваються прогалини в законодавстві.

Кримінальне переслідування в Англії та Уельсі здійснюється, головним чином, поліцією, яка проводить розслідування та передає справу до суду. Законом про переслідування за злочини 1985 р. була встановлена служба коронних обвинувачів. Її очолює директор публічних переслідувань, що призначається Генеральним атторнеєм [7]. Обвинувачі відомства публічних переслідувань підтримують обвинувачення в судах у справах, які направлені поліцією, а в деяких випадках здійснюють порушення кримінальних справ і розслідування злочинів. У Шотландії система органів публічного кримінального переслідування є більш розвиненою. На чолі її стоїть лорд-адвокат, його заступником є генеральний солиситор Шотландії. На місцях є прокуратори-фіскали. Прокуратори-фіскали можуть приймати до свого провадження найбільш складні кримінальні справи, розслідування за іншими справами здійснюється поліцією. Обвинувачення в судах підтримують генеральний солиситор, помічники лорда-адвоката, а в судах нижчої ланки – прокуратори-фіскали. Потрібно зазначити, що кримінальний процес Шотландії відрізняється від англійського й за своїм змістом стоїть ближче до французького, континентального типу.

У країнах Британської співдружності певною мірою успадкована англійська система органів, що здійснюють кримінальне переслідування. В Австралії переслідування у справах про злочини, що не є тяжкими, здійснюється поліцією, у справах про тяжкі злочини – відомством генерального атторнея, діючим від імені Корони. У судах представники генерального атторнея іменуються королівськими обвинувачами. Вони мають право вирішувати питання про порушення або доцільність продовження кримінального переслідування за конкретними справами. У Канаді обвинувачення в судах більш високих інстанцій, ніж суд магістрату, можуть підтримувати представники відомства генерального атторнея. Ними можуть бути як штатні співробітники цього відомства, так і адвокати, яким за контрактом (за типом існуючої в США системи) доручається виступ у конкретній справі. Розслідування ж злочинів проводить поліція. Генеральний атторней Канади стоїть на чолі Міністерства юстиції. Він може призначати своїх представників для участі як обвинувачів у будь-яких судах.

Серед держав Західної Європи найбільший інтерес представляє кримінально-процесуальне законодавство Франції. Це передусім пов'язано з тим, що саме французьке законодавство було прообразом Статуту кримінального судочинства Росії 1864 року. В тексті Конституції Французької республіки не міститься яких-небудь положень, що визначають основи кримінально-процесуальної діяльності або створення прокуратури, поліції чи інших органів, що здійснюють кримінальне переслідування. Розділ VIII Конституції Франції, який носить назву "Судова влада", вказує, що гарантом незалежності судової влади є Президент Республіки. Йому допомагає Вища рада магістратури (ст. 64). Міністр юстиції є віце-головою згідно із законом. Він може заміщати Президента Республіки (ст. 65) [8]. Потрібно зазначити, що Міністр юстиції у Франції очолює не тільки судову, але й прокурорську систему – майже так само, як у Росії XIX - початку XX століття. Вища рада магістратури робить пропозиції відносно призначення суддів Касаційного суду та першого голови апеляційного суду. Дає висновки за пропозиціями Міністра юстиції, що стосуються призначення інших суддів. З Вищою радою консультуються з питань помилування. Вища рада магістратури володіє дисциплінарними правами відносно суддів. Ст. 66 Конституції Франції закріпляє принцип недоторканості особистості: "ніхто не може бути довільно позбавлений свободи". Ряд принципів кримінального процесу закріплений у Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 року, яка має конституційне значення. Стаття 7 цієї Декларації встановила, що жодна людина не може бути звинувачена, затримана або ув'язнена інакше як у випадках, визначених законом, і при дотриманні процедури, вказаної в законі. Той, хто віддає, виконує або примушує виконувати накази, засновані на свавіллі, підлягає покаранню; але всякий громадянин, що викликається або затримується за законом, повинен негайно коритися: чинячи опір, він здійснює злочин [8]. Ст. 8 визначає, що ніхто не може бути покараний інакше як за законом, прийнятим та оприлюдненим до здійснення провини й застосованим у встановленому порядку [8]. Ст. 9 закріплює принцип презумпції невинуватості [8]. Основою чинного кримінально-процесуального зако-

нодавства Франції є Кримінально-процесуальний кодекс 1958 року. КПК зберіг змішану форму кримінального процесу, в той же час він встановив можливості судового контролю на досудових стадіях процесу.

Попереднє розслідування може провадитися в формі дізнання, що веде судова поліція. Офіцери судової поліції мають найширші повноваження, особливо під час розслідування явних злочинів, коли особу затримано під час скоєння злочину або безпосередньо після його здійснення. Право атестації співробітників судової поліції належить прокуратурі, а контроль за законністю її дій покладається на слідчого суддю й обвинувальну камеру [3]. Поліцейське дізнання може провадитися як у формі гласних слідчих дій, так і в формі негласних оперативних заходів. Воно починається за вказівкою прокурора або за ініціативою поліції. А у разі необхідності може бути проведене й після закінчення попереднього слідства, якщо прокурор дасть вказівку щодо збирання додаткових доказів для представлення їх безпосередньо до суду [3]. О.В. Бикова наводить дані про те, що абсолютна більшість справ розслідується в повному обсязі саме у формі поліцейського дізнання. Вони поступають до слідчого судді практично в закінченому вигляді. Справи, за якими слідчим суддею провадиться попереднє слідство, складають приблизно 15% всіх справ, які порушує прокуратура [3]. Слідчий суддя у Франції є унікальною процесуальною фігурою, що не має аналогів. З одного боку, він виконує всі слідчі дії, які необхідні для встановлення істини, збирає як обвинувальні, так і виправдовувальні докази (ст. 81 КПК Франції 1958 р.). З іншого боку, слідчий суддя належить до суддівського корпусу, входить до складу суду та бере участь у судовому розгляді за іншими справами трибуналу великого процесу.

Органом судового контролю за слідством є обвинувальна камера, яка перебуває при апеляційному суді. Голова обвинувальної камери користується самостійними повноваженнями щодо нагляду за законністю дій слідчого судді (ст. 219-223 КПК Франції 1958 р.). Обвинувальна камера не втручається у провадження слідчих дій, але стежить за законністю слідства й дотриманням процесуальних норм. Крім цього, обвинувальна камера є органом віддання до суду осіб, яких звинувачують у вчиненні злочинів. Обвинувальна камера володіє дисциплінарними повноваженнями відносно слідчих суддів, здійснює організаційне керівництво розслідуванням: може замінити слідчого суддю або доручити розслідування декільком слідчим суддям [2].

Кримінальне переслідування в суді здійснюється, головним чином, прокуратурою, яка має право й відмовитися від передачі справи до суду. Поліція підтримує обвинувачення в поліцейських трибуналах у справах про проступки, за які може бути призначено до 10 днів арешту.

Прокуратура у Франції є централізованою системою, яку очолює Міністр юстиції. При апеляційних судах є генеральні прокурори зі своїми помічниками, головний з помічників називається генеральним адвокатом. Генеральні прокурори підкоряються Міністру юстиції і керують діяльністю всіх прокурорів, які працюють у зоні діяльності апеляційного суду, а також здійснюють нагляд за діяльністю посадових осіб судової поліції й володіють по відношенню до них широкими управлінськими та дисциплінарними повноваженнями. Прокурорами нижчої інстанції є так звані республіканські прокурори, які підтримують обвинувачення в більшості судів присяжних і у виправних трибуналах, а за необхідності – і в поліцейських трибуналах. Особливе положення в системі прокуратури Франції займає Генеральний прокурор при Касаційному суді, оскільки він здійснює свої повноваження (особисто або через своїх помічників) тільки в судових засіданнях цього суду. Ф.М. Решетніков зазначав, що посадові особи французької прокуратури вельми близькі до суддівського корпусу, оскільки отримують однакову підготовку в Національній школі магістратури, іменуються, як і судді, магістратами й під час своєї кар'єри нерідко переходять з прокурорів у судді і назад [7]. Пригадаємо, що в Росії наприкінці XIX – початку XX століття це також мало місце, коли посади Міністра юстиції й Генерал-прокурора об'єднувалися в одній особі, що очолювала єдину гілку державної служби, й нерідкі були випадки, коли, наприклад, прокурор окружного суду ставав головою окружного суду, а голова окружного суду – прокурором судової палати. Такий шлях (як прокурор і суддя) пройшов, зокрема, О.Ф. Коні.

Під час реформування кримінально-процесуального законодавства України, на нашу думку, необхідно віддати перевагу досвіду Франції, оскільки український кримінальний процес будується не за англо-американським змагальним, а за французьким змішаним типом.

В інших країнах Західної Європи також, з тими або іншими варіантами, переважає схема континентального, змішаного кримінального процесу, схожа з французькою схема судочинства та організації прокуратури. Так, Конституція Італійської Республіки 1947 року в розділі IV, які іменується "Магістратура" (ст. ст. 101-112), встановлює положення, що стосуються судоустрою, судочинства та участі в ньому прокуратури [8]. Як і у Франції, судді призначаються Президентом республіки, причому основну роль в їх призначенні відіграє Вища Рада Магістратури, яку очолює Президент. До її складу, крім Президента та прокурора – Міністра юстиції, входить також генеральний прокурор Касаційного суду. Розслідування проводиться судовою поліцією, слідчими, суддями, але, на відміну від Франції, також і республіканськими прокурорами. Особливою фігурою серед осіб, що мають право здійснювати кримінальне переслідування в Італії, є претор. Він у справах, віднесених до його ведення, має право не тільки провести розслідування, але й розглядати як суддя справу, яка ним же розслідувалася. Обвинувачення в судах підтримують прокурори, а у справах, що розглядаються преторами, – призначені ними чиновники (в тому числі офіцери поліції). Прокуратура являє собою централізовану систему, діючу під керівництвом Міністра юстиції, і включає в себе Генеральних прокурорів при Касаційному й апеляційних судах і республіканських прокурорів при трибуналах.

Деякі особливості існують в здійсненні кримінального переслідування в Фінляндії. Основним органом, який розслідує злочини, як і в інших європейських країнах, є поліція. У суді першої інстанції функцію кримінального пересліду-

дування здійснює в містах – міський прокурор, в сільській місцевості – начальник окружної поліції або його заступник. У судових засіданнях апеляційного суду бере участь прокурор при цьому суді. Очолює всю систему органів, що здійснюють кримінальне переслідування, канцлер юстиції, що призначається довічно Президентом Фінляндії. Канцлер юстиції, крім керівництва прокурорами та іншими органами, що здійснюють кримінальне переслідування, стежить за дотриманням законів владою (в тому числі Державною радою та міністрами), а також є юридичним радником Президента [11]. У цьому випадку має місце поєднання в діяльності Канцлера юстиції функції кримінального переслідування з функцією, яка схожа з наглядом за виконанням законів. У той же час, на відміну від української прокуратури, Канцлер юстиції не іменується Генеральним прокурором, хоча й керує нижчестоящими прокурорами, на яких функція нагляду за виконанням законів не покладена, можливо, це пов'язано з невеликими територіальними масштабами країни. Крім того, як відзначалося вище, Канцлер юстиції виконує роль юридичного радника Президента. Цієї ролі немає в українського Генерального прокурора.

У країнах Східної Європи – колишніх соціалістичних державах – прокуратура володіє, як правило, широкими повноваженнями в кримінальному переслідуванні. Так, в Угорщині прокуратура провадить розслідування у справах, які віднесені до її підслідності, користується правом пред'явлення звинувачення та представляє обвинувачення в суді [4]. Основним органом, що здійснює кримінальне переслідування, в Угорщині є поліція, нагляд за законністю діяльності поліції покладений на прокуратуру, причому скарга на незаконні дії поліції може бути принесена тільки прокурору, але не в суд. Парламент Угорської республіки, ухваливши в 1995 році Закон про поліцію, значно розширив повноваження поліції як органу кримінального переслідування, особливо в частині провадження слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Санкціонування слідчих дій, що стосуються конституційних прав громадян, залишено за прокуратурою, судовий контроль за законністю розслідування не вводився. Приблизно така ж картина спостерігається і в інших державах Східної Європи, де також основним органом кримінального переслідування є поліція. Прокуратура проводить розслідування у справах, віднесених до її компетенції, здійснює нагляд за законністю дій поліції й за розсудом прокурора має право також приймати до свого провадження будь-які справи, які розслідуються поліцією; крім того, прокурори підтримують обвинувачення в суді.

У країнах СНД і Балтії – колишніх республіках СРСР, можна, на наш погляд, відмітити дві тенденції в розвитку органів кримінального переслідування після розпаду СРСР.

Перша тенденція полягає в тому, що основними органами, які порушують і здійснюють кримінальне переслідування на досудових стадіях, продовжують залишатися органи дізнання та попереднього слідства. Нагляд за дотриманням законності цими органами, під час здійснення кримінального переслідування, покладається на прокурора. Кримінальне переслідування в судах першої інстанції здійснює прокурор, який виступає як державний обвинувач.

Друга тенденція полягає в прагненні покласти на прокуратуру обов'язок основного органу кримінального переслідування, позбавивши її, по суті, наглядових функцій. Певною мірою це виявилося в Естонії. Там прокуратура включена до складу Міністерства юстиції як самостійна одиниця. За нею залишено лише нагляд за законністю досудового провадження та виконанням кримінальних покарань. У той же час ст. 2 Закону Естонської Республіки про прокуратуру встановлює, що прокурори в судах всіх інстанцій представляють державне обвинувачення, а ст. 23 Положення про прокуратуру Естонської республіки, яке затверджено Міністром юстиції Естонії 8 квітня 1993 року, встановлює, що прокурор має право представляти протести на незаконні й необґрунтовані судові постанови лише в рамках державного обвинувачення [5].

Відповідні зміни в 1992 році внесені в Закон про прокуратуру Російської Федерації. Головними функціями прокуратури визнано підтримку державного обвинувачення та здійснення кримінального переслідування. Разом з тим зберігається функція нагляду за виконанням законів (загальний нагляд).

Таким чином, законодавство щодо кримінального переслідування в кожній з держав відрізняється своєрідністю, й, на нашу думку, неможливо визначити якусь єдину модель кримінального переслідування для всіх "цивілізованих країн". Вважаємо, що Україна також має право на своєрідність правової системи, що історично склалася взагалі, та системи органів, що здійснюють кримінальне переслідування, зокрема. Для більш глибокого вивчення й можливого використання в удосконаленні вітчизняного законодавства, можна, на нашу думку, рекомендувати правові норми лише тих держав, які мають схожий з українським континентальний, змішаний тип кримінального процесу. Це, передусім, держави, правові норми яких раніше вже запозичалися українською правовою системою, наприклад, Франції. По-друге, це країни, які колись разом з Україною входили до складу єдиної держави (Польща, країни СНД). По-третє, це держави, що пройшли схожий з Україною історичний шлях розвитку (держави Східної Європи – колишні соціалістичні республіки).

Таким чином, порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав щодо кримінального переслідування, а також вивчення практики його застосування можуть бути враховані для розробки даних правових інститутів в Україні. Разом з тим до цього слід підходити виважено і не вдаватися до механічного переносу або неперевіреного копіювання досвіду окремих держав в Україну. Вірно з цього приводу зазначає М. Дашков, що нерідко доводиться стикатися з випадками, коли досвід однієї країни або навіть одиничний факт видається за загальновизнану практику всіх цивілізованих країн [4].

Під час опрацювання та розв'язання питань щодо можливості у тій або іншій частині запозичення норм права зарубіжних держав необхідно, на нашу думку, враховувати такі чинники:

а) історичний – в яких історичних умовах з'явилася в іншій державі дана норма права й наскільки вони відповідають сучасним умовам, в яких перебуває Україна;

б) географічний – характеристика території держави, в якій діє закон, і можливість дії даного закону в Україні з урахуванням особливостей її території;

в) демографічний – порівняльна характеристика складу населення зарубіжної держави та України;

г) економічний – такий, що включає в себе, по-перше, характеристику економічної ситуації в державі, де діють правові норми, і по-друге, характеристику економічної ситуації в Україні, в тому числі наявність реальних економічних можливостей для введення запозичених норм;

д) соціальний – порівняльна характеристика соціальних відносин у зарубіжній державі та в Україні й прогноз розвитку соціальних відносин в Україні у разі введення в дію правової норми, що запозичується;

е) криміналістичний – прогноз можливої зміни стану злочинності в Україні у разі введення в дію запозичених правових норм;

ж) аналітично-правовий – співвідношення правової норми, що запозичується, зі змістом норм інших галузей Українського права (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, цивільно-процесуального тощо).

Тільки врахування всіх цих чинників, на нашу думку, дасть можливість ефективно застосовувати правову норму, що запозичується. У зв'язку з цим, було б доцільно під час підготовки до розгляду в Верховній Раді проектів будь-яких змін кримінально-процесуального законодавства й законодавства щодо діяльності правоохоронних органів, провести комплексну експертизу законопроектів, що пропонуються, з урахуванням викладених чинників.

Література:

1. Бернем У. Суд присяжных заседателей. – М., 1995.
2. Быкова Е.В. Обвинительная камера-хранительница законности во Франции.
3. Быкова Е.В. Судебный контроль за предварительным расследованием преступлений во Франции: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1995.
4. Дашков Г. Полномочия прокурора: какой опыт заимствовать // Законность. –1995. – № 6.
5. Законы о прокуратуре стран СНГ и Балтии. – М.,1995.
6. Конституция Соединенных Штатов Америки. – М., 1993.
7. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. – М., 1993.
8. Современные зарубежные конституции. – М., 1992.
9. УПК республики Казахстан: Учебное пособие. – Алмати: ТОО "Аян Єдет", 1998.
10. УПК республики Беларусь (проект).
11. Snomen Laki. Finlanlg Lag.-Yelginki? 1994.
12. Federal criminul code and ruley. 1986 elition. Title 18. Grimes dnel criminul procelure ag amenclecl to 1, 1986. West publighing Co. St Pocul. Minn.

ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА КРИМІНАЛІСТИКИ, ОРДИСТИКИ ТА ОРДИСТИЧНОГО РЕГЛАМЕНТУ, ЇХ МІСЦЕ У СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ НАУК

В.Д. Басай,
декан юридичного факультету,
завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України

Перш ніж визначити місце криміналістики, ордистики та ордистичного регламенту в системі юридичних наук, треба вказати на можливі шляхи вдосконалення їх предмету та системи. Проте, оскільки словосполучення "ордистика" та "ордистичний регламент" ще не є загальновизнаними та й, мабуть, загальновідомими, то треба розпочати з пояснення підстав їх появи. Почнемо з ордистики. Теорія про оперативно-розшукову діяльність ("оперативно-розшукова діяльність", "ОРД" тощо) на певному етапі наукового розвитку відокремилась від криміналістики, а тому має з нею найбільше точок дотику. Проте на сьогодні цей різновид наукових знань і правоохоронної діяльності вже переріс межі окремої теорії в певній науковій галузі знань і має всі необхідні ознаки самостійної науки. Так, існує самостійна навчальна дисципліна – "Оперативно-розшукова діяльність" [11], положення якої, маючи негласний характер, викладаються лише у перебігу спеціальної підготовки фахівців, котрі попередньо повинні одержати відповідний допуск. Майже всі спеціалізовані вищі заклади освіти, де викладається ця навчальна дисципліна, мають окремі кафедри оперативно-розшукової діяльності та спецтехніки, спеціальні бібліотеки тощо. ВАКом України вже затверджена й відповідна наукова спеціалізація: 21.07.04 – оперативно-розшукова діяльність. Є вітчизняна спеціалізована вчена рада по захисту дисертацій з означеної спеціальності, а також існують деякі інші ознаки цієї науки як повноцінної.

Зважаючи на зазначене, ще у 1994 р. було запропоновано теорію оперативно-розшукової діяльності перейменувати, використавши більш лаконічне і науково обґрунтоване слово – «Оердологія». В його основу покладені загальноприйнята абревіатура «ОРД» (тобто «о», «р» і «д» – оперативно-розшукова діяльність) та грецьке слово «logos» (в перекладі «вчення», «наука»). Таким чином, слово «оердологія» містить в собі таке семантичне значення: «наука про оперативно-розшукову діяльність» [4, с.68]. Пізніше з'явився й відповідний термін для позначення науковців і практичних працівників цієї галузі науки і різновиду правоохоронної діяльності – «оердологи». Для того, щоб урахувати зауваження окремих опонентів, використовуються інші варіанти – "оердистика", "оердисти", "оердеістика", "оердеісти", "оердеологія", "оердеологи", "ордистика", "ордисти", "оердознавство", "оердознавці", "ордознавство", "ордознавці" тощо [3, с.90-91 та ін.].

Але, на наш погляд, сьогодні більш вдалими є слова "ордологія" та "ордологи" або "ордистика" та "ордисти", оскільки в них не допущено поєднання звукової та буквеної промови абревіатури "ОРД" (що має місце у словах "оердологія", "оердологи", "оердистика", "оердисти" та ін.), а тому у цій публікації будемо користуватися двома останніми варіантами: "ордистика" та "ордисти". Перевага цих назв перед словами "ордологія" та "ордологи" полягає у тому, що, по-перше, слова "ордистика" та "ордисти" більше співзвучні з найменуванням криміналістики, а не кримінології. По-друге, у такому варіанті не буде змішування найменування науки, що розробляє окремі складові частини негласної методики боротьби зі злочинами, тобто "ордистики", з окремим науковим вченням "одорологія", яке має розробляти проблеми роботи зі слідами та зразками запаху людини на основі дослідження їх за допомогою нюху спеціально навченої собаки-детектора.

Що ж стосується слова "ордознавство" та похідного від нього "ордознавці" тощо, то у цьому разі другу частину ("-знавство", "-знавці" та ін.) вже звично застосовувати у позначенні сукупності самостійних галузей юридичної науки, зокрема "правознавство" ("правознавці" та ін.).

Якщо ж стосовно нової термінології цієї галузі юридичної науки – "ордистики", більш-менш, як вбачається, вже зрозуміло, то у відношенні можливих шляхів удосконалення визначення її предмета та системи ще потрібна додаткова аргументація, що більш доцільно зробити у порівнянні з відповідними проблемами криміналістики.

На наш погляд, під криміналістикою треба розуміти *науку, котра на основі пізнання закономірностей роботи із особистими і речовими джерелами інформації, що має значення для подолання злочинів, розробляє гласні технічні засоби та прийоми їх застосування, гласні тактичні прийоми проведення окремих процесуальних і непроцесуальних дій чи їх комбінацій та гласні методичні рекомендації із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і досудового розслідування злочинів, судового розгляду кримінальних справ і виконання судових рішень.*

Система ж навчального курсу криміналістики може бути представлена таким чином. Курс криміналістики поділяється на чотири частини, відповідно розділи і теми. Зокрема, в частині І. "Теорологія" будь-які розділи не передбачаються, а викладені лише такі теми: "Історія, предмет і система криміналістики", "Загальна характеристика і класифікація методів криміналістики", "Основи ідентифікації та інших спеціальних методів" і "Основи мікрооб'єктології".

Проте першу частину криміналістики доцільно йменувати саме як "теорологія", оскільки семантичне значення слова "методологія", що використано нами в подібному відношенні в іншому виданні [1], відповідно може тлумачитися як вчення про методи. Проте наведений перелік тем цієї частини свідчить про більш широке її тематичне наповнення.

Частина ІІ. "Техніка" поділяється на два розділи. Розділ 1 іменується "Загальні положення техніки" і містить в собі лише дві теми: "Поняття і система техніки, її основні категорії", "Поняття, різновиди і комплекти технічних засобів подолання злочинності".

Розділ 2 цієї частини – "Основні галузі техніки" – охоплює такі теми: "Основи фотокінозйомки і звуковідеозапису", "Слідознавство", "Зброєзнавство", "Одорологія", "Можливості встановлення виконавця і засобів виконання документів", "Можливості встановлення змін змісту та інших обставин виготовлення документів", "Габітоскопія" та "Інформатика".

У частині ІІІ. "Тактика" передбачено три розділи. Розділ 1 третьої частини криміналістики – "Загальні положення тактики" – містить такі теми: "Поняття, система і джерела тактики", "Поняття тактичного прийому, дії, рішення, комбінації і ситуації, їх класифікація", "Основи взаємодії учасників процесу подолання злочинності", "Вчення про версії", "Основи планування та організації процесу подолання злочинності".

Розділ 2 третьої частини іменується "Тактика проведення окремих процесуальних і непроцесуальних дій" і об'єднує такі теми: "Тактика огляду", "Тактика відтворення обстановки та обставин події", "Тактика обшуку і виїмки", "Тактика допиту та очної ставки", "Тактика пред'явлення для впізнання" і "Тактика затримання та арешту". В перспективі можливе виділення додаткових розділів тактики, що можуть, зокрема, бути пов'язані з тактикою проведення інших дій на певних стадіях подолання злочинності.

Заключний, розділ 3 тактики – "Експертологія", поділяється на дві теми: "Загальні положення тактики призначення і проведення експертиз" та "Тактика призначення окремих видів експертиз". Окрім того, не буде, мабуть, зайвим пояснити, що в темі "Тактика призначення окремих видів експертиз" висвітлюються тактичні особливості підготовки матеріалів і призначення найбільш складних експертиз, наприклад, почеркознавчої експертизи, одорологічної експертизи, фоноскопічної експертизи, вибухово-технічної експертизи, експертизи окремих різновидів мікрооб'єктів та ін., тобто тих експертиз, положення відносно яких традиційно викладаються в другій частині навчального курсу криміналістики – "Техніка", зокрема, в таких темах: "Почеркознавство", "Одорологія", "Фоноскопія", "Експертиза матеріалів, речовин і виробів з них" тощо (6, с.218-219, 228-230, 235-236; 7, с.244-245, 280-281, 294-295; 9, с.292-293, 322-336, 364-367 та ін.).

Заключна IV частина курсу криміналістики – "Методика", також поділяється на три розділи. Розділ 1 цієї частини, "Загальні положення методики подолання злочинів", об'єднує три теми: "Поняття, джерела, система і структура методики подолання злочинів", "Основи розшукової та пошукової діяльності учасників процесу подолання злочинності" та "Основи подолання протидії боротьбі зі злочинами".

У розділі 2 четвертої частини курсу криміналістики – "Методики подолання окремих видів і груп злочинів", передбачені такі теми: "Методика подолання вбивств і заподіяння тілесних ушкоджень", "Методика подолання статевих злочинів", "Методика подолання крадіжок", "Методика подолання грабежів і розбоїв" тощо.

У розділі 3 четвертої частини – "Методика подолання злочинів при особливих обставинах", передбачені такі теми: "Особливості методики подолання

організованих злочинів і корупції", "Особливості методики подолання комп'ютерних злочинів", "Особливості методики подолання злочинів неповнолітніх", "Особливості методики подолання злочинів психічнохворих осіб", "Особливості методики подолання злочинності "по гарячих слідах" тощо.

При цьому хотілося б уточнити, що фактично всі теми другого розділу техніки є, з одного боку, відповідними галузями криміналістичної техніки, а з іншого – частковими криміналістичними вченнями, положення яких повинні бути розподілені між другою, третьою та четвертою частинами навчального курсу криміналістики. Продемонструємо це на прикладі одорології, основні положення якої повинні викладатися в техніці, зокрема, про історію виникнення одорологічних проблем, природу та механізм утворення слідів і зразків запаху людини, їх класифікацію та місце поміж речових джерел інформації, сутність та основні напрямки одорологічних досліджень, етапи роботи зі слідами та зразками запаху людини та інших речових джерел інформації, технічні засоби їх збирання та дослідження, у тому числі про склад одорологічного портфеля та одорологічної валізи, предмет одорології та її місце у системі криміналістики тощо.

У другому розділі тактики особливості збирання слідів і зразків запаху людини та проведення окремих напрямків позалабораторного одорологічного дослідження повинні знайти своє відображення у перебігу викладення, наприклад, таких тем другого розділу, як «Тактика затримання та арешту», «Тактика огляду» (перш за все, тактики слідчого огляду місця події, слідчого освідування тощо), «Тактика експерименту», «Тактика перевірки свідчень на місці», «Тактика обшуку та виїмки», «Тактика особистого дослідження речових джерел інформації» та ін.

Окремо увагу одорологічним проблемам треба приділити й у третьому розділі тактиці, в якому в межах теми «Особливості тактики підготовки матеріалів, призначення та проведення окремих видів експертиз» більш доцільно викласти відповідні проблеми з підготовки матеріалів, призначення та проведення комісійної одорологічної експертизи та іншого лабораторного одорологічного дослідження.

І, нарешті, в другому та третьому розділах методики доцільно викласти положення одорології про особливості роботи зі слідами та зразками запаху людини й інших речових джерел інформації, зокрема з певних напрямків позалабораторних одорологічних досліджень, у перебігу боротьби з окремими видами чи групами злочинів, а саме: вбивствами та заподіяннями тілесних ушкоджень, згвалтуваннями, крадіжками, грабежами, розбоями, порушеннями правил дорожнього руху чи експлуатації різних видів транспорту, хабарами, контрабандою тощо.

Аналогічно можуть бути розподілені положення й фотокінозйомки і звуковідеозапису, слідознавства, зброєзнавства, можливостей встановлення виконавця і засобів виконання документів, можливості встановлення змін змісту та інших обставин виготовлення документів, габітоскопії та ін.

Переходячи до розгляду питання про предмет та систему ордистики, треба зазначити, що під нею більш доцільно розуміти *науку, котра на основі пізнання закономірностей роботи із особистими і речовими джерелами інформації, що має значення для подолання злочинів, розробляє негласні технічні засоби та прийоми їх застосування, негласні тактичні прийоми проведення окремих ордистичних заходів чи їх комбінацій та негласні методичні рекомендації із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і досудового розслідуванню злочинів, судового розгляду кримінальних справ і виконання судових рішень.*

За аналогією з криміналістикою вченим-ордистам більш доцільно запозичити й відповідну систему навчального курсу, тобто такі чотири частини: частина І. "Теорологія" (теми: Історія, предмет, джерела і система ордистики; Основні методи негласної роботи з подолання злочинності тощо); частина ІІ. "Техніка" (теми: Поняття, система та основні галузі ордистичної техніки; Поняття негласних технічних засобів, їх основні комплекти та прийоми застосування тощо); частина ІІІ. "Тактика" (теми: Поняття і класифікація негласних тактичних прийомів, комбінацій, рішень і ситуацій; Тактичні прийоми проведення окремих ордистичних заходів чи їх комбінацій тощо); і частина ІV. "Методика" (теми: Поняття і структура негласної методики подолання злочинності; Методика подолання зради державі; Методика подолання шпигунства; Методика подолання терористичних актів; Методика подолання диверсії; Методика подолання розголошення державної таємниці; Методика подолання бандитизму; Методика подолання контрабанди; Методика подолання порушень правил про валютні операції; Методика подолання вбивств та заподіяння тілесних ушкоджень тощо).

Звичайно, що окремі теми другого розділу ордистичної техніки також мають подвійний структурний статус як відповідні галузі такої техніки, так і часткового ордистичного вчення. Положення все тієї ж одорології, у даному випадку – ордистичної одорології, також в основному мають бути викладені у другому розділі техніки. Проте обсяг цих положень вже буде значно меншим, оскільки деякі з них, зокрема, про властивості, механізм утворення та класифікацію слідів запаху тощо, вже найшли своє відображення у навчальному курсі криміналістики, для ордистики мають теж саме значення, а тому їх повторний виклад, мабуть, не є необхідним. Відповідні положення ордистичної одорології у частині негласних технічних засобів та прийомів збирання слідів і зразків запаху людини мають бути викладені у другій темі загальних положень техніки. Тактичні прийоми негласного збирання, позалабораторного дослідження та іншої роботи зі слідами і зразками запаху людини та інших речових джерел інформації, перш за все, наркотиків, вибухових речовин тощо, повинні знайти місце у перебігу викладання тактики проведення окремих негласних заходів чи їх комбінацій, а особливості роботи з одорологічними об'єктами – певних тем з негласної методики боротьби з окремими видами та групами злочинів.

Ордистичний регламент є новітнім напрямком юридичної науки, тобто новою процедурною галуззю юридичної *науки, на котру треба покласти завдання з розробки процедурних норм застосування окремих складових негласної методики подолання злочинів і проведення ордистичних заходів.*

Ордистичний регламент має стати однією із процедурних юридичних наукових галузей, поряд з конституційним, кримінальним, цивільним і гос-

подарчим процесами, адміністративним, трудовим, виправно-трудовим і судово-виконавчим регламентами та об'єднати собою відповідні чинні нормативно-правові акти щодо регулювання ордистичної діяльності, наприклад, Закони України "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" тощо; деякі норми Законів України "Про міліцію", "Про попереднє ув'язнення" та інших нормативно-правових актів, що містять в собі правову регламентацію процедури застосування окремих складових частин негласної методики подолання злочинів і здійснення ордистичної діяльності.

Іншими словами вже назріла проблема кодифікації всіх чинних нормативно-правових актів щодо процедури застосування окремих складових частин негласної методики подолання злочинності та проведення з цією метою ордистичної діяльності. На наш погляд, найбільш обґрунтованою назвою нового процедурного кодексу і могло б стати словосполучення "Ордорегламентний кодекс України". Проте не можна погодитися з пропозиціями деяких авторів нову галузь знань про ордистичну діяльність іменувати "оперативно-розшукове право" [11], оскільки в цьому випадку мається на увазі якесь матеріальне право про ордистичну діяльність. Але ж матеріальним правом, як для криміналістики, так й для ордистики, є кримінальне право, що розробляє норми, в яких визначаються ознаки тих чи інших суспільно небезпечних діянь, вид та межі покарання за нього, підстави для застосування кримінальних покарань і звільнення від нього тощо. Що ж стосується перелічених вище нормативно-правових актів щодо ордистичної діяльності, то вони, по суті, містять в собі не матеріальні, а процедурні норми врегулювання такого специфічного різновиду діяльності з подолання злочинів, як ордистична.

Поряд з цим боротьба із організованими злочинами і корупцією, а також забезпечення безпеки працівників внутрішніх справ у перебігу проведення такої боротьби, на наш погляд, були б значно ефективнішими у разі вдосконалення предмета та системи як окремих галузей, так і юридичної науки в цілому.

Детальний аналіз предмета дослідження окремих галузей юридичної науки, як нам вбачається, дає підстави для висновку про те, що **предметом юридичних наук** в цілому більш обґрунтовано вважати ***розробку філософських і теорологічних основ, а також матеріально-правових, процедурних, методичних та інших умов щодо:***

1. Належної правової регламентації відповідних сторін суспільного життя.

2. Ефективного та раціонального здійснення:

- правової регламентації;

- подолання різного виду правопорушень та розв'язання різних правових спорів і деліктів.

Звідси **система юридичних наук** може бути представлена таким чином:

1. Теорологічні юридичні науки, тобто наукові галузі, що розробляють філософські, історичні та інші теорологічні основи всієї системи юридичних наук (філософія права, теорія держави і права, історія держави і права, історія політичних і правових вчень та ін.).

2. Матеріальні юридичні науки, тобто науки, що розробляють окремі галузі матеріального права (конституційне право, кримінальне право, адміністративне право, трудове право, цивільне право, господарче право).

3. Процедурні юридичні науки, тобто наукові галузі, що розробляють нормативну процедуру подолання окремих видів правопорушень чи правових спорів і деліктів (конституційний процес, кримінальний процес, цивільний процес та господарчий процес, адміністративний регламент, трудовий регламент, ордистичний регламент, виправно-трудовий регламент і судово-виконавчий регламент).

4. Методичні юридичні науки, тобто наукові галузі, що розробляють окремі складові частини методики подолання будь-яких правопорушень, правових спорів і деліктів (криміналістика, ордистика).

5. Регулятивні юридичні науки, тобто такі наукові галузі, основним завданням яких є розробка нормативного врегулювання необхідних сторін суспільного життя (податкове право, бюджетне право, пенсійне право, сімейне право, житлове право, водне право, земельне право, надрове право, тощо).

6. Допоміжні юридичні науки, тобто наукові галузі, що створюють інші умови щодо ефективного та раціонального правового врегулювання певних суспільних відношень і подолання будь-яких правопорушень чи розв'язання правових спорів і деліктів (кримінологія, юридична медицина, юридична психіатрія, юридична психологія, юридична бухгалтерія, юридична статистика, юридична кібернетика, юридична педагогіка та ін.).

Додатково треба пояснити, що майже всі окремі галузі юридичної науки мають на меті розробити відповідне нормативне врегулювання тих чи інших сторін суспільного життя. Але нормативне врегулювання, що розроблене юридичними науками з пп. 2, 3 і 4, забезпечує ефективне та раціональне проведення боротьби з будь-якими правопорушеннями, в той час як завданням регулятивних юридичних наук є розробка саме основного безделіктного нормативного врегулювання відповідних сторін суспільного життя, що й обумовлює саме таку назву юридичних наук цієї групи.

Більш того, доцільно коротко зупинитися й на можливості вдосконалення окремих галузей юридичної науки. Зокрема, є потреба в більш чіткому розмежуванні конституційного законодавства на конституційне право як матеріальне право та конституційно-процесуальне право – процедурне право. Поряд з цим, як нам вбачається, доцільно було б кодифікувати й відповідне конституційне законодавство в Конституційний кодекс України, тобто в кодекс матеріально-правових норм (навіть, замість Конституції України, окрім якої такі норми містяться в цілій низці інших, так званих конституційних законів), та Конституційно-процесуальний кодекс України, відсутність якого за наявності Конституційного Суду України та некодифікованої процедури розгляду справ у цьому суді виглядає, м'яко кажучи, недоречним.

Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення містить в собі як матеріально-правові, так й процедурні норми, в той час як за існуючою логікою правового врегулювання подолання злочинів, цивільно-правових та господарсько-правових правопорушень треба б було розробити окремо Адміністративний кодекс України як кодекс матеріально-правових норм адміністративного законодавства та Адміногламентний кодекс України – процедурний кодекс. Причому останній більш доцільно йменувати саме регламентом, а не процесом, оскільки ця процедура передбачає можливість розгляду справ іншими, аніж суди, державними правоохоронними органами та посадовими особами.

Аналогічний підхід доцільно запровадити й до Кодексу України про працю, з якого треба вилучити процедурні норми і перейменувати в Трудовий кодекс України, в той час як його процедурні норми та процедурні норми щодо розгляду справ про дисциплінарні правопорушення та інші трудові спори, які містяться у низці інших Законів України, кодифікувати у вигляді Трудогламентного кодексу України.

Саме з цих причин Виправно-трудовий кодекс України треба назвати "Виправно-трудовий регламент України", а всю решту процедурних норм щодо виконання судових та інших рішень у справах про інші, аніж злочини, правопорушення об'єднати у Виконавчий регламент України або розташувати у заключних розділах відповідних процедурних кодексів.

Запропоноване вдосконалення предмета та системи окремих галузей юридичної науками і відповідна система процедурних юридичних наук, на наш погляд, дала б підстави щодо суттєвого перегляду основних положень існуючої теорії доказів, коли у перебігу боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями слід було б розрізняти:

1. Криміналістичну інформацію, *тобто будь-які фактичні дані, що мають значення для подолання тих чи інших правопорушень і добуті за допомогою складових частин гласної методики такого подолання, якщо отримання такого роду фактичних даних здійснювалося з додержанням відповідних процедурних норм* (Кон. ПК України – Конституційно-процесуального кодексу України, КПК України – Кримінально-процесуального кодексу України, ЦПК України – Цивільно-процесуального кодексу України, ГПК України – Господарсько-процесуального кодексу України, АРК України – Адміногламентного кодексу України, ТРК України – Трудогламентного Кодексу України), *то ми мали б* доказову інформацію (основні докази), *а при порушенні цих норм чи в поза-процесуальній діяльності* – орієнтовну інформацію. Існуючий поділ основних доказів на прямі і непрямі також треба зберегти.

2. Ордистичну інформацію, *тобто будь-які фактичні дані, що мають значення для подолання тих чи інших правопорушень і добуті за допомогою складових частин негласної методики такого подолання.*

У цьому випадку теж, *якщо отримання такого роду фактичних даних здійснювалося з додержанням відповідних процедурних норм* (ОРК України – Ордогламентного кодексу України), то ми мали б доказову інформацію (а не допоміжні докази), а *при порушенні цих норм чи поза їх межами* – хибну інформацію.

Таким чином можна б було встановити правило, згідно з яким обвинувальний вирок або інше рішення суду (другого органу), що обмежує права чи свободи громадянина, не може бути постановлене лише на основних непрямих чи допоміжних доказах; орієнтовна інформація – має бути використана лише з метою пошуку джерел та оцінки основних чи допоміжних доказів чи з іншою допоміжною метою; а хибна інформація не може бути представлена у перебігу боротьби з правопорушеннями і її отримання має тягти за собою певну відповідальність.

Тільки встановлення досить суворої кримінальної відповідальності за проведення ордистичних заходів суб'єктами, яким таке право не надане, скажімо, різного роду комерційними структурами, навіть бандитськими формуваннями, на наш погляд, зможе дещо змінити існуючу ситуацію в бік її поліпшення.

Одночасно, у руслі проблем, що розглядаються, доцільно зауважити, що чинне законодавство, яке регулює ті чи інші сторони боротьби зі злочинами, інколи містить в собі такі некоректні словосполучення, як "підрозділи кримінальної міліції", "розслідування кримінальної справи" тощо, від яких треба негайно відмовлятися. Так, як необхідно розуміти значення словосполучення "кримінальна міліція" поряд з аналогічними словосполученнями "кримінальні угруповання", "кримінальна країна" та ін. Мабуть, більш доцільно у цьому відношенні говорити таким чином: "підрозділи анти- чи протикримінальної міліції", "анти(проти)кримінальний процес", "анти(проти)кримінальна справа" чи просто "справа про злочини", як, наприклад, "справа про адміністративні правопорушення", "справа про дисциплінарні правопорушення" тощо.

Антикримінальна справа є формою документування досудового слідства та судового розгляду подібних справ, а тому сама форма піддаватися розслідуванню, як нам вбачається, не може. Розслідуються лише події, у даному випадку, суспільно небезпечні, а антикримінальні справи чи справи про злочини або інші правопорушення повинні розглядатися. Правда, можна сказати, що "ведеться слідство у такій-то справі", але не "розслідується така-то справа".

Література:

1. Кириченко О.А., Кириченко І.Г., Васильєв Г.І., Колюка М.М. Повний комплект навчально-методичного забезпечення курсу "Криміналістика": Навч.-метод. посібник. – Одеса: НД РВВ ОІВС, 1999.
2. Кириченко О.А., Кириченко І.Г., Васильєв Г.І., Колюка М.М. Криміналістика. Навчально-методичне забезпечення: Навч.-метод. посібник. – Одеса: НД РВВ ОІВС, 2000.
3. Кириченко А.А., Кириченко И.Г. и др. Полный комплект учебно-методического обеспечения частей "Теорология" и "Техника" курса

"Криминалистика": Учеб.-метод. пособие. – Одесса: НИ РИО ОИВД, 2000.
4. Кириченко А.А. Основы судебной микрологии: Монография. – Днепропетровск: Пороги, 1994.
5. Кириченко А.А., Клименко Н.И. Криминалистика как наука и учебная дисциплина: Монография. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994.
6. Криминалистика: Учебник /Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юрист, 1995.
7. Криминалистика: Учебник /Под ред. Н.П. Яблокова. – М.: БЕК, 1997.
8. Криминалистика: Учебник /Под ред. А.Г. Филиппова, А.Ф. Волынского. – М.: Спарк, 1998.
9. Криминалистика: Учебник /Под ред. Р.С.Белкина.– М.: НОРМА-ИНФРА, 1999.
10. Криміналістика: Підручник /За ред.П.Д.Біленчука. – К.: Атіка, 2001.
11. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебник для вузов /Под ред. В.Б.Рушайло. – СПб.: Изд-во Лань, 2000.

ЩОДО ПОКАРАННЯ ЗА НОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

О.П. Горох,
ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Національного університету внутрішніх справ

З першого вересня 2001 року набрав чинності новий Кримінальний кодекс України. Його прийняття, без будь-якого перебільшення, є фундаментальним кроком на шляху реформування національного кримінального законодавства.

У Кримінальному кодексі України покаранню присвячено 3 розділи, які вміщують 38 статей: розділ X – "Покарання та його види" (ст.ст.50-64), розділ XI – "Призначення покарання" (ст.ст.65-73), розділ XII – "Звільнення від покарання та його відбування" (ст.ст.74-87). Особливості застосування покарання до неповнолітніх передбачені в розділі XV.

Серед вказаних розділів за кількістю новел на особливу увагу заслуговує розділ X – "Покарання та його види". Попередній КК України не містив визначення такого поняття, як покарання, трактування цього питання було віддано науці кримінального права. В теорії поняття покарання визначали, виходячи з аналізу окремих кримінально-правових норм та практики їх застосування.

Згідно з ч.1 статті 50 КК України "покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого".

Кримінальний кодекс чітко визначає, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів, як засудженими, так і іншими особами (ч.2 ст.50).

Застосовуючи покарання, суд має на меті покарати винного. Мета покарання так чітко вперше визначена у кримінальному законодавстві України. Ще при підготовці проекту КК на це звернув увагу М.І. Бажанов: із ст.22 попереднього кодексу можна було вивести зазначену мету лише шляхом тлумачення, причому прихильників такого розуміння закону було значно менше, ніж тих, хто заперечував цю мету покарання [1].

Стосовно такої мети покарання як кара в науковій літературі вже багато років ведеться дискусія. Аналіз позицій вчених свідчить про те, що окремі з них, хто спростовував кару як мету покарання, в більшості випадків ототожнювали кару із заподіянням фізичних страждань [2]. Варто зазначити, що більшість противників кари як мети покарання жили і працювали в радянські часи, тому цілком закономірним було їхнє прагнення представити "кару" як негативну мету покарання, що існує в капіталістичному суспільстві. Вони часто ототожнювали кару з відплатою, законом "gus talions", що недивно, оскільки цього вимагала комуністична ідеологія.

Сьогодні по-іншому потрібно оцінити наукову спадщину одного з дослідників інституту покарання – радянського криміналіста І.С. Ноя. Актуальною видається його думка про те, що відмінність кари від відплати полягає в тому, що кара виражається в заподіянні страждань засудженому, у той час як відплата полягає в заподіянні злочинцю зла, рівного злу, вчиненого ним [3].

Значним досягненням нового КК України є виключення з нього положення про перевиховання засуджених у "дусі чесного ставлення до праці" як мети покарання. Досить скептичне ставлення щодо можливості перевиховання засудженого за допомогою покарання й обґрунтування необхідності виключення цієї мети із Кодексу міститься у наукових працях багатьох вчених, зокрема у М. Коржанського, В. Ломаки [4].

Як свідчить практика виконання покарань, досягнення мети перевиховання навряд чи можливо. І дійсно, реалії наших пенітенціарних закладів не дають шансів віднести їх до місць морального виховання. Тому з точки зору практики реалізації покарання імовірно ставити перед ним лише мету юридичного виправлення. Очевидно, що цими доводами та міркуваннями керувався і законодавець, приймаючи КК України 5 квітня 2001 р.

Стосовно інших складових мети покарання – виправлення, спеціальне та загальне запобігання, слід зазначити, що вітчизняна (у тому числі й радянська) та зарубіжна кримінально-правова доктрина не містить якихось аргументів проти їх "життєздатності". Тому вони й "перейшли" до нового КК України, оскільки не спростовані теорією та опробовані на практиці.

У статті 51 КК України запропонована нова система покарань. Поняття "система покарань", як і більшість кримінально-правових термінів, не отримало однозначного трактування ні в теорії кримінального права, ні в практиці його застосування. На нашу думку, у цьому питанні прийнятною видається синтезована думка В.В.Сташиса: "під системою покарань прийнято розуміти встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх суворості" [5].

Слід зазначити, що перелік покарань у ст.23 КК 1960 р. будувався так, що на верхній "сходинці" знаходилось найбільш суворе покарання, а на нижній – найменш суворе. Система покарань у новому КК України будується за прямо протилежним принципом – від менш до більш суворого. Смисл такої побудови в тому, що суд, відмовляючись від призначення менш суворого покарання, повинен буде навести мотиви необхідності звернення до більш суворого виду покарання. Отже, звернення суду до більш суворих видів покарань повинне обґрунтовуватися вагомими аргументами, а не застосовуватися автоматично, що дозволить кожному злочинцеві призначити те покарання, на яке він заслуговує.

Система покарань, яка закріплена в ст.51 КК України, містить у собі такі види покарань: штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація, арешт,

обмеження волі, утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Отже, КК України передбачає 12 видів покарань.

Ухилення від покарання, призначеного вироком суду, має наслідком відповідальність, передбачену статтями 389 та 390 КК України. Так, ухилення від відбування громадських чи виправних робіт особою, засудженою до цього покарання, згідно зі ст.389 КК, – карається арештом до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років.

До нового КК України "перейшов" поділ покарань на основні, додаткові та на покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові.

Основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини КК України. До основного покарання може бути приєднане одне чи декілька додаткових покарань у випадках та порядку, передбачених КК України.

Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна.

Покараннями, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові, є штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Розглянемо нові покарання, що з'явилися у Кримінальному кодексі України 2001 р.

Громадські роботи (ст. 56 КК) полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Це, наприклад, збирання сміття, озеленення вулиць. Будучи для нас своєрідною новелою, громадські роботи добре відомі зарубіжному кримінальному праву Англії, Франції, Нідерландів. Так, за даними відомого голландського вченого Антона М. ван Калмута, приведеними ним у доповіді на XI міжнародному конгресі з кримінології в 1993 році, щорічно у зазначених країнах відповідно понад 30, 13 і 9 тисяч дорослих правопорушників відбувають покарання у виді громадських робіт.

Цей вид покарання буде призначатися тим, хто скоїв злочини невеликої тяжкості, ніде не працює і не навчається, щоб якось відвернути їхню увагу від протиправного способу життя. Громадські роботи встановлюються на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Це покарання не застосовується до осіб, визнаних інвалідами першої або другої групи, вагітних жінок, осіб, які досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців строкової служби.

Інший вид покарання – службові обмеження для військовослужбовців (ст.58 КК), що застосовується до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років з відра-

хуванням в доход держави, в межах від десяти до двадцяти відсотків грошового забезпечення, яке одержує військовослужбовець.

Таке покарання призначається у випадках, передбачених КК України, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження на той же строк.

Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Новелою, що спрямована на реалізацію таких принципів кримінального права, як гуманізм, економія кримінально-правової репресії, є поява в КК України (як альтернатива позбавленню волі) нових видів покарання – арешту та обмеження волі.

Покарання у виді арешту (ст.60 КК) полягає в утриманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Слід зазначити, що появі цього виду покарання в новому КК України сприяла позиція багатьох вчених, які виступали проти коротких строків позбавлення волі, виходячи з незначних можливостей виправного впливу на засудженого до позбавлення волі [6].

На нашу думку, арешт буде застосовуватися або до осіб, які характеризуються негативно, але вперше притягуються до кримінальної відповідальності, і застосування до них короткострокового покарання зможе досягти мети спеціального запобігання, або до осіб, щодо яких уже застосовувалося покарання, однак санкція статті, за якою вони притягуються до відповідальності, передбачає арешт як найбільш суворе покарання.

Серед покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, прогресивним є обмеження волі (ст.61 КК). Воно характеризується значним профілактичним потенціалом, оскільки не містить у собі тих негативних чинників, що властиві для арешту чи позбавлення волі на певний строк. У той же час це покарання дозволить здійснювати виправний вплив на засудженого протягом тривалого строку.

Покарання у виді обмеження волі полягає в утриманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці (це покарання встановлюється від одного до п'яти років). Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої та другої групи.

Таким чином, у новому КК збереглася більшість видів покарань з привнесеними новелами, що виправдали себе на практиці; в той же час законодавець вніс до нового КК чотири нових види покарань – громадські роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт та обмеження волі.

Послідовно ґрунтуючись на нових гуманістичних і демократичних принципах, закладених у Кримінальному кодексі, Верховна Рада України 11 липня 2001 року прийняла Закон "Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України", норми якого стосуються порядку й умов виконання покарань у виді громадських робіт, арешту, обмеження волі, виправних робіт [7].

На виконання цього Закону наказами Державного департаменту України з питань виконання покарань, були затверджені відповідні нормативно-правові акти: Інструкція про організацію виконання покарання у виді арешту в установах кримінально-виконавчої системи та Інструкція про організацію виконання покарання у виді обмеження волі в установах кримінально-виконавчої системи [8].

Надзвичайно небезпечною тенденцією слід визнати те, що сьогодні в Україні рівень застосування такого виду покарання, як позбавлення волі є найвищим серед країн Європи [9]. На усунення цієї негативної практики і спрямована нова система покарань.

Усе викладене дає підстави стверджувати, що нині органи правосуддя мають реальну можливість для врахування принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності, визначення кожному засудженому справедливої міри покарання, яка повністю могла б відповідати його меті.

Насамкінець, необхідно зазначити, що для посилення ефективності правозастосовної діяльності залишається актуальним якнайшвидше прийняття нових Кримінально-виконавчого, Кримінально-процесуального і Адміністративного кодексів України.

Література:

1. Бажанов М.И. Наказание в проекте УК Украины // Проблеми законності / Від. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Національна юридична академія України, 1999. – Вип. 38.
2. Никифоров Б.С. Наказание и его цели // Советское государство и право. – 1981. – №9 – С.64-65; Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность. – Л.: Изд.-во Ленингр. ун-та, 1973.
3. Ной И.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. – Саратов, 1962 .
4. Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина загальна. – К., 1996. – С.285; Ломако В.А. О некоторых проблемах наказания // Правова держава Україна: Проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доп. та наук. повід. н-пр конф. 9-11 листопада 1995 р.– Х., С.225-258.
5. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І.

Борисов та ін.; За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002.
6. Бажанов М.И. Вказана робота. – Шаргородский М.Д. Курс советского уголовного права. Т.2 (Часть Общая). – Л., 1970. – С.171-173; С.268-269; Стручков Н.А. Курс советского уголовного права. – М., 1970. – Т.3. – С.80-83.
7. Урядовий кур'єр. – № 154. – 29 серпня 2001.
8. Закон і бізнес. – 3-6 листопада 2001.
9. Бойко В. Здійснення неупередженого правосуддя – завдання судів усіх рівнів // Юридичний вісник України. – 25–31 січня 2001.

ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ВБИВСТВО ЧЕРЕЗ НЕОБЕРЕЖНІСТЬ

О.В. Гороховська,
старший викладач кафедри кримінального права
Гуманітарного університету "ЗІДМУ"
(м. Запоріжжя)

Відповідно до ч. 1 ст. 119 КК України 2001 р. вбивство, вчинене через необережність, карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на такий же строк. Вбивство двох або більше осіб, вчинене через необережність (ч. 2 ст. 119 КК України), карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років. Законодавець йде шляхом посилення відповідальності за необережне вбивство: санкція ст. 98 КК Української РСР 1960 р. передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк до трьох років або виправних робіт на строк до двох років.

Судова практика за ст. 119 КК України ще не дозволяє зробити об'єктивні висновки щодо тенденції призначення покарань за вбивство через необережність, тому звернемось до узагальненої нами судової практики за ст. 98 КК 1960 р. (290 кримінальних справ, розглянутих судами Запорізької і Дніпропетровської областей за період 1980-2001 рр.)

Доводиться констатувати, що основним видом покарання за вбивство через необережність продовжує залишатися позбавлення волі – воно призначалося судами у 37,5% випадків. Аналіз судової практики свідчить, що тяжкість наслідків у вигляді смерті особи, маючи велике психологічне значення, нерідко воліє над судом і призводить до застосування надмірно суворих санкцій, які не завжди відповідають характеру вчиненого і суспільній небезпеці особи винного. Здебільшого – у 58% – судами призначалося покарання у виді позбавлення волі строком до трьох років, тобто максимально суворе, передбачене санкцією ст. 98 КК.

В юридичній літературі неодноразово підкреслювалося, що відповідальність за необережне вбивство необхідно диференціювати залежно від кількості жертв [1]. Хоча на практиці такі випадки зустрічаються рідко (2% справ розглянутої категорії), не виникає сумнівів, що необережне вбивство двох і більше осіб повинне каратися більш суворо, ніж вбивство однієї особи.

Безумовно, введення цієї кваліфікуючої ознаки (ч. 2 ст. 119 КК 2001 р.) має позитивний характер, проте необхідно звернути увагу, як вбачається, на суворість покарання. Санкція ч. 1 ст. 119 нового КК є дещо завищеною у співставленні із санкцією ст. 98 КК 1960 р. Викликає сумніви доцільність призначення таких максимальних санкцій – 5 та 8 років позбавлення волі відповідно за ч.1 та 2 ст. 119 КК, що може призвести до переоцінки можливостей покарання в запобіганні необережним вбивствам. Зрозуміло, що такі санкції певною мірою обумовлені особливою тяжкістю наслідків у вигляді смерті

потерпілого (потерпілих), але при цьому не можна забувати, що наслідки не можуть бути єдиним критерієм визначення ступеня суспільної небезпеки необережних злочинів. Крім того, педагоги і психологи відзначають, що поведінка і ставлення до праці у багатьох з тих, хто засуджений на тривалі строки позбавлення волі, після 5 років відбуття покарання погіршується; виправно-виховний процес не може бути розрахований на такий тривалий час; тривалі строки позбавлення волі створюють відчуття безперспективності, а також призводять до розриву колишніх соціальних зв'язків, які у "необережних" злочинців, як правило, є позитивними, і тому це ускладнює ресоціалізацію засуджених. Зниження верхніх меж санкцій за вбивство через необережність є одним із шляхів удосконалення кримінального законодавства України в цій сфері. Виходячи з наведеного, виявляється доцільним карати за вбивство через необережність позбавленням волі на строк до трьох років, а за вбивство через необережність двох і більше осіб – від трьох до п'яти років.

Ізоляція засудженого від суспільства, правообмеження, пов'язані з режимом відбування покарання, що настають у зв'язку з цим, власне і визначають каральний вплив позбавлення волі. Прихильники позбавлення волі вважають, що цей вид покарання часто і широко застосовується, так як має певні позитивні риси. Позбавлення волі доцільне, на їхню думку, коли вчинено тяжкий злочин, коли необхідно ізолювати винного на тривалий строк від суспільства і позбавити останнє від вчинення нових злочинів, а також тоді, коли вчиняється менш тяжкий злочин, але особа винного вимагає тривалого карального впливу.

Виникає запитання: наскільки ці положення можуть бути застосовані до осіб, які вчинили вбивство через необережність? На нашу думку, у більшості випадків вони не є прийнятними. Здебільшого особи, які вчинили цей злочин, характеризуються правильним способом життя, наявністю корисних соціальних зв'язків, позитивними установками. Вважаємо, що цілі покарання у цьому випадку можуть бути досягнуті без застосування позбавлення волі. Проявом такого принципу призначення покарання, як гуманність варто вважати застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією засудженого від суспільства.

Покарання, не пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства, займають важливе місце в системі кримінально-правових заходів боротьби зі злочинністю. Слід погодитись з К.А. Камхадзе, що у разі, коли цілі покарання можуть бути досягнуті без ізоляції засудженого від суспільства, слід віддавати перевагу застосуванню порівняно м'якого покарання, що дозволяє ефективніше ресоціалізувати винного у необережному вбивстві [2]. Позбавлення волі слід призначати лише у виняткових випадках. Обмеження волі, виправні роботи, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – це ті основні заходи, що можуть бути використані в боротьбі з необережними вбивствами.

Недоліком чинного кримінального законодавства України є виключення виправних робіт із санкцій ст. 119 Кримінального кодексу.

Як уже зазначалось, вбивство з необережності згідно з КК 1960 р. каралось виправними роботами без позбавлення волі на строк від двох місяців

до двох років з обов'язковим відрахуванням від 5 до 20% заробітку засудженого у доход держави. У судовій практиці призначення виправних робіт без позбавлення волі за цей злочин займало значне місце, складаючи 25%.

Такі каральні елементи виправних робіт без позбавлення волі, як незарахування строку відбування виправних робіт у виробничий стаж, ненадання чергової відпустки, судимість роблять це покарання достатньо ефективним, забезпечують його превентивний і виховний вплив на засудженого. Проте виникали складнощі стосовно призначення цього виду покарання неповнолітнім особам, які навчаються. Крім того, у сучасних економічних умовах багато хто із засуджених осіб були безробітними, що змушувало суд застосовувати до них покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства. Складна соціально-економічна ситуація в нашій країні, безробіття та закриття багатьох підприємств призводили також до того, що особи, яким призначене покарання у виді виправних робіт без позбавлення волі, фактично не відбували його. Органи, що виконують покарання, в таких випадках не могли виконати вироки суду, оскільки не мають самостійних робочих місць.

Опитування суддів і співробітників органів, що виконують покарання, непов'язані з позбавленням волі, свідчить про те, що більшість із них вважають виправні роботи видом покарання, що вичерпав себе. Вихід з цього становища багато хто вбачає у вилученні виправних робіт із системи кримінальних покарань [3]. На нашу думку, виправні роботи мають право на існування серед інших видів покарання за необережне вбивство, а позиція законодавця, який у новому Кримінальному кодексі зберіг цей вид покарання, але й виключив його із санкції ст. 119 КК, є невиправданою, оскільки не дозволяє повністю використати профілактичний потенціал Кримінального кодексу України.

Також слід вказати, що виправні роботи поки що не здатні служити рівноцінною заміною позбавлення волі. У зв'язку з цим законодавець постійно звертається до інститутів звільнення від відбування покарання, удосконалюючи їх правову регламентацію і спонукуючи суди більш широко застосовувати їх на практиці. Так, суди користувались наданими їм повноваженнями щодо застосування умовного засудження (ст.45) в 21,5% випадків вчинення злочину, передбаченого ст. 98 КК 1960 р., та в 16% випадків застосовували відстрочку виконання вироку (ст.46).

На підставі викладеного можна зробити такий альтернативний висновок: або судова практика є невиправдано ліберальною, або закон є необґрунтовано суворим. Ми вважаємо, що кримінальне законодавство у цій сфері певною мірою не відповідає вимогам життя. Необхідно визнати, що при такому підході законодавця щодо караності необережних вбивств, інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням буде перетворюватися в реальне покарання. На це впливатимуть не тільки занадто суворі санкції ст. 119 КК України, а й виключення з числа покарань за необережне вбивство виправних робіт.

Оскільки судова практика є безпосереднім рецептором соціальної інформації та більш чутлива до потреб людини, було б правильно, щоб у проце-

сі призначення покарання за вбивство через необережність суди обирали шлях депеналізації.

Стосовно призначення додаткових покарань, зазначимо, що відповідно до ст. 55 нового Кримінального кодексу суд може призначати покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 1 до 3 років за вчинення вбивства через необережність, виходячи з характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину й особи винного. Це покарання дозволяє врахувати найважливіші параметри кримінологічної характеристики як власне злочину, так і особи винного, і тому має чітко виражений превентивний характер.

На жаль, суди рідко застосовують таке покарання – лише у 2% вчинення вбивства через необережність. Так, Павлоградський міський суд Дніпропетровської області призначив гр. Л. додаткове покарання у виді позбавлення права займатися лікарською діяльністю строком два роки за вчинення вбивства з необережності. При проведенні операції лікар-анестезіолог Л., знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, допустився явного передозування внутрішньовенних анестетиків, що сприяло пригніченню роботи серцево-судинного центру хворої, зниженню артеріального тиску з наступною зупинкою кровообігу [4]. Інший засуджений – гр. З. вироком того ж суду був позбавлений права на полювання строком три роки за вчинення вбивства з необережності однієї особи і заподіяння з необережності тілесних ушкоджень середньої тяжкості двом іншим особам [5].

Свого часу П.С. Дагель пропонував ввести до кримінального законодавства такі додаткові покарання, як позбавлення права володіти і користуватися певними джерелами підвищеної небезпеки, наприклад автомашиною або мисливською рушницею, і конфіскацію знарядь чи засобів, при необережному використанні яких настали тяжкі наслідки (зброї, автомашини, мотоцикла) [6]. Такі пропозиції видаються нам неприйнятними, оскільки в подібних випадках цілі загальної та спеціальної превенції можуть бути досягнуті іншим шляхом, наприклад, анулюванням дозволу на володіння зброєю на певний строк, позбавленням права керувати транспортними засобами.

Підбиваючи підсумок викладеному, доходимо таких висновків.

Тяжкість вбивства, вчиненого через необережність, знаходить висвітлення в санкціях ст. 119 КК 2001 р. ще не в тій мірі, як того вимагають об'єктивні умови суспільного розвитку. Покарання за вбивство через необережність повинно враховувати його відмінність від умисних злочинів проти життя. Проблема диференціації кримінальної відповідальності і призначення покарання за вбивство через необережність залишається актуальною і вимагає раціоналізації заходів кримінального впливу.

Покаранню за вбивство з необережності у більшій мірі, ніж за умисне вбивство, властива тенденція депеналізації (звільнення від відбування покарання, застосування санкцій, альтернативних позбавленню волі). Специфічним критерієм ефективності покарання за цей злочин є вироблення засудженими в період відбування ними покарання та їх ресоціалізації стійких ознак особи, що відображають її опірність ризикованим формам поведінки.

Внутрішнє протиріччя щодо суспільної небезпеки наслідків необережного вбивства й особи "необережних" злочинців не змінює сутності покарання як правового інституту. Відносно злочинної необережності також діють принципи невідворотності відповідальності, відповідності і справедливості покарання. Поряд з цим на рівні індивідуалізації покарання і визначення його конкретного виду можна говорити про недостатню забезпеченість принципів відповідності і справедливості при покаранні осіб, винних у необережних вбивствах. Видається необхідним перегляд убік зменшення на нормативному рівні строків позбавлення волі за ці злочини.

Ресоціалізація засуджених, які вчинили необережне вбивство, у порівнянні із засудженими за умисне вбивство є менш складною через меншу виявленість у перших антигромадської установки особи.

У процесі ресоціалізації повинен враховуватись такий типологічний показник "необережних" злочинців, як недостатня адаптованість до упорядкованих процесів життя, а, отже, метою при цьому має стати вироблення обережності й обачності. Формування цих ознак особи виходить за межі строків виконання покарання, особливо коли йдеться про позбавлення волі, тому основний акцент необхідно робити на постпенітенціарній адаптації суб'єктів.

Вирішення чинним кримінальним законодавством України питань покарання за вбивство через необережність не можна визнати оптимальним. На практиці суди обмежують застосування позбавлення волі за вчинення цього злочину і призначають покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства.

Таким чином, з урахуванням соціально-політичних, економічних, правових та інших змін, що відбулися в нашій країні, необхідно констатувати актуальність вдосконалення санкцій за злочин, передбачений ст. 119 Кримінального кодексу України.

Література:

1. Див.: Берниц А., Зыков В. Ответственность за неосторожное убийство // Социалистическая законность. – 1977. – № 4. – С. 60; Шонина В.В. Ответственность за неосторожные преступления, совершаемые в быту // Вестник Московского университета. – Серия 11: Право. – 1994. – № 2. – С. 84.
1. Камхадзе К.А. Индивидуализация наказания за неосторожные преступления. – Тбилиси: Мецниереба, 1990. – С. 73.
2. Дрьомін В. Соціальні та правові підстави застосування в Україні покарань, альтернативних позбавленню волі // Право України. – 2000. – № 6. – С. 31.
3. Архів Павлоградського міського суду Дніпропетровської області. Справа № 1-1139/95.
4. Архів Павлоградського міського суду Дніпропетровської області. Справа № 1-74/92.
5. Дагель П.С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 141.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ОГЛЯД СТАНУ ПРОБЛЕМИ

С.Р. Багіров,
старший викладач кафедри кримінального права
Гуманітарного університету "ЗІДМУ"
(м. Запоріжжя)

Одним із визнаних аксіоматичних положень науки кримінального права є встановлення того факту, що суспільно небезпечні наслідки, які настали в об'єктивній дійсності, знаходяться у причинному зв'язку з діяльністю обвинуваченої особи. Або, інакше кажучи, власне діяння обвинуваченого є причиною негативних змін, що настали в об'єкті кримінально-правової охорони. Таким чином, причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням особи і суспільно небезпечними наслідками, що настали, виступає невід'ємною об'єктивною умовою кримінальної відповідальності винної особи. Тому не дивно, що дослідженню причинного зв'язку в науці кримінального права приділяється особлива увага.

Враховуючи значну кількість публікацій, спеціально присвячених дослідженню проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві та тих, в яких вона розглядається поряд з іншими проблемами (наприклад, при аналізі об'єктивних ознак співучасті або при вивченні окремих груп злочинів), все ж **слід визнати, що наукові пошуки в означеній області є недостатніми для потреб правозастосовної діяльності**. Подібне твердження можна обґрунтувати стислим (наскільки це дозволить обсяг статті) ретроспективним аналізом генезиса проблеми причинного зв'язку в науці кримінального права, а також загальним оглядом сучасного стану досліджень з цієї проблеми.

Історично першими і достовірно відомими положеннями про означений причинний зв'язок є згадування про нього у працях юристів Стародавнього Риму. Багато висловлювань відомих римлян-юристів про причини суспільно небезпечних наслідків стали в наш час крилатими виразами, які відомі кожному сучасному юристу. Вони зустрічаються як у збірниках латинських юридичних афоризмів [1], так і в підручниках з кримінального права [2; 3; 4]. З'явившись у римському праві, питання про причинний зв'язок у кримінальному праві в середньовіччя не отримало суттєвого подальшого розвитку. Як зазначав Т.В. Церетелі, "дослідження проблеми причинного зв'язку набуває самостійного значення з виникненням і розвитком буржуазної науки кримінального права. Середньовічна доктрина цікавилась причинним зв'язком як ізольованим питанням, що виникає при обґрунтуванні відповідальності за вбивство і тілесне ушкодження. Дослідження поняття причинного зв'язку фактично було відсутнім" [5]. Якщо не враховувати перші спроби дослідити причинність у кримінальному праві римськими юристами, то в історичному аспекті найбільш значущими для дослідження цієї проблеми є, по-перше,

становлення російської дореволюційної і німецької кримінально-правової науки, і, по-друге, подальший розвиток означеного питання в радянській науці кримінального права. Перший етап припадає на другу половину XIX – початок XX ст.ст., другий починається з 30-х рр. XX ст., коли професор А.А. Піонтковський обґрунтував теорію необхідного спричинення.

Зупинитись детальніше на вивченні концепцій причинності, розроблених на першому етапі розвитку вчення про причинний зв'язок, у межах цієї статті видається неможливим. Так, наприклад, відомий дореволюційний російський криміналіст Н.Д. Сергеєвський виділяв 12 основних концепцій причинності (1836 – 1880 рр.), перераховуючи, крім того, низку другорядних точок зору [6]. У наш час найчастіше згадуються п'ять основних теорій причинності у кримінальному праві: 1) теорія еквівалентності; 2) теорія адекватного причинного зв'язку; 3) теорія нерівноцінності умов; 4) теорія "найближчої причини" англо-американського права; 5) теорія необхідного спричинення. Досить повну критику цих теорій викладено у праці Т.В. Церетелі "Причинний зв'язок у кримінальному праві" [5].

З огляду на поширеність теорії необхідного спричинення, зокрема серед більшості вітчизняних вчених-криміналістів, слід детальніше зупинитись на її позитивних і негативних сторонах.

Автор теорії необхідного спричинення проф. А.А. Піонтковський спочатку був прихильником теорії еквівалентності, більше відомої у нас під назвою теорії "conditio sine qua non" – необхідної умови. Сутність її полягає в таких положеннях.

Якщо теоретично виключити діяння обвинуваченого із причинного ланцюжка і з'ясувати, що у цьому випадку злочинний результат не настає, то діяння визнається причиною наслідків, що настали. Зазначена теорія має суттєві вади як у загальнофілософському розумінні, так і у разі застосування її на практиці. Так, якщо винний заподіює легке тілесне ушкодження потерпілому, через яке той не вирушає, наприклад, на відпочинок, а їде до лікаря і дорогою потрапляє в транспортну пригоду зі смертельним результатом, то діяння винного може бути визнане причиною результату (смерті потерпілого), оскільки було необхідною умовою його настання.

На недоліки теорії "conditio sine qua non" у свій час звернув увагу російський криміналіст Н.Д. Сергеєвський (1938 р.), вказавши на недостатність теорії для вирішення питання про кримінальну відповідальність обвинуваченої особи. А.А. Піонтковський робить спробу вирішити питання про причинний зв'язок за допомогою філософських категорій необхідності і випадковості. Ґрунтуючись на цих категоріях, нова теорія (в подальшому вона отримала назву "теорія необхідного спричинення (заподіяння)") надає значення ознаки складу злочину лише необхідному причинному зв'язку. Якщо між фактично вчиненим і тим або іншим наслідком мав місце випадковий причинний зв'язок, в таких діяннях, відповідно до цієї теорії, склад злочину був відсутній [7].

Варто зазначити, що серед радянських юристів не існувало єдиної думки щодо того, які наслідки можуть бути поставлені у вину особі, що вчинила

суспільно небезпечне діяння. Серед радянських криміналістів слід виділити дві групи вчених, які по-різному вирішували питання про причинний зв'язок у кримінальному праві. Першу групу вчених складають прихильники теорії необхідного спричинення А.А. Піонтковського. Погляди А.А. Піонтковського поділяли М.Д. Шаргородський, М.Д. Дурманов, Г.А. Крігер, Я.М. Брайнін, М.І. Ковальов і П.Т. Васьков і багато інших криміналістів. Ці вчені, вузько трактуючи причинний зв'язок як зв'язок лише необхідний, природно, вважають, що інкримінованими можуть бути тільки наслідки, котрі полягають в необхідному, закономірному зв'язку із вчиненим діянням [8]. Опонентами вчених, що входять до першої групи, є автори, які вважають, що юридично значущим може бути і необхідний, і випадковий причинний зв'язок. Прихильниками цієї позиції є В.М. Кудрявцев, Т.В. Церетелі, М.П. Карпушин і В.І. Курляндський, П.С. Дагель. Також до цієї групи криміналістів свого часу приєднався А.Н. Трайнін з концепцією "ступенів спричинення".

Ось що зазначає В.М. Кудрявцев стосовно теорії необхідного спричинення: "Таке штучне розділення в одній кримінальній справі випадковості і необхідності не тільки методологічно не вірно, але й практично неможливо. Не дивно, що прихильникам аналізованої теорії так і не вдалося запропонувати практично прийнятних критеріїв для розмежування причинно-необхідних і причинно-випадкових зв'язків" [9].

Подальший розвиток науки кримінального права дозволив зробити висновок, що позиція другої групи вчених знаходилася ближче до істини. З цього приводу цікаво навести цитату одного з останніх авторитетних російських видань, присвячених кримінальному праву: "Погрішностями адекватної теорії страждали й ті погляди вчених, які вважали причиною злочинних наслідків лише дії, що з необхідною закономірністю їх породжували. Випадкові причини такими не визнавались. Цю позицію обґрунтовано критикували" [4].

Бурхливий розвиток науки і техніки у другій половині XX ст., що суттєво вплинув на збільшення рівня необережної злочинності, дав поштовх кримінально-правовим дослідженням необережних злочинів, пов'язаних з порушенням правил безпеки у сфері використання техніки. Вивчивши особливості цих злочинів, деякі вчені-криміналісти дійшли висновку про випадковий характер наслідків порушень правил обережності. Так, І.П. Лановенко справедливо зазначає, що "травмування людей є, як правило, випадковим наслідком злочинного ставлення до вимог правил техніки безпеки та інших правил охорони праці, тому що воно може настати, але може й не настати, може бути легким, тяжким або смертельним" [10]. М.С. Грінберг відзначає, що "підтримання режиму громадської безпеки у сфері взаємодії людини і техніки пов'язане в основному і головним чином з дотриманням норм, розрахованих на запобігання випадковій шкоді" [11]. Відзначаючи випадковий характер наслідків як особливість причинного зв'язку в необережних злочинах, П.С. Дагель наводить цікавий приклад з судової практики. Гр. К. було визнано винним в халатності за те, що він, працюючи директором міжколгоспної ГЕС, своєчасно не прохо-

див переатестацію, не провадив регулярного огляду ліній електропередач, не перевіряв стан бандажів і заземлюючих приладів, не здійснював облік ремонтних робіт. Знаючи про непридатність електричних опор, не ставив перед керівництвом колгоспів питання про їх заміну і ремонт. В результаті під дією сильного вітру впало п'ять опор. Школяр Р., що проходив повз них, зазнав ураження струмом і отримав опіки тіла, що спричинило ампутацію лівої руки. Тобто, потерпілому були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження [12]. В цьому випадку порушення правил безпеки, "взяте само по собі, не тільки не створювало неминучості настання наслідків, але й не містило у собі внутрішньої необхідності їх настання" [12]. Далі П.С. Дагель робить висновок про неможливість застосування теорії необхідного спричинення до необережних злочинів.

Причинний зв'язок у кримінальному праві сам по собі є складною проблемою, труднощі дослідження якої суттєво збільшуються при розгляді причинного зв'язку в аспекті необережних злочинів. Ось що пише з цього приводу В.А. Нерсесян: "Прийнято вважати, що в необережних злочинах причинний зв'язок носить складний і опосередкований характер, і з цим загалом не можна не погодитись. Йдеться про множину різних "спричинюючих" факторів, що ускладнюють розвиток причинного зв'язку, через що він рідко носить прямий і однозначний характер. Такими факторами є, зокрема, різні виробничі процеси, приховані дефекти механізмів, сили природи, дії інших осіб. Цим обумовлено і складність судової практики з цієї категорії справ, від якої вимагається урахування всіх факторів, що опосередковано викликають, наприклад, один наслідок" [13].

На підставі викладеного можна зробити висновок про те, що встановлення причинного зв'язку в необережних злочинах являє собою одну з гострих і злободенних проблем сучасної науки кримінального права. Вирішення цієї проблеми суттєво підвищить якість розслідування і кваліфікації необережних злочинів. Як видається, час умоглядних побудов концепцій причинності в сучасних умовах уже минув. У XXI ст. пріоритетним напрямком дослідження причинного зв'язку слід визнати надання науково обґрунтованого, єдиного і загальновизнаного переліку ознак наявності причинного зв'язку між діянням особи і суспільно небезпечними наслідками, що настали. Практичним працівникам досудового слідства та суду необхідно надати надійне знаряддя у вигляді методики (або алгоритму) встановлення причинного зв'язку у кримінальній справі, можливо навіть нормативного характеру.

Огляд стану дослідження проблеми причинного зв'язку у кримінальному праві буде неповним, якщо не звернути увагу на таку закономірність. Багато хто з вчених-криміналістів, як вітчизняних, так і зарубіжних, відзначають ще один вид зв'язку між діянням і наслідками – обумовлення. Так, М.Й. Коржанський пише, що "в окремих випадках кримінальна відповідальність настає не за злочинне спричинення шкоди, а за злочинну обумовленість її, тобто за таку бездіяльність, яка була не причиною, а лише умовою настання суспільно небезпечної шкоди" [14]. А ось міркування авторів російського "Курсу кримінального права" (1999 р.): "У філософії таких (детермінаційних –

С.Б.) зв'язків нараховується понад тридцять. Для кримінального права мають значення два – причинний зв'язок (спричинення) і обумовлюючий зв'язок (обумовлення). В причинному зв'язку дія (бездіяльність) сама породжує, продукує, відтворює наслідки. При обумовленні одне явище лише створює можливість, яка реалізується через появу наслідків" [4].

Сучасна філософія чітко розрізняє причину й умову події або явища. Умова – це те, від чого залежить дещо інше (обумовлене), що робить можливим наявність предмета, стану, процесу, на відміну від причини, яка з необхідністю, неминучістю породжує будь-що [15]. Таким чином, якщо розглядати у філософському розумінні загибель хворого через відсутність своєчасної медичної допомоги, то причиною смерті хворого є саме захворювання, а відсутність допомоги – умова смерті, але не її причина.

У теорії кримінального права тривалий час існує думка про те, що "...наука кримінального права не створює ніякого особливого, "юридичного" поняття причинного зв'язку, що відрізняється від розуміння причинності в діалектичному матеріалізмі, вона тільки конкретизує його стосовно до тих подій і явищ, які вивчаються кримінальним правом" [9]. Проте у філософії під причинним зв'язком розуміється зв'язок генетичний, як дія активної речі, що переносить речовину, енергію або інформацію. У кримінальному ж праві під "причинним зв'язком" мається на увазі не тільки спричинення у вузькому розумінні, але й зв'язок обумовлюючий, як зв'язок, що полягає у невідверненні шкоди, оскільки у зазначеному випадку такий зв'язок є достатнім для кримінальної відповідальності. Тому кримінально-правове поняття причинного зв"язку дещо ширше за філософське, що дає підставу стверджувати про нетотожність цих понять. О.Е. Лейст справедливо зазначає, що "філософи наполегливо остерігають саме від механічного перенесення загальнофілософських понять і категорій у спеціальні науки без урахування специфіки об'єкта і предмета різних наук", тому правознавство не може використовувати їх у готовому вигляді [16].

У відзиві на докторську дисертацію В.Б. Малініна "Причинний зв'язок у кримінальному праві: питання теорії та практики" його офіційний опонент проф. Е.П. Побегайло серед недоліків дослідження зазначив таке: "Розділяючи позицію дисертанта про те, що в кримінальному праві повинно застосовуватись те ж поняття причинного зв'язку, що й у філософії, оскільки не існує особливого, відмінного від філософського, поняття причинності, ми в той же час вважаємо, що настав час говорити про **специфіку** причинного зв'язку в кримінальному праві" [17].

Із вищевикладеного можна зробити висновок, що сам термін "причинний зв'язок" використовується наукою кримінального права і правозастосовною практикою із суто операційною метою для позначення тих видів детермінаційного зв'язку, наявність яких є достатньою для обґрунтування об'єктивної підстави кримінальної відповідальності особи.

Література:

1. Латинские юридические изречения / Сост. Е.И. Темнов. – М.: Юристъ, 1996. – С. 96.
2. Кримінальне право України. Загальна частина. / За ред. П.С. Матишевського. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 139.
3. Коржанський М.Й. Уголовне право України. Загальна частина. – К.: Наукова думка, 1996.– С. 160.
4. Курс уголовного права. Общая часть. – М.: Норма, 1999. – Том 1. – С. 237; 245; 236.
5. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 72.
6. Гринберг М.С. Случайные (вероятностные) процессы и уголовное право // Сов. государство и право. – 1986. – № 1. – С. 129.
7. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 123.
8. Карпушин М.П., Курляндский В.И. Уголовная ответственность и состав преступления. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 41.
9. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 205; 185.
10. Лановенко И.П. Охрана трудовых прав. Теоретические проблемы развития уголовного законодательства УССР. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 251.
11. Гринберг М.С Преступления против общественной безопасности. – Свердловск, 1974. – С. 77.
12. Дагель П.С. Причинная связь в преступлениях, совершенных по неосторожности // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 34. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 34.
13. Нерсесян В.А. Неосторожная вина: проблемы и решения // Государство и право. – 2000. – № 4. – С. 67.
14. Коржанський М.Й. Уголовне право України. Загальна частина. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 163.
15. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 469.
16. Лейст О.Э. Понятие ответственности в теории права // Вестник МГУ. – Сер. 11. – Право. – 1994. – № 1. – С. 31-32.
17. Побегайло Э.Ф. Отзыв на диссертацию В.Б. Малинина "Причинная связь в уголовном праве: вопросы теории и практики" // Уголовное право. – 2000. – № 1. – С. 118.

НЕТРАДИЦІЙНІ ФОРМИ СЕРЕДНЬОГО ЗНАЧЕННЯ В КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В.Ю. Котляр,
заступник начальника
кафедри управління ОВС
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат фізико-математичних наук, доцент;

Ю.В. Котляр,
курсант психологічного факультету
Київського інституту внутрішніх справ

Головною метою держави є забезпечення правопорядку та законності, захист прав і свобод людини, державних та громадських організацій, комерційних структур через соціальний контроль за злочинністю та правопорушеннями. Статистика свідчить, що у всіх державах, незалежно від ступеня розвитку, показники злочинності мають в цілому тенденцію до зростання (з урахуванням деяких коливань та стабільності на певних проміжках часу) [1; 2]. Складною проблемою для молодих суспільств є також урахування латентної злочинності. З цього витікає, що аналіз впливу соціальних чинників на злочинність – першочергове завдання і найважливіша правова проблема суспільства, яка тісно пов'язана з правовою реформою, реорганізацією структури силових відомств, становленням України як суверенної держави та її входженням у світову спільноту.

Для вирішення цієї проблеми необхідним є залучення фахівців різного профілю: соціологів, кримінологів, психологів, інформатиків та статистиків з використанням перманентного суспільного моніторингу. Одне з центральних місць в дослідженнях займає обробка емпіричної інформації та побудова на її основі прогнозів, адже аналітичні висновки фахівцями робляться шляхом вдало підібраних статистичних показників. Але необхідно зауважити, що обґрунтування збільшення чи зниження рівня злочинності за допомогою будь-якого статистичного показника зіткнеться з деякими проблемами. По-перше, базою для визначення кількості злочинів (не пов'язаних з убивством) є кількість заяв потерпілих. Але, якщо через певні обставини люди стануть менше довіряти органам правосуддя і міліції, в деяких випадках перестануть повідомляти про злочини, жертвами яких вони стали, то статистика покаже зниження рівня злочинності, хоча це і не відповідає дійсності. По-друге, визначити кількість злочинів можна також за кількістю осіб, затриманих і заарештованих при скоєнні злочину. Тобто, якщо органи внутрішніх справ певного району будуть краще оснащені та зросте чисельність їх працівників, то відповідно збільшиться і кількість заарештованих злочинців, таким чином статистика покаже в цьому районі підвищення рівня злочинності. По-третє, покращення системи реєстрації заяв про скоєння злочинів також призведе до підвищення показників рівня

злочинності, але за цим буде стояти не реальне явище, а лише покращення роботи канцелярських служб; і останнє, показники рівня злочинності в значній мірі залежать і від самого визначення поняття "злочин". Наприклад, зберігання незначної кількості наркотичної сировини в деяких країнах вважається злочином. Якщо б закон змінився, і це порушення стало кваліфікуватись не як карне, а лише як проступок, то це привело б до зменшення кількості карних злочинів.

Суттєві проблеми також пов'язані з вибором і визначенням статистичних показників. Деякі з них, обчислені формально, не несуть в собі ніякого змісту, хоча і використовуються на практиці. Тому виникає необхідність, насамперед, побудувати класифікацію статистичних моделей, яка б адекватно відображала соціальні явища за наявної емпіричної та апріорної інформації. Потім, визначити систему показників, які б відповідали створеній класифікації. Подібна класифікація з набором характеристик – підґрунтя аналітичних висновків і прогнозів стосовно розвитку кримінально-правових та соціальних явищ в державі.

Будь-який показник, що використовується для оцінки складних соціально-економічних явищ є узагальнюючою характеристикою, що найчастіше вираховується за правилом середньої величини. Тип середньої величини визначається статистичною моделлю. Виділяють адитивну та мультиплікативну статистичні моделі (відповідно АСМ та МСМ). До АСМ відносяться моделі, в яких спостереження надані у вигляді абсолютних величин; в МСМ дані представлені у відповідності з рухомою чи нерухомою базою. АСМ відноситься до найпоширеніших моделей, МСМ розвинена значно менше. Теоретичні основи МСМ розроблені в працях [2-8], статистичні аспекти розрахунків у СМ надані в [9-12]. Сучасний погляд на вивчення явища полягає в тому, що обидві моделі (АСМ і МСМ) розглядаються паралельно та роблять узгоджені висновки. Початковий етап аналізу будь-якої статистичної моделі, що виконується за допомогою середніх величин, дає лише загальне уявлення про тенденції в розвитку явища. Інколи ним можна і обмежитись, а інколи він передує більш глибоким дослідженням (наприклад, побудові регресійних відношень). Цей аналіз не можна виконувати лише на підставі наявної емпіричної інформації. Необхідно також враховувати інформацію про суть процесів, що характеризують явище. Наведемо такі приклади:

Приклад 1. На початку року капітал фірми складав S_0 у. о., а наприкінці – S у. о. Маємо лише дві емпіричні точки. Для того, щоб оцінити прибуток фірми протягом, скажімо, кількох місяців наступного року, необхідно проаналізувати діяльність фірми. Капітал S може бути накопичений щонайменше двома шляхами: за принципом простого відсотка (коли кожний місяць він зростає переважно за рахунок зовнішніх надходжень); за принципом складного відсотка (коли прибутковість капіталу визначається його величиною). В першому випадку за 3 місяці нового року маємо такий прибуток: $\Delta Sa = 3(S - S_0)/12 = 0,25(S - S_0)$ у. о.; в іншому – $\Delta Sm = S\left(S/S_0\right)^{3/12} - S$.

Для порівняння маємо при $S=\alpha S_0$ $(\alpha>1)$: $\Delta Sm/\Delta Sa=4\alpha(\alpha^{1/4}-1)/(\alpha-1)$. Тобто, похибка в оцінці можливого прибутку при подвоєнні капіталу $(\alpha=2)$ становить $\Delta Sm/\Delta Sa\approx 1,52$ або 50 відсотків. Цей приклад показує, по-перше, що навіть для невеликої кількості точок спостережень прогнозування можливе, а по-друге, що для застосування того чи іншого типу середнього, крім кількісної оцінки ознак, необхідна якісна інформація щодо типу динамічних змін у явищі. Таким чином, якісний аналіз явища визначає вибір середньої величини та вибір статистичної моделі.

У теорії сьогодні має місце така класифікація середніх: середнє арифметичне $\bar{x}$, середнє геометричне $\tilde{x}$, середнє гармонічне $\hat{x}$ та похідні від них. Так, у попередньому прикладі нами використані середні арифметичне та геометричне. Досить повно вивчені їх властивості (наприклад, нерівність середніх: $\bar{x}\ge\tilde{x}\ge\hat{x}$). На практиці використання такої класифікації викликає певні труднощі.

Приклад 2. Маємо інвестиційний фонд, в якому задіяно n проектів по x_i у. о. в кожному, їх прибутковість складає відповідно y_i у. о. Обчислити середню прибутковість фірми на 1 у. о. вкладів згідно з вказаною класифікацією неможливо. Для цього використовують формулу *логічного середнього*, яка є узагальнюючою формою середнього арифметичного:

$$\bar{y}_x=\frac{обсяг_прибутків}{обсяг_інвестицій}=\frac{y_1+\ldots+y_n}{x_1+\ldots x_n}=\frac{\bar{y}}{\bar{x}} \qquad (1)$$

(у. о. приб./1од.вкладів).

Ця величина поіменована і узагальнено визначає абсолютний приріст деякої ознаки чи властивості Y при зміні чинника X на одну одиницю його виміру. Важливо відмітити, що формула логічного середнього не доводиться, а застосовується як визначення. Цей тип середнього формально перейшов із фізики в усі інші області науки (пам'ятаємо зі школи: швидкість дорівнює відношенню загального шляху до витраченого часу). Виникає запитання: чому для обчислення вказаного показника використовують формулу (1), а не, скажімо, середнє арифметичне для коефіцієнтів прибутковості по кожному проекту чи, навіть, середнє гармонічне. Виявляється, що вираз (1) – оптимальне значення середнього в певному розумінні. А саме: при $\bar{y}_x$ досягається мінімальне значення функціонала квадратових відхилень

$$\Psi(a)=\sum_{k=1}^{n}x_k\left(\frac{y_k}{x_k}-a\right)^2 \qquad (2)$$

за умов $\forall x_k\ne 0$, $\bar{x}>0$, $n>1$. Де, більш загально, x_k, y_k $(k=\overline{1,n})$ – результати обстежень ознак X та Y. Дійсно, прирівнюючи до нуля похідну від Ψ, отримуємо $\Psi'(a)=-2\sum_{k=1}^{n}x_k\left(\frac{y_k}{x_k}-a\right)=0$; і далі $\sum_{k=1}^{n}(y_k-ax_k)=0$;

звідки $a=\sum_k y_k\Big/\sum_m x_m=\bar{y}_x$. Оскільки за визначених умов $\Psi''(a)=2\sum_k x_k=2n\bar{x}>0$, то $\min\Psi(a)=\Psi(\bar{y}_x)$. Таким чином, ми довели, що $\bar{y}_x$ – найкраща з можливих оцінок (за методом найменших квадратів). Крім того, як дисперсію ознаки Y відносно X можна прийняти нормоване значення функціонала $\Psi(\bar{y}_x)$

$$D_x(Y)=\frac{1}{\sum_{j=1}^{n}x_j}\sum_{k=1}^{n}x_k\left(\frac{y_k}{x_k}-\frac{\bar{y}}{\bar{x}}\right)^2=\frac{1}{n\bar{x}}\sum_{k=1}^{n}\left(\frac{y_k^2}{x_k}\right)-\left(\frac{\bar{y}}{\bar{x}}\right)^2. \qquad (3)$$

Суттєвим питанням, що виникає при обчисленні середніх, є визначення ступеня зв'язку використаних сукупностей. Наприклад, сенс у середньому, що визначалось за двома незалежними вибірками, очевидно, відсутній.

Приклад 3. Коефіцієнт злочинності (КЗ) обчислюється за двома сукупностями: кількістю зареєстрованих злочинів в регіоні (ЗЗ) та населенням регіону (НР) за формулою:

$$КЗ=\frac{ЗЗ}{НР}*10000\,(\text{зл. на 10 тис. нас.}). \qquad (4)$$

Використовуючи відношення (4), припускаємо, що ці дві сукупності певною мірою зв'язані (можливо, пропорційно) за принципом: більше населення – більше злочинів, інакше відношення (4) втрачає зміст. Це припущення можна підтвердити, визначаючи взаємозв'язок ознак за ступенем лінійної кореляції (Пірсона чи рангової Спірмена); рідше використовують нелінійні форми кореляцій Фехнера чи рангової Кендала. Відшукуючи середнє, дисперсію та середньо-квадратове відхилення, за формулою (3), а також варіацію при нерівномірних інтервалах спостережень, можна оцінити не тільки кількісне значення показника злочинності, повертаючись до нашого прикладу (4), але і якісний характер криміногенної ситуації в регіоні (в тому числі рівень латентної злочинності). Так, наприклад, коефіцієнт злочинності (4) у двох містах **А** і **Б** може виявитися приблизно рівним (додаток 1): $K_A=26,34$; $K_Б=26,27$. Тож, здається, що криміногенна ситуація в цих містах подібна. Але проведемо більш детальний аналіз. Припустимо, що в місті **А** чотири райони, а в **Б** – 5 із населенням та зареєстрованими злочинами відповідно значенням векторів $b,b1,c,c1$. Середньо-квадратове відхилення обчислюється у додатку 1 і дорівнює $\sigma_A=25,6$; $\sigma_Б=34,3$, тобто суттєво $\sigma_A<\sigma_Б$. Коефіцієнт варіації злочинності (КВЗ) має вигляд $V_A=97,3\%$; $V_Б=130,6\%$ і обчислюється за формулами:

$$V_A=100\frac{\sigma_A}{K_A};\ V_Б=100\frac{\sigma_Б}{K_Б}. \qquad (5)$$

Логічно припустити: чим менше значення КВЗ, тим вища якість роботи правоохоронних органів та стабільніша криміногенна ситуація у відповідному регіоні (велика варіація по районах може пояснюватися з одного боку підвищеним рівнем злочинн ості, з іншого – значною її латентністю). Таким чином, ситуація в місті **А** суттєво відрізняється в кращій бік у порівнянні з містом **Б**.

Підсумовуючи, підкреслимо, що логічне середнє (1) не завжди має інформаційний зміст, що відповідає суті задачі; одного логічного середнього для ґрунтовних висновків недостатньо, необхідно також обчислення чинникової дисперсії (3) та на її основі стандартного відхилення з коефіцієнтом варіації. Для подальших міркувань розглянемо більш детально форми спостережень. Припустимо, що вивчається деяка ознака Y і наявні n спостережень над нею із значеннями y_i, $i=\overline{1,n}$. Спостереження y_i будемо називати *інтегральними,* якщо вони відображають повний рівень, що досягла ознака під час i-го спостереження. Спостереження y_i будемо називати диференційованими, якщо вони відображають лише локальні зміни ознаки, що приходяться на кожне спостереження. Інтегральне спостереження може бути абсолютним чи відносним. При відносному (інтегральному) спостереженні фіксується повна зміна значення ознаки навколо деякого базового (в статистиці це називається *нерухома база*). Диференційовані спостереження також бувають абсолютними чи відносними. При відносному (диференційованому) спостереженні фіксується зміна ознаки за період поточного спостереження навколо передостаннього (що називається *рухома база*). Диференційовані та інтегральні спостереження в абсолютних величинах утворюють адитивну статистичну модель (*АСМ*). Відповідно будемо їх позначати через *АСМ-Д* та *АСМ-І*. Аналогічно, будується мультиплікативна статистична модель (*МСМ*) по диференційованим та інтегральним спостереженням у відносних величинах (відповідно: *МСМ-Д* та *МСМ-І*). Така модельна класифікація досить умовна, оскільки існує проста система перетворення будь-якого типу спостереження в будь-який інший. Але ж змістовне навантаження узагальнюючих характеристик значно відрізняється. Вважатимемо далі, що досліджується цільова ознака Y за допомогою деякої групи чинникових ознак $X,...,Z$. Спостереження за цими ознаками можуть бути визначені у межах будь-якої з 4-х моделей: *АСМ-Д, АСМ-І, МСМ-Д, МСМ-І*. Так у прикл.1 ознака Y – це загальний капітал фірми (модель *АСМ-І*), ознака X – час (модель *АСМ-Д*); у прикл.2 ознака Y – прибутковість проектів фонду (модель *АСМ-Д*), X – об'єм інвестицій (модель *АСМ-Д*); у прикл.3 Y – кількість зареєстрованих злочинів (модель *АСМ-Д*), X – відповідна кількість населення регіону (модель *АСМ-Д*). Для зручності вираз типу $Y \Rightarrow АСМ-Д$ позначає, що організація спостережень за ознакою Y відповідає моделі $АСМ-Д$. Логічне середнє за кожною з розглянутих моделей вираховується таким чином

$$\overline{y}_x = \frac{y_1+...+y_n}{x_1+...x_n} = \frac{\overline{y}}{\overline{x}}, \text{ якщо } Y,X \Rightarrow АСМ-Д. \quad (6)$$

$$\overline{y}_x = \frac{y_n - y_0}{x_n - x_0}, \text{ якщо } Y,X \Rightarrow АСМ-І. \quad (7)$$

$$\overline{y}_x = \frac{y_0\left(y_1 + y_1y_2 + ... + y_1y_2...y_n\right)}{x_0\left(x_1 + x_1x_2 + ... + x_1x_2...x_n\right)}, \text{ якщо } Y,X \Rightarrow МСМ-Д. \quad (8)$$

$$\overline{y}_x = \frac{y_0y_1 + y_0y_2 + ... + y_0y_n}{x_0x_1 + x_0x_2 + ... + x_0x_n} = \frac{y_0}{x_0} * \frac{\overline{y}}{\overline{x}}, \text{ якщо } Y,X \Rightarrow МСМ-І. \quad (9)$$

Зрозуміло також, що Y,X можуть належати різним типам моделей. При цьому формули (6-9) коректуються відповідним чином. Відмітимо також, що назва *логічне середнє* не дуже вдала (тоді інші типи середніх, про які мова піде нижче, вже не логічні?). Більш доцільна назва *абсолютне середнє*. Наступне середнє є узагальнюючою формою середнього геометричного:

$$\tilde{y}_x = \left(\frac{y_n}{y_0}\right)^{1/(x_n-x_0)}, \text{ якщо } Y,X \Rightarrow АСМ-І. \quad (10)$$

$$\tilde{y}_x = \left(\frac{y_0+y_1+...+y_n}{y_0}\right)^{1/(x_1+...+x_n)} = \left(1+\frac{n\overline{y}}{y_0}\right)^{1/n\overline{x}}, \text{ якщо} \quad (11)$$

$Y,X \Rightarrow АСМ-Д$.

$$\tilde{y}_x = \left(\prod_{k=1}^{n} y_k\right)^{1/\sum x_i} = \left(\tilde{y}\right)^{1/\overline{x}}, \text{ якщо} \quad (12)$$

$Y \Rightarrow МСМ-Д,\ X \Rightarrow АСМ-Д$.

$$\tilde{y}_x = \left(y_n\right)^{1/x_0\sum x_i}, \text{ якщо } Y,X \Rightarrow МСМ-І. \quad (13)$$

В умовах (12), коли ознака X вироджена (тобто $x_k \equiv 1$), маємо класичне середнє геометричне для ознаки Y: $\tilde{y} = \sqrt[n]{y_1y_2...y_n}$. Середні (10-13) можна позначати відповідно до [9-10] як середній темп росту або динамічне середнє. Можливо найбільш характерна назва *відносне середнє*, оскільки воно мінімізує функціонал квадратових відносних відхилень. А саме: розглянемо наступний вираз, позначаючи для будь-якого $a>0$: $a^{\{2\}} = \exp\left(\ln^2 a\right)$

$$\Phi(\theta) = \prod_{k=1}^{n}\left[\left(y_k/\theta^{x_k}\right)^{\{2\}}\right]^{1/x_k} = \prod_{k=1}^{n}\left[\left(\frac{y_k^{1/x_k}}{\theta}\right)^{\{2\}}\right]^{x_k}. \quad (14)$$

Твердження. Нехай $Y \Rightarrow МСМ-Д$, $X \Rightarrow АСМ-Д$. Якщо виконуються умови: $\forall k=\overline{1,n}$: $y_k>0$, $x_k\neq 0$, $\bar{x}>0$, $n>1$, то при $\theta_*=(\tilde{y})^{1/\bar{x}}=\tilde{y}_x$ досягається мінімум функціонала (14).

Доведення. Позначимо $\Delta(\theta)=\sum_k \ln y_k - n\bar{x}\ln\theta = n(\ln\tilde{y}-\bar{x}\ln\theta)$. Тоді

$$\frac{\partial}{\partial\theta}\ln\Phi(\theta)=\frac{\partial}{\partial\theta}\sum_{k=1}^{n}\frac{1}{x_k}\left[\ln\left(y_k/\theta^{x_k}\right)\right]^2=-2\sum_{k=1}^{n}\frac{1}{x_k}\left[\ln(y_k)-x_k\ln\theta\right]x_k=-2\Delta(\theta)$$

Звідки, вирішуючи рівняння $\frac{\partial}{\partial\theta}\ln\Phi(\theta)=0$, отримуємо його корінь $\theta_*=(y_1y_2\ldots y_n)^{1/(x_1+x_2+\ldots x_n)}$. Визначимо значення другої похідної від Φ в точці θ_*: $\Phi''(\theta)=\left[-\frac{2}{\theta}\Phi(\theta)\Delta(\theta)\right]'=\Phi(\theta)\frac{4}{\theta^2}\Delta^2(\theta)-2\Phi(\theta)\Delta'(\theta)$. Маючи на увазі, що $\Delta(\theta_*)=0$, отримуємо $\Phi''(\theta_*)=2n\bar{x}\Phi(\theta_*)/\theta_*^{\,2}>0$ за умови $\bar{x}>0$. Таким чином, в точці $\theta=\theta_*$ досягається мінімум функціонала $\Phi:\min\Phi(\theta)=\Phi(\theta_*)$, тобто $\tilde{y}_x$ – найкраща з можливих відносних оцінок (за методом найменших квадратів). В якості дисперсії R (її називають релятивістською) та стандартного відносного відхилення ρ ознаки Y відносно X можна прийняти нормовані значення функціонала $\Phi(\tilde{y}_x)$

$$R_x(Y)=\Phi(\tilde{y}_x)^{1/\sum x_i}=\prod_{k=1}^{n}\left(y_k^{\{2\}}\right)^{1/n\bar{x}x_k}\Big/\left(\tilde{y}_x\right)^{\{2\}},\quad \rho=R_x(Y)^{\{1/2\}}. \qquad (15)$$

Припустимо, що Y – рівень злочинності за моделлю $МСМ-Д$: (1.3; 2.8; 1.2), а X – час спостережень (в місяцях) за $АСМ-Д$: (4; 6; 2), тоді середнє $\tilde{y}_x=(1.3*2.8*1.2)^{1/(4+6+2)}\approx 1.131^{1/міс}$ показує, що протягом року рівень злочинності змінювався щомісяця на 13,1 %. Стандартне відносне відхилення ρ (за формулою (15)) дорівнює 1,07 і показує межі коливання росту злочинності від 1,131*1,07=1,21 до 1,131/1,07=1,057, тобто від 5,7% до 21% щомісяця.

Таким чином, ми виявили, що класичний підхід до оцінки впливу соціальних чинників на злочинність може призвести до викривлення і невірної інтерпретації суті явища, що підтверджують також імітаційні моделі в середовищі MathCad. Побудована класифікація моделей разом із введеними статистичними показниками покриває досить широке коло практичних задач правової та соціальної статистики. Для оцінки рівня латентної злочинності вперше запропоновано метод обчислення коефіцієнта варіації для коефіцієнта злочинності (у протилежність традиційному шляхові – вибірковому опитуванні). Для аналізу впливу соціальних чинників на злочинність вказані нетрадиційні форми середніх, стандартних відхилень, коефіцієнтів кореляції та варіації, які досі не використовувалися. Наведені міркування і отримані розрахунки узгоджуються також з інтуїтивними уявленнями та історичним досвідом. Вони обґрунтовують доцільність використання нового математичного інструментарію, що комплексно характеризує злочинність. Це дає можливість більш адекватно і компетентно робити практичні висновки щодо прогнозування злочинності.

Література:

1. Фролова О.Г. Злочинність і система кримінальних покарань. Навч. посіб. – К.: АртЕк, 1997.
2. Даньшын И.Н. Преступность: понятия и общая характеристика, причины и условия. – К., 1998.
3. Золотарев В.М. Общая теория перемножения независимых случайных величин // ДАН СССР. – 1962. – Т.142. – №4. – С.788-791.
4. Бакштис А. Сходимость к логарифмическим законам распределения // Лит. матем. сб. – 1972. – Т.XII. – Вип.1. – С.23-29.
5. Бакштис А. Сходимость к логарифмически нормальному закону // Лит. матем. сб. – 1972. – Т.XII. – Вип.2. – С.17-27.
6. Григоревский Н.В. Идеальные метрики и произведения независимых случайных величин// Сб.: Проблемы устойчивости стохастических моделей. – М.: ВНИИСИ, 1980. – С.18-32.
7. Абрамов В.А. Устойчивость разложений в М-схеме // Теория вероятностей и ее применения. – 1986. – Т.31. – Вип.1. – С.132-134.
8. Абрамов В.А. Предельные теоремы в мультипликативной схеме // Теория вероятностей и ее применения. – 1986. – Т.31. – Вип.4. – С.717-729.
9. Kotlyar V.Yu., Antonov A.V. Statistical analysis in the multiplicate schemes //The 3 Ukr. – Scan. conf. in prob. theory and math. stat. – Kiev, 1999. – P. 68.
10. Котляр В.Ю., Антонов А. В. Статистический анализ мультипликативных схем: основные распределения // Кибернетика и системный анализ. – 2000. – №5. – С. 84-96.
11. Котляр В.Ю., Антонов А.В. Статистический анализ мультипликативных схем в экономике //Проблемы управления и информатики. – 2001. – №4. – С. 122-132.
12. Котляр В.Ю., Котляр Ю.В. Сучасні напрямки математичного аналізу показників злочинності // Проблеми пенітенціарної теорії та практики. – 2001. – №6. – С.65-74.

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ У СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ОХОРОНИ ПРАЦІ З УЧАСТЮ СПЕЦІАЛІСТІВ

В.В. Ціркаль,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

Аварії і нещасні випадки відбуваються у більшості випадків під час роботи значної кількості людей. Для них характерна швидкоплинність зміни обстановки на місці події, а також нестійкість слідів. Тому огляд місця події при розслідуванні злочинних порушень правил охорони праці (Х ст.271 КК України) є однією з найскладніших слідчих дій, її проведення визначається рядом особливостей, що залежать від характеру події і виробничої обстановки, в якій вона сталася.

Динамізм розвитку нещасного випадку, поведінка в екстремальних умовах самого потерпілого і тих, хто працює поряд, часто призводять до зміни обстановки, що ускладнює виявлення слідів, які виникли безпосередньо у процесі його розвитку, та їх зв'язку з діями конкретних осіб.

Однією з передумов успішного проведення огляду місця події у справах означеної категорії є попередня підготовка до нього слідчого. Одержавши повідомлення про нещасний випадок відразу або незабаром після події, слідчий повинен зв'язатись з адміністрацією підприємства, де вона мала місце, і уточнити що, де й коли сталося; чи прибув технічний інспектор профспілки; дати вказівку про надання допомоги потерпілим, збереження обстановки і слідів на місці події. Потім слідчий терміново виїжджає на місце події для проведення огляду. Особливість огляду в такій ситуації полягає в тому, що проведення його слідчим, як правило, збігається у часі зі спеціальним (відомчим) розслідуванням. Коли ж повідомлення про нещасний випадок надійшло через деякий час, слідчому необхідно з'ясувати, де знаходиться потерпілий та у якому стані; уточнити незрозумілі деталі обстановки місця події, визначити коло учасників його огляду.

Значну увагу має бути приділено підготовці й перевірці укомплектованості слідчої валізи (валізи прокурора-криміналіста), стану наявних у ній науково-технічних засобів (фото- і кінотехніки, освітлювачів, спецодягу тощо). Виходячи з характеру конкретної події, у слідчого може виникнути потреба у застосуванні, крім традиційних криміналістичних засобів, спеціальних приладів та інструментів для визначення рівня виробничих шумів, вимірювання температури навколишнього середовища та ступеня його вологості, засобів для відбирання необхідних проб повітря, газів, зразків речовин та ін. Добір потрібних приладів та інструментів, перевірку їх комплектності та справності слідчий може доручити відповідному спеціалісту.

Важливою умовою забезпечення повноти і об'єктивності огляду місця події є ретельний добір його учасників. До огляду місця події, крім понятих, технічного інспектора профспілки і представників адміністрації, судово-медичного експерта чи лікаря (участь останніх є обов'язковою при зовнішньому огляді трупа на місці події) можуть бути залучені і інші спеціалісти: інженер з техніки безпеки, інженер-механік, хімік, дозиметрист, інженер-будівельник, викладачі охорони праці й інженерних дисциплін у вузах, технікумах, працівники інженерних служб аналогічних підприємств, спеціаліст, який має знання й навички, необхідні для застосування засобів і методів криміналістичної техніки та ін. У кожному конкретному випадку необхідний профіль спеціальних знань зумовлюється характером події і особливостями об'єктів, що підлягають огляду. Очевидно, що недоцільно запрошувати понятими керівників підприємств або його структурних підрозділів, головних спеціалістів та інших осіб, відповідальних за техніку безпеки, оскільки не виключена їх необ'єктивність та зацікавленість в результатах справи. Проте слідчі враховують це не завжди.

Неоднаковість і нестабільність обстановки місця події, різноманітний характер об'єктів, що вивчаються слідчим у ході його огляду, а також складність завдань, які доводиться вирішувати слідчому у зв'язку з виявленням слідів злочину та інших речових доказів, несталість цих слідів (які можуть змінитися, змішатися, розчинитися або взагалі зникнути – розсіятися, випаруватися) зумовлює необхідність використання спеціальних знань і залучення до участі в огляді відповідних спеціалістів. При розслідуванні порушень правил охорони праці участь спеціалістів певного профілю є одним з важливих, а в ряді випадків – обов'язковим тактичним правилом огляду місця події.

У той же час проведене нами узагальнення слідчої практики свідчить про те, що знання спеціалістів використовуються не досить ефективно. Так, з 200 вивчених кримінальних справ про порушення правил охорони праці (в тому числі 140 – на промислових підприємствах, 60 – у сільському господарстві), розслідуваних слідчими прокуратури, тільки у 28% випадків огляд місця події проводився за участю технічних інспекторів галузевих профспілок і у 12 % – інженерів з техніки безпеки, технологів, механіків тощо. При групових нещасних випадках, а також зі смертельними та іншими тяжкими наслідками у огляді обов'язково має брати участь судовий медичний експерт. Проте вони брали участь тільки у 60% із 120 вивчених справ, ще в 20% – лікарі лікувальних закладів. У 12 % справ огляд проводився слідчим без участі тих і інших, а у 8% – не проводився взагалі. У 45% справ у огляді місця події нарівні з лікарями, як спеціалісти, брали участь експерти-криміналісти установ судової експертизи та експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ.

Як показало узагальнення практики, слідчі відчувають труднощі у виборі спеціалістів при огляді місця нещасного випадку на виробництві. Зокрема, через відсутність відповідних рекомендацій у криміналістичній та іншій спеціальній літературі, присвяченій розслідуванню злочинів певного виду. Вище зазначалося, що в 40% випадків у огляді місця події брали участь, як спеціалісти, технічні

інспектори галузевої профспілки, які поводи спеціальне розслідування певного нещасного випадку, або інженери з техні безпеки даного підприємства, але з іншої дільниці, цеху. Як зазначалося вищеалучення до огляду таких спеціалістів є недоцільним, оскільки не виключена необ'єктивність та зацікавленість в результатах розслідування. Краще це будутінженери з техніки безпеки споріднених підприємств або технічні інспектори,гужбові функції яких не пов'язані з підприємством, де стався нещасний випадок.

Слід зазначити, що нерідко слідчий неюже вирішити питання про вибір відповідного спеціаліста на підставі самоглище повідомлення про подію. В такому разі він робить це, прибувши на міе події. Тут він повинен з'ясувати, що саме сталося і за яких обставин; вжитиходів стосовно надання допомоги потерпілому (потерпілим), якщо це необхід; опитати працівників міліції (коли вони прибули раніше) про те, які зміни і чу сталися в обстановці; перевірити чи виконано вказівки щодо охорони місця ції, а при необхідності – організувати її та вжити заходів щодо захисту слідів і меріальних об'єктів від пошкоджень.

Слідчі часто зустрічаються з певними удноща ми і безпосередньо під час огляду місця події. Вони зумовлені, як прало, незнанням характеру виробничої діяльності, під час якої стався нещасний ипадок. Наприклад, у справах про порушення правил безпеки проведення ничих і будівельних робіт умови огляду можуть бути надто незвичайними: це події може знаходитися глибоко під землею, на висотних конструкціях, ередині ємкості; воно може являти собою накопичення різних предметів, метавих і дерев'яних конструкцій (коли стався вибух, катастрофа, обвал поро, затоплення). В таких ситуаціях участь спеціаліста у підготовці огляду має важливе психологічне значення – вона мобілізує увагу слідчого, сприяє йогшвидкій адаптації у незвичайних умовах, викликає впевненість у правильної своїх дій під час огляду.

Опитавши потерпілого та очевидців ю обставини нещасного випадку та одержавши від службових осіб підприства інформацію про характер і основні особливості виробництва, слідчипочинає огляд місця події. Перш за все, необхідно визначити межі огляду.Іри цьому практично завжди виникають труднощі, оскільки кожного раздоводиться оглядати нові найрізноманітніші об'єкти, про технічний стан експлуатацію яких слідчий здебільшого не має належного уявлення.

На промислових підприємствах огляд підлягають територія місця події, агрегати, механізми, верстати, машин, інше обладнання, при використанні яких стався нещасний випадок; конрольні та вимірювальні прилади; трубопроводи, інші системи, пов'язані з жерелом травм; інструменти, засоби індивідуального захисту, якими корстувався потерпілий; матеріали, а також готові вироби (з метою з'ясувані їх особливостей, відповідності вимогам правил техніки безпеки); сліди ції; труп тощо.

У системі Держагропрому об'єктами сяду можуть бути: різні сільськогосподарські машини, їх вузли та агрегат; обладнання ремонтних майстерень, підйомники та навантажувачі; території сільськогосподарських дворів, тваринницькі ферми, комори, ділянки полів, токи, цехи приготування кормів.

Враховуючи різноманітність обстановки і об'єктів на місті події, слідчому, як правило, необхідно залучати до огляду спеціаліста в галузі безпечної експлуатації машин, механізмів, приладів, інженера з техніки безпеки, електрика, інженера-механіка, судово-медичного експерта та інших, які допоможуть визначити межі й оптимальну послідовність огляду, необхідні для пошуку слідів науково-технічні засоби, кваліфіковано розібратись в обстановці місця події, взаємозв'язку елементів цієї обстановки, виключити ті об'єкти й деталі, які не мають відношення до розслідування події, провести необхідні вимірювання, вилучити важливі для подальшого розслідування вузли й деталі, захисні засоби, а також вкажуть на можливі джерела небезпеки для учасників огляду та способи їх нейтралізації. Нехтування допомогою спеціаліста негативно позначається на результатах огляду.

Результати огляду вузлів і механізмів, приладів і устаткування робочих місць заносяться до протоколу огляду місця події. Тут мають бути зафіксовані: найменування і визначення машин, механізмів, верстатів, їх загальний стан; допущені порушення технічних норм експлуатації та встановлених правилами техніки безпеки режимів роботи окремих вузлів і механізмів, контрольно-вимірювальних приладів і запобіжних пристроїв, їх справність та показання; несправність вузлів; поломки й заміни деталей, що впливають на режим роботи й техніку безпеки (нестандартність, некомплектність, знос тощо), а також виявлені й вилучені сліди, які виникли в момент події. Описання результатів огляду часто пов'язане із вживанням спеціальних технічних термінів (башмак, клапан – турбіна, хрестовина, шнек та ін.), які необхідно роз'яснювати в протоколі огляду.

Істотну допомогу в цьому, як і взагалі у правильній фіксації обстановки місця події, слідчому може надати спеціаліст.

Проведене дослідження дозволило виявити чимало упущень, невмілих, професіонально неграмотних дій при використанні спеціальних знань, допущених як працівниками слідчих органів, так і спеціалістами. Ці недоліки, як правило, призводили до серйозних ускладнень в розслідуванні. Це, насамперед, упущення при визначенні слідчим меж огляду, внаслідок чого деякі об'єкти і сліди оглядаються поверхнево, а інші не оглядаються зовсім. Неодинокими є випадки, коли при групових нещасних, а також зі смертельними та іншими тяжкими наслідками випадках слідчі із запізненням (від кількох днів до трьох місяців) виїжджають на місце події, а часом і взагалі цього не роблять, задовольняючись протоколом огляду місця події, укладеним технічним інспектором профспілки при проведенні спеціального розслідування. У ряді випадків протоколи огляду складаються схематично, неповно і логічно непослідовно, у них робляться неконкретні записи, нечітко визначається місце знаходження трупа, предметів, вузлів, агрегатів, слідів.

Виявлено чимало випадків відсутності логічного зв'язку між діями слідчого і спеціаліста при огляді місця події і трупа. Наприклад, фотографування різно-

манітних об'єктів огляду, без постановки конкретних завдань і необхідного контролю слідчого, призводило до того, що протокол огляду і фототаблиці не узгоджувалися між собою. Фотознімки не тільки не пояснюють і не доповнюють протокол, як це передбачено законом, а нерідко, навпаки, ускладнюють його використання в цілях доказування. Вони, як правило, неконтрастні, не розкривають зміст того, що трапилось, а являють собою набір відображень, які не пов'язані ні між собою, ні з протоколом. Спостерігаються також прямі суперечності або невідповідність між знімками і протоколом. У приміщенні, де стався нещасний випадок, часто не проводиться орієнтуюча фотозйомка, зовсім не застосовується дуже цінна в цих випадках хрестоподібна зйомка оглядового характеру, а також зустрічна і зверху. Вкрай непрофесійно фотографуються трупи, особливо окремі предмети і сліди на них – з великих відстаней, без масштабної лінійки, в ракурсах, які не дозволяють зафіксувати ідентифікаційні ознаки, що позбавляє слідчого і суд можливості використати фотознімки як похідні речові докази. У більшості випадків всі тактико-технічні дані проведеної фотозйомки не заносяться до заключної частини протоколу огляду.

Такі недоліки у спільній роботі слідчого і спеціалістів часто позбавляють правоохоронні органи важливого доказового матеріалу.

Огляд місця події, як правило, проводиться у виробничих умовах і пов'язаний не тільки з вивченням характерних слідів і наслідків нещасного випадку, а й з'ясуванням багатьох інших питань: технології окремих процесів, особливостей експлуатації та обслуговування машин, агрегатів і іншого обладнання, організації додержання правил безпеки, причин виникнення несправностей, змін у обстановці місця події та ін.

До того ж обстановка місця події іноді навмисне змінюється працівниками підприємства, які мають відношення до нещасного випадку. Крім того, нещасні випадки на виробництві розслідуються у відомчому порядку, часто до того, як прибуде слідчий. Вивчаючи обстановку місця події та сліди, учасники комісії також змінюють її початковий стан. Нарешті, умови роботи підприємства, як правило, вимагають швидкої ліквідації наслідків події і продовження виробничого процесу. Все це зумовлює невідкладність і оперативність проведення огляду і неможливість замінити його іншими діями.

Аналіз матеріалів слідчої практики свідчить про те, що місце події оглядається не завжди. Слідчі обмежуються відомостями про обстановку місця події, які викладені в актах спеціального розслідування і висновку технічного інспектора. А це призводило до того, що слідчим було складно з'ясовувати несправності машин, механізмів, дефекти технологічного режиму виробничих процесів та ін. Як причину непроведення огляду слідчі називали несвоєчасність повідомлення про нещасні випадки і те, що на початок розслідування обстановка місця події не зберігається.

На практиці трапляються різні форми взаємодії слідчих і членів спеціальної (відомчої) комісії. У випадках, коли на момент прибуття слідчого відомча комісія вже оглянула місце події, він знайомиться з результатами її роботи, і, виходячи з них, уточнює план подальших дій, визначає свої завдання під час огляду. Завершивши огляд, слідчий знайомить з його результатами членів комісії, вислуховує їх зауваження, після чого складає протокол, який підписують учасники огляду. В інших випадках, ознайомившись з результатами спеціального розслідування, слідчий уточнює з членами комісії зміни в обстановці місця події, з'ясовує незрозумілі питання, потім намічає план огляду і проводить його разом з комісією. Члени відомчої комісії, присутні при складанні протоколу огляду, роблять зауваження щодо його змісту. Але підписується він тільки слідчим, понятими і фахівцями. Акт спеціального розслідування складається окремо.

У ситуації, коли повідомлення про нещасний випадок надійшло через кілька днів або тижнів і обстановка на місці події змінилась, основними матеріалами про обставини нещасного випадку і обстановку на місці, де він стався, є акт спеціального розслідування і висновок технічного інспектора праці, а також документи і пояснення, одержані відповідно до ст. 97 КПК України.

Навіть при повному відображенні в цих матеріалах характеру події, її причин і наслідків, поведінки потерпілого і дій службових осіб, що суперечать правилам техніки безпеки, слідчому необхідно безпосередньо ознайомитись з виробничою обстановкою, умовами, в яких здійснювався трудовий процес, з'ясувати питання, що стосується організації техніки безпеки, конструктивних та експлуатаційних особливостей механізмів, агрегатів, які стали джерелом травми та ін. Важливо також враховувати, що акт спеціального розслідування і висновок інспектора не є кримінально-процесуальними документами, а тому потребують всебічної перевірки й оцінки слідчим. Викладене свідчить, про те, що в цій ситуації огляд місця події, нехай навіть запізнілий, також є незамінною слідчою дією.

Тактичні особливості підготовки до огляду при означеній ситуації полягають ось у чому. Проаналізувавши матеріали спеціального розслідування, слідчий визначає, які обставини висвітлено незрозуміло і неповно, якими ще доказами вони підтверджуються, як зафіксовано обстановку місця події, які сліди і речові докази описано й вилучено та чи немає суперечностей і незрозумілостей у їх описі, які є дані про виробничу обстановку, умови праці потерпілого, технічний стан механізмів тощо. Результати аналізу матеріалів спеціального розслідування порівнюються з поясненнями очевидців, службових та інших осіб, документами з техніки безпеки.

На підставі такої аналітичної роботи розробляється план огляду місця події і окремих об'єктів. З урахуванням необхідності перевірки й уточнення результатів спеціального розслідування деталізуються завдання з вивчення виробничої обстановки і умов потерпілого, джерела травми, організація техніки безпеки та забезпечення її додержання тощо. При цьому, основою для складання плану огляду можуть бути не тільки матеріали спеціального розслідування, а й протоколи вже проведених слідчих дій (наприклад, допит службових осіб, потерпілого та очевидців, виїмки та огляду документів). Оскільки після події робота на підприємстві відновлюється, слідчий повинен узгодити з адміністрацією найзручніший час проведення огляду, щоб не заважати виробничому про-

цесу і не відволікати працівників. Проводити огляд доцільно за участю технічного інспектора і фахівців, а також представників адміністрації. При огляді механізмів обладнання потрібно для виявлення прихованих недоліків і несправностей, які створюють небезпеку під час роботи, їх випробувати. Важливість огляду місця події в такій ситуації зумовлена тим, що в ході нього слідчий дістає можливість безпосередньо виявити непомічені під час відомчого розслідування сліди, що збереглися, з'ясувати яких заходів було вжито до усунення наслідків і причин події, перевірити, чи виконано припис технічного інспектора праці за результатами розслідування та ін.

Врахування конкретної ситуації, що склалася на початок розслідування, і зазначених вище особливостей огляду місця події дає слідчому можливість спочатку продумано підготуватися, а потім повно і кваліфіковано провести цю слідчу дію та зафіксувати її хід і результати в протоколі.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ОСІБ З ДЕФЕКТАМИ ПСИХІКИ

Л.Д. Удалова,
доцент кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук, доцент

Слідчі дії, як відомо, є засобом отримання доказів при розслідуванні злочинів. Практика показує, що найбільш розповсюдженим з них є допит. За даними опитування практичних працівників, допит займає дуже важливе місце серед інших слідчих дій.

Особлива "популярність" допиту пояснюється тим, що у порівнянні з іншими слідчими діями він максимально інформативний, оскільки: по-перше, допит – це процес отримання показань від особи, яка має дані, що мають значення для справи; по-друге, допит – це найбільш розповсюджений засіб отримання доказів; по-третє, допит – це одна з найбільш складних слідчих дій і його проведення вимагає від слідчого загальної і професіональної культури, глибокого знання людей, їх психології, володіння тактико-криміналістичними прийомами допиту.

Складність допиту полягає не тільки в тому, що слідчому у ряді випадків протистоїть особа, яка не бажає говорити правду і навіть взагалі не бажає давати показання, але і в тому, що в показаннях особи, яка дійсно бажає повідомити слідчому все, що вона бачила чи знає у справі, можуть бути помилки і перекручування, вигадками, які під час допиту слід своєчасно виявити і врахувати при оцінці та використанні показань як доказів у справі.

Якщо допит, з точки зору, слідчого і досяг успішного результату, то отримана інформація не рідко включає в себе повний опис обставин вчиненого злочину і в багато разів перебільшує ту інформацію, що отримана за допомогою інших слідчих дій.

Звичайно, далеко не кожний допит отримує подібну інформаційну насиченість. Досить часто він з різних причин закінчується невдало. Здебільшого це має місце на початку слідчої діяльності і пояснюється недостатнім досвідом, слабким знанням людської психіки, а також тактичних прийомів допиту. Зі зростанням професійної майстерності слідчого невдалих допитів стає менше. Тому не викликає сумніву те, що напрацювання вміння допитувати, засвоєння тактичного арсеналу, який дозволяє долати психологічні бар'єри під час допиту – це одна з найважливіших складових успішного розслідування будь-яких злочинів.

Вплив на психіку осіб, що беруть участь у справі, є одним з елементів діяльності слідчого. Це здебільшого замовчують, а інколи, навіть, висловлюють думку про недопустимість будь-якого психічного впливу зі сторони слідчого. Безпідставність подібної думки очевидна, тому що слідчий по-

стійно здійснює вплив на людей своїми владними приписами, виховними заходами, процесуальними засобами примусу, без чого неможливе вирішення завдань кримінального судочинства.

У роботі органів досудового слідства значне місце займають кримінальні справи, які пов'язані з перевіркою версій щодо психічного стану обвинуваченого, підозрюваного, свідка та потерпілого. Ст.76 КПК України закріплює випадки обов'язкового призначення експертизи, зокрема для встановлення:

1) причин смерті;

2) тяжкості і характеру тілесних ушкоджень;

3) психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності в справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності;

4) статевої зрілості потерпілої в справах про злочини, передбачені ст.155 КК України;

5) віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність і якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати.

Слід зазначити, що протягом багатьох років залишається спірним питання про те, чи повинні слідчі під час розслідування кримінальних справ обов'язково призначати експертизу для визначення психічного або фізичного стану потерпілого у випадках, коли виникає сумнів у його спроможності правильно сприймати обставини, що мають значення у справі. та давати про них правильні показання.

На нашу думку, слід доповнити ст.76 КПК України пунктом 6 і закріпити обов'язкове призначення експертизи і у відношенні потерпілого для визначення його психічного або фізичного стану, оскільки, як показує практика, достатньо часто зустрічаються випадки, коли і потерпілий страждає психічними або фізичними вадами, що заважає йому вірно сприймати обставини і давати щодо них правдиві показання. У цьому випадку потерпілий не може відмовитися від проведення необхідних досліджень, і по відношенню до нього можуть бути застосовані певні примусові дії.

Результати такої експертизи є особливо важливими, якщо слідчим отримана інформація про можливе психічне захворювання учасника процесу. Відсутність же подібної інформації може створити певні складнощі в проведенні слідчих дій, насамперед, допиту, і, що найбільш прикро, призвести до слідчих помилок. До таких помилок слід віднести, на наш погляд, висунення помилкових версій про особу злочинця. У цьому випадку на підставі проведення першочергових слідчий дій, без урахування можливих відхилень у психіці обвинуваченого (підозрюваного), потерпілого чи свідка, слідчий висуває помилкові версії про особу злочинця. Наслідки не заставляють себе довго чекати і результати такого розслідування можуть призвести до негативних результатів. Особливу небезпеку такі помилки становлять під час розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів.

Інша проблема полягає у взаємодії слідчого з особами, які беруть участь в провадженні у справі. Цей етап передує вільній розповіді та виконує функцію

"знайомства" з допитуваним і слугує для формування психологічного контакту з ним. Кожна зі сторін, у процесі цієї взаємодії, прагне визначити найкращий варіант своєї поведінки і досягти бажаного результату. Взаємодія при цьому набуває гострого конфліктного характеру. Завдання слідчого в таких ситуаціях полягає в тому, щоб визначити оптимальний спосіб своїх дій.

Іноді вплив однієї особи на іншу називають навіюванням. Але це не зовсім точно. Навіювання має місце, коли суб'єкт вибирає окрему ідею та слідує їй автоматично. Для кримінального процесу подібна форма впливу на людей неприпустима. Але говорячи про вплив, перш за все, слід відмітити, що вплив не повинен порушувати прав учасників досудового слідства, а навпаки, спонукати їх до сумлінного виконання своїх обов'язків. Ця вимога обумовлена, насамперед, Конституцією України, згідно з якою, по-перше, всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст.24), а по-друге, кожен має право на повагу до своєї гідності; ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ст.28). Ця вимога тягне за собою таке: слідчий повинен не тільки володіти знаннями тактичних основ впливу, але і у відповідності з ними обирати адекватні прийоми і засоби. При цьому питання правомірності, допустимості та обґрунтованості тих чи інших прийомів і засобів впливу набувають особливої значимості в зв'язку зі зростаючими вимогами до дотримання законності. Діяльність слідчого регламентована КПК України, тому взаємодія слідчого з іншими учасниками процесу під час провадження допиту здійснюється тільки на підставі закону.

Особлива обережність і увага повинні бути проявлені слідчим до учасників досудового слідства, які страждають психічними та фізичними вадами, оскільки особи з дефектами психіки дуже вразливі, образливі, замкнені.

Стриманість, співчуття і такт – основні засоби формування та підтримання психологічного контакту між слідчим та окремими учасниками досудового слідства, які мають дефекти психіки.

Необхідно мати на увазі, що одні психічно хворі приховують свою хворобу, вказують реальні мотиви скоєння суспільно небезпечного діяння та прагнуть доказати, що вони здорові, а інші – схильні перебільшувати свій хворобливий стан. Встановити ці факти слідчому самостійно без допомоги спеціалістів достатньо складно.

Тому розробка тактичних рекомендацій підготовки та проведення допиту осіб, які страждають дефектами психіки, є, на наш погляд, одним з найважливіших завдань криміналістичної тактики. Теоретичне ж обґрунтування цих рекомендацій обов'язково включає в себе врахування особливостей тактико-психологічного впливу слідчого на осіб з дефектами психіки.

З нашої точки зору, під час допиту осіб, які мають дефекти психіки, слід виконувати такі рекомендації:

1. Під час підготовки до допиту психічно хворої особи необхідно ретельно проаналізувати всі наявні щодо нього дані (про його психічний стан

перед допитом, дані про симуляцію тощо). Для цього необхідно отримати консультацію від лікаря-психіатра або психолога відносно правильності формулювання питань, доцільності застосування тих чи інших тактичних прийомів.

2. У процесі розкриття злочинів, скоєних особами з дефектами психіки, з метою найбільш повного отримання даних про дефекти психіки невстановленої особи запрошувати для участі в допиті очевидців злочину, які вступали в безпосередній контакт з невстановленою особою, у якої спостерігалися відхилення у психіці, спеціаліста-психіатра.

3. Оцінка показань свідків і потерпілих, які мають дефекти психіки, повинна проводитися у сукупності з іншими доказами, що були отримані слідчим під час розслідування кримінальної справи.

4. Під час допиту такої категорії осіб слідчому слід використовувати спеціальні тактичні прийоми з урахуванням характеру дефектів психіки особи, яку допитують.

5. За наявності підстав вважати, що особа, яку допитують, симулює душевну хворобу, їй слід пред'являти докази, які підтверджують те, що вона абсолютно здорова. Це можуть бути довідки з лікувального закладу, показання свідків тощо.

Підводячи підсумок, слід відзначити, що надані рекомендації допоможуть слідчим при розслідуванні злочинів, скоєних особами, які мають дефекти психіки. Ці рекомендації вони зможуть використовувати у своїй практичній діяльності.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ РІШЕННЯ І ЇХ ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕКОНАННЯ СЛІДЧОГО

С.М. Смоков,
начальник кафедри
кримінального процесу
Одеського юридичного інституту
НУВС МВС України

Однією із особливостей розслідування є неможливість на початку розслідування передбачити всю сукупність дій, які треба буде виконати для досягнення мети – повного розкриття злочину і викриття осіб, винних у його вчиненні. Зазначене призводить до необхідності здійснювати організаційні дії постійно, в міру одержання нової інформації.

На початковому етапі процесу доказування вся поточна інформація, яка попала в поле зору слідства і має значення для вирішення питання про винність підозрюваної особи, носить не достовірний, а вірогідний характер. У процесі доказування ці вірогідні знання повинні бути перетворені у достовірні [1].

Надалі виявлені дані постійно зіставляються з тими, що вже є, вони аналізуються і на цій основі приймаються процесуальні рішення.

Владні, гарантовані можливістю примусового виконання, засновані на внутрішньому переконанні рішення слідчого породжують, змінюють і припиняють процесуальні правовідносини.

Рішення, прийняті на початку і під час розслідування (початкові і проміжні), завжди випливають із неповної інформації про предмет доказування. У цих умовах судження слідчого про відношення до розслідуваного злочину конкретних осіб, тих або інших предметів, про місце перебування розшукуваних осіб або предметів носять проблематичний характер, характер версій. Ці версії й утворюють мотиви початкових і проміжних рішень у кримінальній справі. Відповідно до цього початкове або проміжне рішення може бути визнане обґрунтованим, якщо обґрунтована версія, якою воно мотивовано [2].

На імовірний характер деяких проміжних процесуальних рішень є прямі вказівки в окремих правових нормах. Так, як передумову рішення про обшук закон передбачає "достатні підстави думати, що знаряддя злочину, речі і цінності, добуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, що мають значення для встановлення істини у справі або забезпечення цивільного позову, знаходяться у певному помешканні чи місці або у певної особи, або якщо є достатні дані, що в певному помешканні або місці знаходяться розшукувані особи, а також трупи чи тварини" (частина 1, 2 ст. 177 КПК України). У цьому контексті "гадати" має той же зміст, що і "вважати імовірним". Означена конструкція правової норми відповідає сутності передбаченого нею рішення. Обшук проводиться, коли місце перебування, а часом і точна характеристика розшукуваних речей невідомі [3].

Базуючись на початку розслідування ще на неповних даних, знаходячись на стадії формування свого внутрішнього переконання про винність або невинність особи, наявність власне події злочину, слідчий приймає такі процесуальні рішення, як порушення кримінальної справи, затримання особи за підозрою у вчиненні злочину. Проаналізувавши вже зібраний матеріал і будучи переконаним у винності конкретних осіб, слідчий виносить постанову про притягнення особи як обвинуваченого і при закінченні розслідування складає обвинувальний висновок. Названі акти викликають першочерговий інтерес, оскільки, по-перше, це найвідповідальніші і найскладніші рішення, які визначають долю справи і положення особистості в кримінальному процесі. Кожне рішення слідчого про ту чи іншу дію в той же час є рішенням про зміну певного правового становища особи [4]. По-друге, питання про імовірність і достовірність стосовно кожного з цих актів вирішується специфічно, за самостійними правовими підставами.

Щодо порушення кримінальної справи питання може бути поставлене в альтернативній формі: чи необхідно на цей момент установити факт вчинення злочину, чи можна задовольнитися лише версією про те, що злочин скоєно.

Складність однозначної відповіді обумовлена тим, що вибір тієї або іншої альтернативи має і позитивні, і негативні сторони. Перші відомості про вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом, часто при критичному до них підході дозволяють лише припускати, що в даному випадку відбувся злочин. "Початковий практичний матеріал, який підлягає аналізу (кожний факт окремо) і узагальненню, покоїться в основному знанні" [5].

Порушена без перевірки кримінальна справа може бути потім припинена, якщо початкові дані виявилися помилковими або неправдивими. Розслідування в такому випадку було б даремною витратою часу і сил слідчого. Проте не можна не враховувати, що багато злочинів відбуваються таємно, перші відомості про них уривчасті, неоднозначні, слідчий ще не переконаний чи вірогідно, що злочин було скоєно, але встановити це без розслідування навряд чи можливо (наприклад, зникнення людини без виявлення трупа при загадкових обставинах).

Припускаючи, що злочин скоєний, і оцінюючи фактично зібраний початковий дослідний матеріал, слідчий приймає рішення про порушення кримінальної справи, базуючись на своєму внутрішньому переконанні, досвіді і знаннях. Таким же чином, оцінюючи спочатку зібраний матеріал, слідчий кваліфікує імовірно скоєний злочин за ст. КК України при порушенні кримінальної справи.

Другим важливим рішенням в організації розслідування злочину є затримання особи як підозрюваного.

Роль внутрішнього переконання при прийнятті цього рішення разом з уже зібраними матеріалами у справі відіграє важливу роль, адже слідчий, зіткнувшись з підозрюваним, виробив своє власне ставлення до нього і іноді переконаний, що у випадку, коли він не затримає підозрюваного, а "відпустить", то злочинна діяльність цього суб`єкта не припиниться, будуть втрачені докази в результаті протидії підозрюваного, чи взагалі той може втекти від слідства.

Тому питання про прийняття рішення щодо затримання особи підозрюваного є одним із найважливіших в організації розслідування злочину, адже відіграє ключову роль у послідовності виконання слідчих дій.

Досліджені нами кримінальні справи показали, що 30%, а часом і більше, всіх слідчих дій у справі здійснюється саме в перші 72 години розслідування, з моменту затримання особи і до пред'явлення початкової постанови про притягнення його як обвинуваченого та застосування запобіжного заходу, утримання під вартою[1].

Розглянемо на прикладі, яке значення має внутрішнє переконання слідчого при вирішенні питання про обрання обвинуваченому запобіжного заходу – утримання під вартою. Насамперед, слідчий робить висновок про необхідність застосування цього запобіжного заходу, зважаючи на фактичні обставини у справі. Але можливість обрання запобіжного заходу – утримання під вартою, залежить від того, чи передбачена в процесуальному законі та ситуація, у якій слідчий вважає за необхідне застосувати цей запобіжний захід. При прийнятті рішення враховується і кримінальний закон; чи передбачає позбавлення волі санкція статті, за якою обвинувачений притягнутий до кримінальної відповідальності.

Процесу прийняття слідчим рішення до внесення подання до суду про обрання запобіжного заходу утримання під вартою передує формування його внутрішнього переконання.

У процесі формування внутрішнього переконання відбувається послідовна зміна психічних станів. На першому етапі характерним є стан сумніву, що пов'язано з наявністю декількох варіантів рішення – обрати запобіжний захід: заставу, підписку про невиїзд, особисту поруку тощо.

Стан сумніву (чи варто обирати конкретній особі запобіжний захід утримання під вартою) поступово замінюється переконанням. Прийняття ж рішення про внесення подання до суду про обрання запобіжного заходу утримання під вартою є закінченням певного етапу розумової діяльності. Він здебільшого завершується почуттям задоволення, якщо суб'єкт почуває, що розумові операції завершені ним правильно і він наблизився до мети, яка поставлена перед ним.

Відповідно до ст.131 КПК України притягувати особу як обвинувачуваного можна за наявності достатніх доказів, які вказують на вчинення злочину цією особою.

Закон, проте, не містить прямих вказівок про характер знання щодо винності обвинуваченого до цього моменту.

На початковому етапі розслідування, коли особа затримана за підозрою у скоєнні злочину і для обрання запобіжного заходу їй необхідно висунути обвинувачення, слідчий ще не знає вірогідно всіх обставин скоєного злочину, ним ще навіть не призначені всі експертизи, на висновок яких він буде посила-

---

[1] *Нами було досліджено 27 кримінальних справ, які знаходились у провадженні слідчих м. Одеси.*

тися, коли обвинувачення буде пред'являтися. Не встановлене ще коло всіх осіб, які мають відношення до даного злочину. Деякі деталі злочину ще потребують перевірки. Тому така постанова є попередньою, хоча, притягуючи особу як обвинуваченого, слідчий повинен бути впевненим, що саме ця особа вчинила інкримінованe їй діяння, і переконання це повинна засновуватися як на вже добутих доказах, так і на знаннях, досвіді, передбаченні перспективи.

Переконання це ще не істинне, слідчий може помилятися в деталях, переоцінювати або недооцінювати роль якихось фактів і обставин. Він ще не може вважати, що досяг істини, бо це б означало орієнтуватися на обвинувальний ухил, що позбавляє обвинуваченого прав і гарантій захисту в стадії розслідування [6].

Таку думку висловлювали в 60-70 роках минулого століття деякі радянські процесуалісти, а саме Строговіч М.С., Рахунов Р.Д., Камінская В.І., Корнеєва Л.М. та інші, і з ними не можна не погодитися.

Висновок слідчого про винність обвинуваченого в момент притягнення його до кримінальної відповідальності, особливо при пред'явленні йому початкового обвинувачення, виражає не остаточне, не достовірне, а попереднє ймовірне знання.

Акт притягнення особи як обвинуваченого фіксує результати певного етапу в дослідженні винності конкретної особи й у той же час служить засобом подальшого просування до істини, визначає напрямки організації розслідування злочину.

Саме тому, ніхто не може бути осуджений за злочин, якщо йому не було пред'явлене обвинувачення у вчиненні цього злочину. Тобто, без допиту по пред'явленому обвинуваченню і без наступної всебічної перевірки показань обвинуваченого висновок про винність не визнається достовірним.

Пред'являючи постанову про притягнення як обвинуваченого в остаточній редакції, коли після перевірки всіма доступними до цього часу засобами, версія про винність знаходить переконливе підтвердження сукупністю доказів, а всі можливі за даних умов версії про вчинення злочину іншими особами спростовані, слідчий виходить на закінчення розслідування.

Для нього організація перевірки версії у справі практично закінчена, виконаний план, відхилені всі інші версії, залишилася лише версія про винність даної особи, хоча і тут слідчий повинен допускати можливість пояснення обвинуваченим фактів, викладених у постанові про притягнення обвинуваченого, по-іншому.

У цьому випадку потрібні додаткова перевірка, доповнення плану розслідування додатковими слідчими діями.

Слідчий, у цьому випадку, не може бути переконаний, що все зробив правильно, в повному обсязі, що на якомусь етапі не було допущено помилки. Переконання слідчого про винність обвинуваченого проблематичні [7].

Внутрішнє переконання слідчого підштовхує його на пошук нових доказів, що спростовують докази обвинуваченого. Якщо ж слідчий докази обвинуваченого лишає без розгляду, впевнений у своїй правоті щодо винності особи, не

маючи для цього достатніх даних, то це буде обвинувальний ухил, неприпустимий в українському кримінальному процесі. "Не повинно бути місця інтуїції, – пише Коновалова В.О., – при оцінці доказів по внутрішньому переконанні слідчого, судді. Ні слідчий, ні суддя при оцінці доказів не повинні покладатися на свої почуття, тим паче якщо вони безпідставні. Логічні висновки, до яких приходить суддя або слідчий, оцінюючи докази, повинні засновуватися на дослідженні конкретних доказів, які знаходяться у справі. Нехтувати цим правилом як при висуненні версії, так і при оцінці всього комплексу доказів, може призвести до необґрунтованого обвинувачення і засудження невинного в скоєнні злочину" [2].

Коли слідчий ознайомив всіх учасників процесу з матеріалами у кримінальній справі і приступив до складання обвинувального висновку, розслідування у справі закінчене.

Версії щодо кожної з істотних обставин справи перевірені. Одна з них одержала повне підтвердження. Слідчий переконаний, що у справі встановлена істина. Припущення поступилися місцем твердженню: те, "що було імовірним, стало істинним". Це результат розумової діяльності слідчого, пошуку, сприйняття і переробки свідомістю конкретної інформації в ході розслідування.

Література:

1. Дулов А.В. Судебная психология. – Минск,1970.
2. Ильченко Ю.И. О процессе формирования внутреннего убеждения следователя // Проблемы совершенства тактики и методики расследования преступления: Сборник научных трудов. – Иркутск, 1980.
3. Каминская В.И. Показания обвиняемого в советском уголовном процессе. – М., 1960.
4. Корнеева Л.М. Миньковский Г.М. Особенности пределов доказывания при принятии некоторых процессульных решений в стадии предварительного следствия // Вопросы предупреждения преступности. – Волгоград, 1966. – №4. – С.37-38; 85-88.
5. Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. – Харьков, 2000.
6. Ларин А.Н. От следственной версии к истине. – М., 1976.
7. Ларин А.М. Работа следователя с доказательствами. – М.: Юрид. лит, 1966.
8. Мельник В.В. Искусство доказывания в состезательном уголовном процессе.– М., 2000.
9. Рахунов Р.Д. Участники криминально-процессуальной деятельности по советскому праву. – М., 1970.
10. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1970. – Т2. – С. 80-86.

РОЛЬ МІЛІЦІЇ ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ

Т.О. Пікуля,
викладач кафедри
теорії і історії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ

Сучасна кримінальна ситуація в Україні – якісно новий феномен як за масштабами злочинних проявів, так і за ступенем їх руйнівного впливу на життєдіяльність суспільства, права і свободи громадян.

Період реформ супроводжується проникненням криміналітету у всі сфери суспільного життя. Посилюється організованість, професіоналізм, озброєність, технічна оснащеність злочинності, вона набуває більш зухвалих і небезпечних форм. Повсякденною реальністю стали вбивства на замовлення, терористичні акти, бандитські напади, вибухи та інші найбільш небезпечні кримінальні прояви. Відбувається зрощення організованої злочинності з політичним екстремізмом. Транснаціональні зв'язки організованих злочинних співтовариств завдають шкоди престижу української держави на міжнародній арені, особливо у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Організована злочинність не тільки активно експлуатує традиційні сфери підпільного і напівлегального бізнесу, а й посилює свій вплив на офіційні структури, контролює значну частину української економіки [1].

Наріжним каменем правоохоронної стратегії міліції є локалізація організованої злочинності, мінімізація впливу організованого криміналітету на суспільні відносини, насамперед економічні.

Основою ліквідації організованої злочинності є офіційна і оперативна обізнаність щодо діяльності кримінальних структур, процесів, що відбуваються у злочинному середовищі. Таким чином, необхідне подальше нарощування науково-технічних можливостей контролю за кримінальними процесами у суспільстві. На цій основі повинно бути забезпечене документування лідерів та авторитетів організованих злочинних угрупувань, підготовка до їх якісної розробки.

Боротьба з організованою злочинністю може бути ефективною лише за умови, коли вона базується на міцній правовій основі, яка відповідає об'єктивним закономірностям перехідного періоду. Розвиток законодавства, спрямованого на протидію організованій злочинності, необхідно тісно пов'язати з реформами в економіці, політичній і соціальній сферах, з міжнародними зобов'язаннями держави, а також із потребами суспільства в обмеженні негативних явищ, що порушують його нормальну життєдіяльність. У зв'язку з цим дуже важливо забезпечити системний характер заходів з удосконалення правових основ боротьби з організованою злочинністю; забезпечення їх відповідності стратегічним установкам і пріоритетам у означеній

сфері, криміногенній ситуації, що склалася, й її тенденціям; а також внутрішньої узгодженості, синхронності дії правових інститутів і норм.

Правові заходи з приборкання організованої злочинності повинні набувати наступального характеру і здійснюватись із врахуванням гостроти кримінальної ситуації в режимі більш жорстокого протистояння злочинності.

У кожному спецпідрозділі міліції по боротьбі з організованою злочинністю, як одне із основних, повинно розглядатись питання встановлення і документування корупційних зв'язків членів організованих злочинних угрупувань на всіх рівнях державної влади і управління.

Одним із найсуттєвіших завдань організаційної роботи з протидії організованій злочинності є забезпечення тісної взаємодії між оперативними працівниками і слідчими на всіх стадіях розкриття і розслідування злочинів, пов'язаних з організованою злочинною діяльністю; зосередження їх зусиль на забезпечення повного відшкодування заподіяних державі, колективам підприємств та окремим громадянам збитків в результаті злочинної діяльності; координація спільних зусиль з іншими правоохоронними органами у питаннях припинення діяльності організованих злочинних угрупувань, особливо міжнародного та транснаціонального характеру.

Боротьба з організованою злочинністю повинна здійснюватись з використанням усіх можливостей, які дадуть змогу знешкодити відомі злочинні угрупування і створити надійну перешкоду для формування нових кримінальних структур.

Зоною особливих інтересів криміналітету є економіка держави. Можливість кримінального тиску на економічні відносини випливає з того, що економіка на початку реформ перебувала у стані, який зумовлював необхідність ретельної підготовки базисних, докорінних перетворень, продуманої стратегії і тактики таких дій. На практиці реформування набуло аварійно-рятувального характеру, більшість заходів здійснювалось поспіхом, імпульсивно, без будь-якого обґрунтування. Невиправдані надії покладались на можливість саморегулювання ринку. Становище ускладнювалось некритичним перенесенням у певних випадках зарубіжних моделей реформування економіки без урахування національних особливостей [2]. Форсовані темпи роздержавлення і приватизації, припинення ролі держави в регулюванні економічних процесів створили підґрунтя для неконтрольованого кримінального бізнесу і антисуспільної співпраці чиновників з приватним сектором. Швидкоплинна лібералізація економічної діяльності, передача державної і суспільної власності в приватні руки, нерідко за безцінь, за відсутності надійного механізму контролю та захисту від злочинних посягань, створили сприятливі умови для проникнення в економіку відверто кримінальних елементів, безконтрольного розбазарювання національних багатств корумпованими чиновниками. В результаті потік прибутків і життєвих благ було переадресовано у бік кримінальних структур. Має місце загальна корозія базисних економічних відносин, котра руйнівно діє на всі життєво важливі сфери, є живильним середовищем не тільки для економічних правопорушень, а й для всієї злочинності.

Правоохоронний вплив на економічну злочинність повинен входити із необхідності забезпечення економічної безпеки держави під час приватизації власності, всебічного контролю за використанням бюджетних коштів та іноземних кредитів, наданих під гарантії Уряду, реалізації великих інвестиційних проектів, протидії легалізації "брудних грошей".

Нові вимоги у зв'язку з цим ставляться до контролю за зовнішньоекономічною діяльністю, особливо стосовно операцій з високоліквідною продукцією промисловості і агропромислового комплексу. Центр тяжіння необхідно перенести на організацію роботи з повернення валютних цінностей, що незаконно знаходяться за кордоном і недопущення подальшого відтоку із держави валюти.

Ключовим завданням міліції в контексті захисту економічних відносин від посягань є правоохоронне забезпечення реформування економічних відносин, створення умов для добросовісної конкуренції. Особливу увагу у цьому відношенні необхідно приділяти земельній реформі, виконанню програм великої і малої приватизації, удосконалення банківської системи, розвитку ринку цінних паперів.

Перехід економіки на ринкові рейки призвів до наукової її тінізації, гнучкої адаптації злочинців до нових форм і методів підприємницької діяльності. В зв'язку з цим, органи міліції повинні забезпечити всебічне посилення захисту бюджетних коштів від недоцільного використання, наведення належного порядку у здійсненні соціальних виплат; активізацію заходів щодо запобігання та припинення утворення і функціонування "конвертаційних центрів", декримінализації аграрних відносин.

Більш рішуче повинна здійснюватись боротьба зі злочинністю у сфері енергозабезпечення, для чого необхідно вдатись до рішучих дій щодо ліквідації посередників на ринку енергетичних ресурсів правовими методами, посилити контроль за використанням цільових коштів, наданих для підйому енергетичної галузі.

Реального втілення повинно набути завдання із зосередження зусиль органів міліції на виявлення та розслідування кримінальних справ, порушених за фактами протиправних дій у сфері економіки, насамперед пов'язаних із процесами роздержавлення власності, фінансовими зловживаннями, зовнішньоекономічною діяльністю, паливно-енергетичним комплексом, забезпечення повного відшкодування завданих злочинами матеріальних збитків.

Складовою частиною ефективної протидії криміналізації економіки є прогнозування розвитку ситуації у найбільш кримінально уражених галузях економіки і соціальній сфері, визначення запобіжних заходів з припинення злочинних проявів, усунення умов, що їм сприяють.

Негативний вплив на соціальну стабільність суспільства завдає насильницька злочинність. Це пов'язане з тим, що вона торкається соціальних зв'язків, які найбільше цінуються населенням, безпосередньо втручається у

побутові відносини, руйнує здоров'я і знецінює життя людей. Органи міліції виконують основний обсяг роботи щодо мінімізації насильницької злочинності, захисту особи від злочинних посягань.

Враховуючи специфіку цього виду злочинності, органам міліції необхідно, насамперед, підвищити ефективність агентурно-оперативної роботи, досягти рішучого повороту щодо зміцнення оперативних позицій у криміногенному середовищі, у тому числі на основі використання оперативно-пошукових і оперативно-технічних підрозділів.

Необхідною передумовою активної протидії насильницькій злочинності є забезпечення оперативного і якісного реагування на злочини, раціональна розстановка сил і засобів органів міліції. На якісно новий рівень повинна бути піднесена діяльність з удосконалення тактики і методики розкриття та розслідування злочинів, запровадження в практику діяльності передових вітчизняних форм і методів роботи.

Органи міліції як основний суб'єкт правоохоронної діяльності покликані зіграти вирішальну роль в реалізації антикриміногенного потенціалу суспільства, організації профілактичної діяльності. Соціальна цінність профілактики злочинності визначається рядом суттєвих обставин. Вона являє собою найбільш дієвий шлях боротьби зі злочинністю, насамперед через те, що забезпечує виявлення і нейтралізацію її причин. У значній мірі це упередження самої можливості вчинення злочинів. У процесі профілактики криміногенні фактори можуть піддаватися впливу тоді, коли вони ще не набрали сили і легше піддаються усуненню. Поряд з цим арсенал засобів запобігання злочинам дозволяє переривати розпочату злочинну діяльність, не допускати настання шкідливих наслідків. Профілактика злочинності дає можливість вирішувати питання боротьби з нею найбільш гуманними способами, з найменшими витратами для суспільства.

При формуванні системи профілактики злочинів слід враховувати соціально-економічні умови, в яких буде здійснюватись ця діяльність, а також демократичні цінності суспільства.

Іншим важливим напрямком у діяльності із запобігання злочинам є індивідуальна профілактика, тобто конкретна цілеспрямована робота з конкретними особами, які допускають юридично значимі відхилення від норм поведінки. Вона здійснюється на основі поєднання соціального контролю, виховання і допомоги.

Як профілактичний засіб органи міліції у повному обсязі повинні використовувати превентивні можливості закону, зокрема, забезпечувати невідворотність покарання за кримінальні і адміністративні проступки.

Діяльність із запобігання злочинам, яка традиційно здійснювалась переважно "від злочину" або "від злочинця", необхідно значною мірою переорієнтувати в бік віктимологічної профілактики, головне призначення якої допомогти людині уникнути небезпеки стати жертвою злочину. Це дозволить охопити превентивним впливом велику кількість людей – потенціальних жертв злочинів [3]. У зв'язку з цим органам міліції необхідно широко використовувати різні методи

усунення ситуацій, що містять загрозу кримінальної шкоди, шляхом виготовлення і розповсюдження пам'яток-застережень; надання допомоги в охороні житла, автотранспортних засобів, іншого майна; забезпечення роз'яснювальної роботи з батьками, постійного впливу на осіб, що входять до груп ризику.

Поновлення і розвиток зв'язків органів міліції із населенням є найважливішою умовою забезпечення ефективності профілактики злочинності. Необхідні цілеспрямовані зусилля з подолання соціальної апатії і пасивності значної частини громадян у сфері охорони правопорядку і боротьби з правопорушеннями. Залучення громадськості до охорони правопорядку, запобігання правопорушенням необхідно здійснювати на суто добровільній основі. Крім загальновизнаних форм участі громадськості у профілактичній роботі необхідно стимулювати, заохочувати громадську активність, засновану, насамперед, на природному прагненні людей до об'єднання з метою самозахисту.

Новим, складним завданням протидії злочинності повинна відповідати система кадрового забезпечення правоохоронної діяльності. Першочергове значення має рівень соціального захисту працівників, адекватний складності і небезпеці їх праці, який би гарантував їм економічну стабільність, надійний антикорупційний захист.

Необхідно здійснити комплекс ретельно спланованих заходів, спрямованих на докорінне покращення професійної підготовки працівників органів міліції, для чого використовувати сучасні освітні технології, організаційні форми і методи інтенсивного навчання, можливості спеціалізації з конкретних напрямків боротьби зі злочинністю.

Справою першочергової ваги є організація ретельного професійно-психологічного відбору, підвищення кваліфікаційних вимог до претендентів на службу в органах міліції, встановлення, як обов'язкової умови, їх професійної придатності, високої моральності і службової справедливості.

Одним із важливих напрямків зміцнення зв'язків міліції з місцевим населенням, різними самодіяльними організаціями та установами є врахування громадської думки, яка узагальнює уявлення про ті чи інші напрямки або особливості діяльності міліції.

Цінність громадської думки полягає ще й в тому, що вона пропонує шляхи удосконалення роботи міліції. Результати, отримані під час вивчення думки населення про діяльність міліції, можуть бути використаними для:

а) переконання людей змінити думку щодо міліції;

б) інформаційного насичення і перетворення у позитивну недостатньо сформовану громадську думку;

в) підсилення існуючої громадської думки;

г) типологізації груп населення залежно від можливості надати допомогу або зашкодити стосункам і взаємодії населення й міліції;

д) розрахунку часу, необхідного для зміни громадської думки про міліцію;

е) коригування планів розвитку і діяльності системи міліції;

є) удосконалення роботи з особовим складом.

Потребує удосконалення порядок атестування працівників органів міліції, забезпечення постійного підвищення ними кваліфікації, періодичної перевірки здатності якісно виконувати професійні функції.

Потребує реалізації у повному обсязі прийнятого ООН Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку. На цій основі необхідно продовжити роботу з очищення органів міліції від працівників, які дискредитують міліцейську професію протиправними діями та недостойною поведінкою на службі і в побуті, не забезпечують доручену ділянку роботи.

Предметом постійної турботи повинно стати забезпечення збереження життя та здоров'я працівників органів міліції. Напрацювання на основі аналізу критичних ситуацій, під час яких заподіяно шкоди працівникам міліції, алгоритмів правильних дій і запровадження їх у практичну діяльність.

Основою основ підвищення престижу міліцейської професії є формування у громадськості позитивного образу працівника органів міліції, зокрема, шляхом ефективного використання засобів масової інформації. Впровадження у життя формули "міліція і народ – партнери" повинно встановити ділові стосунки між працівниками органів міліції і громадянами у протидії злочинності, забезпечити допомогу правоохоронців населенню у всіх сферах соціальної життєдіяльності та, в свою чергу, максимальну довіру громадян до працівникам міліції.

Не може бути досягнуто позитивного результату правоохоронної діяльності без належного використання морального і матеріального стимулювання працівників, які досягли високих показників у роботі, проявили мужність, сміливість та професійну майстерність.

Реальне кадрове забезпечення дасть змогу забезпечити покращення правопорядку в країні.

Невиконання або неповне виконання зазначених положень може призвести до:

— подальшої консолідації злочинних угрупувань на територіальному, міжрегіональному і міжнародному рівнях, посилення відтоку капіталу з України;

— прагнення злочинних авторитетів, які мають у своєму розпорядженні значні капітали, посилити свій вплив на політику, лобування своїх інтересів у владних структурах;

— посилення озброєності і технічної оснащеності злочинців;

— збільшення тяжкості і масштабів економічних, соціальних і інших наслідків протиправної поведінки;

— руйнування традиційних для України стереотипів поведінки, загальновизнаних норм моралі, подальшого розповсюдження ідеології стяжательства, насилля і жорстокості;

— посилення недовіри громадян стосовно здатності держави ефективно забезпечувати їх захист від протиправних посягань і, як наслідок, соціальної пасивності населення, його прагнення до самозахисту з використанням кримінальних методів.

В арсеналі органів міліції є потужні антикримінальні фактори і їх уміле застосування дозволить забезпечити належний правопорядок на початку третього тисячоліття.

Література:

1. Автурин Ю.Е., Зубов И.Н. Органы внутренних дел в государственном механизме Российской Федерации (государственно-правовые и социальные вопросы функционирования и перспектив развития): Монография. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 1998. – С. 3 – 4.
2. Растиашвили К.Д. Государственное регулирование в либерально-демократической системе// Полис.– 1996. – № 6.– С. 68-69.
3. Полубицкий В.И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений. – М., 1980. – С. 42.
4. Арданов М.К. Основы управления в органах внутренних дел: понятия, термины, категории. – Ростов-на-Дону, 1997.
5. Губанов А.В. Полиция Запада: основы деятельности по охране правопорядка. – М., 1993.
6. Кудрявцев А.А. Проблемы организации непрерывной подготовки кадров в органах внутренних дел. – М., 1994.
7. Поліщук О.Д., Біленчук П.Д., Мельник Н.Г. Професійна підготовка співробітників поліції в зарубіжних країнах: досвід і можливості його використання. – К., 1995.

АТЕСТАЦІЯ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

М.П. Шульга,
старший викладач кафедри
цивільно-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ

Для правового регулювання атестації працівників органів внутрішніх справ важливим є визначити в цілому галузеву приналежність норм, які регулюють їх службово-трудові відносини. Слід зазначити, що в науковій літературі поки що не вироблено єдиного погляду на цю проблему. Поряд з цим, правове регулювання праці цієї категорії працівників є досить недосконалим, зокрема це стосується й проведення атестації.

У науковій літературі розглядалися питання про галузеву приналежність відносин щодо проходження служби працівниками органів внутрішніх справ. Тривалий час досить поширеною була думка про те, що службові відносини означених співробітників мають адміністративну природу, характеризуються відносинами влади й підкорення, а отже регулюються адміністративним законодавством. Проте останнім часом провадяться наукові дослідження, в котрих обґрунтовується трудова природа службових відносин працівників органів внутрішніх справ, такі відносини називаються службово-трудовими, пропонується поширити на цю категорію працівників трудове законодавство з урахуванням певних актів, які передбачають специфіку служби в міліції. Зокрема, у статті В.Воловика йдеться про відмежування цих відносин від службової діяльності військовослужбовців, а, відповідно, й про необхідність різного правового регулювання. За висновком В. Воловика, є підстави "віднести суспільні відносини, пов'язані з застосуванням праці військовослужбовців, до предмета адміністративного права, оскільки при цьому має місце високий рівень їх особистої залежності по службі, і відповідні трудові відносини виникають між цими військовослужбовцями та державою в цілому, а не конкретною державною установою, а суспільні відносини, пов'язані з застосуванням праці співробітників органів внутрішніх справ, – до предмета трудового права, оскільки при цьому має місце невисокий рівень їх особистої залежності по службі, а їх трудові відносини виникають з конкретним органом внутрішніх справ, а не з державою в цілому" [1].

Такий висновок видається обґрунтованим. Для підтвердження цього можливо послатися на положення частини 1 ст. 3 КЗпП України, де встановлено, що трудове законодавство України регулює відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами (ст. 3 КЗпП).

Однак, служба в органах внутрішніх справ має свою специфіку. Це, в першу чергу, стосується добору кадрів, призначення та звільнення зі служби, а також проведення атестації.

Атестація є одним з найбільш ефективних засобів оцінки праці. За допомогою атестації здійснюється перевірка рівня професійних знань та майстерності працівника, встановлюється кваліфікаційна категорія, розряд, класність та інше. Вона є важливою формою морального та матеріального стимулювання працівників. Мета атестації – підвищення відповідальності за ефективність і якість роботи, раціональна розстановка кадрів фахівців з урахуванням їх професійної майстерності, досвіду та складності робіт.

Коротко розглянемо поняття атестації. Термін "атестація" (від латинського attestatio – свідчення, підтвердження) розглядається як визначення кваліфікації, рівня знань працівника, фахівця чи учня; відгук про його здібності, знання та інші якості будь-якої особи [2]; перевірка та оцінка ділової кваліфікації працівників щодо їх відповідності займаній посаді або здійснюваній роботі [3].

Проблемою правового регулювання проведення атестації працівників займались такі вчені, як В.І. Курілов, Б.Д. Лєбін, Ф.П. Негру, В.І. Рємнєв, В.В. Савін, Н.С. Уржинська, Л.І. Лазор та інші. Зокрема В.І Курилов дає поняття атестації у вузькому та широкому розумінні. Він визначає, що для атестації працівників у вузькому розумінні характерні такі фактори:

а) вона проводиться стосовно працівників, які перебувають у трудових відносинах з даним підприємством;

б) суб'єктами атестації є працівники певної категорії;

в) атестація здійснюється в спеціальній організаційно-правовій формі;

г) атестація здійснюється періодично;

д) атестація є єдиним засобом добору та розстановки кадрів.

У широкому розумінні В.І. Курилов розглядає атестацію як визначення кваліфікації, рівня знань працівника, фахівця, відгук про його здібності, знання, а також присудження наукового ступеня і присвоєння наукового звання [4].

Таким чином, атестацію можна визначити як здійснювану за допомогою атестаційної комісії підприємством, організацією, установою періодичну перевірку рівня знань, досвіду, професійної майстерності, моральних та особистих якостей працівника певної категорії з метою встановлення його відповідності виконуваній роботі, а також постійного підвищення його кваліфікації та раціонального використання кадрів.

Кодекс законів про працю України не містить загальних норм щодо атестації та її процедурних основ. Якщо звернутися до радянського трудового законодавства, то вперше правове регулювання атестації працівників було закріплене підзаконними нормативними актами СРСР: Постановою Ради Міністрів СРСР від 26 липня 1973 р. № 531; згідно з якою було прийнято Положення про порядок проведення атестації керівних, інженерно-технічних працівників та інших спеціалістів підприємств і організацій промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту і зв'язку, яке було затверджено Державним комітетом Ради

Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати від 5 жовтня 1973 року № 470/2673 [5]; а також введено постановою Ради Міністрів Української РСР від 21 вересня 1973 року № 448 "Про проведення атестації керівних, інженерно-технічних працівників та інших спеціалістів підприємств і організацій промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту і зв'язку" [6].

Згідно з цими актами атестації підлягали керівники підприємств, їх заступники, головні інженери, керівники структурних підрозділів державних підприємств, а також об'єднань, склад і статути яких затверджені відповідними органами влади. Названа Постанова Ради Міністрів СРСР не передбачала обов'язкового проведення атестації, а лише рекомендувала її проводити. Право вирішення питання про проведення атестації було надане відповідним міністерствам та Радам Міністрів союзних республік.

У наш час в Україні прийнято значну кількість нормативних актів, які передбачають проведення атестації окремих категорій працівників. Серед нормативних актів чільне місце займають такі Закони України: "Про освіту"(ст. 54), "Про загальну середню освіту" (ст. 27), які регулюють порядок атестації педагогічних працівників, "Про статус суддів". Вона проводиться відповідно до Закону "Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України" (ст. 9), що передбачають атестацію суддів. Атестації підлягають посадові особи державної податкової служби України (ст. 15) згідно з Законом України "Про державну податкову службу в Україні" тощо.

Окрім законів, які безпосередньо регулюють порядок проведення атестації в тому чи іншому відомстві, сьогодні діють і підзаконні акти. До цих актів відносяться такі: положення, накази та інструкції про атестацію. Наприклад, Положення про порядок проведення атестації працівників керівного складу державних підприємств, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 1999 р. № 1571 [7], Положення про проведення атестації державних службовців, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1922 [7], Інструкція про атестацію службових осіб митних органів України, затверджена наказом Голови Державної митної служби України від 5 березня 1997 р. № 100 [7].

Атестація згідно з названими нормативними актами проводиться періодично, терміни проведення різні – від 1 до 5 років.

Відносини щодо проходження служби в органах Міністерства внутрішніх справ України регулюються Законом України “Про міліцію”, Положенням про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 1991 р. №114, Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України, затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР від 29 липня 1991 р.

Відносини з приводу атестації працівників органів внутрішніх справ регулюються розділом 5 означеного вище Положення.

Пунктом 48 Положення передбачена атестація осіб середнього, старшого і вищого начальницького складу яка проводиться на кожній із займаних

посад через чотири роки, а також при призначенні на вищу посаду, переміщенні на нижчу посаду і звільненні з органів внутрішніх справ, якщо переміщення по службі або звільнення проводиться по закінченню року з дня останньої атестації, а у виняткових випадках – незалежно від цього строку.

Строки атестації рядового і начальницького складу визначаються міністром внутрішніх справ України.

Вищеназваний нормативний акт як за назвою (Українська РСР – назва залишається поки що такою, відповідні зміни не внесені), так і за змістом не відповідає сучасним вимогам, які ставляться перед органами внутрішніх справ, тому розробляється новий проект Положення.

Окрім Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ в системі МВС України діють також Наказ міністра внутрішніх справ України № 92 від 25 лютого 1993 року "Про створення атестаційних комісій та проведення атестування працівників органів внутрішніх справ" та Наказ МВС України № 72 від 10 лютого 1994 року "Про внесення змін і доповнень до Наказу МВС України від 25.02.1993 р. № 92 "Про створення атестаційних комісій та проведення атестування працівників органів внутрішніх справ".

Наказом МВС України № 92 від 25.02.1993 р. затверджено Тимчасовий порядок проведення атестування особового складу МВС України, де зазначено, що атестація проводиться з метою вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ, підвищення ефективності їх роботи, поліпшення добору, розстановки і виховання кадрів, стимулювання підвищення їх кваліфікації, ініціативи, творчої активності і відповідальності.

Вищезгаданим наказом визначається порядок організації та проведення атестації; коло осіб, які підлягають атестації, а також тих, які не підлягають атестації; порядок підготовки та затвердження атестації; названо осіб, які готують документи для атестації і затверджують її результати.

Згідно зі вказаними наказами атестація проводиться з метою вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ, підвищення ефективності їх роботи, покращення добору, розстановки і виховання кадрів, стимулювання підвищення їх кваліфікації, ініціативи, творчої активності і відповідальності.

Аналіз нормативно-правових актів, котрі регулюють проведення атестації в органах внутрішніх справ, показує, що вони не повною мірою відповідають сучасним вимогам.

Оцінка діяльності працівників органів внутрішніх справ повинна проводитися з урахуванням показників, що характеризують специфіку їх службово-трудових відносин, а також особистих якостей працівників. Мають бути розроблені спеціальні програми для атестації кожної категорії працівників органів внутрішніх справ.

Окрім того, у законодавстві мають місце розбіжності щодо застосування термінів, котрими означені особи, що підлягають атестації. Так, у означеному положенні застосовується термін "особи, які приймаються та проходять

службу в органах МВС", а у згаданих наказах МВС застосовується термін "працівники органів внутрішніх справ". Закон України "Про міліцію" застосовує термін "працівники міліції". У Законі України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ" має місце термін "особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ". В інших нормативно-правових документах використовуються терміни "персонал", "кадри для органів внутрішніх справ".

Така неузгодженість породжує суперечки у правозастосуванні. В зв'язку з цим є необхідність конкретизувати у нормативно-правовому акті всі категорії осіб, які є працівниками органів внутрішніх справ, та визначити їхній правовий статус. Слід урахувати також те, що це як особи, які атестовані, так і вільнонаймані працівники, які працюють на підставі звичайного трудового договору, а також військовослужбовці внутрішніх військ. Очевидно, при атестації усіх згаданих категорій має враховуватися специфіка їх праці, що має знайти відображення й у відповідному спеціальному правовому регулюванні.

Література:

1. Воловик В. Про галузеву приналежність правовідносин, пов'язаних з застосуванням праці мілітаризованих державних службовців // Право України. – 1999. – №2. – С.96-98.
2. Юридическая энциклопедия. – М., 1997. – С.38.
3. Юридична енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1998. – С.161.
4. Курилов В.И. Аттестация специалистов народного хозяйства. – М.: Юрид. лит., 1981. – С.8.
5. Бюллетень нормативных актов министерств и ведомств СССР. – 1974. – №1; 1980. – №8; 1987. – №2.
6. ЗП УРСР. – 1974. – №9. – Ст. 77.
7. Офіційний вісник України. – 2000. – №36. – Ст.1542, 2001. – №1. – Ст.27, 1997. – №14. – Ст. 204.

ПРОБЛЕМИ РОЗРОБКИ І ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Г.Б. Мороз,
доцент кафедри управління ОВС
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат технічних наук;

О.В. Багро,
доцент кафедри управління ОВС
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат фізико-математичних наук

Останніми роками в Україні спостерігається інтенсивне впровадження сучасних інформаційних технологій у діяльність правоохоронних органів [1]. Нормативними документами, зокрема, Програмою по боротьбі з організованою злочинністю (Указ президента України № 837 від 17.09.97), наказом МВС України № 722 від 20.10.96 тощо нині в Україні створюється інформаційна система органів внутрішніх справ (ОВС), що являє собою комплекс програмних, технічних і організаційних засобів для забезпечення оперативного обміну даними оперативно-пошукового, довідкового й адміністративно-управлінського характеру між підрозділами ОВС.

Основою інформаційної системи ОВС є комп'ютерна мережа, що забезпечує об'єднання всіх програмно-технічних комплексів інформаційних підсистем на всіх рівнях. Ця система створюється в інтересах галузевих служб ОВС. Вона надає можливість оперативної інформаційної взаємодії як у системі ОВС, так і з державними установами, міністерствами і відомствами України, а також із правоохоронними органами інших держав.

Проте створення інформаційної системи ОВС буде виправданим лише в тому випадку, якщо її надійність та інші показники якості функціонування будуть на дуже високому рівні, що, в першу чергу, залежить від якості програмних засобів як найбільш складного її компонента.

Сьогоденна реальність така, що програмне забезпечення значно частіше є причиною відмови комп'ютерних систем, ніж апаратні засоби. Це відбувається, насамперед, тому що людство за неповні 50 років розвитку програмної інженерії ще не має досвіду в розробці настільки складних і специфічних продуктів інтелектуальної праці людини, якими є програмні засоби ЕОМ. На відміну від переважної більшості засобів обчислювальної техніки, які проектуються і виготовляються з використанням традиційних, добре відомих і дуже надійних технологій, при проектуванні та реалізації програмних засобів використовуються нові технології, які часто не зовсім зрозумілі розроблювачам і досвід застосування котрих порівняно невеликий. Внаслідок цього сьогодні жоден розробник про-

грамного забезпечення не може гарантувати відсутність у ньому помилок, що являє собою головну небезпеку для будь-якої комп'ютерної мережі. Так у збірнику «Ризиковані ситуації року», який друкується на щорічній міжнародній конференції з якості програмних систем COMPASS (Computer Assurance), наводяться сотні прикладів дрібних і значних аварій та катастроф у різних сферах людської діяльності, пов'язаних саме з помилками в програмних засобах. Наприклад, у 1978 році в США стався випадок, коли внаслідок помилки в програмному забезпеченні комп'ютер невірно ідентифікував власників вогнепальної зброї. Це призвело до того, що десяткам людей було завдано великих моральних збитків (у зв'язку з хибною підозрою у скоєнні ними тяжких злочинів), на компенсацію яких правоохоронним органам довелось витратити 1,7 млн. доларів.

На сьогодні все програмне забезпечення інформаційних систем правоохоронних органів умовно можна розділити на дві категорії, а саме:

1) програмне забезпечення загального користування, тобто таке, яке пропонує нам ринок, наприклад операційні системи (Unix, Net ware, Windows, OS/2), системи керування базами даних (ORACLE, INFORMIX, SYBASE), електронні таблиці тощо;

2) спеціальне, тобто таке, яке розробляють для своїх внутрішніх потреб різні відомства, зокрема відповідні підрозділи МВС.

Слід відзначити, що використання програмного забезпечення означених категорій на території України взагалі і в інформаційних системах правоохоронних органів зокрема має свої особливості і пов'язане з певними проблемами.

По-перше, сьогодні багато зарубіжних фірм, користуючись недосконалістю нашого законодавства і недостатньою компетентністю багатьох керівників в області програмної інженерії, часто пропонують своїм українським партнерам програмну продукцію, яка або не знайшла попиту на ринках інших країн, або морально застаріла. Окрім того, ми ще не звикли та інколи і не можемо купувати ліцензійний програмний продукт і зазвичай користуємося краденим. У цих умовах зростає небезпека використання неякісного програмного забезпечення, що може призвести до тяжких соціальних та економічних наслідків.

Доречно нагадати, що в усьому цивілізованому світі не вступить в експлуатацію жодна комп'ютерна система або мережа, якщо її програмне забезпечення не пройшло спеціальних сертифікаційних іспитів, які гарантують необхідний рівень надійності та безпеки. На жаль, у МВС та інших правоохоронних відомствах України на сьогодні така сертифікація програмних засобів практично неможлива, насамперед, через відсутність необхідних для її проведення нормативно-методичних документів і сертифікаційних центрів.

По-друге, зростання ролі програмного забезпечення в інформаційних системах викликає таке запитання: чи буде можливим у недалекому майбутньому створення методології верифікації, яка забезпечить повну впевненість у тому, що відмови інформаційної системи через помилки в програмному забезпеченні будуть задовольняти вимогам безпеки? Дати позитивну відповідь на це запитання поки що неможливо, оскільки наша впевненість у тому, що

такий інтелектуально складний продукт людської діяльності, яким є програмне забезпечення, не містить дефектів, залежить від дуже багатьох, найчастіше недостатньо зрозумілих і важко керованих чинників, зокрема:

1) від кваліфікації і досвіду проектувальників і розроблювачів програм, тобто від рівня зрілості організації-розробника програмного забезпечення (надалі просто організації).

Звичайно до розробки програмного забезпечення з підвищеними вимогами до надійності та безпеки (а саме таким є програмне забезпечення інформаційної системи ОВС) допускаються організації не нижче 4-го рівня зрілості, тобто такі організації, які задовольняють двом обов'язковим вимогам [2]:

- бути в змозі кількісно оцінювати як процес розробки програмного забезпечення, так і готовий програмний продукт;
- здійснювати кроки верифікації паралельно з процесом розробки програм.

На сьогодні такі організації в системі МВС відсутні;

2) від нормативно-методичної підтримки процесу розробки.

Слід відзначити, що питання про те, яким вимогам повинні задовольняти стандарти, що регламентують процес розробки та оцінки показників якості програмного забезпечення, дотепер в Україні остаточно не вирішене.

3) від методів та інструментальних засобів, що використовуються для розробки і верифікації програм. Верифікація пов'язується із застосуванням багатьох методів – від формальної математичної верифікації до різноманітних методів динамічного та статичного тестування. При цьому важливо підкреслити, що ця верифікація повинна застосовуватися відносно специфікації. Тому необхідна впевненість, що сама специфікація не містить помилок. Окрім того, всі інструментальні засоби, що використовуються при розробці критичних програмних засобів, також повинні бути віднесені до класу критичних. Проте питання про те, в якій мірі компілятори, транслятори, загрузчики тощо можуть вважатися критичними, ще належним чином не досліджене.

4) від кваліфікації аудиторів (експертів) і тестувальників.

Із вищесказаного витікає, що для підвищення якості програмного забезпечення, а отже і надійності та безпеки інформаційних систем правоохоронних органів у цілому, необхідні організаційні, науково-пошукові зусилля в таких трьох напрямках:

- створити відомчий сертифікаційний центр програмних продуктів;
- принаймні в одному із вузів системи МВС створити умови для підготовки спеціалістів в області програмної інженерії;
- активізувати науково-дослідні роботи в пошуках нових підходів і розробки нових моделей і методів забезпечення й оцінки показників якості програмного продукту.

Одна з таких моделей запропонована у даній роботі. Вона стосується деяких окремих випадків оптимізації трастабельності програмних засобів.

Сьогодні основним кількісним критерієм нашої довіри до програмних засобів є їхня надійність. Зауважимо, що в літературі можна знайти різноманітні визначення надійності програм. Проте більшість із них мало чим відрізняється від визначення надійності для апаратних засобів. У даній роботі під надійністю програми розуміється *можливість того, що протягом заданого періоду часу і при заданих умовах середовища функціонування програми не з'явиться послідовність входів, що призведе до її відмови.* Ми виходимо з того, що процес відмов програми переважно визначає зовнішня система, що формує випадковий потік входів у програму.

Дослідження останніх років показують, що для кількісної оцінки надійності програмного забезпечення неможливе використання класичних методів незалежно від того, застосовуються ці методи до звичайних чи до мультиверсійних програмних засобів [3; 4]. Тому сьогодні існує нагальна потреба пошуку альтернативних кількісних засобів і підходів, які б підвищили нашу впевненість у тому, що програма не містить дефектів. Одним з таких засобів є трастабельність [5]. Кількісно трастабельність може бути визначена як *можливість того, що програма, яка протягом визначеного періоду часу була піддана різноманітним методам аналізу і тестування, не буде містити дефектів.*

Теоретичною базою для розробки моделей оцінки та оптимізації трастабельності можна вважати ті фундаментальні результати, що були отримані протягом останніх 10-15 років в області тестування та інспекцій програмних засобів [6].

Постановка задачі. Розглянемо деяку програму p, що містить дефекти класів, які не перетинаються, D_j, $1 \le j \le s$. Нехай D – об'єднання всіх класів дефектів; λ_j – частота появи дефектів j-го класу; θ_i – інтенсивність відмов для підобласті D_i; p_i – частота влучення в D_i при випадковому виборі елемента з D, а $M = \{m_i, i=1,\ldots,r\}$ – множина методів тестування. Через $W_{i,j}$ позначимо детектабільность (від англ. detectability, тобто спроможність до виявлення дефектів) методу тестування m_i для дефектів j-го класу, $1 \le i \le r$, $1 \le j \le s$. Будемо говорити, що метод m_i ефективний для класу дефектів D_j, якщо $W_{i,j} > 0$.

Як міру детектабільности методів тестування можна, приміром, використовувати так звану P-міру, що визначається як можливість виявлення хоча б одного дефекту в програмі, якщо в ній такі існують [6]. Для різних методів тестування ця міра визначається по-різному. Так, якщо програма містить дефекти тільки одного класу і при випадковому тестуванні виконано n тестових випадків, то P-міра визначається за такою формулою:

$$W = 1 - (1 - \theta)^n = 1 - (1 - \sum_{i=1}^{k} p_i \theta_i)^n .$$

Стратегією тестування програми p на множині методів **M** назвемо вектор $S = (n_i, 1 \le i \le r)$, де n_i – *індикатор* застосування методу m_i до даної програми

p, тобто булева змінна, значення котрої дорівнює 1 або 0, у залежності від того, застосовується чи не застосовується метод m_i до програми p.

Нехай $C_i(p)$ – вартість застосування методу тестування m_i до програми p, що містить декілька класів дефектів. Тоді вартість застосування стратегії **S** до програми p дається такою формулою:

$$C(\mathbf{S}) = \sum_{i=1}^{r} n_i C_i(p)$$

Нехай далі $C_д$ – гранично припустимі витрати на оцінювання програми p; $T_д$ – необхідне значення трастабельності програми p; S(**M**) – множина всіх можливих стратегій тестування на **M**; T(**S**) – трастабельність програми p із множиною дефектів D при використанні стратегії **S**.

У [5] показано, що

$$T(S) = 1 - \max_{(1\le j\le s)} \left\{ \min_{(1\le i\le r)} \left\{ \lambda_j \left(1 - W_{i,j}\right)^{n_i} \right\} \right\}. \quad (1)$$

Пряма задача оптимізації трастабельності. Серед усіх стратегій тестування, вартість яких не перевищує гранично припустимого значення, знайти таку, що забезпечує найбільшу трастабельність програми p, тобто визначити таку стратегію тестування $\mathbf{S}^*$, = (n_i^* , $1 \le i \le r$), для якої

$$T(\mathbf{S}^*) = \max_{\mathbf{S}\in S(\mathbf{M})} \{T(\mathbf{S}): C(\mathbf{S}) \le C_д\}.$$

Обернена задача оптимізації трастабельності. Серед усіх стратегій тестування, що забезпечують необхідний рівень трастабельності програми p визначити таку, що потребує мінімальних фінансових (або інших) витрат, тобто знайти таку стратегію $\mathbf{S}^*$ для якої

$$C(\mathbf{S}^*) = \min_{\mathbf{S}\in S(\mathbf{M})} \{C(\mathbf{S}): T(\mathbf{S}) \ge Tд\}.$$

Визначення стратегій для оптимальних трастабельності та вартості. У загальному випадку, коли ми маємо численні методи і класи дефектів, задача оптимізації трастабельності є дуже складною. Проте існують різноманітні евристичні засоби, що дозволяють спростити загальний випадок і можуть бути використані для одержання більш легких оптимізаційних задач.

Один із таких евристичних засобів складається в зведення ситуації, коли більш ніж один метод тестування є ефективним для одного або більше класів дефектів, до найпростішої ситуації, коли для кожного класу дефектів існує тільки один ефективний метод. З цією метою для кожного класу дефектів D_j, $1 \le j \le s$ ми ідентифікується метод $m_{u(j)}$, для котрого $W_{u(j),j}$ максимальна. Далі ми визначимо модифіковані значення P-детектабільності $W^c_{i,j}$ для методів m_i і класів дефектів D_j таким чином. Для i = u(j) будемо вважати, що $W^c_{i,j} = W_{i,j}$, а для i # u(j) нехай $W^c_{i,j} = 0$, $1 \le i \le r$, $1 \le j \le s$.

Якщо матриця детектабільності змінена так, як описано вище, то загальна формула гарантії трастабельності (1) може бути замінена спрощеною формулою:

$$T = 1 - \max_{(1\le j\le s)} \left\{ \lambda_j \left(1 - W'_{u(j),j}\right)^{n_{u(j)}} \right\}, \quad (2)$$

де $m_{u(j)}$ – єдиний ефективний метод для класу дефектів D_j.

Можливий інший евристичний спосіб, який придатний до ідеалізованої ситуації, коли кожний клас дефектів пов'язаний із єдиною підмножиною методів, ефективних для цього класу дефектів і неефективних для інших класів дефектів. При використанні даного способу, можна із загальної матриці детектабільності **W** одержати нову матрицю детектабільності **W'** у такий спосіб. Для кожного класу дефектів D_j визначимо єдину підмножину set(j) методів. Для всіх індексів *i* підмножини set(j) будемо вважати, що $W^c_{i,j} = W_{i,j}$, а для всіх індексів i, що не входять у підмножину set(j), нехай $W^c_{i,j} = 0$. У результаті застосування даного способу формула (1) не спрощується, проте оптимізаційна задача розв'язується легше.

Наступні теореми описують методи визначення оптимальної стратегії й обмеження на вартість для першої із описаних вище спрощених задач. Можна також довести аналогічні теореми для другої спрощеної задачі, для котрої кожний клас дефектів пов'язаний із єдиною підмножиною методів.

Розглянемо пряму задачу оптимізації в припущенні, що існує матриця детектабільності, яка має властивості, описані в першому з двох випадків.

Теорема 1. *(Оптимальна трастабельність).* Серед усіх стратегій S, вартість яких не перевершує $C_д$, стратегія з максимальною трастабельністю можна визначити, використовуючи такий алгоритм:

Спочатку покладемо всі індикатори застосування методів n_i, $1 \le i \le r$, рівними 0. Визначимо множину змінних T_j, $1 \le j \le s$, які називають показниками трастабельності, і задамо їхнє початкове значення в такий спосіб: $T_j = \lambda_j$. Визначимо значення j, що відповідає найбільшому значенню показника трастабельності, скажемо k, і якщо $n_{u(k)}$ дорівнює 0, покладемо його рівним 1. Крім того, обновимо T_k, помноживши його на $(1 - W_{u(k),k})$. Якщо є більш одного значення j, для якого показник трастабельності має найбільше значення, довільно виберемо одне з них. Продовжимо цей процес поки сума показників вартості $C_i(p)n_i$, $1 \le i \le r$, буде меншою обмеження на вартість $C_д$.

Для описаного вище процесу неможливо зробити подальше поліпшення гарантії трастабельності й алгоритм можна завершити, не очікуючи, поки вартість досягне максимально припустимого значення у випадках:

- якщо максимальний показник трастабельності T_k на деякому етапі позв'язується з методом, що уже використовувався (тобто його індикатор застосування вже дорівнює 1);
- якщо максимальний показник трастабельності пов'язаний із показником детектабільності рівним 0 (що відноситься до класів дефектів, для яких ми не маємо методів);
- якщо максимальний показник трастабельності дорівнює 0 (через значення детектабільності, рівних 1, і/або значень частоти, рівних 0).

Алгоритм варто завершити й у випадку, якщо максимальні показники трастабельності такі, що обмеження по вартості буде невиконаним до того,

як будуть застосовані всі методи, пов'язані з максимальними показниками трастабельності.

Теорема 2. (*Оптимальна вартість*). Серед усіх стратегій тестування, що забезпечують необхідний рівень трастабельності програми $T_д$, мінімальну вартість буде мати та стратегія, для якої індикатори застосування методів n_i можуть були визначені в такий спосіб. Спочатку для кожного класу дефектів D_j, $1 \le j \le s$ серед чисел 0 і 1 знайдемо мінімальне, для якого виконується нерівність:

$$T_д \le 1 - \left(\lambda_j \left(1 - W'_{u(j),j}\right)^{n_j} \right)$$

і привласнимо це значення n_j, $1 \le j \le s$. Потім для кожного методу тестування m_i, $1 \le i \le r$, покладемо

$$n_i^* = \max_{(1 \le j \le s,\ u(j)=i)} \left\{ n_j \right\}.$$

Отримана в такий спосіб стратегія $S^* = (n_i^*, 1 \le i \le r)$ і буде оптимальною.

На завершення відзначимо, що запропонований у роботі підхід до підвищення довіри до програмних засобів припускає об'єднання як формальних, так і неформальних методів і може бути основою для інтеграції різноманітних методів тестування й аналізу з метою одержання оцінки такої важливої кількісної міри якості програм, якою є трастабельність. За останні декілька років було отримано ряд дуже важливих результатів, що підтверджують перспективність цього підходу.

Література:

1. Система інформаційного забезпечення ОВС України: навчально-практичний посібник / За ред. Л.В. Бородича. – К.: РВВ МВС України; ТОВ АНТЕКС, 2000.
2. Андон Ф.И., Суслов В.Ю., Коротун Т.М., Коваль Г.И., Слабоспицкая О.А. Модель оценки технологической зрелости организаций-разработчиков программного обеспечения / Проблемы программирования. – Вып.4. – 1998. – С.46-57.
3. Parnas D.L., J. van Schouwen, Kwan S.P. Evaluation of safety critical software// Communic. ACM. – 1990. – N6. –P.636 -648.
4. Butler R.W., Finelli G.B. The infeasibility of quantifying the reliability of life-critical rial-time software // IEEE Trans. Soft. Eng. – 1993. – №1. – P.3-12.
5. Мороз Г.Б. Надежность и трастабильность программных средств высокоцелостных систем // УСИМ – № 2. – 1999. –С.59-68.
6. Frankl P.G., Weyuker E.J. A formal analysis of the fault detecting ability of testing methods/ IEEE Trans. Soft. Eng. – 1993. – №3. – P.202-213.

ОСОБЛИВОСТІ ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ДО МІЖНАРОДНОГО СТРАХОВОГО РИНКУ

Л.Л. Кінащук,
ад'юнкт кафедри економічної безпеки
Національної академії внутрішніх справ України

Нако.пичений і збагачений досвід людства щодо організації системи страхового захисту широко використовується в національних законодавствах. У будь-якому суспільстві страхування, будучи соціально-економічною закономірністю, вимагає правового закріплення та регулювання.

Україна практично повинна створити нове законодавство, при чому в багатьох випадках засноване на міжнародних принципах і стандартах, які раніше в практиці нашої держави не використовувалися. Гармонізація національного законодавства з міжнародними нормами і принципами страхування спрямована на підвищення рівня соціальної захищеності в країні. Тому, створення Центру міжнародних зв'язків Ліги Організацій України у 1995р. мало на меті підвищення престижу та підтримку українських страхових компаній на міжнародному страховому ринку. За період роботи Центру була організована участь провідних українських страхових компаній у різних міжнародних конференціях, проведена виставка "Страхування – 97". Лігою організований перший міжнародний форум та створене Інформаційно-маркетингове агентство "Ультра", як відділ Центру міжнародних зв'язків ЛСО України, діяльність якого полягала в наданні спектру інформаційного та маркетингового супроводження страховим компаніям. Центром міжнародних зв'язків ЛСОУ у 1998 р., з метою сприяння розвитку страхового бізнесу в Україні і відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 4 грудня 1998 р. №1926 створено компанію у Чехословаччині, діяльність якої полягала у наданні необхідної організаційної, технічної та юридичної допомоги закордонним клієнтам, застрахованим українськими страховими компаніями.

Лігою страхових організацій України підписано угоду з Асоціацією українських банків про взаємне співстрахування та Державним комітетом України з туризму про взаємне співробітництво. Об'єднання зусиль у страховій справі ЛСОУ направлене і на налагодження тісних контактів із асоціацією британських страховиків та Швецьким і Німецьким союзами страховиків.

За свою діяльність Центр міжнародних зв'язків Ліги був нагороджений Золотою медаллю "Професіонал страхування" від Міжнародної Академії лідерів бізнесу за організацію участі найбільших страхових компаній на всесвітньому форумі лідерів страхового бізнесу, що є підтвердженням підвищення престижу українських страхових компаній на міжнародному страховому ринку.

Страхові системи різних держав не функціонують ізольовано одна від одної, а знаходяться у постійному взаємозв'язку і взаємодії. Проникнення іноземного капіталу, інтеграційні процеси в економіці, розвиток міжнародного

співробітництва приводять в страховому секторі до зближення правових систем. На сьогодні склалися чи не найкращі умови для формування спільних стандартів страхового регулювання, створення транскордонного ринку страхових послуг в Україні. Європейське право тісно пов'язане з міжнародним і національним правом. Для України є надзвичайно важливою проблема гармонізації національного законодавства з правом Європейського Співтовариства, що надасть можливість в повній мірі здійснювати правову реформу в державі, розгорнути міжнародне співтовариство. Тому потрібно провести широкомасштабну правову реформу, направлену на приведення національного законодавства у відповідність зі світовими нормами. Проте чинні Основні напрямки зовнішньої політики України в повній мірі не вирішують поставленого завдання, в них відсутній чіткій перелік європейських актів, пов'язаних із наданням згоди на визнання їх нашою державою.

Формування галузей національного права й національного законодавства залежить від зближення правових систем Європейських держав. Сучасний європейській правовий простір – комплексне явище, а тому входження до складових цього простору потребує значної інтенсифікації діяльності України з адаптації та гармонізації законодавства. Проте національне право не може спиратися лише на одну школу права, навпаки, зближення правових систем вимагає переосмислення постулатів чинних систем права, відбору з них найкращих ідей правових напрямків, їх синтезування. Зважаючи на інтегральні процеси Європи та особливі відношення у галузі страхування у ході створення єдиного економічного та валютного союзів, тема гармонізації страхового законодавства сьогодні актуальна як для країн-членів Європейського Союзу, так і для країн, що спрямовують свою політику на приєднання до цієї організації. Прагнучи приєднатись до Європейського Союзу Україна повинна визначитися щодо своєї політики по відношенню до ЄС, оптимального співвідношення між вимогами Європейського Союзу та національного законодавства, створити законодавчо закріплені перспективні плани, які б охоплювали весь процес гармонізації страхового законодавства [1, с. 295]. Для якомога швидшого вирішення питання інтеграції страхового законодавства України у фінансові сфери Європейського Союзу необхідно законодавчо закріпити свою політику, підготувати нормативну базу та визначитися щодо державних структур, які повинні відповідати за здійснення цього процесу. Тобто, для членства України в Європейському Співтоваристві необхідно привести її законодавство у відповідність із норами і стандартами системи права ЄС.

Угода між нашою державою і Європейськими Співтовариствами, підписана 14 червня 1994 р. у Люксембурзі та ратифікована Верховною Радою України 10 листопада 1994 р., започаткувала співробітництво на європейському правовому просторі. Ця угода змодельована на загальних рисах для всіх країн і має на меті зміцнення економічних зв'язків. Проте для інтеграції у Співтовариство необхідно, перш за все, здійснити гармонізацію національного законодавства із нормами і принципами європейсько-

нального законодавства із нормами і принципами європейського права, віддаючи перевагу загальновизнаним світовим перед власними.

З метою реалізації всебічного входження України у правовий простір Європейського Співтовариства та стратегічного курсу на інтеграцію Указом Президента від 11 червня 1998 р. було затверджено "Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу", котра передбачає пріоритетні напрямки діяльності органів виконавчої влади до 2007 р., серед яких отримання статусу асоційованого члена ЄС. Для цього потрібно створення передумов, необхідних для набуття нашою державою членства в Європейському Союзі. Прийнята Постанова Кабінету Міністрів України "Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" від 12 червня 1998 р. покликана забезпечити процес адаптації, її положення передбачають у повній мірі реалізацію попередньо прийнятої стратегії інтеграції України до ЄС. Вона надає повноваження міністерству юстиції на створення міжвідомчої координаційної ради з метою координації діяльності органів виконавчої влади та Центру порівняльного права для підготування проектів нормативно-правових актів з урахуванням світового досвіду. Адаптація законодавства України допомагає у зближенні з сучасною Європейською системою права, що забезпечить політичне піднесення та підприємницьке зростання в межах саме нашої держави. Глобалізація взаємозв'язків, інтенсифікація і взаємопроникнення на ринки різних країн характерні і для страхових компаній держав. Розвиток страхового ринку – це постійна конкурентна боротьба та глобалізація взаємозв'язків між суб'єктами страхового бізнесу. Проте необхідна координація процесу укладання договорів про страхові послуги, оскільки вони, будучи трансграничними, можуть укладатися на національній території без присутності іноземного страховика, та чітке визначення переліку страхових послуг, умов та видів ринкового страхування, а також слід законодавчо обмежити сферу діяльності страховиків інших країн на національному ринку з пріоритетних видів страхування.

Страховики України, у переважній їх більшості, мають ще недостатній розмір капіталів для повномасштабної діяльності і не в змозі надавати страхові послуги з великих ризиків. Саме тому, за певних умов можна допускати на ринок страхування України страховиків-нерезидентів. З їхнім приходом можна сподіватися значних надходжень капіталів на національний страховий ринок. Іноземні підприємства мали б не лише сприяти посиленню конкуренції серед національних страховиків, а й допомагати у наданні страхових послуг, впроваджуючи сучасні методи роботи з клієнтом. Ще одну перевагу надає участь визнаного у світі страхового бізнесу страховика на ринку України – цей страховик стає довгостроковим інвестором у народногосподарський комплекс Української держави, сприяє розробці довгострокової стратегічної лінії поведінки та зростанню потенціалу національного страхового ринку і бізнесу. Однак, не слід применшувати роль і значення національних страховиків. Навіть за наявності на страховій арені України сильних, потужних, платоспроможних страховиків-нерезидентів, основну роль і головне місце мають посідати національні страхові компанії. Вирі-

шення цього питання – процес складний, довготривалий, суперечливий, не завжди прогнозований, який вимагає серйозного розуміння потреб та інтересів усіх учасників страхового підприємства, зумовлює необхідність урівноваження, збалансування попиту й пропозиції, науково обґрунтованого законодавчого забезпечення належних умов цивілізованої діяльності страховиків усіх форм власності та національної приналежності [2, с. 10-11].

Входження до глобального ринку страхових послуг пов'язане із зрівнянням у правах іноземних і національних страховиків, поетапним усуненням національних та регіональних бар'єрів. Страхового захисту потребують нові види ризиків. Необхідно створення нових умов для формування розвинутого страхового ринку, проведення плану адаптації до стандартів Європейського Союзу. Цей план повинен передбачити поступове приведення у відповідність з європейськими стандартами нормативних актів у галузі страхування. З метою визначення основних напрямків співробітництвам та забезпечення входження України в Європейський економічний і правовий простір необхідно розробити галузеву концепцію розвитку відносин з ЄС та галузеву програму інтеграції України до ЄС у страховій сфері, а саме – опрацювання законодавства з питань страхового нагляду, забезпечення змін у розвитку страхових послуг, упорядження сукупності діючих видів страхування.

Література:

1. Біленчук Д.П. та інші. Страхове право України. – К.: Атіка, 1999.
2. Базидевич В.Д. Антимонопольні заходи держави й створення конкурентного середовища на страховому ринку України // Фінанси України. – №8. – 1998. – С. 10-11.

НАВІДНІ ЗАПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

В.Д. Берназ,
начальник кафедри
кримінального процесу та криміналістики
Одеського юридичного інституту НУВС МВС України,
кандидат юридичних наук, доцент;

В.А. Філюшин,
старший викладач кафедри
теорії і історії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат філософських наук

"Запитання" належить до числа понять, які мають загальнонаукове і загальнокультурне значення. Його уточнення є цікавим як у теоретико-пізнавальному розумінні, так і для використання у прикладних завданнях.

У логіці запитання є інтелектуальною формою, в якій міститься вимога на підставі наявної інформації надати більш повну, додаткову інформацію, виражену у відповіді.

Логічна структура запитання складається з передумови (наявної інформації) і того, на що спрямоване запитання – множини можливих альтернативних відповідей. На них "надсилається" інструкція, у відповідності з якою зі списку вказаних альтернатив пропонується побудувати конкретний тип прямої відповіді.

Завдання логіки полягає взагалі не в уточненні будь-якого запитання, а в імітації логічними формами певних типів запитань. Значення запитань визначається сукупністю відповідей, які ними допускаються.

Щодо уточнення запитань використовуються реально існуючі запитання природної мови, які перекладаються на формальну мову і далі вивчається відповідна цьому запитанню формальна імітація. Розділ сучасної символічної логіки, присвячений вивченню даної проблематики, називається еротетичною логікою. Центральним поняттям *еротетичної* логіки є поняття прямої відповіді. Пряма відповідь характеризується трьома аспектами – вибором, вимогою повноти і вимогою відмінності.

Вибір є одним із варіантів, якому надається перевага. Саме цей варіант зазначається у відповіді.

Вимога повноти відповіді полягає у встановленні ступеня повноти її вибору, що вимірюється по відношенню до всієї множини істинних альтернатив.

Вимога відмінності – це така вимога, яка спрямована на обов'язкове визначення ознак відмінності вибраного варіанту від інших альтернатив.

Еротетична логіка ретельно розробляє апарат, що дозволяє ставити запитання і давати відповіді на них, а також систему понять, корисну щодо

класифікації і оцінки запитань і відповідей та для встановлення зв'язку між ними.

Шлях до прояснення ситуації із запитаннями та відповідями і розуміння "глибинної структури" природної мови пропонується у перекладі деяких запитальних речень на формальну мову [1, с.13]. Особливість еротетичної логіки дає підстави її використання із прикладними завданнями. Вона використовується щодо розв'язання інтелектуальних і технологічних завдань, а також може застосовуватись у соціальній сфері, зокрема, у праві.

Наприклад, можливості еротетичної логіки дозволяють розробити метод, який допускає повну і законну обробку інформації у комп'ютерних системах відносно даних про громадян. Досягається це шляхом визначення гарантій захисту від незаконного і шкідливого використання системи управління баз даних про них.

Гарантією забезпечення конфіденційності особистого життя виступає аналіз за допомогою еротетичної логіки запитань, які можуть надавати користувачі інформаційних систем. Такий аналіз дозволяє строго формально встановити, що можна, а що не можна вивести із відповідей на деяку множину запитань.

Так, співробітники органів безпеки, використовуючи у межах службових повноважень інформаційну базу даних про певного громадянина, не зможуть дізнатися про його податки, на відомості про які вони не мають ніяких прав.

З наведеного прикладу очевидно значення можливого практичного використання еротетичної логіки.

На нашу думку, таке використання можливе і актуальне у діяльності з розкриття та розслідування злочинів, зокрема у допитувальній діяльності уповноважених на це посадових осіб.

Є підстави розглядати пізнавальну діяльність як таку, що спрямовується запитаннями. Аналогічним є розслідування злочинів (як певна форма правозастосування), яке реалізується мотивованими відповідями на низку запитань: "Хто вчинив?", "Якими засобами та знаряддями?", "Які мотиви вчинку?" тощо.

Запитання, у якого всі передумови істинні і на яке існує істинна відповідь, еротетична логіка вважає коректним. Прагматично коректне запитання не тільки припускає наявність інформації для відповіді, але й відсутність невизначеності у використанні цієї інформації.

Наприклад, передумовою коректності запитання "Скільки дітей у підозрюваного Петренка?" – буде інформація про те, що Петренко має декілька дітей, менше, стільки ж або більше, ніж в інших підозрюваних. Спрямоване дане запитання на множину альтернатив: від одного до фізично й соціально можливої у даному віці Петренка кількості дітей.

У діяльності з розслідування злочинів за допомогою конкретних запитань здійснюється: допомога особам, які дещо забули; а також психологічний вплив щодо подолання дезінформаційних намагань опитуваного через надання у передумові інформації, отриманої непроцесуальним і оперативним шляхом; демонстрація загального знання справи; створення ефекту раптовості. Низка коректних запитань надає можливість перевірки відповідності свідчень між собою та іншими доказами, оцінки їх загальної правдоподібності.

Розробка цієї проблеми особливо актуальна з точки зору удосконалення тактики допиту. Запитання здійснюють вплив на хід допиту не тільки своїм змістом, але й характером їх подання (спрямованості, послідовності, взаємозв'язку тощо) [2, с.13].

Інформація для допитуваного, яку несе формулювання та система запитань, становить один з важливих тактичних прийомів допиту [3, с. 475].

У криміналістичній літературі запитання за своїм змістом і спрямованістю розподіляються на такі види:

а) доповнюючі, коли необхідно розвинути те, про що розповів допитуваний;

б) уточнюючі, пов'язані з необхідністю впевнитись в точності повідомленого;

в) нагадувальні, пов'язані, як правило, із раніше проведеним допитом. Суб'єкту нагадують, наприклад: "На допиті, який проходив вчора, Ви дали такі свідчення…", далі ставиться запитання, яке цікавить слідчого;

г) контрольні, спрямовані на перевірку точності повідомленої інформації. Наприклад: "На якій підставі Ви стверджуєте, що ця подія сталася 4 липня?";

д) викриваючі, направлені на викриття брехливих свідчень. Вони, як правило, пов'язані з пред'явленням доказів. Наприклад: "Вам надається висновок дактилоскопічної експертизи. Як сталося, що сліди Ваших пальців були виявлені на місці злочину, якщо Ви стверджуєте, що там ніколи не були?" [4, с.602-603];

е) навідні – це запитання, в яких вже є частина або повна відповідь, або підказка до відповіді. У процесуальній діяльності навідні запитання заборонені (ст.ст.143, 167, 307 КПК України).

Але заборона використовувати процесуальним шляхом останній вид запитання не ставить перешкод щодо потенційного їх застосування у непроцесуальних або оперативних діях.

Досвід свідчить, що не всі співробітники правоохоронних органів, які за характером своїх функціональних обов'язків мають завдання допитувати громадян, або отримувати від них інформацію в іншій формі – можуть впевнено відповісти на те, що таке навідні запитання.

Таким чином, як у теоретичному, так і у практичному плані існує необхідність дослідження цієї проблеми: у розкритті змісту поняття навідних запитань та їх різновидів; у виробленні методики побудови низки запитань та попередньої класифікації можливих відповідей.

За своєю логічною природою навідні запитання – це запитання, передумова яких частково пов'язана з попередніми відповідями та надає відповідачеві бажану щодо допитувача інформацію, за якою формується відповідь.

Логічна структура навідного запитання не відрізняється від виділеної вище, але особливість його формулювання полягає у тому, що передумова означеного запитання послідовно пов'язана з наявним психолого-комунікативним та інформаційним контекстами.

Форми запитань, які задаються великою невизначеністю у використанні наявної інформації, характеризуються вказівкою лише на область можливих рішень. Їх часто називають слабкою формою запитань, що може виражатися за допомогою таких слів: що, де, коли, який тощо.

У випадку складання навідного запитання за цією формою є можливим фіксування у передумові неочевидних щодо допитування факторів: "У сорочці якого кольору був М.?", "Коли К. втік з місця події?".

Тобто, власне запитанням задається, що М. був у сорочці, а К. зник з місця події. Назвемо такий тип навідного запитання *нав'язуючий,* оскільки запитанням нав'язується бажана інформація.

Більш сильна форма запитання може бути репрезентована як складними запитаннями (з поєднувальною або розділовою структурою передумови), так й "чи-запитаннями".

Складне навідне запитання може в одній частині передумови мати достовірну інформацію, а в іншій – невизначену, що приписується до достовірної.

"Той Н., якого Ви бачили о 20 годині, був у чорному чи синьому капелюсі?"

Виходячи з достовірності всіх інших наданих передумов, приписуючою інформацією може бути така:

Людиною, яку бачив о 20 годині свідок і яка була в капелюсі, є Н.

Н., якого бачив свідок о 20 годині, був у капелюсі.

Н., який був у капелюсі, свідок бачив саме о 20 годині.

Можливі й інші комбінації інформації, що приписується, бо за суттю запитання належить дати відповідь стосовно кольору капелюха. Вказаний тип навідного запитання назвемо приписуючим запитанням.

Нав'язуючий і приписуючий типи навідних запитань можуть мати форму «чи-запитань», наприклад: «Чи перестав сусід Д. бити свою дружину?»

Оскільки суттю інформації, що вимагається, є ствердження або заперечення запитання "Перестав?", то у першому випадку нав'язується, що сусід Д. має дружину і б'є її, у другому – та, яку він б'є, є його дружиною.

У будь-якому разі допитуваний наштовхується на розуміння того, що Н. когось (якусь жінку) б'є. Враховуючи комунікативний контекст, в якому відбувається допит чи дізнання, належить констатувати, що тут допитуваному потрібні вольові, інтелектуальні та моральні зусилля, щоб відсікти подібні намагання.

Поряд з виділеними нав'язуючими та приписуючими запитаннями навідного характеру набувають також риторичні запитання, наприклад, "Чи не правда, що Л. був у вказаний вечір на місці злочину?", "Хіба не так, що Л. був у вказаний вечір на місці злочину?"

Подібні запитання є перефразами стверджувальних суджень. Назвемо такий тип запитань *зобов'язуючим,* оскільки при достатньому психологічному тиску (або конформності допитуваного) на останнього ніби-то покладається зобов'язання погодитись зі стверджувальним змістом риторичного запитання.

Окрім навідних у процесуальній діяльності можуть мати місце некоректні запитання, тобто запитання, сформульовані з порушенням вимог логіки. Вище

вже зазначені такі вимоги. Некоректними, зокрема, будуть вважатися запитання, в яких не передбачена можливість альтернативи відповіді. Наприклад, "чи-запитання": "Чи не правда, що С. в минулу суботу не з'явився додому?"

У цьому випадку будь-який жест відносно нерозуміння запитання може тлумачитися як "неправда", чи "не з'явився".

Аналогічним чином суперечливість і парадоксальність може бути надана передумовою такого запитання:" Чи правду каже О., коли стверджує, що всі свідки у справі говорять неправду?"

Таким чином, навідні запитання можна класифікувати за такими типами:

1. *Нав'язуючі* – в передумові слабкої форми запитання задається бажана для дізнавача інформація.

2. *Приписуючі* – до істинної частини передумови запитання додається істинність невизначена (або у випадку свідомого порушення закону – хибна).

3. *Зобов'язуючі* – риторичні та неконкретні запитання.

На завершення слід зазначити, що аналіз навідних запитань засобами еротетичної логіки виступає дійовим інструментом зміцнення законності у дізнанні, попередньому слідстві, судовому розгляді, оскільки знання забороненого позбавляє від ненавмисного порушення, надає можливість пошуку ефективності засобів та прийомів реалізації завдань запобігання, розкриття та розслідування злочинів.

Література:

1. Н. Белнап, Т.Стил. Логика вопросов и ответов: Пер. с анг. Г.Е. Крейдлина. – М.: Прогресс, 1981.
2. Бахін В.П., Васельський О.М. Тактика допиту. – К.: Правник, 1997.
3. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. – М.: Юрист, 1996.
4. Криминалистика / Под ред. Р.С.Белкина. – М.: Норма-Инфре, 2000.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ПОДІЛУ ВЛАД І СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "ПОДІЛ ВЛАД" І "РОЗПОДІЛ ВЛАДИ" У ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

М.І. Мірошніченко,
доцент кафедри теорії і історії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ

Для юридичної науки завжди було актуальним питання змістовного наповнення категорій і понять, які є важливим інструментом пізнання та відображення правової дійсності і відіграють неабияку роль у чіткому формулюванні правової норми чи статті закону. Особливої актуальності ця проблема набула в сучасній українській юриспруденції, яка "задихається" від відсутності науково виваженої української термінології [1]. Немає потреби доводити, що довільне тлумачення і оперування науковими термінами та поняттями без глибокого знання їх природи і змісту заважає об'єктивізації наукових досліджень, а на практиці виявляється в законодавчій неспроможності, що призводить до плутанини юридичних норм. "Закон, – зауважив відомий професор права Буткевич В., – не може виходити з несталих теоретичних понять, бо це шлях до беззаконня" [2].

Розглянемо порушену проблему на прикладі фундаментальних понять науки конституційного права "поділ влад" і "розподіл влади". У сучасних наукових публікаціях, навчальних виданнях, науково-практичних коментарях до чинної Конституції України ці поняття або ототожнюються, або вживаються у різних інтерпретаціях, як "поділ влади" або "поділ влад", "розмежування влад", "поділ властей", "розподіл влад" або "розподіл влади" тощо. Відсутність чіткої однозначності в застосуванні вказаних понять простежується і в законодавчій практиці. Наприклад, у Декларації про державний суверенітет України, проголошеній 16 липня 1990 р., в розділі "Державна влада", задекларовано, що "державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову" [3]. Утім у ст.6 чинної Конституції закріплена норма, якою законодавець вже поділив державну владу на законодавчу, виконавчу і судову: "Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову" [4]. Однозначно, при всьому своєму яскраво вираженому політико-юридичному змісті Декларація про державний суверенітет звісно не має нормативно-правової сили. Але це – вихідний документ молодої української держави, в якому матеріалізована архіактуальна для неї ідея законності. Виступаючи проти будь-яких проявів свавілля державної влади, творці декларації, проголосивши принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, сформулювали стратегію побудови нового правового по-

рядку на "твердій основі закону". Чи значить це, що прийнявши нову Конституцію і скасувавши проголошений в декларації принцип розподілу влади, держава відмовилась від реалізації ідеї законності? Чи можливо законодавець ототожнив поняття "поділ влади" і "розподіл влади", не врахувавши, що в українській мові слова "поділ" і "розподіл" різні за змістом? Чи можливо в ці поняття він утілив свій, відомий тільки йому, зміст? От і виходить, що правду казав професор Преображенський, відомий персонаж знаменитого Булгаковського "Собаче серце", що розруха в державі розпочинається із розрухи в головах.

Проте відмовимося від звички розглядати і оцінювати всі процеси і явища в суспільстві та практиці державно-правового життя виключно з емоційних морально-етичних позицій і станемо на шлях наукового пошуку істини, зауваживши для себе, що ця істина одна. Йдеться про теоретико-методологічне обґрунтування понять "поділ влад" і "розподіл влади" на основі всебічного аналізу їх природи і змісту, що дасть змогу з'ясувати сутність поділу влад як політико-правової доктрини і сутність розподілу влади як конституційного принципу.

Розпочнемо із з'ясування природи і змісту поняття "поділ влад" (саме "поділ влад", а не "поділ влади"), яке історично і логічно передувало поняттю "розподіл влади", і розглянемо його у гносеологічному, доктринальному, формально-правовому, організаційно-правовому і мовному аспектах.

У гносеологічному аспекті поділ влад у понятійній формі відображає процес поглибленого пізнання механізму суспільної влади на основі ідеї змішаного урядування – однієї з найдавніших у політичній теорії. Цією ідеєю користувалися мислителі в пошуках форм урядування, яке забезпечило б повноцінне функціонування суспільства, формально і фактично поділеного чи то на розряди, чи то на стани і в якому визначальними у набутті громадянської і політичної правоздатності були належність за походженням та майновий ценз. У античній Греції ця ідея послугувала Аристотелю у пошуках досконалої форми держави (полісу), яка б забезпечила баланс соціальних класів з різними економічними інтересами полісної громади; у Стародавньому Римі Полібій і Цицерон скористалися нею для пошуку механізму урівноваженої поміркованості в управлінні, який би забезпечив баланс політичних сил; протягом середніх віків на основі цієї ідеї сформувалась концепція пом'якшеної чи змішаної монархії на противагу абсолютизму, який утверджувався в Європі (антирояліствські теорії у Франції, концепція кооперативної співдружності в Англії XVI ст.); концепція гармонії (рівноваги) влад короля, парламенту і судів, зв'язок між якими врегульовувався звичаєвим правом країни, яке передбачало належне місце кожній із влад без будь-яких претензій жодною з них на найвищу владу в країні (конституційна теорія Сміта і Бекона в Англії на передодні буржуазної революції); цією ідеєю скористався англійський філософ Дж. Локк (XVII ст.), створивши концепцію поділу влад і заклавши підвалини теорії правової держави; а юрист і політичний діяч Франції XVIII ст. Ш.Л.Монтеск'є вперше в історії державно-правової думки обґрунтував необхідність у конституційному закріпленні поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову; в умовах США, доби визвольних змагань за незалежність, ідея Мон-

теск'є еволюціонувала в ідею конституційного закріплення розподілу єдиної державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову, яку розробляли Т. Джеферсон, Дж. Медісон та ін. "батьки" американської конституції. Саме в американському варіанті ця ідея набула особливої актуальності для сучасних посттоталітарних держав, які стали на шлях парламентаризму.

У цілому ідея змішаного урядування – це теоретична **форма розв'язання проблеми урівноважування суспільних та економічних інтересів** чи між економічно та політично пануючими верствами, чи між корпораціями і монархом. Основний зміст ідеї – це своєрідне застереження, що узурпація влади будь-ким є пагубною як для суспільства, так і для самої держави, та нагадування про те, що будь-яка політична організація не зможе повноцінно функціонувати, якщо не засновуватиметься на взаємоповазі і чесній взаємодії різних її складових частин.

Наприклад, Аристотель, керуючись ним же запровадженим етичним принципом доброчесності (золотої середини), доводив, що найкращою є держава зі *змішаною формою правління – політія* – соціальною основою якої є середній клас (люди середнього достатку), яка розумно поєднує елементи демократії і олігархії і в якій править закон, що захищає інтереси усіх громадян, а не окремої особи чи певного класу. На доведення свого твердження мислитель вибудував своєрідну аргументацію. Поліс (держава) у Аристотеля – це тип суспільства, що є союзом несхожих особистостей, які об'єднуються задля спільного блага, задовольняючи власні потреби через обмін товарів і послуг. Суспільство це складається із трьох частин: багатих, бідних і тих, хто займає середину, – заможних. Помірність і середина для філософа – найкращі із чеснот, за яких легко коритися аргументам розуму. На його думку, надто багатому або надто бідному важко дотримуватися цих аргументів. Люди, що належать до першого типу, стають переважно зухвальцями і великими мерзотниками, а ті, хто відноситься до другого типу, – злодіями і дрібними мерзотниками. В умовах глибокої поляризації між багатими і бідними виникають заздрість і презирство, що є передумовою суспільних суперечок і внутрішньої війни, а отже втрати полісом свободи. Для подолання подібних тенденцій і запорукою найкращого суспільного ладу необхідним є об'єднання у державу двох частин суспільства – заможних і незаможних, а умовою громадянської злагоди між цими частинами має бути верховенство закону, з обов'язковими приписами як для урядових виконавців, так і для громадян [5].

Грецький історик Полібій, прихильник римського державного устрою, враховуючи об'єктивні обставини у суспільних відносинах Риму періоду полісно-республіканської організації, причину могутності останнього вбачав в утвердженні змішаної триєдиної форми правління з рисами монархії (консули), аристократії (сенат) і демократії (народні збори) як своєрідної системи стримувань і рівноваг [6]. Йдеться про те, що у вказаний період народні збори як уособлення властивої полісу демократії хоч і вважались органами влади римського народу, але реально не вони управляли державою. Повноваження і характер взаємовідносин органів римського урядування визначалися виключно належністю до вищих станів суспільства – нобілів (знатні патриціанські і багаті плебейські роди) та вершників (торгово-фінансова і земельна аристократія). Органами реальної влади нобілітету були сенат і магістрати. Полібій наголошував, що істинний секрет успішного римського урядування саме полягав у взаємному стримуванні трьох влад, що унеможливлювало виникнення природної тенденції до занепаду, яка стає неминучою при надмірному посиленні однієї з них. Вчення Полібія розвинув Цицерон, розглядаючи державу як самоврядне корпоративне об'єднання, членство в якому належить усім громадянам і основне завдання якої полягає у забезпеченні умов справедливого урядування. Характерний для стародавніх греків принцип гармонії повноважень еволюціонував у Цицерона в ідею делегування влади від народу, як її законного джерела. Мислитель сформулював три основні принципи справедливого урядування, які і надалі не втратили актуальності: 1) влада делегується народом – об'єднанням людей, що добровільно згуртувалися навколо права і законів; 2) влада має функціонувати винятково на підставі закону; 3) влада може бути виправданою виключно моральними чинниками. Далі мислитель надає аргументованого тлумачення змісту цих принципів. По-перше, народ є самоврядною організацією і, делегуючи владні повноваження урядовцям, має удосталь засобів, необхідних для самозбереження і розвитку, бо найвищим благом у державі є закон (держава і закон є спільною справою народу); по-друге, перепоною на шляху до зловживань політичною владою урядовцями, які є ставлениками народу, стає обов'язкове урегулювання їхніх повноважень законом; по-третє, сама держава неодмінно мусить підпорядковувати власну діяльність вимогам природного закону (Божого закону справедливості) – найвищого авторитету в житті людей, а в приписи позитивних законів втілювати принципи справедливості [7].

Отже, у вченнях мислителів стародавніх Греції і Риму змішане урядування – це своєрідна **система врівноважування інтересів**, що є необхідною умовою стабільного в рамках закону функціонування суспільства з формальним і фактичним поділом населення на розряди і стани, в якому повна громадянська і політична правоздатність залежала від соціального і майнового статусу громадян.

Доктринального значення (йдеться про політико-правову доктрину євроамериканського конституціоналізму) ідея змішаного урядування, в модернізованій інтерпретації як поділ влад, набула у вченні англійського філософа Дж. Локка (друга пол. XVII ст.). Мислитель жив і творив в умовах, коли традиційна для античного, феодального і ранньобуржуазного суспільств різниця в соціальному статусі людей втратила своє значення. Натомість запанувала ідея прав не корпорацій, а окремого індивіда. У суспільній свідомості утверджувалось переконання, що суспільство (усі форми його життя, залучаючи і державу) створене для людини, а не людина для суспільства. Впевнено заявляла про себе ідея правління закону, який забезпечить природні права людини і громадянина. Водночас похитнулася віра у божественну владу монарха. Отже, об'єктивно назрівало питання від імені кого і з якою метою функціо-

нуватиме держава? Але не менш актуальним під кутом зору практичної політики опинилось питання реалізації влади в державі, а саме: хто, який або які органи, посадові особи будуть здійснювати владні повноваження і в яких межах? На ці запитання і спробував відповісти Дж. Локк. (Зауважимо, що в суспільній свідомості того часу держава і суспільство не протиставлялися).

У вченні Локка ідея поділу влад наповнилася конкретним змістом із урахуванням політичної ситуації в Англії напередодні і в ході буржуазної революції. Йдеться про гострі суперечки між королем і судами загального права, між королем і парламентом та між численними релігійно-політичними партіями, які виражали інтереси монархії, "старого" феодального дворянства, нового дворянства – джентрі і буржуазії. У відповідних умовах мислитель спробував віднайти важелі суспільного компромісу між вказаними верствами суспільства задля єдиної мети – забезпечити захист природного права індивіда (незалежно від його соціального статусу і релігійної належності), а саме права приватної власності на життя, на здоров'я, на майно, на підприємницьку діяльність, на свободу дій. Він наголошував, що гарантом природного права є суспільний договір (держава). Держава, згідно із вченням Локка, – це добровільне об'єднання людей, життя яких регулюється ними ж створеними законами. Від інших форм суспільного буття подібне об'єднання відрізняється тим, що втілює політичну владу, тобто *право* створювати закони задля загального блага, яке полягало в реалізації єдиної мети політичної єдності – захисту власності. Мислитель наголошував, що в інтересах свободи, тобто умов реалізації індивідами свого природного права власності, влада в державі має грунтуватися на громадській довірі із застереженням, щоб законодавча і виконавча влади не зосереджувались в одних руках.

Враховуючи досвід англійської революції, яка розвивалась у вигляді традиційного протистояння між королем і парламентом – двох ворогуючих і незалежних властей, які контролювали різні території Англійського королівства і користувались усією повнотою законодавчих і адміністративних повноважень, утвердження протекторату Кромвеля і т.д., Локк створив своєрідну модель механізму протидії спокусі можновладців зосередити владу в одних руках на території усієї країни і обернути на свою користь як створення законів, так і впровадження їх у життя. Верховну владу мислитель залишив народові як суверену. Найвищою законодавчою владою в системі державного управління наділив парламент. Легітимність влади парламенту, як законодавчого органу, забезпечив громадською довірою і представництвом більшості, наголосивши водночас, що при втраті довіри, народ як суверен може змінити склад парламенту, або відсторонити його від вирішення державних справ. Виконавча влада, за Локком, належить монарху, який у своєму правлінні повинен керуватися моральними законами справедливості, або кабінету міністрів. До її компетенції відноситься виконання законів і функцій федеративної влади (сфера міжнародних відносин).

Концепція поділу влад Локка знайшла практичне застосування в умовах двірцевого перевороту в Англії 1688 року, відомого в історії як "Славна революція". Цей переворот по суті завершився компромісом між фактично пануючою у важливих сферах суспільства буржуазією і офіційно правлячою земельною аристократією. Політична влада в центрі і на місцях залишилась переважно в руках знатних землевласників у обмін на гарантії дотримання інтересів фінансової верхівки буржуазії. Вказаний компроміс заклав підвалини міцного консенсусу між провідними політичними силами – партіями "вігів" (фінансова буржуазія, верхівка джентрі, промислова буржуазія) і "торі" (придворна аристократія, духовенство і частина джентрі, зорієнтована на Стюартів) – з основних проблем соціально-політичного розвитку країни, і який став важливою рисою англійської політичної культури в XIX-XX ст. Важливим політичним результатом такого компромісу стало утвердження в Англії конституційної монархії, яка одержала первинне правове закріплення у двох актах парламенту: Біль про права 1689 р. і Акт про устрій (Акт про майбутнє обмеження і краще забезпечення прав і свобод підданих) 1701 р. [8].

Отже, концепція поділу влад Дж. Локка – це теоретично обґрунтована своєрідна ***система стримувань і рівноваг*** на основі компромісу участі в управлінні державою економічно і політично пануючих в країні соціальних верств. На думку мислителя, саме такий компроміс є надійним фундаментом громадянського і політичного миру в суспільстві та необхідною умовою реальних гарантій і захисту природного права індивідів – права приватної власності.

Юрист і політичний діяч Франції Ш.Л.Монтеск'є концепцію Дж. Локка взяв за основну ідею своєї теорії поділу влад. Він уперше в історії державно-правової думки розглянув поділ влад в формально-правовому аспекті як ідею конституційного правління, тобто правління не людей, а закону і згідно з якою суверен зобов'язаний дотримуватися не стільки моральних, як позитивних законів держави. Монтеск'є, як і Локк, не протиставляв суспільство і державу. Останню він розглядав як суспільство, в якому править закон, а природні права, захищені законом, кваліфікував як права політичні. На думку мислителя, для забезпечення у повному обсязі політичний прав формально і фактично пануючих у суспільстві верств необхідно запровадити систему стримувань і рівноваг через конституційне закріплення поділу влад на основі змішаного урядування, що поєднує монархічні, аристократичні і демократичні (народні) риси правління, за якого виконавчу владу очолює король, а законодавча влада належить парламенту. Причому одна із палат парламенту мала бути народною, тобто формуватися з депутатів, обраних народом (участь у виборах передбачала майновий ценз). Друга ж палата – аристократичною, тобто репрезентувати спадкову знать. Палати, будучи водночас зв'язаними виконавчою владою, яка в свою чергу урівноважувалася законодавчою, мали законом установлене право обопільного контролю. Таким чином, Монтеск'є поділ влад звів у систему правових стримувань і рівноваг, попереджаючи про недопустимість зосередження влади не тільки в руках однієї особи, а й групи осіб, застерігаючи, що свобода індивіда та повноцінне функціонування державної влади перебуватиме під загрозою навіть якщо в державних органах влада належатиме різним особам, але вони будуть представниками однієї й тієї ж соціально-економічної чи політичної верстви.

Важливо наголосити, що в теорії Монтеск'є йшлося, перш за все, про забезпечення *рівноваги влад*, а не про *зрівнювання владних повноважень*, оскільки надзвичайна юридична сила в суспільстві виключно належала законові, законодавчий орган мав збиратися на заклик виконавчого, а за останнім передбачалося право вето на законодавчі акти. В цілому особливість теорії Монтеск'є полягала в обґрунтуванні твердження, що всі політичні функції в державі повинні кваліфікуватись як законодавчі, виконавчі та судові із обов'язковим закріпленням їх у конституції [9].

Таким чином, в теорії Ш.Л. Монтеск'є, поділ влад був зведений у **систему правових стримувань і рівноваг**. Йдеться про теоретичне обґрунтування ідеї законодавчого закріплення рівноваги незалежних влад пануючих у суспільстві провідних соціально-політичних сил (французьке суспільство було сплетінням різноманітних привілеїв, а прірва між соціальними верствами була глибшою, ніж в Англії), які **не урівнюються у своїх владних повноваженнях,** але **урівнюються у своїх політичних домаганнях, реалізувати власний економічний і соціальний інтерес**.

Організаційно-правового закріплення ідея поділу влад набула в умовах американської демократії і конституціоналізму. Йдеться про чинну конституцію американської федерації 1787 р., яка заклала правові підвалини державотворення в умовах здобутої незалежності і яка в основу організації, компетенції і взаємодії вищих органів влади республіки поклала своєрідний варіант ідеї поділу влад з урахуванням особливостей американської революції. Йдеться про утвердження принципу розподілу влади, який змістовно узгоджувався не стільки з теоріями Дж. Локка і Ш.Л.Монтеск'є, як з об'єктивними тенденціями розвитку американського суспільства, яке не знало класової диференціації, а отже феодальної аристократії, поміщиків, корпорацій, тобто всіх атрибутів феодального суспільства, а вибори першого президента і конгресу мали непартійний характер, оскільки формування політичних партій тільки намічалося. Відповідно творці конституції навіть не порушували питання про створення трьох незалежних одна від одної влад. Згідно з їхніми поглядами, державна влада є єдиною і неподільною, але має три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Для попередження концентрації повноважень, що веде до утвердження тиранії однієї із гілок влади, конституція запровадила систему стримувань і противаг, яка ґрунтується на таких засадах: по-перше, усі три гілки влади мають різні джерела формування. Носій законодавчої влади – Конгрес складається із двох палат, кожна формується по-різному. Палата представників вибирається народом, тобто виборчим корпусом, до якого відносилися лише білі чоловіки-власники. Сенат – легіслатурами штатів. Президент – носій виконавчої влади вибирався непрямим шляхом, а колегією виборців, які в свою чергу вибирались населенням окремих штатів. Нарешті, вищий орган судової влади – Верховний суд формувався обопільно президентом і сенатом; по-друге, усі органи державної влади мали різні терміни повноважень; потретє, конституція передбачала створення такого механізму, в рамках якого кожна із гілок влади мала всі можливості нейтралізувати будь-які узурпаторські намагання з боку іншої [10].

Отже, конституція США стала основним законом, перш за все, для держави, як соціальної інституції, що виникла на основі суспільного договору. У нормах конституції принцип розподілу влад набув структурно-функціонального визначення для кожного з вищих органів держави. Фактично була створена **юридична** (організаційно-правова) **форма системи стримувань і противаг,** яка не тільки утвердила механізм запобігання узурпаторським тенденціям з боку кожної із трьох гілок влади, а й забезпечила стабільність і неперервність функціонування державної влади в цілому. Реалізація принципу розподілу влади в американській конституції ставила за мету ***не урівняти вищі органи державної влади між собою, а підпорядкувати їх діяльність закону***.

Треба зауважити, що принцип розподілу влад в американській конституції не був прямо задекларований. Вперше його задекларувала Конституція Другої республіки у Франції (1848 р.), закріпивши принцип рівного і загального виборчого права (для чоловіків), скасувавши стани, виключивши будь-який майновий ценз і заборонивши привілеї. Згідно із ст.19 Конституції Другої республіки побудова системи державних органів за принципом розподілу влад вважалась найголовнішою умовою вільного, в інтересах народу правління [11].

Насамкінець зупинимося на власне мовному аспекті проблема, яка розглядається у цій статті. Однозначно, плутанина у поняттях та відсутність чіткої змістовної їх визначеності пов'язана з недоліками пануючої і досі в українському правознавстві і юридичній практиці традиції надавати перевагу термінам співзвучним із відповідними російськими аналогами [12].

У російській юриспруденції вживається термін "разделение властей", який стосується механізму урядування і означає єдність та неподільність державної влади. Слово "разделение" в перекладі на українську означає поділ, розділення, поділення. У даному переліку слів нас цікавить слово "поділ". Академічний словник української мови слово "поділ" тлумачить як поділяти, втрачати цілісність у значенні розпадатись або поділятись на групи, угрупування за інтересами. Наприклад, "У суспільстві, заснованому на поділі класів, боротьба між ворожими класами неминуче стає на певному ступені її розвитку політичною боротьбою" [13]. Слово "розподіл" в українській мові вказує на певну дію у значенні розподіляти обов'язки, ролі (повноваження) – визначати те, що кожний повинен виконувати [14]. Слова "обов'язки" чи "повноваження" вживаються у значенні права, наданому кому-небудь для здійснення чогось [15]. У нашому випадку йдеться про делегування народом-сувереном вищим органам держави права на здійснення владних повноважень. Межі повноважень і функціонування цих органів закріплені чинною Конституцією.

Таким чином, поділ влад у гносеологічному значенні – ідея змішаного урядування – це концепція соціального компромісу як необхідної умови політичного і громадянського миру в суспільстві. Як політико-правова доктрина і теорія поділ влад – це філософія урядування певних соціальних сил у суспільстві, які реалізують свої інтереси, перш за все, через державу і її органи.

Отже поняття "поділ влад" означає поділене правління за інтересами на основі ідеї змішаного урядування з метою забезпечення всезагального інтересу – політичного і громадянського миру в суспільстві. При цьому зауважимо, що мова йде не про поділ політичної чи державної влади, а лише про поглиблене розуміння механізму урядування. В Україні діє принцип суверенітету державної влади, тобто влада державна є єдиною і неподільною, і здійснюється органами держави від імені народу. Відповідно закріплений чинною конституцією поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову орієнтує на сприйняття кожного органу як конституйованої частини суверенітету, що природно породжує тенденцію до утвердження принципу "поділяй і владарюй". Така тенденція супроводжується руйнуванням інших органів. Відповідно створюються умови для конфліктів і державних переворотів, в результаті яких відбувається поглинення будь-якої влади владою тих органів, яких обставини та люди зроблять сильнішими. На такий перебіг подій звернув увагу ще на початку XX ст. відомий конституціоналіст Леон Дюгі у відомій праці "Конституційне право. Загальна теорія держави". Нам залишається лише доповнити, що у подібній ситуації народ, втрачаючи суверенітет, перетворюється із суб'єкта на об'єкт політичних відносин.

Поняття "розподіл влади" позначає механізм стримувань і противаг єдиної і неподільної державної влади, що функціонує на принципі структурно-функціонального її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. Цей механізм діє не з урахуванням інтересів окремих верств, класів, угрупувань чи осіб, які стоять при владі, а забезпечує збалансоване і повноцінне в рамках правового закону виконання державою своїх функцій по врегулюванню відносин у громадянському суспільстві та реальному захисті прав і свобод кожного індивіда.

Література:

1. Усенко І. Проблема української правничої термінології у світлі історичного досвіду // Правова система України: теорія і практика. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції (Київ, 7-8 жовтня 1993 року). – К., 1993. – С.97-100.
2. Буткевич В. Права людини в Україні. З погляду творення нової правової бази // Політична думка. – 1993. – №1. – С.80.
3. Декларація про державний суверенітет України // Закони України. – К., 1996. – Т.1. – С.6.
4. Конституція України. – К., 1996. – Ст.6.
5. Аристотель. Политика. Кн.4 // Мыслители Греции. От мифа к логике. – М., 1998. – С.546-584.
6. Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. – К., 1997. – С.159.
7. Там же. – С.168-169.
8. Законодательство английской революции 1640-1660 гг. // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. – М., 1984. – С.165-167.

9. Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Вказ. праця. – С.495.
10. Каррі Д. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. – К., 1993. – С.133-146; Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. В. Гончаренка – К., 1998. – Т.2. – С.60-71.
11. Хрестоматія з Історії держави і права зарубіжних країн. – Т.2. – С.262; Див. ширше: Конституционные и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. – М., 1957. – С.446-460.
12. Усенко І. Вказ. праця. – С.100.
13. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – Т.6. – С. 746-747.
14. Там же. – 1977. – Т.8. – С.774.
15. Там же. – Т. 6. – С.684.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ БОРОТЬБИ З КОНТРАБАНДОЮ НАРКОТИКІВ

Ю. М. Таран,
головний інспектор
Державної митної служби України;
О. М. Баркова,
ст. інспектор відділу організації
наукової роботи та
редакційно-видавничої діяльності КІВС

Проблема боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин є вкрай актуальною як в нашій країні, так і за кордоном. Її особливість полягає в тому, що наркобізнес став частиною світової економіки і регулюється законами попиту та пропозиції. Для ринків самих різних послуг та товарів, в тому числі і виведених з вільного обігу, великі наслідки мало укладення економічних та політичних угод та зріст споживчого попиту. Із виведених з вільного обігу товарів, наркотики, як і раніше, дозволяють отримувати високі прибутки при мінімальних затратах.

Нелегальний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів в Україні набуває все більш значних масштабів, стає досить серйозним соціальним чинником, який негативно впливає на стан здоров'я і благополуччя людей, розвиток суспільства в цілому. Злочинні угруповання використовують у своїх інтересах можливості пов'язані з прозорістю кордонів і лібералізацією торгівлі. Значні обсяги вилучення наркотиків не мали достатнього впливу на ситуацію, що склалася.

За останні роки, особливо в період активного входження України в світовий ринок, проблема з наркотиками в нашій країні набула міжнародного характеру. В той же час, масштаби і темпи розширення зловживання наркотиками і психотропними речовинами, широкий розмах їхнього нелегального обігу свідчать, що заходи, які проводяться в цьому напрямку повинні бути більш ефективними. Обов'язки по боротьбі з незаконним обігом наркотиків покладені законодавцем на органи МВС та СБУ, а по боротьбі з контрабандою наркотиків – на митні органи України. Зокрема, митними органами за період з 2000—2001 рр. виявлено та припинено таку кількість фактів контрабанди наркотиків:

Рік	Кількість випадків затримання наркотиків	Вага затриманих наркотиків (кг)
2000	525	3251,022
2001	402	135,181

За даними органів внутрішніх справ, за 9 місяців 2000 року з незаконного обігу вилучена велика кількість наркотичних засобів, у тому числі іноземного походження. Викрито та ліквідовано 34 міжнародні канали перевезення наркотичних засобів.

Боротьба з цими злочинними проявами значно ускладнюється тим, що через відкриті на митному кордоні України пункти пропуску щоденно проходить від 100 до 130 тисяч громадян та близько 25 тисяч одиниць транспортних засобів різних типів.

Для забезпечення пропуску такого пасажирського та транспортного потоків на митному кордоні України створені та діють 92 автомобільних, 40 залізничних, 36 авіаційних, 36 морських та річкових пункти пропуску.

Діяльність митних органів значно ускладнить через так звану прозорість державного кордону, довжиною 4579 кілометрів, з країнами СНД, в умовах, коли абсолютна більшість доріг, що зв'язують нас із сусідами на півночі, сході і південному заході – а їх, за різними даними нараховується від 1200 до 1500 – не забезпечені належним митним й прикордонним контролем. Зрозуміло, що таке становище приваблює контрабандистів та інших правопорушників, які широко користуються цим для здійснення злочинних операцій.

Основними каналами переміщення контрабанди наркотиків через територію України є:

Міжнародне залізничне сполучення – головний шлях переміщення через територію України наркотиків. Це підтверджується тим, що працівники митниць виявляли наркотики в основному при проведенні митного контролю залізничних потягів. При цьому, контрабанду наркотиків традиційно приховують в технологічних пустотах, ящиках для вугілля, міжпотолочному просторі над туалетами і тамбурами вагонів, рундуках, радіаторах опалення, верхніх полках за матрацами, ящиках для сміття, люках над електрощитами, акумуляторних ящиках, системах опалення, вентиляційних люках та інше.

В основному наркоділки незаконно переміщують в Росію наркотики іноземного та місцевого виробництва в поїздах сполученням до міст Москви, Санкт-Петербургу та інших регіонів Росії.

Вивезення наркотичної сировини в Росію зростає в зимовий період. Це пов'язано з тим, що на цей час зростає попит на вказаний товар в зв'язку з закінченням місцевої сировини.

Російськими наркоділками використовується територія України для транзитного перевезення важких наркотиків у Західну Європу.

При **міжнародних автомобільних перевезеннях**, що проходять транзитом через територію України з Ірану, Афганістану, Туреччини, Болгарії, Румунії в країни Західної Європи, наркотики приховують в особливостях конструкцій транспортних засобів, а також спеціально обладнаних схованках.

Морські і контейнерні перевезення, що здійснюються транзитом через територію декількох країн використовуються як метод транспортування наркотиків з метою приховання фактичної країни відправника. Як приклад цьому, виявлення в 1997 році Севастопольською митницею 624 кг кокаїну в вантажі капролактаму та в 1998 році Карпатською регіональною митницею 6141 кг гашишу в контейнері з паркетом, що прибув морським транспортом з Уганди в м. Одесу і транзитом переміщувався автомобільним транспортом через територію України в Західну Європу.

Останнім часом збільшилась кількість наркотиків, що переміщуються в **поштових відправленнях**. Так, Луганською митницею в бандеролі з підручниками, що направлялися з Пакистану, виявлено 1376 г. героїну, а в Києві вперше за час існування незалежності України митницею було виявлено контрабанду ЛСД в поштовому відправленні з Голландії.

Значні затримання наркотичних речовин спостерігаються в тих митницях, де підрозділи по боротьбі з контрабандою наркотиків організують та самі беруть активну участь в пошуковій роботі і плідно взаємодіють з іншими правоохоронними органами. Ця практика показує, що виявлення та затримання наркотиків у значних обсягах проводяться при ретельному плануванні операцій на основі інформації, отриманої від традиційних силових відомств, що мають право на оперативно-розшукову діяльність.

Аналіз боротьби з контрабандою наркотиків на сучасному етапі показує, що контрабандисти постійно удосконалюють і змінюють форми, методи, направлення своєї злочинної діяльності, що підтверджує відсутність значного росту затримань контрабанди наркотиків. Це пов'язано з тим, що:

а) контрабандою наркотиків стали займатися більш досвідчені правопорушники, які з року в рік набувають злочинного досвіду, навчаючись на своїх помилках та помилках своїх знайомих, отримують юридичні консультації з метою уникнення кримінальної відповідальності за свої злочини. Для цього вони намагаються провезти наркотики окремо від речей, не залишаючи своїх слідів. В зв'язку з цим, в більшості випадків при виявленні в поїздах наркотиків, співробітники митниць не взмозі виявити наркоперевізників;

б) наркоділки постійно змінюють маршрути контрабанди наркотиків для попередження втрати наркотичних речовин по виявлених митними органами маршрутах;

в) значно впливає на ефективність виявлення предметів контрабанди низька технічна забезпеченість митних постів, підрозділів по боротьбі з контрабандою наркотиків спеціальними засобами пошуку, особливо в літньо-осінній період, коли великим потоком перевозиться сільськогосподарська продукція;

г) важливою проблемою питанням в боротьбі з контрабандою наркотиків залишається питання отримання митницями від правоохоронних органів інформації відносно осіб, та злочинних груп, що займаються контрабандою наркотиків і готовляться до такої діяльності. Відсутність надходження оперативної інформації до митних органів про можливу контрабанду наркотиків від місцевих правоохоронних органів обумовлено можливо тим, що:

– таких оперативних даних правоохоронні органи областей не мають;

– бажання кожного відомства, міністерства в цьому напрямку боротьби зі злочинністю відзначитися самостійно;

– відсутність у митних органів статусу правоохоронних;

д) контрабандисти не шкодують кошти для виготовлення спеціальних тайників, спеціального одягу для перевезення предметів контрабанди через митні пости, а також поза митним контролем;

е) керівники деяких митних органів не приділяють належної уваги проблемам організації боротьби з контрабандою наркотиків, недостатньо організують роботу по виявленню нових напрямків перевезення наркотиків, крім того фактично не налагоджена взаємодія з правоохоронними органами з цих питань;

є) особовий склад деяких митниць недостатньо професійно підготовлений для пошуку наркотиків та для проведення невідкладних слідчих дій при затриманні контрабанди наркотичних речовин;

ж) виявлення наркотичних засобів здійснюється в основному в результаті рутинної перевірки транспортних засобів, багажу пасажирів. Але тотальний митний огляд "всліпу" і в обмежений термін, наприклад всіх пасажирських, вантажних потягів, літаків та інше, на предмет виявлення місць схову наркотичних речовин є малоефективним, важко здійсненним та економічно невиправданим. Такий підхід може бути виправданим тільки при митному огляді міжнародних поштових відправлень, несупроводжуваного багажу, ручної кладі, що обумовлено їх незначною кількістю, розмірами та вагою. З контрабандою при таких умовах можливо ефективно боротися лише використовуючи інформацію у відношенні окремих об'єктів. В зв'язку з цим, на наш погляд, професійно організовані угруповання для здійснення контрабандних операцій з наркотиками використовують можливості, які, за умови використання на митному кордоні традиційних методів та засобів пошуку, практично виключають їх виявлення.

Як показує практика, загрожуючих масштабів набуває контрабандне постачання "важких" наркотиків. Якщо в 1994 році митницями був припинений тільки 1 факт (6,5 кг) незаконного переміщення через кордон України кокаїну, то протягом 1995-2000 рр. митницями й іншими правоохоронними органами було зроблено понад 1 тисячі вилучень кокаїну і героїну. Спільними зусиллями Державної митної служби з правоохоронними органами України ліквідовано канали контрабандного надходження наркотиків із Колумбії, Еквадору, Панами, Таїланду, Індії, Туреччини і країн Африканського континенту.

Так, реалізуючі інформацію німецьких колег про можливу наявність значної партії наркотиків у вантажі пальмової олії, що направлявся з Еквадору транзитом через територію України, здійснено комплекс заходів, який дозволив виявити 224 кг кокаїнової пасти і згідно з чинним законодавством України здійснити контрольовану поставку.

У даному випадку митними органами спільно з СБУ при сприянні правоохоронних органів Німеччини, США й Еквадору припинено діяльність однієї з ланок транснаціонального наркосиндикату, який організовував виробництво, транспортування і збут наркотиків на території багатьох країн світу.

В результаті зазначеної операції в Україні заарештовані громадяни Іспанії й України, в Еквадорі – 9 громадян Еквадору, 5 – Колумбії, 1 – Перу, ліквідовано 2 нарколабораторії, вилучено понад 430 кг кокаїнової пасти (224 кг – в Україні і понад 200 кг – в Еквадорі), велика кількість прекурсорів, хімічного устаткування, засобів зв'язку і пересування.

Але в зв'язку з тим, що митні органи не є суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, Держмитслужба України не володіє всіма нюансами оперативного опрацювання заходів по реалізації контрольованих поставок. Відсутність відповідного правоохоронного статусу і права здійснення ОРД позбавляють українським митників можливості використовувати цілеспрямовані засоби боротьби з організованими групами контрабандистів, не дають їм реальних важелів для ефективної протидії контрабанді наркотиків.

Значна частина контрабанди традиційно переміщується поза митним контролем. Це характерно для наших прозорих кордонів, повністю перекрити які практично неможливо. Найбільш ефективним методом боротьби з таким порушеннями залишається проведення спеціальних операцій на кордоні та раптові виїзди мобільних груп на найбільш імовірні напрямки переміщення контрабанди або за отриманою інформацією.

В зв'язку з цим, Держмитслужбою України з правоохоронними органами для перекриття кордонів України з Російською Федерацією, Республіками Білорусь і Молдова починаючи з 1997 року проводяться багатоетапні операції під кодовою назвою "Канал". Проведення таких широкомасштабних операцій приносить позитивний результат.

Результати проведення операції показують, що посилення взаємодії між митними та правоохоронними органами України підвищує ефективність боротьби з незаконним обігом наркотиків і є одним з основних заходів по знищенню наркоманії та наркобізнесу. Не зважаючи на те, що широкомасштабні операції демонструють силу держави, проте вони дуже дорого коштують та дають ефект лише в першу добу або дві. Більш ефективними є раптові виїзди на кордоні.

Одночасно виникає проблема в тому, що самостійно митники можуть працювати тільки в зоні митного контролю, тобто в пунктах пропуску. Доцільно звернути увагу на пропозиції Держмитслужби України щодо створення вдовж митного кордону зон митного контролю включивши в них територію адміністративних прикордонних районів, як це зроблено в Російській Федерації та Республіці Білорусь. Працювати в таких зонах могли б мобільні підрозділи митної варти. А якби замість охорони та супроводження вантажів більш широко використовувався механізм застосування фінансових гарантій, то вивільнені таким чином сили митної варти могли б ще більш підвищити ефективність своєї роботи.

Посилення ефективності боротьби з контрабандою наркотиків потребує розв'язання таких проблемних питань:

– поліпшення аналітичної та інформаційної роботи в митних установах, забезпечення їх сучасними технічними засобами з метою проведення швидкого аналізу наркотичних речовин;

– завершення створення єдиного міжвідомчого банку наркоданих та необхідністю посилення взаємодії митних установ з правоохоронними органами;

– створення в регіонах митних лабораторій для ідентифікації наркотиків та психотропних речовин та визначеністю їх процесуального статусу;

– проведення під керівництвом Держмитслужби України семінарів та курсів з питань боротьби з контрабандою наркотиків;

– створення на базі підрозділів по боротьбі з контрабандою та порушеннями митних правил спеціальних правоохоронних служб та наданням їм більш широких функцій та повноважень в порівнянні з іншими митними підрозділами;

– забезпечення підрозділів по боротьбі з контрабандою наркотиків засобами спецзв'язку та спецавтотранспортом для доставки інспекторів-кінологів зі службовими собаками на митні пости, а також для перекриття об'їзних шляхів;

– обгрунтування глобальної комплексної програми боротьби з контрабандою наркотиків в рамках загальнодержавної політики в цьому напрямку;

– приведення митного законодавства України у відповідність з митним законодавством розвинутих країн Європи, прийняття нового Митного кодексу, надання підрозділам по боротьбі з контрабандою статусу правоохоронних (такий статус вже понад століття мають митні служби США, Франції, Німеччини та абсолютної більшості інших країн з розвинутою митною інфраструктурою. 8-10 років тому це право отримали і країни СНД);

– внесення змін та доповнень в Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність", яким законодавчо закріплювалось би право відповідним митним підрозділам займатись таким видом діяльності;

– викладення Інструкції про взаємодію та розмежування функцій щодо здійснення контролю на державному кордоні в новій редакції;

– створення єдиної централізованої бази даних на фізичних та юридичних осіб, причетних або обґрунтовано підозрюваних у контрабанді;

– збільшення кількості експрес-аналізаторів та спецтехніки для виявлення контрабанди, у тому числі наркотиків, особливо тих, що переміщуються у схованках;

– встановлення соціально-правового захисту працівників підрозділів по боротьбі з контрабандою при виконанні оперативної діяльності;

– комплектування спецпідрозділів по боротьбі з контрабандою наркотиків фахівцями та особами, які мають практичний досвід правоохоронної діяльності та спеціальну підготовку;

– відпрацювання взаємодії усіх правоохоронних органів у сфері протистояння контрабанді наркотиків.

Література:

1. Контрабанда: засоби попередження та протидії. Навчальний посібник /Б. В. Романюк, М.І. Камлик, В. В. Коваленко та ін.: за ред. Я. Ю. Кондратьєва, Б. В. Романюка. – К.: МІВВЦ, 2001. – 49 с.
2. Митний кодекс України від 12 грудня 1991 року.
3. Указ Президента України від 24 серпня 2000 р. № 10/2000 "Питання Державної митної служби України" (Положення про Державну митну службу).
4. Методичні рекомендації проведення роботи по виявленню контрабанди та порушення митних правил. Способи та місця приховування предметів контрабанди та порушень митних правил. – К.: ДМК України.
5. Павлов А. Деякі аспекти зростання контрабанди і заходи митних органів у боротьбі з нею /Право України, № 7. – 2000.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРО ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ПРЕВЕНТИВНІ МЕТОДИ

М. Б. Панасюк
докторант
Лондонської школи економічних
та політичних наук (LSE),
доктор філософії

1. Що цікавить соціологів девіантної поведінки?

Незважаючи на те, що вперше термін „соціологія девіантної поведінки„ був використаний Емілем Дюркгеймом наприкінці 90-х років 19 століття, ця дисципліна порівняно молода. Перші серйозні спроби започаткувати систематичні дослідження в цій галузі відносяться до 1960-х років. Термін „девіантність" охоплює досить широкий спектр соціально засуджуваної поведінки, яка викликає неоднозначну реакцію — від зневажливого або здивованого похитування головою до застосування смертної кари. Спроба пояснити та зрозуміти не тільки „поганих", але й „безумних" та „огидних", дослідити як вони такими стали та яким чином з належить з ними мати справу, складає сферу цієї дисципліни. Соціологи девіантної поведінки зокрема вивчали життя сліпих, хіпі, нудистів, рокерів, гомосексуалістів та проституток, безробітних та бездомних, осіб з психічними захворюваннями, професійних та ситуативних злочинців, субкультуру молодіжних банд та правопорушників всіх типів, не кажучи вже про тисячі досліджень засуджених девіантів в місцях позбавлення волі.

Таким чином можна стверджувати, що сфера інтересів в соціології девіантної поведінки значно ширша за вивчення лише злочинності, а сама дисципліна відрізняється від кримінології тим, що має справу не тільки з поведінкою, що підпадає під каральні статті Кримінального кодексу в певному місці та часі. Будь яке суспільство забороняє красти та застосовувати насильство без санкції держави, але в той же час кожне суспільство практикує досить різний набір санкцій проти типових злочинів. Різниця між суспільствами надзвичайно велика, вона суттєва навіть в межах одного суспільства між окремими групами людей протягом одного покоління. Тобто ставлення до девіантів змінюється з плином часу. Наприклад, протягом останніх 20 років ми стали свідками досить радикальних змін в ставленні до сексуальної поведінки (гомосексуалізм), вживання наркотичних речовин (алкоголь та маріхуана), або до свободи слова (політична цензура). „З аналітичної точки зору значно краще включати різносторонні та багатопланові реалії сучасного життя в предмет дослідження ніж покладатися на ілюзію всеосяжності та всемогутності Кримінального законодавства"(Downes, 2000). Іншими словами, кримінальне право є суттєвою частиною галузі, але не її основою. Саме соціальні визначення та форми громадянського контролю покладені в підвалини аналізу в соціології девіантності і лише за певних обставин вони наділяються силою закону.

Що стосується практики, то кримінологія та соціологія девіантної поведінки мають досить багато спільного і часто взаємно збагачують одна одну. Наприклад, в Європі опитування жертв злочинності вперше були започатковані криміналогами в 1960 роки і стали обов'язковими вже на початку 1980, як спосіб перевірки тенденцій в злочинності, що базувалися на поліцейських даних. Такі дослідження були викликані досить критичними коментарями соціологів девіантності про те, що темпи зростання злочинності відображені в цифрах поліції не відповідають дійсності завдяки типовій процедурі складання рапортів та небажанням жертв звертатися до поліції. Опитування жертв злочинності довело, що, як і передбачали соціологи, значна частина дрібних злочинів і навіть частка досить серйозних не були відображені в поліцейській статистиці. Такі дослідження дозволили виявити реальні тенденції в структурі злочинності і прийняти більш адекватні міри до її попередження, стримування і контролю (Maguire, 1997).

Слід додати, що незважаючи на таку близькість, кримінологія та соціологія девіантної поведінки є принципово різними науками. Представники цих дисциплін ставлять різні запитання і мають досить напружені стосунки між собою. Стенлі Коен, провідний вчений в галузі соціології девіантної поведінки навіть написав спеціальну книгу під назвою „Проти кримінології" (1987). В ній учений досить аргументовано звинуватив кримінологів в тому, що вони підпорядковуються державному апарату, який в свою чергу вибірково направляє їх активність, а в багатьох країнах світу взагалі є основним джерелом злочинів проти людства. Кримінологи займаються досить вузько сфокусованими дослідженнями окремих форм, напрямків і тенденцій злочинності та методах її контролю, чим служать насамперед державним інститутам, а не інтересам громадянського суспільства. Соціологи девіантності не тільки підходять до проблеми злочинності значно ширше, але й вивчають такі питання як роль засобів масової інформації у формуванні масової свідомості через ті образи девіантів, які вони досить вибірково виводять на екрани та тиражують в пресі (Ericson, 1989); можливий зв'язок між злочинністю та політичною економікою (природа та розподіл влади і багатства в суспільствах з різними економічними та політичними системами); зміна методів покарання девіантів в інституціях та в громаді (Cohen 1985, Garland 1990).

Інтелектуальний радикалізм соціології девіантної поведінки полягає в пошуку відповіді на два фундаментальних питання:

1) чому і яким чином деякі типи поведінки визнаються девіантними?

2) чому і яким чином, будучи визнаними в якості девіантів, люди переслідуються і які наслідки для суспільства має таке переслідування?

Соціологія девіантності розвивається в пошуку відповіді на ці основні питання. Саме цей пошук з самого початку відрізняє її від кримінології в одному дуже важливому аспекті: відхиляється можливість монополії на пояснення злочинності офіційно уповноваженими державою особами. Як правило, такі пояснення зводяться до констатації факту наявності в суспільстві запрограмованих на девіантну поведінку соціально, біологічно або психологічно індивідів, яких потрібно негайно ізолювати. Доки ці два питання будуть хвилювати громадян, соціологія девіантної поведінки буде розвиватися досить успішно.

Нижче ми ознайомимо читачів з сучасними теоріями в руслі соціології девіантної поведінки стосовно злочинності та правопорушень. Деякі з цих теорій походять з діаметрально протилежних поглядів на природу людини та суспільства і тому досить важко уявити їх повний синтез в якійсь загальній, всеохоплюючій концепції. Незважаючи на це достатньо вагомих підстав стверджувати, що злочинність та делінквентність, як досить поширені явища, можливо досить успішно прогнозувати, а значить і запобігати розвитку небезпечних тенденцій в суспільстві.

2. Що має враховувати працююча теорія в соціології девіантної поведінки

В своїх лекціях присвячених проблемам розбудови теорії в соціології девіантної поведінки Д. Доунс пропонував слухачам розглянути ряд фактів, які будь яка теорія в цій галузі має пояснити в повній мірі, але ні в якому разі не ігнорувати.

1. ***Рівень злочинності з початку 1950 –х років почав суттєво зростати у всіх без винятку країнах.*** Навіть в досить благополучній Британії за 40 років він збільшився в 10 разів. Таке різке зростання було зумовлене не лише наявністю в національних кримінальних системах невирішених юридичних казусів, але й вірою в те, що зростання добробуту народних мас обов'язково призведе до зменшення злочинності, яку, на думку повоєнних реформаторів, зумовлювала бідність більшості населення. Ця віра не була наївною – до початку 1 світової війни в Європі зростав добробут народу і паралельно зменшувався рівень злочинності. В період між 1 та 2 світовими війнами Велика депресія в Америці тільки підтвердила цю точку зору, а після 2 світової в перші 10 років злочинність в Європі була, як і очікували реформатори, більш-менш стабільного рівня.

2. ***Брутальна поведінка набагато частіше зустрічається у представників певних груп.*** Чоловіки скоюють в декілька разів більше правопорушень ніж жінки. В 1959 році Барбара Вуттон стверджувала, що якби чоловіки поводились так само як і жінки, то суддям було б нічого робити, а в'язниці стали б порожніми. Майже те ж саме можна сказати про старих та молодих. Соціальне походження також важливий фактор: „соціально-економічна депривація є важливим фактором, який збільшує ризик правопорушень та антисоціальної поведінки, але в той же час, низький професійний статус не є ведучим. Низькі доходи, погані житлові умови та великій розмір сім'ї є значно більш надійними факторами при спробах прогнозу девіантності " (Farrington). В результаті 6—7 % чоловіків скоюють 60-70 % зареєстрованих злочинів. Віктимізація також досить звужена – 1 % населення є жертвою 35-40 % квартирних крадіжок. Ці факти дали змогу Доунсу стверджувати, що ***злочинність — „форма регресивного оподаткування, що диспропорційно накладена… бідними на бідних".***

3. ***Надзвичайно великий рівень латентної злочинності*** – незаявлені злочини не розслідуються. Насильство в сім'ях, професійні злочини (від чайових до мільйонних хабарів), корпоративні злочини пов'язані з екологією та ухиленням від сплати податків могли б значно змінити баланс в структурі злочинності. Бідні навряд чи мають змогу скоїти крадіжку в великих розмірах з бюджету держави, використовувати службове становище для накопичення мільйонів на закордонних рахунках, або змушувати когось працювати в небезпечних для здоров'я та життя умовах. Але загалом страх перед злочинністю зумовлюється не цими прихованими від ока дійсно масштабними злочинами, а перед відкритим для огляду публіки насильством, пограбуванням, квартирними крадіжками, або крадіжками засобів пересування.

4. Тільки досить незначна кількість злочинів призводить до винесення вироку. Якщо в Британії це близько 2 %, то в Україні за тією ж самою методикою виходить 3,54 %. Якщо ж до відомих від поліції цифр додати масиви латентних злочинів та злочинів незаявлених про які ми можемо судити з опитування жертв, то цей мізерний процент значно зменшиться. Так, деяким людям, особливо з досить благополучних верств суспільства, вдається прожити життя і не стати жертвою злочину. Менш благополучні люди мали справу з злочинністю багато разів і при цьому їх втрати були мізерними, щось на зразок вкраденого в тролейбусі гаманця. Але навіть незначний злочин залишає жертву в травматичному стані і призводить до дорогих запобіжних заходів (від встановлення сигналізації і броньованих дверей до обмеженого соціального життя та найму охорони). Також очевидно, що динаміка злочинності значно відрізняється від динаміки ув'язнення. Наприклад, Україна засуджує до позбавлення волі в п'ять разів більше ніж Британія, але в Україні рівень вбивств в 11 разів вищий. Якщо б перспектива невідворотності покарання як чогось досить страшного була б основною для забезпечення законослухняної поведінки, то цифри були б прямо протилежні. Таким чином можна стверджувати, що ***соціальні, економічні та культурні фактори значно важливіші для розробки стратегії попередження та розуміння витоків злочинності ніж перспектива суворого покарання.***

Притримуючись цих основних фактів ми вже можемо розглянути основні серед сучасних теорій злочинності. Правда і тут є декілька важливих моментів які допоможуть оцінити актуальність та відпрацьованість будь якої кримінологічної перспективи і стосуються вони загальноприйнятих соціальними дисциплінами в Європі методів для визначення вартості теорії.

а) ***Чи може теорія витримати тиск фактів порівняльного аналізу між багатьма суспільствами з різним рівнем економічного та культурного розвитку?*** Наприклад, загальноприйнята на побутовому рівні точка зору на те, що вища міра утримує від скоєння убивства не витримує критики перед лицем фактів порівняльного аналізу між рівнем убивств та рівнем застосування смертної кари.(R. Hood, 1996) Натомість, як тільки суспільство відмовляється від застосування смертної кари в мирний час, рівень убивств постійно зменшується.

б) ***Чи може теорія адекватно пояснювати мотивацію злочинців?*** Наприклад, вважається, що люди крадуть з метою матеріальної вигоди, спонукувані жадобою і заздрістю. Дослідження Альберта Коена ще в 1955 переконливо продемонстрували, що часто підлітки знищують украдені речі. Здобуті ним факти вказують на інші можливі мотиви підліткової девіантності: наприклад, прагнення видовищ, зневага до місцевої влади, тощо. Тенденція інтерпретуючої соціології бере свій

початок з праць Вебера і застосовується не тільки в соціології девіантної поведінки. Слід правда зазначити, що деякі напрямки, зокрема марксистська соціологія та функціоналізм, аспекти інтерпретації майже повністю ігнорують.

в) ***Стандарти доведення та верифікації значно більше ускладнені в соціальних дисциплінах ніж в природничих.*** Люди — на відміну від молекул та атомів — істоти моральні, і як такі можуть творчо реагувати на теорії стосовно своєї власної поведінки. Також з етичної точки зору їх не можна використовувати в якості піддослідних кроликів.

г) До недавнього часу гендерні питання мало висвітлювались в соціальних науках, зокрема в кримінології та соціології девіантної поведінки. Завдяки останнім дослідженням (Heidensohn 1997, Gelsthorp 1997) ***з'явилась додаткова вимога до соціологічної теорії – вона має пояснювати девіантну поведінку жінок так само ефективно, як і поведінку чоловіків.*** Феміністичний підхід також поставив ряд нових цікавих запитань. Наприклад, чому певні іміджі чоловічої сили мають значно більший криміногенний вплив, особливо на жінок? (Jefferson, 1997)

3. Теорії девіантної поведінки

Будь яку девіантну поведінку можна пояснювати трьома різними способами: або як медико-біологічну (генетичну) проблему, як проблему соціальну і як психологічний феномен. Найбільш відомі теорії девіантності розглядають злочинність як соціальну патологію, культурний феномен, політичне явище, або результат майнової нерівності. Доти поки в суспільстві будь-яке правило, або спосіб поведінки, визнаються нормальними навіть неформально – відхилення від прийнятого стандарту вважають актом девіантної поведінки. Моральні норми, які суспільство проголошує засадами свого функціонування, закріпляються в законах, але не слід забувати і про те, що девіантність живиться не тільки діями самих девіантів, але й реакцією оточуючих та державними стандартами толерантності. Саме найбільш сильні соціальні групи, захищаючи свої кровні інтереси, формулюють закони і ставлять на їх захист професійно підготовлених та озброєних людей і накладають тавро злочинця на порушників. Протидія злочинності — проблема надзвичайно складна і комплексна не тільки тому, що офіційні закони та правила можуть з часом стати безглуздими і навіть перетворитися на фарс, як це сталось в країнах тоталітарних, але й тому, що сучасні вчені при спробах прогнозу антисоціальної поведінки однієї людини мають враховувати близько 250 параметрів. Щоб не втрачати можливість вчасно запобігти патологічному виродженню законів в щось схоже на обтяжливе ярмо, практика їх застосування має бути відкритою для дослідження та обговорення в суспільстві. Соціальні теорії злочинності протягом минулого століття значно розвинулись, особливо в 1960 – 70 роки. Слід відзначити, що жоден з теоретичних напрямків на щастя для науки не став домінуючим в XX столітті, хоча час від часу популярність теорій коливалась. Теорії змінювали ім'я, безкінечно адаптувались до нових фактів та вимог, постійно перебудовувались та зливались в спробах синтезу. Ми пропонуємо розглянути основні теоретичні моделі, які найбільш вплинули на формування західноєвропейської соціології девіантної поведінки, об'єднавши їх за чотирма основними напрямками:

1. Теорії напруги, які приділяють увагу ключовим соціальним інститутам і пошуку факторів, що впливають на індивідуальну мотивацію найбільш вразливих соціальних груп.
2. Інтеракціональні теорії досконально вивчають механізми соціального конструювання ідентичності особи і важливість впливу таврування для осіб та груп, що тяжіють до девіантної поведінки.
3. Теорії контролю досліджують важливість механізмів контролю девіантності. Ці теорії можна умовно поділити на такі, що приділяють найбільшу увагу соціальному контролю і такі, що віддають пріоритет ситуативним факторам.
4. Радикальні теорії привертають увагу до фундаментальних засад виникнення злочинності, які вбачаються в самій природі капіталістичної політико-економічної організації суспільства.

Теорії соціальної напруги (анемії)

Дюркгейм

До Дюркгеймівська теорія анемії була надзвичайно розповсюджена серед соціальних реформаторів XIX століття: девіантів розглядали як продукт анемічного (безсилого, знекровленого) соціального порядку. Тому контроль, або їх перевиховання (зменшення соціальної напруги) однозначно вимагали соціальної ізоляції від розбещуючого впливу та спокус вільного суспільства. Місця ізоляції створювались на кшталт мікрокосму зразкового соціального порядку – утопічний експеримент в якому злочинці та психічно хворі особи, позбавлені поганого впливу мали б змінюватися завдяки дисциплінарному режиму, порядку та правилам внутрішнього розпорядку.

В 1892 один з класиків соціології, автор підходу який пізніше отримав назву „функціоналізм" — Еміль Дюркгейм (1858-1917) зацікавився питаннями тогочасного політичного життя через призму відсутності регулюючих інституцій між особою та державою. Занепад церкви, ослаблення патріархальних родинних стосунків, втрата впливу місцевих громад, недорозвиненість професійних спілок та асоціацій зруйнували ті соціальні стосунки, які століттями захищали індивіда від держави. На відміну від Спенсера, Дюркгейм не вірив, що розростання контролю державного апарату тогочасного суспільства невідворотно закінчиться політичним абсолютизмом. "Якщо щось і робить центральну владу більш менше абсолютною, то це відсутність будь якої стримуючої сили, яка б регулярно докладала зусилля на її модернізацію. Таким чином ми можемо стверджувати, що влада такого сорту народжується і живиться в умовах повної централізації всіх контролюючих функцій суспільства в одних руках".[1]

[1] *Durkheim, E. (1978), Two laws on penal evolution (Два погляди на еволюцію покарання), pp.153-180 in M. Trangot (ed) Emile Durkheim on Institutional Analysis, Chicago Press: University of Chicago Press. Тут і надалі переклад з англійської мій. М.П.*

Сам Дюркгейм не використовував терміну "громадянське суспільство", але, зважаючи на його тезу про "стримуючу силу розташовану між особою та державою", ми маємо право інтерпретувати його думку таким чином: слабке громадянське суспільство є необхідною передумовою політичного абсолютизму.

Дюркгейм вважав фундаментальним завданням соціології вивчення моральних засад функціонування суспільства. Постійні коливання та зміни в моральному стані суспільства часто приховані, але їх необхідно досліджувати, застосовуючи ряду показників – „індексів моральної статистики". Дюркгейм стверджував, що функціонування закону є дзеркалом морального стану суспільства і в ньому апріорі закладено індекс соціальної солідарності. Аналізуючи статистичні показники девіантності, законодавство та практичну діяльність юридичних установ держави, ми отримуємо можливість ідентифікувати моральний стан суспільства та різноманітні форми соціальної солідарності. Досліджуючи моральну статистику ми можемо зрозуміти, що насправді відбувається в глибинних сферах суспільного життя. Цей метод Дюркгейм застосував в найбільш відомій своїй книзі "Самогубство", де скористався офіційними статистичними даними про кількість самогубств в якості індексів соціальної єдності та ізоляції. В цій роботі досліджено яким чином періоди раптових змін – будь то економічний бум, або депресія – створюють умови, в яких люди не можуть раціонально організовувати своє життя. Коли суспільство та економіка втрачають стабільність, на винагороду за конформність або девіантність неможливо розраховувати, тому що неможливо передбачити, що саме принесе користь конкретній особі. Наприклад, людина може працювати надзвичайно багато і дбайливо заощаджувати на старість лишень за для того, щоб побачити як ці кошти перетворюються в ніщо завдяки інфляції. В той же час, паразит може миттєво перетворитися на багатія, не принісши ніякої користі суспільству. Такі події перешкоджають соціальним групам підтримувати свої моральні норми шляхом винагород та покарань – втрачається соціальна солідарність, або за Марксом, наступає стан "відчуження" особою суспільства. В такі періоди соціальної анемії кількість самогубств значно зростає, життя перестає бути достатньо привабливим, а люди які фактично попрощались з життям, скоюють безглузді і брутальні злочини за принципом "або пан, або пропав". Іншими словами, стан анемії наступає в перехідні періоди, коли старі правила функціонування суспільства вже не працюють, а нові ще не сформовані.

Дюркгейм першим запропонував ставитись до злочинності як до *нормального явища* з тієї простої причини, що не існує екстра-соціальної, або природної межі що розділяє злочинну діяльність від більш соціально прийнятної активності. Розділяючи межа сама по собі являється процесом демаркації та таврування, який слугує відокремленню тимчасово прийнятної поведінки від поведінки тимчасово неприйнятної. Використання тавра "злочин", безумовно, найбільш дієва процедура на сторожі соціальної солідарності. Логічно, що девіантність буде завжди. Далі Дюркгейм підкреслює, що процес покарання невідворотний: "Уявіть собі суспільство святенників, такий собі зразковий монастир показових особистостей. Злочинів, в сучасному розумінні, там не буде; але незначні порушення до яких ми ставимось поблажливо, там будуть викликати таку саму реакцію як і тяжкий злочин в пересічній свідомості. А якщо таке суспільство матиме владу судити і карати, то воно визнає ці дії злочинними і відповідно на них прореагує."[2]

Навіть якщо якісь моделі поведінки визнані злочинними в час X, у час У вони можуть стати соціально прийнятними, а натомість щось інше будуть називати злочином. Таким чином, ярлик "злочин" покликаний бути незамінною концепцією організованого суспільства для реагування на різноманітність моделей поведінки. Дюркгейм закликає ставитись до злочинності як до фактору суспільного здоров'я та невід'ємної складової соціальної організації. Крайнощі, як то відсутність злочинів та їх завелика кількість — є явищами паталогічними. Суспільство без злочинів має бути хіба що супер-поліцейською, тоталітарною державою, але якщо рівень злочинності занадто високий, то в цьому випадку ми маємо справу з суспільством, де втрачено баланс між регуляцією поведінки та потребами особистості. Дюркгейм стверджував, що злочин є двійником сучасної індивідуальної свободи. "Для вільного розвитку особистості її індивідуальна оригінальність повинна мати можливість самовираження. Щоб оригінальність ідеаліста, чиї мрії випереджають свій час змогла виразитись, необхідно щоб і оригінальність злочинця, що стоїть значно нижче рівня розвитку свого часу, також була можлива. Одне не трапляється без іншого."[3] Сьогодні тезу Дюркгейма про злочинність як ознаку нормального, а не паталогічного суспільства, можна вважати класичною аксіомою соціології, яка в тому чи іншому вигляді присутня в будь якій кримінологічній теорії.

Мертон

40 років по тому Роберт Мертон опублікував книгу "Соціальна структура та анемія" в якій розвинув основні тези Дюркгейма. Мертон стверджував, що якщо особистість позбавлена можливості досягти своєї мети легальними способами, то вона може спробувати реалізувати свої цілі шляхом нелегальних маневрів. Представники нижніх верств суспільства у стані фрустрації (неможливість досягнути омріяного результату), викликаної відсутністю можливості приймати активну участь в розподілі суспільного багатства, перенаправляють свої зусилля в сферу злочинної діяльності як єдиного доступного засобу досягти бажаного матеріального успіху.[4] *Теорія напруги* Мертона намагалась пояснити злочинність через аналіз дисонансу між цілями та соціально прийнятними засобами їх досягнення. В якості основних факторів, що впливають на ви-

[2] *Durkheim, E. (1965) The Rules of Sociological Method, New York: The Free Press, pp. 68-69.*

[3] *Durkheim, E. (1965) The Rules of Sociological Method, New York: The Free Press, p.71.*

[4] *Merton, R. (1968) Social Theory and Social Structure, New York: The Free Press, p.185.*

бір особистістю способів досягнення мети, Мертон виділяє цінності капіталістичної культури (успіх та високий прибуток), норми, які зумовлюють досягнення мети легальним шляхом та інституційні засоби (нерівний доступ до ресурсів – освіта, кар'єра, можливості взяти позику в банку і тому подібне).

Суспільство пропонує для різних соціальних груп різні засоби і така ситуація спричиняє фрустрацію у малозабезпечених членів суспільства, тому що рекомендовані бідним способи досягнення успіху фактично раз і назавжди унеможливлюють досягнення розрекламованих цінностей споживацького суспільства. Для Мертона, як і для Дюркгейма, люди, котрі в минулому були девіантами і наділялись презирливим ярликом бунтівника, революціонера, дисидента, нонконформіста, єретика, або ренегата, в наш час були б героями. Теорія напруги з точки зору психології злочину досить обґрунтована, але з соціологічного погляду, має суттєву ваду – абсолютно незрозуміло чому скоюють злочини багаті та високопоставлені державні службовці і чому жертвами злочинів скоєних бідняками переважно є такі ж самі бідняки. В соціальній політиці теорії соціальної напруги для зниження рівня злочинності рекомендують більш толерантне ставлення до нижчих верств суспільства, для чого необхідно постійно розширяти спектр відкритих для найбіднішого населення можливостей, особливо в сфері освіти, спорту та соціального забезпечення. Стверджується, що така соціальна політика мала б надати:

1) талановитим біднякам — легальні можливості для досягнення найвищих щаблів в суспільстві;

2) більшості з активних, але розумового посередніх — можливість витрачати енергію протесту займаючись спортом;

3) пасивній частині — можливість отримувати соціальну допомогу і не втручатися в соціально економічний процес. В денний час просиджуючи сідниці в парках та спеціально створених центрах, вечорами коментуючи нескінченні телевізійні серіали типу "Багаті також плачуть", а вночі займаючись сексом, вони мають бути вдячними суспільству за надані можливості бути ситими і утримуватися від антисоціальної поведінки.

В великій кількості сучасних модифікацій теорії соціальної напруги девіантна поведінка розглядається як індивідуальний спосіб пристосування до ситуації в якій законні засоби збагачення не спрацьовують і особа має винаходити різноманітні нелегальні шляхи досягнення матеріального успіху. Від цього підходу суттєво відрізняються так звані "субкультурні теорії".

Субкультурні теорії

Субкультурна теорія Девіда Сазерленда

Субкультурна теоретична перспектива була започаткована в Чикагській школі соціології, найвідомішим представником якої є Девід Сазерленд. Сазерленд вважав, що культура суспільства не одноманітна, а поєднує протилежні визначення тієї ж самої поведінки, і тільки одне з них підтримується тією групою людей, що закони встановлюють. Субкультурна теорія, на відміну від вищезгаданого напрямку, категорично заперечує портрет девіанта в якості винахідника

та лідера нових шляхів. Злочинець просто прямує рутинним шляхом і слідує культурним нормам поведінки прийнятим невеликою соціальною групою. З точки зору більшості членів суспільства, моральний кодекс такої групи вважається девіантними, а шляхи збагачення називаються злочином. Таким чином, девіант це не той, хто протистоїть загальноприйнятій традиції, а той хто просто сповідує цінності субкультурної девіантної групи. Девіанти навчаються своїй поведінці як і будь хто інший – шляхом засвоєння специфічного морального кодексу, норм та правил поведінки з оточуючого середовища. Наприклад, в деяких районах великих міст злочин став традиційним аспектом життя і ця традиція передається через індивідуальні та групові контакти. Така традиція отримала назву "делінквентна субкультура". Будь-хто стане девіантом не тому, що має нестримне індивідуальне бажання щось таке витворити, а завдяки прийняттю традиційних правил поведінки в референтній місцевій групі. Перевага якогось типу кримінальної поведінки над іншими, залежить від того, яким чином соціальна організація місцевої громади створює можливості для об'єднання людей з про-кримінальними та анти-кримінальними патернами поведінки. Наприклад, на відміну від більш контрольованого стилю життя в сільській місцевості, анонімність урбаністичного життя створює значно більше можливостей для про-кримінальних об'єднань. Взірцем про-кримінальних моделей поведінки у сфері уникнення від сплати податків можуть бути в цілому респектабельні громадяни. Людина стає девіантом не сама собою, а переважно тоді, коли вона протягом якогось часу підлягає інтенсивному впливу про-кримінальних модальностей поведінки.[5] Якщо ми навчимось точно виміряти вплив цих модальностей, ми отримаємо формулу з допомогою якої зможемо передбачати поведінку в кожному конкретному випадку[6].

Субкультурна теорія Альберта Коена

Найбільш впливовою спробою в руслі субкультурної теорії зрозуміти підліткову делінквентність в складі групи (тобто, поведінку молодіжної банди) виявилась робота Альберта Коена "Делінквентні підлітки: культура банди[7]". В цій праці Коен переконливо доводив, що правопорушення, як правило, поєднані з таким стилем життя, для якого характерні:

1) нон-утилітаризм (матеріальний зиск не виступає основним мотивом діяльності);

2) негативізм (відмова визнавати будь який зовнішній авторитет);

3) невизнання цінностей респектабельного суспільства та активне протистояння їм;

4) обмежений гедонізм, тобто не тільки жити ради єдиного моменту насолоди, а й противитися будь яким спробам планувати майбутнє.

---

[5] *З цієї точки зору функціонування популярного радіо „Шансон", яке 24 години на добу романтизує злочинність, можна розглядати як пропаганду про-кримінальних модальностей поведінки для молоді.*

[6] *Edwin H. Sutherland and Donald R. Cressey, (1960), Principles of Criminology (Принципи кримінології), Philadelphia: Lippincott, ch.4*

[7] *Cohen, A. (1955), Delinquent Boys: The Culture of Gang*

Субкультури виникають тоді, коли люди зіштовхуються з такими проблемами, яких вони не можуть ні уникнути ні вирішити самостійно. Дуже часто такі проблеми створені традиційною структурою суспільства. Наприклад, освітня система чекає від усіх демонстрації високих досягнень і високі бали розглядаються як запорука успішної кар'єри в майбутньому. На жаль в реальному житті велика кількість дітей, особливо хлопчаків з бідних родин, що живуть в не престижних, занедбаних районах, не можуть продемонструвати високі результати в навчанні. Згідно цього критерію їх соціальний статус в школі надзвичайно низький. Коен вважає, що для вирішення проблеми статусу проблемні діти створюють власну структуру – молодіжну банду — в якій вони можуть досягти реально відчутного успіху згідно тих критеріїв, які самі собі встановлюють. Саме членство в банді дає їм відчуття успішності, "крутизни", винятковості, визнання товаришів, а до того ж ще й можливість помститися офіційній структурі, що наклеїла на них ярлики невдах.

Субкультурна теорія Кловарда-Охліна

Теорія Коена в свій час викликала надзвичайно високий резонанс кримінологічних колах. Були навіть спроби об'єднати її з теоріями соціальної напруги. На нашу думку, найбільшої уваги заслуговує спроба синтезу Річарда Кловарда та Ллойда Охліна. Ці науковці намагались вбудувати теорію соціальної напруги в концепцію Коена. Згідно цієї теорії, ефект напруги не буде виникати в тих випадках, коли проблемну молодь позбавити можливості навчатись (злочинності) у осіб, що досягли успіхів завдяки порушенню законів. Кловард та Охлін підтримали концепцію делінквентної субкультури, але привернули увагу до того, що Коен проігнорував ряд важливих моментів. Якщо ці моменти врахувати, то з'являється можливість розрізняти якнайменше три типи делінквентних субкультур:

1) *Кримінальна субкультура банди*, коли дорослі злочинці являються успішними рольовими моделями успіху для підлітків. В районах де процвітає дорослий рекет, банди підлітків слугують в якості ресурсних центрів, де забезпечуються виховання, підготовка та перевірка майбутніх членів дорослих злочинних банд.

2) *Субкультура конфлікту* являється основною в там, де немає стабільних груп організованих дорослих злочинців і мова йде про територіальний контроль типу "чужі тут не ходять".

3) *Субкультура втечі*. Кловард стверджував, що далеко не всі з тих, хто відмовився від досягнення успіху легітимним шляхом досягли його шляхом кримінальним. Велика частина поповнює армію "подвійних невдах" – тобто таких осіб, які не тільки провалились на легітимному шляху, але й виявився не здатним досягти успіху на кримінальному. В цьому випадку особа схильна до втечі від реальності в наркотичний або алкогольний дурман. Прагнучи хоч якимсь чином заявити про себе, деякі типи поповнюють ряди сексуальних меншин.

В усьому цьому вирі активності школа не відіграє ніякої ролі в житті "крутої" молоді. Що дійсно живить їх почуття відчуження, то це не погані оцінки в

школі, а дефіцит матеріального успіху. Статус в школі значення не має – їх мета – добре оплачувана фізична робота, що не потребує довгого періоду навчання. До речі, Кловард та Охлін передбачили кризу, що мала виникнути тоді, коли деіндустріалізація призведе до зникнення більшості гарно оплачуваних професій, пов'язаних з малокваліфікованою ручною працею. Через двадцять років, прогноз виявився вірним і Вілсон (1996) докладно описав вплив деіндустріалізації на ріст злочинності у книзі "Коли зникає робота".

Як Коена так і Кловарда з Охліном часто критикували за намагання зобразити існування морального консенсусу стосовно цінностей в суспільстві та за надання занадто великої ваги ролі групи в формуванні злочинця та ігнорування правопорушень скоєних індивідуально, або в складі групи з 2-3 чоловік.

Теорії соціального контролю

Рецепти соціального контролю в тій чи іншій формі супроводжують історію людства з найдавніших часів. Ми можемо простежити їх в працях Дюркгейма, Маркса, Монтеск'є, Гобса, в Біблії. Так Аристотель в 3 столітті до р. Х. вказував, що: "... для людини природно ніколи не бути вдоволеним.... найбільші злочини спричинені надмірністю, а не необхідністю".[8] Стримування бажань (не бажай майна ближнього свого), а не можливості досягнення бажаного — такий засіб пропонувався протягом християнської історії. Наприклад, ставлячи запитання – чому людина кориться законам? – Гобс відповідав: "... страх.... Це єдина річ коли з'являється зиск, або насолода від порушення законів, що стримує людей."[9] Утилітаристи, починаючи з Монтеск'є та Бентама, пропонували в якості фундаменту для соціального та легального контролю принцип раціональної калькуляції. Дюркгейм також звертав увагу в "Самогубстві" на необхідність зовнішнього контролю: "В природі людини не існує відносної межі необхідності наших потреб. Вони безмежні поки залежать від самого [одного] індивіда. Незважаючи на будь-яку зовнішню стримуючу силу, простір нашої чутливості сам по собі є ненаситним та бездонним проваллям".[10] Доунс і Рок досить влучно зауважили що до природи таких поглядів: "... коріння теорій контролю занурені в родючий та популярний філософський грунт: ті домовласники, які запирають двері на ніч артикулюють один аспект таких теорій — віру в те, що *можливість* сама по собі є причиною злочинності".[11]

Теорія Айзенка (психологічний підхід)

Важко знайти психолога, який не користувався б опитувальник Айзенка, але мало хто знає, що він також започаткував один з найбільш впливових напрямків в кримінології. Айзенк писав в той час, коли розчарування в ідеях реабілітації досягло піку і до його орієнтованої на контроль теорії злочинності поставились

[8] *Аристотель, "Політика".*

[9] *Гобс, "Левіафан".*

[10] *Durkheim, E. (1952) Suicide, London, p.247 (Перша публікація в 1897 році).*

[11] *Dawnes, D. and Rock, P. (1988) Understanding Deviance: A guid to the Sociology of Crime and Rule Breaking, 2nd ed., Claredon Press, Oxford, p.217.*

як спраглі до води. В руслі цієї теорії було проведено сотні емпіричних досліджень в різних країнах[12]. Його теорія злочинності враховувала біологічні, соціальні та індивідуальні фактори, трансформуючи їх в зрозумілу термінологію. Теорія була досить багатообіцяючою з точки зору корекції – в ній особистість окремого індивіда визначається за поведінкою, на яку впливають соціальні та біологічні параметри. В 1990 році Rose підбив підсумок багаторічних дискусій:

"Теорія Айзенка є спробою описати психологічну активність таким чином, що біологічні, психологічні та соціальні фактори принижуються до форми придатної для інтеграції в русло кримінології. Вона також пропонує обіцянку реального результату. Айзенк розробив... спосіб розуміння та лікувальну методу, що не потребувала занурення в глибини душі і залишалася на рівні самої проблеми – різниця між дійсною та бажаною поведінкою. Важливо відзначити, що такий аналіз не вимагав апеляції до органічних розладів. Таким чином, ми маємо справу не з хворобою, а з частковим розладом психіки, що не є хворою в своїх нормальних процесах. Саме тут психологи отримали можливість звернутись до (паралельної) клінічної експертизи, яка водночас і не загрожувала, і не підпорядковувалась медицині.... Поведінкова терапія дозволяла психологам самостійно вирішувати питання і претендувати на виняткові наявні можливості корекції [поведінки].[13]

Сумнів викликає не сам теоретичний підхід до вирішення проблеми корекції, а методи "лікування" так званої „аверсивної терапії", які класично зображені в фільмі "Механічний апельсин". Загалом, критики вважають, що такий підхід до корекції впроваджує таку психологію соціального пристосування, при якій тотальний контроль поведінки правопорушника значно превалює над виваженою толерантністю до його суб'єктивного досвіду та індивідуальної мотивації. Окрім того, метод звинувачували в "маккевіалізмі" — запропоновані процедури корекції розглядались як примусове пристосування поведінки індивіда до мети владних структур.

Функціональне визначення владних структур суспільства в якості законодавців громадянських обов'язків більш прозоре в пізніших висловлюваннях Айзенка стосовно злочинності. Виступаючи за більш біхевіористьки орієнтовану та індивідуально сфокусовану систему покарання та корекції, Айзенк аргументує необхідність зміни пріоритетів в ставленні до існуючої виховної практики починаючи з раннього дитячого віку. Мета виховання — запобігти криміналізації свідомості молоді, що на думку Айзенка, значно сприятиме боротьбі з злочинністю:

"Злочинність... в значній мірі є функцією єтосу нашого суспільства; вона віддзеркалює практику позитивного та негативного підсилення, нагород і покарань, загально прийнятні правила гуртожитку, і які рефлекторно відображені в

[12] *Наприклад: Barton (1980), H.J.Eysenk (1977), Feldman (1977), Powell (1977), Eysenk and McGurk (1980), McEwan and Knowles (1984).*
[13] *Rose, N. (1990), p.234. (цитується за Morrison, 1995)*

телевізійних програмах і фільмах що ми дивимось, в книжках і газетах що ми читаємо, в навчальних програмах та прикладах які ми отримуємо в школі.

Якщо батьки не наполягають на достойній та моральній поведінці своїх дітей; якщо в школах занедбана дисципліна і навіть заохочується дух бунтарства та опору адміністрації[14]*; якщо злочинці та розпуста постійно зображуються в позитивній манері в фільмах та на телебаченні; і коли навіть представники релігій не наважуються говорити про законослухняність і бояться засудити тероризм – тоді підтримувати закон та порядок стає все більш і більш складним завданням, і з часом стане взагалі неможливо.... Вседозволяюче суспільство врешті решт отримує те, на що заслуговує..."*[15]

Теорія соціального контролю Тревіса Хірші (соціологічний підхід)

В працях Тревіса Хірші соціологічна традиція започаткована Дюркгеймом знайшла своє продовження на американському грунті. Ідеї Дюркгейма поєднуються з загальновизнаною кримінологічною концепцією схильності до злочину будь якої нормальної людини і висувається теза про те що кримінальна поведінка виникає в результаті невдачі традиційних соціальних груп (сім'я, школа, про-соціальні групи однолітків) встановити зв'язок з особою. Хірші висуває тезу, що для підтримки соціального порядку суспільство зобов'язане навчити індивіда як його не порушувати. "Причина злочинів криється не в переконаннях, що вимагають від людини закон порушувати, злочини стають можливим завдяки відсутності переконань, які забороняють правопорушення."[16]

Теорія соціального контролю Тревіса Хірші зосереджена навколо чотирьох ключових понять – належність, зобов'язання, участь, переконання — та кількох базових інституцій – сім'я, школа та група (оточення). Ця теорія понад усе скерована на досягнення конформізму і підкреслює роль внутрішнього контролю в соціальній поведінці. "Позитивні почуття до контролюючих осіб та інституцій є першою лінією соціального контролю. Позбавлення цих інституцій та осіб прихильності автоматично нейтралізує їх моральний вплив".[17]

Належність вказує на силу будь яких зв'язків що можуть існувати між особою та первинними агентами соціалізації (батьки, вчителя, лідери місцевої громади). Належність визначає в якій мірі законослухняні особи служать в якості джерела позитивного підсилення (прикладу) для індивіда.

Зобов'язання стосуються вкладу індивіда в конформізм (прийнятна поведінка), вибору мети та засобів її досягнення несумісних з правопорушенням.

Участь є мірилом схильності особи до участі в прийнятній діяльності для досягнення соціально схвалюваного успіху. Чим більше часу особа

[14] *Айзенк вживає слово "authorities", яке тут я переклав як «адміністрація», але поняття значно ширше і включає в себе будь яку легітимну владну структуру, що опікується суспільним добробутом.*
[15] *Eysenk and Gudjonsson (1989) p.255 (цитується за Morrison, 1995)*
[16] *Hirschi, (1969), p.198.*
[17] *Hirschi (1969), p.127.*

присвячує легальній активності, тим менше можливостей вона має для участі в активності кримінальній.

Переконання вказують на визнання індивідом моральної цінності соціальних норм. Конкретні дії особи демонструють силу і якість її переконань.

В своїй оригінальній теоретичній розробці Хірші детально не описав взаємодію цих чотирьох елементів в реальному житті, а вдоволився висуванням гіпотетичної моделі взаємодії між належністю та зобов'язаннями, належністю та переконаннями, зобов'язаннями та участю. Делінквентність пов'язувалась з слабкою належністю до традиційних агентів соціалізації та моделей виховного впливу. Хірші протестував свою теорію на 4000 студентах (анкетування) і виявив зв'язок між визнаними (self-reported) правопорушеннями, поганими стосунками з батьками та аргументами на користь важливості впливу кожного з чотирьох елементів. Його теорія соціального контролю проникла в надзвичайно велику кількість досліджень підліткової злочинності, але значно менше доказів виявили дослідження серед дорослих правопорушників. Наприклад, Гарі Дженсен (1972)[18] застосовуючи методу диференційованих асоціацій дійшов висновку, що теорія соціального контролю пояснює виникнення девіантних патернів поведінки. Через 10 років Мацуеда (1982) зробив повторний аналіз даних Дженсена і зробив висновок абсолютно протилежний – теорія соціального контролю не висвітлює питання соціально-культурних та соціально-структурних джерел мотивації злочину. В 1987 році Джил Розенбаум скористалась матеріалами анкетування отриманими в процесі реалізації проекту вивчення проблем молоді в Сіетлі (1981). Дані були оброблені згідно чотирьох елементів та за типом визнаних правопорушень (наркотики, крадіжки, насильство). Результат кореляційного аналізу свідчив, що теорія соціального контролю ефективно пояснює злочини пов'язані з вживанням наркотиків, більш-менш справедлива що до майнових злочинів і майже не працює в випадках застосування насильства. Якщо узагальнити претензії до теорії Хірші, то більшість критиків вказують на те, що ця теорія працює з іміджем людини, в якому пріоритет надається тезі, що злочин завжди є результатом відсутності відповідного контролю. На додаток, Хірші на відміну від інших кримінологів, стверджує що індивідуальні особливості (розумові здібності, темперамент) не мають прямого впливу на виникнення девіантної поведінки і ця позиція у багатьох викликала роздратування. Вайне Моррісон, наприклад, звинувачує Хірші в переоцінці маніпулятивної ролі сімейних стосунків і стверджує, що "... як тільки підліток влаштовується на погодинну роботу, батьки не тільки втрачають контроль над його гаманцем, а і можливість контролювати його поведінку".[19]

Мабуть найбільш резонансною статтею в галузі контролю за злочинністю за останні 50 років можна вважати невеличку статтю Вілсона та Келлі (1982) в якій вони запропонували так звану „теорію розбитих шибок". Пізніше на основі цієї концепції було розроблено превентивну методу „нульової толерантності". Осно-

[18] *Richmond Youth Project*
[19] *Morrison, 1995, p.185*

вна ідея „розбитих шибок" полягала в тому, що злочинність тісно пов'язана з занедбаністю громадських місць і кількістю випадків дрібного хуліганства. Ігноруючи розбиті шибки, ми сигналізуємо девіантам про страх, апатію та анемію в місцевій громаді, а також про відсутність дієвого поліцейського нагляду в районі. Якщо полишити шибку не заскленою, вулицю засміченою, графіті (заявку місцевої банди на володіння територією) не стертим, результати вандалізму не прибраними, а хулігана не покараним, то в результаті отримаємо криміналізацію району. Вартість квартири в такому районі різко падає, законослухняні громадяни при першій можливості з такого району виселяються, а всіляких девіантів (жебраків, наркоманів, п'яниць, дрібних злодюжок, психічно хворих, емігрантів і т. п.) навпаки, ситуація безконтрольності приваблює. Ця теорія рекомендує *„негайно засклити першу розбиту шибку"* – іншими словами — зупинити потенційного злочинця коли він тільки стає на шлях девіації. Довгі роки поліція займалась тільки серйозними злочинами і фактично ігнорувала дрібні порушення, але саме безкарність в дрібному призводить до того, що такий порушник нахабніє і врешті решт скоює тяжкий злочин. Результати застосування цього методу в Нью-Йоркському метро були вражаючими і викликали світовий резонанс. Почавши з боротьби проти агресивного жебрацтва і безквиткового проїзду в метро, ця стратегія протягом 1993-1996 років була розширена до всього мегаполісу. За ці роки рівень злочинності не тільки в категорії незначних злочинів, але й убивств знизився на 50 % (Келлінг та Коулз, 1997). В Європі першими оперативно прореагували британці. Результат перевершив усі сподівання. Радикальний, крайнє правий французький політик Жан Марі Ле Пен, який несподівано вийшов у другий тур виборів також отримав підтримку виборців завдяки обіцянці запровадити політику „нульової толерантності". Дуже мало теорій, не кажучи вже про маленьку концептуальну статтю, могли створити підґрунтя для досягнення подібного практичного результату.

Дещо відмінний напрямок розвитку теорія контролю отримала в концепції „зміни побутових умов", що була запропонована Коеном та Нельсоном (1990). Можливості для мотивованих злочинців виникають завдяки безпечності громадян, відсутності належної охорони та завдяки змінам сучасного стилю життя. Наприклад, чим більше з'являється власників приватних авто – тим більше можливостей виникає для бажаючих їх украсти і швидко реалізувати на запчастини. Стрімке зростання кількості квартир з одним власником, який відсутній протягом дня, створює масу можливостей для квартирних злодіїв. Іншими словами, сучасні зміни в стилі життя призводять до збільшення раціонально мотивованих правопорушників для котрих ризик бути спійманим зменшується. Переважна більшість злочинів скоюється не професіоналами, а ситуативними злочинцями за принципом – „була можливість, ось і вкрав". Запобігати цьому автори пропонують шляхом створення так званої „символічної власності" – вулиці, коридори, під'їзди мають бути гарно освітлені, в дверях мають стояти електронні замки, а в публічних місцях поліцейські відеокамери.

Інтеракціональні теорії

Теорія рольового самовизначення

Цей теоретичний підхід започатковано в руслі символічного інтеракціоналізму. Визнається що в основі девіантної поведінки лежить спроба особи підтвердити своє право на конкретну роль в очах оточуючих. Живучи в суспільстві ми дуже швидко навчаємось категоріям за яким оцінюємо оточуючих. Іншими словами, ми засвоюємо систему ролей та їх іміджів — на що схожі ті чи інші категорії людей і чого доброго, або злого від них можна чекати.

Вивчаючи рольові установки ми осягаємо власну ідентичність як соціального об'єкту та класифікуємо себе. Кожна людина повинна вміти адекватно оцінювати власні дії. До того часу доки індивід цього робити не вміє, ні про яку совість і самосвідомість, тобто ідентичність, не може бути й мови. Ідентичність розбудовується в процесі взаємодії з оточуючими. Ми претендуємо бути кимсь, але для цього нам необхідно мати образ тієї особи, якою ми хочемо бути. Ми маємо відповідати *певному* рольовому критерію щоб нас сприймали як *певну* особу і ми відразу дізнаємось, що досягли мети коли інші сприймають нас в обраній ролі так, як ми цього хочемо. Коли ми бачимо, що наша роль сприйнята, ми підтримуємо власну концепцію про свою особистість. Ми ніколи б не змогли відчувати себе успішними, або невдахами без відповідної соціальної взаємодії, без проб на роль і аналізу реакції оточуючих.

Зрозуміло, що не всі ролі однаково привабливі. Перебувати в ролі "зека", або безробітного мало хто хоче. Деякі принизливі ролі (психічно хворий, або алкоголік) можуть сприйматися з пасивним спротивом. З деякими девіантними ролями, (наприклад, "злісний неплатник податків", або "тіньовик") люди зживаються з чисто практичних міркувань і чекають на той час, коли можна буде від такої ролі безболісно відмовитись. Тобто, змінити дискредитовану роль на більш соціально привабливу. Протягом часу чекання на зміни такі люди намагаються не ідентифікувати себе з девіантною роллю, підкреслюючи, що така роль є тимчасовою і насправді не відповідає їх особистості.

В залежності від того, яким чином поведінка впливає на підтвердження рольової орієнтації, Джордж Глоссер запропонував розділити девіантну поведінку на два типи: 1) прямі прояви; 2) підтримка образу. Багато типів девіантної поведінки, що на перший погляд виглядають безглуздими, насправді мають глибокий сенс, якщо їх розглядати як спробу заявки на роль, або тестування особи в певній ролі. Наприклад, якщо підліток мчить вулицею на мотоциклі зі швидкість 140 кілометрів на годину, то це зовсім не означає що він кудись поспішає. До речі, така поведінка ніяк не вписується в теорію Мертона, тому що вона не є ***засобом*** для досягнення мети. Таку поведінку краще розглядати як ***доказ***, що демонструється підлітком — він має необхідні особисті якості (безстрашність, готовність ризикувати) для обраної ним ролі.

Теорія таврування

На базі рольової теорії було розроблено так звану ***теорію таврування***. Ця теорія пропонує досить просте і вдале пояснення виникнення девіантної поведінки. Якщо інші теорії концентрують увагу на ставленні девіанта до суспільства, то теорія таврування пропонує погляд діаметрально протилежний і ставить питання іншим чином – як суспільство ставиться до девіанта. Іншими словами, суспільство шляхом призначення ролі – таврування — змушує випадкового правопорушника твердо стати на шлях девіації. Якщо тобі 100 разів кажуть що ти свиня, нікуди не дінешся – врешті решт захрюкаєш. Спроба Ленерта, автора теорії, відрізняти первинну девіантність від вторинної чудово пояснює сам процес. Первинний девіант – особа що вчинила якусь "погану річ" поступово стає вторинним девіантом "поганою людиною" в процесі таврування, тобто під тиском суспільства, яке постійно чекає від такої людини підтвердження правильності наклеєного ярлика "девіант" і негативним чином інтерпретує будь які, навіть найвищі прояви людської особистості. Таким чином не толерантне, підозріле ставлення до людини виштовхує її з громади, підсилює девіантні прояви і змушує врешті решт прийняти статус девіанта.

Теорія дрейфу

Девід Матза запропонував теорію дрейфу стосовно суто кримінальної активності. На його думку, в реальному житті люди не народжуються відразу конформістами чи нонконформістами в ставленні до закону, а їхня поведінка значною мірою формується під впливом соціальних обставин. Теорія дрейфу стверджує, що люди стають девіантами не тому що вони надають перевагу анти-суспільним цінностям, а в процесі поетапного відлучення від домінуючої культури. Це має пряме відношення до анемії, тому що тут відсутні керуючі індивідом соціальні норми, які мали б запобігти відхиленню – людина неврегульована. "Полишення напризволяще заглиблює делінквента в стан фаталізму. Він відчуває себе як ефект (явище). В цих умовах він відплачує безвідповідальністю. Почуття безвідповідальності штовхає його в дрейф. Саме знаходження в стані безвідповідального дрейфу і робить його придатним до кримінального акту".[20] Такими людьми помикають, люди з суто психологічними проблемами, або ті, що мають існувати за рахунок соціальних виплат, можуть протореним шляхом спрямовуватись в девіантне русло і автоматично отримувати принизливий соціальний статус. В такій ситуації немає ніяких ознак первинної девіантності, ніяких "сходинок" ініціації в статус девіанта. Теорія дрейфу спирається на ефект від недостатньої стимуляції відповідальності.

Радикальні теорії

Наприкінці 1960 студенти в західних університетах почали вимагати від професури читати їм лекції з кримінології враховуючи марксистський підхід. Професура реагувала на ці вимоги досить категорично. Причина була простою та очевидною – Маркс та Енгельс розглядали злочинність як невід'ємне явище капіталізму і їх ідея, яка до речі викликала сміх у соціологів та кримінологів, полягала в тому, що взагалі неможливо боротись з злочинністю за умов капіталізму. Більш того, основна категорія злочинців належала до так званого „люм-

[20] *Matza, D. (1964), p.89.*

пен-пролетаріату", а не до пролетаріату і довіряти їм в якості союзників в боротьбі проти засилля капіталу було б безумством. До 60 років було всього дві більш менш серйозні кримінологічні роботи з позицій марксизму. В 1914 році датський кримінолог Вільгельм Бонгер видав книжку під назвою „Злочинність та економічні умови", а в 1939 Руше та Кірчхеймер „Покарання та соціальна структура". Праці нео-марксистів були настільки нецікаві, що про них забували вже в типографіях. Що ж стосується радянської кримінології, то вона забороняла будь-який критицизм стосовно режиму, безапеляційно (і безпідставно!) вважаючи, що єдиними причинами злочинності можуть бути „залишки капіталізму", або його розтлінний вплив.

Перша серйозна спроба реанімувати марксизм в кримінології відбулась лише в 1973 році. Ян Тейлор, Пауль Уолтон та Джок Янг оголосили про створення „нової кримінології". Це була спроба очистити марксизм від тоталітаризму Леніна і Сталіна. Вони запропонували переглянути існуючі теорії девіантності через призму двох тез: 1) наскільки повну картину девіантності вони відтворюють?; 2) наскільки адекватно вони аналізують економічне підґрунтя злочинності? В результаті вони самі змушені були визнати, що згідно цих критеріїв не можна ігнорувати жодну з існуючих теорій. Наприклад, якщо теорію таврування „розвинути" в руслі нео-марксизму, то ми отримуємо не злочинця, а ідейного противника, який в такий спосіб заявляє свій протест Державі. При вдалій спробі поєднання нео-марксизму з сучасною політекономією, „нова", критична, кримінологія мала б стати базою для поступової перебудови капіталізму в соціалізм. При цьому наголошувалось на необхідності активного залучення девіантів, які по суті були віктимізовані державою. Цей підхід, незважаючи на велику кількість опублікованих робіт, зокрема представниками Бірмінгемської школи (S. Hall, 1978) досить швидко досяг свого апогею. Критики радикального підходу (Smart, 1977; Downes, 1979; Rock, 1979; Cohen, 1980) зосередились на небезпечності романтизації мотивів і неприйнятності для самих жертв злочину авторитарних дій державного апарату направлених проти злочинності, бо в результаті запропонованої „боротьби" постраждали б усі без винятку члени суспільства. Переважна більшість європейських учених переконана в тому, що для громадянського суспільства страшна не злочинність, а боротьба з нею радикальними методами. Таким чином невизначеність авторів, що до соціалістичної перспективи, призвела до кризи і поступового затухання таких теорій в ліберальній західній Європі. Але на території пост-комуністичних країн в силу довгої етатичної політики держави[21] радикальна кримінологія має досить багато прихильників, які часто навіть самі чітко не усвідомлюють своєї позиції. Наприклад, у нас кожного вечора випуск кримінальної хроніки „Магнолія-TV" закінчується фразою антигероя талановито зіграного В. Висоцьким „Вор должен сидеть!". На жаль мало хто задумується над тим, що справжнім героєм повісті „Ера милосердя" є зовсім інший, не „радикальний" персонаж – Шарапов.

[21] *Проводячи етатичну політику, держава намагається безапеляційно втручатись в приватне життя громадян для „їхнього ж блага" (Німеччина, Росія, Україна, Казахстан, Туркменія, Чехословаччина, Югославія і т. п.).*

Висновки

Девіантна перспектива, як бачимо, є невід'ємною частиною соціологічної теорії і схоже, що так буде завжди. Соціологія девіантної поведінки пропонує інтеграцію різнопланових соціальних, психологічних та економічних проблем в одній дисципліні. Феномени девіантності мають пряме відношення до проблем розбудови та стабільності громадянського суспільства, яке в свою чергу не мислиме без ефективного соціального контролю над злочинністю та її ефективним попередженням.

Кожний з чотирьох підходів до пояснення причин делінквентності та злочинності має свої сильні та слабкі сторони. В руслі теорій напруги досить адекватно розглянуті проблеми мотивації девіантної поведінки в перехідні періоди. Теорії „таврування" допомагають зрозуміти роль інституцій в цьому процесі, зокрема проблем шкільного виховання — сучасні дослідники майже одностайно стверджують, що саме школа є „дитсадком злочинності", а не сім'я, як вважалось 50 років тому. Радикальний підхід також виявився досить ефективним в аналізі економічних факторів, що впливають на зростання злочинності. Саме вони вивели соціологічний закон про прямий зв'язок між зростанням рівня безробіття та ростом злочинності – зростання першої на 1 % призводить до збільшення кількості зареєстрованих злочинів на 6 %. До речі в Україні (за даними Соціс-Геллап, 2000) зростання безробіття серед молоді до 30 років на 1 % призвело до зростання злочинності на 11 %. Субкультурні теорії в свою чергу висвітлили один аспект, до якого, до речі, ми в Україні ще не готові. Свого часу Кловард та Охлін передбачили різке зростання злочинності пов'язане з деіндустріалізацією економіки. Деіндустріалізація означає зникнення більшої частини гарно оплачуваних місць на заводах і фабриках. Роботодавцеві значно вигідніше автоматизувати виробництво і наймати сто кваліфікованих операторів, ніж сплачувати зарплату та податок на соціальне страхування 2000 робітників зайнятих малопродуктивною мануальною працею. Дослідження Вілсона (1996) повністю підтвердили прогноз. Теорії контролю значно вплинули на реорганізацію політичного та побутового життя в сучасних мегаполісах. Жодна партія в Європі сьогодні не може прийти до влади без чітко розробленої, зрозумілої програми боротьби зі злочинністю, і жодний мер не може втриматись при владі більше року, якщо злочинність в місті зростає.

Якщо дуже коротко підвести риску, то слід сказати, що результатом впливу різних теоретичних підходів в Європі можна сміливо вважати зміну пріоритетів з покарання на попередження. Освітні та реабілітаційні програми не тільки дешевші, але й значно більш ефективніші за програми каральні. На жаль об'єм журнальної публікації не дає можливості висвітлити суто кримінологічні, а також психологічні теорії девіантності. Зокрема, багатьом читачам цікаво було б розглянути психоаналітичну та екзистенціальну перспективу. В додатку ми подаємо ці та інші теорії в досить стислому вигляді і маємо надію, що ознайомлення з

ними та вимогами до розбудови сучасної теорії, які викладені в першій частині статті, можливо когось надихне на створення власних теоретичних концепцій, а когось на практичну реалізацію уже створеного і апробованого. Гасло „всіх за грати" ми вже проходили. Якщо ж ми прагнемо зайняти достойне місце в Європейській спільноті, то ми врешті решт маємо навчитись боротися з злочинністю такими методами, які хоча б не йдуть врозріз з прийнятими у Європі і наділяють громадянина гідністю, а не принизливим тавром, страхом та відчуженням.

Література:

1. Cohen, A., *Delinquent Boys: The Culture of Gang*, 1955.
2. Cohen, S., *Against Criminology, New Brunswick*, NJ: Transaction Books, 1988.
3. Cohen S. *Visions of Social Control*, Cambridge: Polity Press, 1985
4. Garland, D. *Punishment and Modern Society*, 1990.
5. Hall, S. (and others) *Policing the Crisis*, 1978.
6. Smart, S., *Women, Crime and Criminology*, 1977.
7. Kelling, G. and Coles, C., *Fixing Broken Windows*, 1987.
8. Hood, R. *The Death Penalty*, 2nd ed., 1996.
9. Downes D., and Rock P., *Understanding Deviance*, 3rd ed., Claredon Press, Oxford, 1998.
10. Durkheim, E. *The Rules of Sociological Method*, New York: The Free Press, pp. 68-69, 1965.
11. Durkheim, E., *Two laws on penal evolution*, pp.153-180 in M. Trangot (ed) Emile Durkheim on Institutional Analysis, Chicago Press: University of Chicago Press, 1978.
12. Edwin H. Sutherland and Donald R. Cressey, *Principles of Criminology*, Philadelphia: Lippincott, ch.4, 1960.
13. Matza, D., *Delinquency and Drift*, New York: Willey, 1964.
14. Merton, R., *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press, 1968.
15. Rock, P., *Helping Victims of Crime*, London, 1990.
16. *The Oxford Handbook of Criminology*, edited by M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner, 2nd. revised edition, Oxford University Press, 1997.
17. Tierney J., *Criminology: Theory and Context*, Prentice Hall, 1996.
18. Young, J., "*The failure of criminology: the need for a radical realism*" in R. Matthews and J Young (eds.) Confronting Crime, 1986.
19. Morrison, W., *Theoretical Criminology: From Modernity to Post-Modernism*, Cavendish Publishing Limited, 1995.
20. von Hirschi, A., *Censure and Sanctions* (Oxford: Clarendon Press, 1993.
21. Becker, G. S., "*Crime and Punishment; An Economic Approach*" Journal of Political Economy, p. 169, 1968.

Додаток

Теорія	Погляд на природу людини	Ідеальний соціальний порядок	Концепція нормального розвитку	Причина девіантності (злочинності)	Як перевиховати девіанта
Диференційних асоціацій Сазерленд (1924), Брейсвейт (1997)	Людина створіння соціальне і має вчитися в оточуючих	*Плюралізм цінностей* та культурних груп, але одна з них має домінувати	Моделювання поведінки на прийнятих зразках, *соціальне навчання*	Асоціювання з делінквентами та злочинцями	Асоціювання з правослухняними громадянами
Напруги (аномії) Дюркгейм, Мертон	Як створіння соціальне, людина прагне до добра	Відносний консенсус стосовно цінностей, домінуючі *цінності* в масовій культурі	Заохочення до вибору соціально прийнятної мети легальними засобами	Протиріччя між цілями та доступними засобами їх досягнення	Збільшити кількість відкритих для кожного можливостей
Соціального контролю Айзенк, Хірші (1969)	Негативний: людина природно егоїстична та асоціальна	Консенсус стосовно цінностей та соціальних інститутів	Створення стримуючих механізмів - "заборонення" нормальним	Слабкі або розірвані зв'язки з традиційними соціальними засадами	Підвищення прихильності до традиційного соціального порядку, *підвищення конформності*
Таврування Ленерт, Матза (1964)	Людина – соціальна тварина, що реагує на *подразники*	Плюралізм соціальних цінностей та політичних позицій	Символічний інтеракціоналізм	*Досвід негативного таврування*	Відмова від драматизації злочинності – зміна пріоритетів в *судочинній системі*
Самовизначення Особистості Готтфредсон та Хірші (1990)	Основний мотив людини - розвиток особистості	В суспільстві процвітає *меритократія – кожний* отримує те, на що заслуговує	Визначення особи відносно норм суспільства та іміджів соціального успіху	*Самовизначення* особистості пов'язане з злочином – низький самоконтроль	Викликі усталеним уявленням особи про себе та розвиток нового уявлення про себе, як про порядну людину
Психоаналіз	Лібідна	Соціальна структура має бути заснована на подавленні та *репресіях проти бажань, фантазії*, витіснюються в підсвідомість	Заохочення інстинктивних поривів в рамках, що встановлені суспільством	Нездатність вирішення дитячих *конфліктів, що* призвело або до виникнення відчуття провини, або до ослаблення суперего, бажання бути покараним	Розвиток глибшого *усвідомлення* підсвідомих детермінант поведінки – відміна жорстких кримінальних законів
Пошуку патологічної стимуляції	Людина має соціальну природу, але девіант має ненормальний потяги	Загальноприйняті соціальні структури мають дозволити особі отримувати задоволення нормальним шляхом	Досягнення оптимального рівня сенсорної стимуляції	Бажання досягти найвищих рівнів чуттєвої стимуляції поєднані з негативним досвідом сімейних стосунків	Створення соціально прийнятних ніш *де* особи з підвищеним сенсорним голодом можуть його легально задовольнити
Раціонального вибору	Гедоністична	Суспільство – серія соціальних ігор з загальновідомими правилами	Максимізація задоволення (прибутку) – мінімізація болю (втрат)	Ціна: коли прибуток за *злочин* перевищує прибуток від законо слухняності	Підвищення ціни за злочин і створення неможливості його приховати, *прийняття* особою повної відповідальності за власні рішення
Екзистенціалізм Ніцше, Достоєвський, *Сартр*,	Людина – *відкрита* структура, що залежить від середовища та суб'єктивного досвіду	Виглядає абсурдною – неможливо контролювати – загроза *нігілізму*	Контроль за власним життям, воля до влади	Світ повний напруги та *конфліктів*, неможливість контролювати план власного життя	Самопізнання та *усвідомлення* фатальної ролі випадку, досягнення контролю над власним життям
Соціальної депривації	Природа людини залежить від середовища виховання – соціалізовану за певним патерном особу практично неможливо *змінити*	Різноманітні точки зору	Залежність від субкультури, бідність, або перешкоди пов'язані з існуючою соціальною структурою	*Відключення від нормальних* каналів спілкування, причетності до групи, або низький рівень соціалізації	Різноманітні – від радикальних програм загального працевлаштування до зменшення витрат на соціальне страхування
Радикальні теорії (нео-марксизм, лівий ідеалізм) Ян Тейлор та ін. (1973)	Людина соціальне створіння природно налаштоване на *кооперацію*; яка повністю залежить від наявної соціальної структури	Суспільство організується в конфлікті класових структур; закони захищають інтереси системи і слугують правилам *соціальним класам*	Розвиток кооперації та гармонійних стосунків; при капіталізмі особи змушена перетворювати себе на товар і продавати на ринку праці	*Досвід відчуження* та деформований розвиток особистості при капіталізмі (особа змушена домінуючими класами торгувати собою)	Радикальна реструктуризація, зниження протиріччя між реальним *життям та соціальними структурами*

Розділ ІІ
ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ТА ОРГАНІВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ КУРСАНТІВ ДО ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНО НАПРУЖЕНИХ ТА ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

В.І. Кривуша,
проректор по роботі з особовим складом Київського інституту внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук, доцент;

С.І. Яковенко,
начальник кафедри юридичної психології Київського інституту внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор;

І.І. Пампура,
старший психолог Київського інституту внутрішніх справ, магістр психології

Поведінка співробітника в психологічно напружених та екстремальних ситуаціях визначається його професійною компетентністю, мотивацією і особистою психологічною підготовленістю. Аналіз ситуацій, пов'язаних з трагічними наслідками (поранення чи загибель співробітника), свідчить, що в окремих випадках під впливом негативних психічних станів дії правоохоронців були неадекватними щодо наявних ситуацій.

Результати нашого пілотажного дослідження (опитування заступників начальників УМВС по роботі з особовим складом, майже 100 психологів ОВС, які навчалися на курсах підвищення кваліфікації в Київському інституті внутрішніх справ, керівників пенітенціарних установ, а також аналіз відгуків практичних підрозділів внутрішніх військ щодо випускників інституту та ін.) свідчать про те, що у випускників відомчих навчальних закладів наявні правові, психолого-педагогічні та інші знання, але рівень сформованості умінь і навичок прийняття самостійних управлінських рішень, зокрема в психологічно напружених та екстремальних ситуаціях, не відповідає сучасним вимогам.

Одним з головних завдань професійної підготовки співробітників міліції є формування психологічної готовності до дій в екстремальних ситуа-

ціях. Екстремальною називають складну та емоційно-напружену ситуацію, що виникає під час виконання співробітником службових завдань, які потребують всебічної активізації фізичних та психічних ресурсів. Взагалі можна виділити дві групи психогенних факторів, що діють на співробітника міліції під час виконання професійних дій. До першої можна віднести фізичну та психічну втомленість, іноді, навіть, виснаженість; небезпеку з боку озброєних злочинців тощо, а до другої – високу відповідальність за наслідки, страх перед можливим засудженням з боку колег та інших громадян; дефіцит часу на прийняття рішення; психотравмуючі видовища, звуки, запахи (трупи, кров, важкі тілесні ушкодження, страждання людей), моральний тиск з боку правопорушників, агресивно настроєного натовпу та ін.

Наші спостереження та опитування випускників свідчать, що молоді працівники іноді неадекватно сприймають певні службові, побутові, сімейні та іншого роду напружені ситуації, вважаючи їх екстремальними. Зазначимо, що розуміння критичної ситуації людиною базується на її суб'єктивній оцінці рівня екстремальності. В психологічній літературі екстремальною вважається така ситуація життєдіяльності людини, яка за умови усвідомлення її значущості викликає стан напруженості і є небезпечною для життя та здоров'я. Екстремальні ситуації викликають появу окремих напружених психічних станів, які суттєво впливають на поведінку людини, підвищуючи або знижуючи її ефективність.

Діяльність співробітників ОВС тісно пов'язана із стресами*. Стрес – це захисна психофізіологічна реакція організму на зовнішні впливи, що порушують гомеостаз. Необхідно зазначити, що інтенсивність реакції людини на стресор часто залежить не від об'єктивних характеристик впливу, а від його суб'єктивної значимості для людини. Стрес може бути мобілізуючим (покращення сприймання, працездатності, прискорення реагування) або демобілізуючим (стан виснаженості, безпорадності, зниження працездатності, збільшення недоцільних дій). Характер впливу стресу на людину залежить від мотивації її дій, психофізіологічних ресурсів, можливості пристосовуватися, а також від набутих умінь керувати своїми психічними станами (психологічної загартованості).

Індивідуальні розбіжності перенесення стресових ситуацій досить великі. Протидія стресу полягає у здатності переносити важкі ситуації без дезорганізації в поведінці. Під опором чи толерантністю розуміють стримане емоційне реагування на збудження, що виникає в умовах стресу, коли важкі і неприємні ситуації не викликають значних негативних емоцій, страху, гніву, тривоги.

В той же час, опір може визначатися як здатність до збереження організації поведінки в умовах стресу. Незважаючи на виникнення під впливом стресу емо-

* *Згідно даним наших американських колег, за рівнем психологічної напруженості діяльність поліцейського займає друге місце серед десяти найбільш стресогенних професій.*

ційної напруги, не виникає дезорганізації поведінки, головні цілі реалізуються, зберігаються (наприклад, раціональне мислення в ситуації кризи та мотивація).

Психологічна адаптація людини до екстремальних умов середовища не може розглядатися без врахування психологічних реакцій, які виникають у межах норми. Якісна своєрідність патології полягає в тому, що організму доводиться жертвувати якоюсь однією чи декількома функціями для збереження більш життєво важливих функцій, без яких існування в нових умовах не можливе.

Ефективність діяльності працівника в екстремальній ситуації залежить від того, наскільки вона є передбачуваною та контрольованою. Визначення та очікування екстремальної ситуації (штатної), наприклад, знешкодження озброєного злочинця, звільнення заручників, нейтралізація гострого сімейно-побутового конфлікту, припинення несанкціонованих мітингів та масових заворушень тощо, певним чином дозволяє прогнозувати розвиток ситуації, формувати внутрішній психічний стан готовності працівника до дій, сприяє його самомобілізації.

В психологічній літературі для пояснення неадекватної поведінки в складних ситуаціях використовують поняття гострого, хронічного, кумулятивного та посттравматичного стресів. В іншому контексті – про стан *фрустрації* (переживання неможливості досягти бажаної мети через реальні або уявні перешкоди); *конфлікт*, як результат напруженості, що виникає під час нагромадження протиріч, протистояння позицій, думок та дій в екстремальних умовах; *кризові стани,* що пов'язані з переосмисленням особистістю свого світогляду, життєвих позицій, спрямованості і можуть стимулювати прагнення змін власних психологічних якостей.

Як свідчать дослідження, що проведені російськими психологами [4], в професійній діяльності співробітника правоохоронних органів розмови про відчуття страху, небезпеки, особистої уразливості є своєрідним "табу". Кожний співробітник, як правило, переживає ці відчуття наодинці. Зазначимо, що та ж сама ситуація в одних випадках сприймається як стрес, а в інших – як криза. Внаслідок однієї й тієї ж екстремальної ситуації у різних працівників виникали або мобілізуючий стрес, або важко переборюваний внутрішньо-особистісний конфлікт.

Варто зауважити, що зважаючи на вищезазначені міркування, необхідно психологічно готувати працівників міліції не лише до штатних, але й до позаштатних ситуацій.

Практичний досвід діяльності підрозділів ОВС, зокрема спеціального призначення, вказує на необхідність попередньої підготовки співробітників до виконання службових завдань в екстремальних (стресових) ситуаціях.

Завданнями психологічної підготовки співробітників є навчання психологічної стійкості; подоланню психологічних труднощів; стимулювання активності у вирішенні професійних завдань, що пов'язані із ризиком; підвищення рівня впевненості в собі (але не надмірної).

Психологічна підготовка співробітників повинна формувати:

- знання відповідного та правомірного реагування у ситуації, де доводиться застосовувати методи активної оборони, табельну зброю;
- емоційну стійкість в різних екстремальних ситуаціях, наприклад при проявах ворожого ставлення до співробітника з боку оточуючого цивільного населення;
- вміння самостійно прийняти та реалізувати рішення в невизначених ситуаціях, за умов браку інформації, часу;
- навички спілкування з представниками конфліктуючих сторін, знання широкого спектру вербальних та невербальних дій, що дозволяють керувати ситуацією;
- вміння за зовнішніми ознаками визначати готовність співрозмовника до агресивних дій, а також вміння викликати повагу громадян;
- знання та уміння застосовувати прийоми протидії "тиску" з боку цивільних осіб, які в подальшому можуть обумовити порушення посадових інструкцій, ігнорування правил збереження службової інформації тощо.

В концептуальному плані система професійної підготовки працівників міліції відтворює об'єктивні вимоги практики, бажаний рівень підготовленості персоналу тієї чи іншої служби, а також реальні можливості та шляхи забезпечення готовності співробітників до практичної діяльності.

Звідси, завданнями професійної підготовки, в загальному розумінні, є формування та розвиток:

- нового рівня морально-психологічної готовності співробітників через розвиток інтелекту, волі, емоційної готовності;
- спеціальних знань і навичок (теорія діяльності, технічні знання, тактична готовність);
- фізичних якостей (тілесний, функціональний та моторний розвиток).

Особливу увагу, на наш погляд, необхідно приділяти проблемі формування психологічної готовності до дій в екстремальних та емоційно напружених ситуаціях, що виникають під час виконання службових завдань і потребують граничної мобілізації фізичних та психічних ресурсів особистості, а тому сприяють підвищенню ефективності дій (самомобілізація, збільшення самоконтролю, чітке адекватне сприймання та оцінювання ситуації, швидке прийняття правильних рішень, адекватні дії тощо).

Серед можливих форм порушень поведінки людини за екстремальних умов, можна виділити дезорганізацію або різке зниження організованості поведінки; ступор або різке гальмування активності дій, "тунельне" мислення.

На думку психологів ОВС, які навчалися на відділенні підвищення кваліфікації в КІВС, в умовах емоційної напруги у співробітників міліції найчастіше проявляється готовність до агресивно-захисних форм реагування, що спричинені зниженням швидкості та ефективності пізнавальних процесів, необхідних для успішної діяльності. Крім того, варто зауважити, що

працівники визнають наявність таких реакцій власної психіки на критичні інциденти з перших днів практичної діяльності.

Як свідчить досвід, ефективним засобом формування стану високої професійної психологічної підготовленості до дій в складних та екстремальних умовах є тренування особового складу на спеціально обладнаному тактико-психологічному полігоні, що є комплексом учбових об'єктів і службових приміщень, в яких можна змоделювати різноманітні штатні та нештатні ситуації, відпрацьовувати виконання конкретних завдань, що є типовими під час практичної діяльності.

Під час моделювання ускладнених ситуацій, доцільно враховувати і використовувати такі чинники, як дефіцит часу та інформації, інформаційне перевантаження на тлі значного фізичного навантаження, раптовість виникнення екстремальної ситуації, дію сильних подразників (миготіння світла, шуми, задимлення приміщень, небезпека нападу "зловмисників") тощо.

Процес психологічної підготовки до дій в екстремальних ситуаціях має будуватися як система навчаючих тренінгових психологічних впливів з врахуванням тих умов, які перетворюють ситуацію на екстремальну. На думку психологів [4] до них можна віднести:

1. *Дефіцит часу* – поширений психологічний фактор екстремальності. Психологічна підготовка формує вміння швидко орієнтуватися, виділяти головне та приймати рішення у швидкоплинних ситуаціях.

2. *Інформаційне перевантаження за умов дефіциту часу, при значному фізичному навантаженні.* Кожна людина має особливості у сприйнятті і обробці інформації. При значному обсязі інформації можливі такі помилки:

- викривлення інформації;
- пропуск значущої інформації;
- помилкове прийняття рішень, помилкові дії;
- неправомірність дій;
- відстрочка дій чи відмова від необхідних дій.

3. *Небезпека для життя і здоров'я.* Зростання усвідомленої загрози, небезпеки до індивідуально визначеного рівня впливає на поведінку людини і якість рішень, які вона приймає, мобілізує її до ефективних дій. За умов зростанні загрози, погіршується самоконтроль, якість мислення, виникає дезорганізація поведінки, безконтрольність емоційного реагування. Отже, в процесі психологічної підготовки до дій в умовах дефіциту часу і небезпеки для життя необхідно формувати емоційно-вольову стійкість особистості.

4. *Раптовість виникнення екстремальної ситуації.* Досвід поведінки в модельних екстремальних ситуаціях, отриманий в навчальному процесі, допомагає працівнику психологічно виробити певний арсенал алгоритмів реагування на штатні екстремальні чинники. Враховуючи різноманіття таких чинників, важливо, щоб працівник також навчався правильно орієнтуватися в незвичайних, мінливих ситуаціях.

Під час підготовки особового складу ОВС слід враховувати індивідуально-типологічні особливості, що властиві окремим людям, зокрема те, що в стресовій ситуації людина аналізує інформацію, як правило, одним, звичним для неї способом, за допомогою провідної системи переробки інформації. В залежності від модальності цієї системи, вона використовує переважно візуальні (зорові), аудіальні (слухові), а можливо й кінестетичні (тілесні) канали отримання та переробки інформації, що супроводжується відповідними переживаннями. Наприклад, "візуал" в стресовому стані не звертає уваги на слухову інформацію і не усвідомлює тілесних відчуттів.

Коли ми хочемо вивести людину із стану стресу, то подеколи намагаємося емоційно "струсити" її, тим самим знімаючи обмеженість свідомості "застряглим" переживанням. Деякі люди "встряхують" головою, аби "впорядкувати" свої думки. "Кінестетику" в стані стресу важливо усвідомити звукові і візуальні характеристики ситуації, прислухатись, вглядітися. "Аудіалу" – звернути увагу на тілесні відчуття, побачити себе ніби з боку. Сприйняття ситуації "по новому" допомагає знайти нестандартні способи її вирішення.

Існуюча система підготовки працівників ОВС не достатньо приділяє уваги навчанню навичкам правильних, адекватних дій у складних умовах. Йдеться про те, що озброєння міліціонера системою сучасних психологічних знань є необхідною, але недостатньою умовою успішного виходу з складних, психологічно напружених ситуацій. Саме тому на перше місце висувається завдання розвитку практичних умінь, що дозволяють ефективно вирішувати поставлені завдання, швидко орієнтуватися в складних ситуаціях.

Важливими моментами моделювання екстремальних ситуацій, з якими доводиться зіткатися співробітникам міліції, є врахування двох видів чинників:

1) ті, що характеризують проблемну ситуацію та впливають на прийняття рішень (новизна та складність ситуації, наявність альтернатив поведінки, обсяг інформації про обстановку, дефіцит часу тощо);

2) позапроблемні чинники (норми, заборони і правила діяльності, критерії оцінки труда, відповідальність, взаємодія з колегами, довіра та повага до командирів та ін.).

Готовність і спроможність співробітника міліції переборювати екстремальні ситуації можуть бути досягнуті тільки за умов гармонійного розвитку і функціонування всіх компонентів – інтелектуальних, емоційних, мотиваційних, рухових. Саме для формування цих якостей у співробітників, пропонуємо використовувати "Смугу психологічних перешкод", що вже створена в деяких училищах початкової підготовки міліціонерів (м. Одеса, Чернівці).

"Смуга психологічних перешкод" може виконувати такі функції:

- формувати та закріплювати готовність до ефективної діяльності в психологічно напружених та екстремальних ситуаціях;
- тренувати професійно значущі якості (спостережливість, професійну пам'ять, сприймання, зокрема адаптацію зору до світла або темряви тощо);
- допомагати в формуванні навичок контролю та управління неприємними відчуттями і психічними станами (тривога, страх, хвилювання, тощо).

Головна мета створення "Смуги психологічних перешкод", на нашу думку, полягає у виробленні у курсантів та слухачів навичок саморегуляції, самоконтролю, активізація мислення, уваги, пам'яті тощо у складних умовах службової діяльності. В обладнанні смуги ми пропонуємо використовувати такі ділянки:

1. "Спілкування" – формування комунікативних здібностей, надбання вмінь встановлення контакту в процесі спілкування, також і в складних умовах, коли виникають своєрідні бар'єри нерозуміння і не сприйняття підозрюваним, потерпілим чи свідком ініціатора контакту, що пов'язано з настороженістю, напруженістю, тривогою, конфронтацією, опором. Заняття в такій аудиторії можна проводити у вигляді моделювання конкретних ситуацій, аналізу спеціальних відео фрагментів. Також доцільно використовувати такі активні форми заняття, як рольові ігри, досвід проведення яких з пенітенціарної тематики накопичено в КІВС. Такі активні форми навчання сприяють виробленню уміння застосовувати психолого-педагогічні знання для впливу на оточуючих;

2. "Візуальна пам'ять" – необхідна для тренування короткочасної пам'яті, виробляються навички відтворення отриманої в стані стресу інформації, складання словесних портретів. Наприклад, при проходженні "лабіринту" або відвідуванні кімнати, де відтворена обстановка скоєння вбивства (муляж трупа, знаряддя "вбивства", імітовані сліди крові тощо), курсанту необхідно запам'ятати певну важливу інформацію і згодом її відтворити. В якості стресорів можна використовувати аудіальні подразники, що відволікають увагу або можуть налякати (звуки пострілів, наїзду автомобіля, загрозливі вигуки та інше;

3. Навчальне місце "Озброєний злочинець" – світлозвукова імітація вогневої точки і кількох сховищ (справжніх і хибних);

4. "Ліс" – здійснюється стресогенний вплив тактильних подразників кінестетичної сфери і аудіальний вплив (шипіння змії, лай собаки, крики небезпечних тварин відповідного регіону). Пересування може відбуватися у темряві, задимленому приміщенні, передбачати пошук якогось предмету серед різного неприємного на вид мотлоху тощо.

5. "Натовп", "Групова бійка". Може відбуватися як у спортивному залі, так і в таких незручних умовах, як сходи, горище. У останньому випадку варто подбати про безпеку виконання вправ, в результаті яких формуються відповідні професійні навички поведінки.

6. "Затримання злочинця" – відпрацьовується застосування професійно грамотних дій щодо затримання особи. При необхідності відпрацьовується надання першої медичної допомоги. Тренується логічне мислення, лаконічність викладення ситуації під час доповіді.

Смуга психологічних перешкод – це модель екстремальних ситуацій, для проходження яких необхідно долати значне психологічне та фізичне навантаження, постійно бути готовим до несподіванок та випробувань

різних психічних функцій (пізнавальних, комунікативних, емоційно-вольових).

Необхідною умовою ефективного використання смуги варто вважати вироблення навичок самоуправління всіма психологічними процесами, тобто прищеплення співробітнику вміння у будь-якій ситуації свідомо та ефективно використовувати власні психологічні потенції – спостережливість, пам'ять, мислення тощо.

Діяльність міліції потребує не тільки реорганізації її структури, але й зміни системи орієнтацій та ставлення працівників ОВС до своєї службової діяльності. Результативність та ефективність виконання завдань пов'язані передусім з вимогами, які висуваються до особистості правоохоронця. У науково-практичному посібнику "Вищий заклад освіти МВС України" [1], наголошується на відповідності професійних якостей основним кваліфікаційним вимогам до фахівців органів внутрішніх справ, де поряд з *загальними вимогами* (володіти усіма фундаментальними та професійно-орієнтованими дисциплінами поєднувати високий професійний рівень з моральністю та культурою) виділяються і *спеціальні вимоги,* які вимагають від спеціаліста органів внутрішніх справ таких якостей, як прагнення до істини, справедливості, а також професійної гордості та дотримання норм етики. Працівник органів внутрішніх справ повинен бути також комунікативним, емоційно стійким, чуйним, уміти слухати та розмовляти. Щодо пошукової діяльності, фахівець органів внутрішніх справ повинен мати такі якості, як спостережливість, цікавість, стійку увагу, концентрацію та високу орієнтацію.

Психологічні особливості діяльності співробітників ОВС передбачають у них наявність певних вихідних психологічних якостей, які формуються під час навчання, праці, інших обставин життя. Ці якості є передумовою оволодіння професійною діяльністю. У процесі її здійснення відбуваються певні особистісні зміни, розвиваються і вдосконалюються професійно-значущі якості, здійснюється становлення особистості співробітника.

Незважаючи на розмаїття службових ситуацій, які визначаються як екстремальні, їх типова кількість все ж обмежена. По-перше, це процес безпосередньої протидії злочинним проявам, безпосередній контакт зі злочинцем чи правопорушником. По-друге, це протидія груповим злочинним проявам, масовим порушенням громадського порядку. Наступні екстремальні ситуації – це психологічне протиборство під час дізнання та розслідування злочинів. До четвертого типу ситуацій відносяться ситуації безпосереднього спілкування з громадянами (сімейно-побутові конфлікти, розгляд подань та скарг, переговорний процес під час визволення заручників тощо). До п'ятого типу належать тривалі та інтенсивні повсякденні фізичні та психічні навантаження працівників. І, нарешті, природні та техногенні аварії та катастрофи.

Вважаємо за необхідне підвищити питому вагу саме психологічних знань та рекомендацій у структурі навчального процесу відомчих навчаль-

них закладів. На наш погляд необхідно проводити підготовку курсантів до дій в екстремальних ситуаціях загального характеру з подальшим спрямуванням на специфіку конкретної фахової діяльності (карний розшук, слідство, міліція громадської безпеки).

Ми вважаємо доцільним створення "Смуги психологічних перешкод" в кожному ВНЗ МВС України і її активне використання під час підготовки слідчих, криміналістів, психологів, фахівців кримінальної міліції, офіцерів внутрішніх військ та інших спеціальностей для органів внутрішніх справ.

Література:

1. Ануфрієв М.І., Бандурка О.М., Ярмиш О.Н. Вищий заклад освіти МВС України. // Науково-практичний посібник. – Харків: Університет внутрішніх справ МВС України, 1999.
2. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. – М., 1983.
3. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К., 1990
4. Психологическое обеспечение деятельности органов внутренних дел в экстремальных условиях. // Методическое пособие. – М.: УВР ГУКиКП МВД России, ЦОКП МВД России. 2001.
5. Психологічний словник. За ред. В.І.Войтка. – К.: Вища школа, 1982.
6. Психологический словарь Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевського. – 2-е изд., исп. и дополн. – М.: Политиздат, 1990.
7. Самоухина Н.В. Психология и педагогика профессиональной деятельности. – М., 1999.
8. Соціальна робота/соціальна педагогіка (понятійно-термінологічний словник). Під заг. ред. І.В.Зверевої. – К.: Етносфера, 1994.
9. Формирование готовности профессионала к деятельности в условиях, опасных для жизни: Монография. – К.: Наук. Свыт, 2002. – 304 с. – Библиогр.: с. 252-272.

ВІТЧИЗНЯНА ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ: ВІХИ СТАНОВЛЕННЯ

В.С. Медведєв,
професор кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор психологічних наук, доцент

В історії світової психології постать швейцарського вченого Едуарда Клапареда (1873-1940) займає особливе місце. Добре відомо, що він був яскравим представником, так званої, функціональної психології і вчителем одного з титанів психології – Жана Піаже. Але не менш важливим є те, що викладаючи психологію у Женевському університеті на межі XIX-XX ст., Е. Клапаред узагальнив психолого-правові аспекти та впровадив поняття "юридична психологія". Цим фактично і започаткований її науковий статус.

Перша віха становлення юридичної психології в Україні (початок XX ст. – кінець 30-х років) пов'язана з відкриттям у Києві, Харкові та Одесі спеціалізованих підрозділів (кабінетів, клінік, інститутів), які займалися судово-психологічними дослідженнями і проведенням відповідних експертиз. Широкого визнання в цей період набули видані у Харкові роботи А.Е. Брусиловського та його доповідь ("Основні проблеми психології підсудного у кримінальному процесі") на всесоюзному з'їзді з проблем поведінки людини (1930 р.).

Сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) "Про педологічні збочення у системі Наркомпросів" (1936 р.) завдала нищівного удару по ряду психологічних галузей, включаючи і юридичну психологію. Цікаво і маловідомо, що під час дії цієї постанови була здійснена перша спроба започаткувати професійно-педагогічний відбір до органів внутрішніх справ (тоді НКВС). З 21 грудня 1938 р. під грифом "цілком таємно" за підписом Л.П. Берія почала діяти інструкція щодо медичного огляду та психофізіологічного обстеження кандидатів на службу з метою виявлення дегенерації за анатомічними, фізіологічними, психічними ознаками. До останніх належали статеві перверсії, фобії та "демонічні риси" (схильність до суперечок, стихійний гнів та злість, моральне спустошення). Але на той час така спроба аж ніяк не пов'язувалася з практично-прикладною гілкою юридичної психології.

Відродження в Україні юридичної психології почалося у повному обсязі лише в останній чверті XX ст. Цей процес відбувався на фоні випереджуючого розвитку судової психології і спроб ряду фахівців (А.В. Дулов, О.Р. Ратінов) підпорядкувати всю психолого-юридичну проблематику судовій гілці. Показово, що перші офіційні зібрання юридичних психологів тодішнього СРСР, включаючи і фахівців з України, відбулися у 1971 році на конференції з судової психології (Москва) та аналогічному симпозіумі IV з'їзду психологів (Тбілісі).

У тому ж році відбулася ще одна визначальна подія – юридична психологія отримала офіційно-державне визнання як галузь психології і була

введена до переліку наукових психологічних спеціальностей за номером 19.00.06. До розпаду СРСР за цією спеціальністю були захищені приблизно 50 дисертацій, у тому числі і представниками України.

Побудова України як самостійної держави, тектонічні процеси у суспільстві обумовили необхідність переосмислення засад ще зовсім молодої юридичної психології. Їй не вдалося уникнути потрясінь, хоча вони не були такими глибокими, як у материнських науках – психології та правознавстві. Тут вигадливо поєдналися своєрідна ідеологічна помста і огульна критика попередніх напрацювань, кон'юнктурність і редукціоністський тиск. Апофеозом стала пропозиція не надавати юридичній психології самостійного наукового статусу і включити її до складу кримінології чи криміналістики. Така позиція певною мірою була спровокована успіхами практично-прикладної гілки юридичної психології та дискусією серед психологів щодо її предмету. Показове у цьому відношенні визначення, запропоноване авторами чи не єдиного вітчизняного спеціалізованого словника: "юридична психологія – галузь прикладної психології, яка вивчає психічні закономірності особистості та її діяльності у сфері правових відносин" [4, с.116].

На щастя, здоровий глузд та логіка науки перемогли і сьогодні можна констатувати, що юридична психологія в Україні де-факто і де-юре визнана галуззю психології, яка має власну наукову спеціальність за номером 19.00.06. Позбавляючись негативних ознак радянської ортодоксальної психології, вона набуває ознак вітчизняної (української) психології. Під вітчизняною психологією ми розуміємо історично примножену сукупність теоретико-прикладних знань, які здобуті на спільному національно-етнічному ґрунті та виражені у формі напрямків, шкіл, теорій і т.ін.

Ця сукупність напрацьовується зусиллями перш за все українських фахівців, науково-світоглядні погляди яких спираються та віддзеркалюють українську історію, культуру, ментальність, життєву психологію. У цій славній когорті Г.С. Костюк, В.А. Роменець, С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, О.М. Ткаченко та ін. Свій внесок також роблять ті фахівці, які на певному етапі своєї кар'єри перебували (чи перебувають) в Україні і здійснювали дослідження в рамках певних шкіл, підходів чи навіть започатковували їх. У зв'язку з цим можна згадати, наприклад, славнозвісну харківську школу в особах О.М. Леонтьєва, О.В. Запорожця, О.Р. Лурії, П.І. Зінченка та ін.

Узагальнюючи концептуальні пропозиції вітчизняних та зарубіжних фахівців [1; 2; 3; 5; 7], можна стверджувати, що сучасна юридична психологія вивчає, пояснює і прогнозує психологічні аспекти (закономірності, особливості, механізми та ін.) системи "людина-право" та розробляє рекомендації щодо удосконалення цієї системи. Вона складається з трьох провідних гілок: науково-теоретичної; навчально-підготовчої; практично-прикладної.

У власне науковій гілці сучасної вітчизняної юридичної психології показовим є все більш активна роль фахівців-психологів. Чи не вперше досягнуто певного паритету між юристами та психологами, налагоджена їх

співпраця при розробці теоретично-методологічних питань, проведенні емпіричних та прикладних досліджень.

Важливість цієї обставини стає зрозумілою, якщо зважати на те, що історично правознавство сформувалося раніше психології і саме юристи, гостро відчувши потребу у психологічному забезпеченні своєї діяльності, прийшли у психологію, а не навпаки. У такому контексті достатньо пригадати Л.Й. Петражицького та його "психологічну теорію права" чи наскрізь психологічні роботи сучасних українських юристів А.Ф. Зелінського, В.Г. Лукашевича, О.М. Бандурки, О.М. Костенка та ін.

Сьогодні вже є вагомі підстави окреслити певні наукові напрямки в Україні, які успішно трансформуються у наукові школи. Не ображаючи нашого "великого сусіда", принагідно зазначимо, що за часів СРСР таке право належало виключно Росії. Організаційними осередками тодішньої московської школи, яка включала два основні наукові напрямки, були Всесоюзний інститут вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності ВНДІ Прокуратури СРСР та кафедра психології управління Академії МВС СРСР. Намагання групи психологів у Рязані (доктори психологічних наук В.Г. Дєєв, О.І. Ушатіков, О.М. Сухов) започаткувати власну наукову школу у межах пенітенціарної психології сприймалися щонайменше стримано. Зрозуміло, що будь-які спроби українських фахівців, наприклад, відомого вже на той час спеціаліста з судово-психологічної експертизи М.В. Костицького домогтися всесоюзного визнання всіляко гальмувалися.

Історично під науковою школою у психології розуміються три види об'єднань: 1) організаційно поєднаний дослідницький колектив, який концентрує увагу на вивченні проблеми, категорії з подальшим оформленням у концепцію; 2) дослідницьке об'єднання, яке спирається на кілька спільних засад (світоглядних, теоретичних, методичних тощо) і розробляє певний спектр проблем (так званий, "невидимий коледж", за формулюванням А.В. Петровського); 3) педагогічно-освітній колектив, який базується на власних наукових розробках, традиціях, а також певних (не обов'язково моністичних) теоретичних позиціях.

Розвиток психології у другій половині і особливо в останній чверті XX століття дає підстави для виділення ще одного виду наукової школи, яка поєднує у різних сполученнях традиційні ознаки. У сучасній українській юридичній психології склалися принаймні три об'єднання, які претендують на статус наукової школи: київське, харківське та львівське.

Київське (В.М. Синьов, С.І. Яковенко, В.Г. Андросюк, О.П. Сєвєров, О.В. Шаповалов та ін.) займає, на нашу думку, лідируючу позицію. В його рамках розробляються теоретико-методологічні питання, досліджується особистість правопорушника та засудженого, психологія різних видів і суб'єктів юридичної діяльності. Київська школа у педагогічно-освітньому аспекті має найбільш значні в Україні традиції та досвід підготовки науковців і практичних юридичних психологів.

У пенітенціарно-психологічному та педагогічно-освітньому напрямках київська школа центрується навколо постаті В.М. Синьова. Відомо, що виникнення та функціонування наукової школи детермінується логікою розвитку науки, соціально-економічними і особистісними факторами. Один з фундаторів теоретичної психології в Україні О.М. Ткаченко встановив, що "розвиток наукових ідей у психології здійснюється не автономно; він реалізується за певних соціально-історичних умов завдяки індивідуально-неповторним якостям особистостей учених, які схоплюють важливі тенденції розвитку наукових знань і активно включаються в їх розробку" [6, с.25].

Таке положення повною мірою розповсюджується на В.М. Синьова. В його особі поєдналися індивідуальна наукова майстерність, організаторські здібності, блискучий талант педагога, мистецтво надихаючого керівництва учнями. Історичний розвиток психології засвідчує, що послідовна розробка однієї з вихідних категорій призводить до трансформації категорії у пояснювальний принцип, а надалі – у наукову концепцію. Обравши вихідною категорією "співробітництво", В.М. Синьов висунув основні положення педагогічної за назвою, але психологічної за сутністю концепції взаємодії об'єкта та суб'єкта пенітенціарного процесу. Ці положення були розвинені у творчому тандемі з О.П. Сєвєровим, реалізовані у численних дослідженнях учнів (В.І. Кривуша, А.С. Рождественський, І.Л. Близнюк, Т.В. Кушнірова та ін.). Під керівництвом В.М. Синьова захищені 2 докторські та приблизно 20 кандидатських дисертацій.

У рамках концепції співробітництва як її відгалуження висунута та обґрунтована оригінальна ідея щодо захисної функції режиму відбування покарання у пенітенціарних установах. Її наукова новизна та практичне значення стають зрозумілими, якщо взяти до уваги, що правознавці традиційно виділяють у кримінальному покаранні і, зокрема, режимі відбування покарання три функції – обмежувально-каральну, виховну, превентивну. Але практики добре знають, як потерпає основна маса засуджених від сваволі носіїв "тюремної" субкультури, а подеколи і від адміністрації.

Показово, що В.М. Синьов єдиний серед вітчизняних юридичних психологів та педагогів носить високе звання Заслуженого юриста України.

Звертаючи погляд на харківське наукове об'єднання (В.О. Коновалова, О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, І.О. Відєнєєв, О.В. Тімченко та ін.), слід зазначити, що з ряду аспектів воно складає гідну конкуренцію київській школі. Харків'яни зосереджують увагу на проблемах слідчої, правоохоронної діяльності, особистості працівника ОВС, готують практичних психологів. Організаційним осередком харківської школи на сьогодні є Національний університет внутрішніх справ, очолюваний О.М. Бандуркою.

Львівське об'єднання (М.В. Костицький, В.Т. Нор, Б.М. Телефанко, В.В. Бедь та ін.) грунтовно розробляє теоретико-методологічні проблеми, лідирує у питаннях психологічного забезпечення кримінального процесу, є піонером у викладанні юридичної психології як навчальної дисципліни для університетських юристів та психологів. Безумовним лідером львівської наукової школи є М.В. Костицький, автор фундаментальної праці "Введение в юридическую психологию: Методологические и теоретические проблемы".

Завершуючи розгляд стану наукової гілки, додамо, що помітними подіями у науковому житті стали міжнародні та національні конференції з актуальних проблем юридичної психології, проведені на базі Київського інституту внутрішніх справ (1994; 1998; 1999; 2000) та Національного університету внутрішніх справ (Харків, 1999; 2000).

Звертаючись до навчально-підготовчої гілки вітчизняної юридичної психології, слід зазначити, що за рівнем сформованості вона дещо випереджає інші. Локомотивом її розвитку виступають практичні запити правоохоронних органів.

Зі спеціальності "юридична психологія" в Україні функціонують докторська та дві кандидатські спеціалізовані вчені ради, захищені більше 20 дисертацій, відкриті магістратура та ад'юнктура.

З 1993 року на базі Київського інституту внутрішніх справ, а надалі і Національного університету внутрішніх справ за оригінальними навчальними планами розпочата підготовка практичних психологів для правоохоронних органів, з 1999 року діють постійні курси підвищення кваліфікації. Передбачлива кадрова політика дозволила майже повністю і своєчасно задовольнити потреби правоохоронних органів України у фахівцях із вищою освітою. Серед осіб, які працюють на посадах психологів, сьогодні їх більше 75%. У Росії, наприклад, лише 20% мають вищу психологічну освіту, а профільна перепідготовка здійснюється на 6-ти місячних курсах. Наслідком цього, як визнають російські фахівці, є значні труднощі з професійним визнанням психологів у правоохоронних органах.

На жаль, у навчально-підготовчій гілці тривалий час існує вузьке місце. Воно полягає у незадовільному забезпеченні навчальною літературою українською мовою, яка б висвітлювала сучасні доробки практичного спрямування. Для порівняння – у Росії за час незалежності видано більше 10 підручників та навчальних посібників. При цьому спільною проблемою для України і Росії є те, що абсолютна більшість навчальної літератури підготовлена юристами і призначена для юристів.

Практично-прикладна гілка вітчизняної психології активно розвивалася вже з перших років незалежності України. В 1991 році започаткована психологічна служба кримінально-виконавчої системи, а в 1994 році – служба виховної та соціально-психологічної роботи органів внутрішніх справ (з 1997 року – служба психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності).

На цей час у правоохоронних органах на посадах психологів працює майже 800 осіб, при цьому штатна чисельність практичних психологів тільки в ОВС складає понад 1200 посад. На одного психолога, наприклад, в ОВС припадає в середньому 494 працівника, а в Росії цей показник складає 640 працівників.

Практичні юридичні психологи найбільш активно займаються професійно-психологічним відбором на службу і навчання; психологічною підготовкою працівників, зокрема, спеціальних підрозділів "Беркут," "Коб-

ра", "Сокіл"; здійснюють супроводження оперативно-пошукових та слідчих дій; профілактику відхилень у поведінці працівників та їх підтримку у випадках отримання фізичних і психічних травм та ін.

Якщо для російських психологів головними проблемами є розгортання своєї служби, її кадрове забезпечення та професійне визнання, то проблеми практичних психологів в Україні пов'язані з інструментально-методичним оснащенням їх діяльності (сучасні технології, опитувальники, що адаптовані до специфіки правоохоронної діяльності), а також оптимізацією організаційно-штатної структури. Так, зокрема, в ОВС передбачається створення регіональних центрів та головного науково-методичного центру (на правах інституту) практичної юридичної психології. Одне з найближчих завдань – підготовка фахівців і впровадження комп'ютерних поліграфів у ряд напрямків діяльності ОВС.

Таким чином, сучасний стан вітчизняної юридичної психології дає вагомі підстави зробити висновок, що її провідні гілки (науково-теоретична, навчально-підготовча, практично-прикладна) у своїх засадах в основному сформовані і мають перспективи розвитку у третьому тисячолітті.

Література:

1. Бабушкин Г.Д., Филиппенко В.И. Юридическая психология как научно-учебная дисциплина // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 1997. – № 2.
2. Прикладная юридическая психология / Под ред. А.М.Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
3. Психологія / За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999.
4. Словник термінів з юридичної психології /Під ред. Я.Ю.Кондратьєва. – К.: НАВСУ, 1997.
5. Сухов А.Н. Юридическая психология: концептуальное обоснование предмета // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 1998. – № 1.
6. Ткаченко О.М. Принципи та категорії психології. – К.: Вища школа, 1979.
7. Юридична психологія / За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Ін Юре, 1999.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ

Л.І. Мороз,
доцент кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат психологічних наук, доцент

Роль і значення психологічного забезпечення людської діяльності визначаються важливою функцією психологічної науки – забезпечувати потреби людини і суспільної практики. Ідея комплексного психологічного забезпечення різних видів діяльності започаткована у роботах "психотехніків" на початку XX ст. Зокрема Г. Мюнстерберг підкреслював необхідність ретельного відбору контингенту для участі у тій чи іншій діяльності, визначив способи психологічного впливу на людей в інтересах вирішення завдань практичної діяльності.

Проблема "психотехніки" або практичної психології стосовно вирішення конкретних завдань діяльності особливо гостро постала на межі 70-80-х років, коли інтенсивно досліджувалися питання психологічного забезпечення спортивної, трудової і професійної діяльності, навчально-виховного процесу у школі та вузах. У цей час обґрунтовується ідея "наскрізного" психологічного забезпечення професійної діяльності від "входу" до "виходу".

Г.С. Нікіфоров вважає, що психологічне забезпечення має здійснюватися в рамках таких взаємозв'язаних, розподілених у часі і послідовно змінюючих одна одну великих психологічних проблем – професійне самовизначення ("вхід" в професію), професійна підготовка, професійна адаптація, підвищення професійної кваліфікації, "вихід" із професій, адаптація до нових умов життєдіяльності.

С.О. Ліпатов, досліджуючи проблему психологічного забезпечення організаційного розвитку, виділяє дві основні складові цієї діяльності: психологічний опис стану об'єкта і вплив на нього з метою зміни (оптимізації). На його думку, психологічного забезпечення вимагають системний підхід та організація діяльності психологів на різних організаційних рівнях (окремої особистості, первинного колективу, групової взаємодії, організації загалом).

Н.Н. Обухов і М.С. Копєїна обґрунтували сутність і зміст психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах (ВНЗ). На їх думку, основою такого забезпечення є професійна діяльність психолога, працівника психологічної служби ВНЗ. У зв'язку з цим автори виділяють три основні форми залучення психолога у життя навчально-педагогічного колективу:

перша – пропаганда психологічних знань, психологічна просвіта студентів і викладачів;

друга – психодіагностичні обстеження студентів з метою з'ясування, які їх індивідуально-типологічні властивості можуть бути фундаментом успішної учбової або майбутньої професійної діяльності;

третя – визначення стратегії індивідуальної навчальної і виховної роботи зі студентами, можливих напрямків саморозвитку, запобігання можливих девіацій (виникнення шкідливих звичок, нездатності правильно організувати свій час, будувати конструктивні взаємини з оточуючими тощо).

З огляду на вище сказане, обґрунтуємо зміст та мету психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у ВНЗ МВС України, зважаючи насамперед на професійне становлення фахівця – правоохоронця. На нашу думку, пріоритетними напрямками цієї діяльності є:

1. Якісний, науково обґрунтований психологічний професійний відбір абітурієнтів;
2. Психологічне забезпечення адаптації курсантів до навчальної і службової діяльності;
3. Вивчення і аналіз динаміки розвитку професійно-важливих якостей, правосвідомості, а в разі необхідності – корекція деформацій професійно-особистісного плану;
4. Індивідуально-психологічне консультування курсантів, професорсько-викладацького складу, курсових офіцерів;
5. Отримання відгуків про випускників із практичних підрозділів (професійне становлення фахівців після закінчення навчання) з метою внесення коректив до навчальних планів, вдосконалення методики виховної роботи.

Таким чином, метою психологічного забезпечення навчально-виховного процесу є оптимізація професійно-особистісного становлення спеціаліста, здатного ефективно вирішувати оперативно-службові завдання.

Згідно вимог МВС України на навчання у ВНЗ МВС України мають право вступати громадяни України, які здатні за своїми особистими і діловими якостями, рівнем фізичної підготовки та станом здоров'я виконувати покладені на них обов'язки. Встановлення відповідності цим якостям і властивостям особистості кандидата на навчання, згідно нормативним вимогам, покладено на комплектуючі органи і здійснюється за участю психологів ВРОС територіальних управлінь внутрішніх справ. Саме вони здійснюють професійно-психологічний відбір абітурієнтів, методику якого доводиться майже кожного року поновлювати.

Відзначимо, що сьогодні відсутність цілеспрямованої та ефективної виховної роботи серед юнацтва призвела до поширення різних видів відхилень в поведінці та ціннісно-нормативній орієнтації. Криза у суспільстві, зокрема, зростання рівня його криміналізації, загроза безробіття та інші подібні чинники серйозно впливають на життєві установки молоді, підвищуючи мотивацію саме до навчання у ВНЗ МВС України. Існуюча практика свідчить про необхідність посилення профорієнтаційної роботи з потенційними кандидатами на навчання і корисність участі в ній насамперед психологів системи МВС України.

Психологічний відбір кандидатів на навчання не дає адекватної оцінки рівня готовності абітурієнтів до набуття специфічних для правоохоронців професійних знань та умінь. Спостереження показують, що трапляються випадки зарахування абітурієнтів з низькою інтелектуальною і мотиваційною готовністю до навчання, з наявністю стійких негативних особистісних якостей, які повинні були виявлені ще під час психологічного відбору.

Вирішення зазначених проблем гальмує відсутність професіограм та психограм хоча б стосовно найбільш значущих та поширених міліцейських спеціальностей, які б могли слугувати основою для розробки моделей випускників ВНЗ і, відповідно, кандидатів на навчання за певним фахом.

Підвищити надійність добору може й застосування поліграфу, психофізіологічного приладу, за допомогою якого можна виявити приховані мотиви вступу саме до ВНЗ МВС України, а також відомості про девіантну та аддиктивну поведінку, скоєні у минулому злочини, зв'язки з кримінальним світом тощо.

Якісний психологічний відбір не знімає питання професійної придатності курсантів до виконання складних та відповідальних завдань службової діяльності, що типові для працівників органів внутрішніх справ. Можливо тепер вже настав час[1] визначити здібності до правоохоронної діяльності, адже вони є, з огляду на загальну теорію здібностей [1], передумовою професійного успіху. Саме вони визначають швидкість, легкість і рівень оволодіння діяльністю, продуктивність її здійснення та успішність майбутньої кар'єри.

Професійна придатність формується у процесі навчання, а також під час ознайомлення зі службовими обов'язками у період проходження практики та стажування в підрозділах ОВС, звичайно при наявності позитивної мотивації стосовно обраної професії.

Зазначимо, що відомості, які отримані на стадії первинного психологічного відбору абітурієнтів у комплектуючих органах, на жаль, не надходять до навчальних закладів. Як правило, психологи навчальних закладів отримують тільки короткий висновок, без інтерпретації і "сирих" даних. Зазначимо, що інформація про первинний рівень розвитку професійно важливих якостей, яка отримана на етапі профвідбору, повинна обов'язково враховуватися на етапі психологічної підготовки курсантів до майбутньої професійної діяльності.

Для вирішення вище означених проблем може бути використана картка психологічного супроводу працівників міліції – формалізований документ, в якому систематично нагромаджуються дані всіх психологічних обстежень, де і коли б вони не проводилися. Бажано, щоб вона була придатна для автоматизованої обробки, тобто могла легко вносити до системи управління базами даних (СУБД).

Досить важливим є й сприяння психологічній адаптації курсантів до навчальної і службової діяльності. Відомо, що перший рік навчання є

---

[1] *Ще й досі в Державному класифікаторі професій відсутня згадка про таку професію, як "міліціонер".*

найбільш складним для курсантів. Нові умови життєдіяльності – ранній підйом, обов'язкові зарядка, заняття зі стройової та фізичної підготовки, статутні форми взаємостосунків, жорстка регламентація життєдіяльності, розлука з батьками та близькими, незвичне харчування, нові друзі, колеги, з якими потрібно знаходити спільну мову, навіть якщо вони чимось не подобаються, значне навчальне навантаження, переважно групові форми учбової роботи, все це здійснює суттєвий психологічний вплив на першокурсників, викликає глибокі переживання і, навіть, вагання стосовно правильності вибору життєвого шляху. Всі ці переживання відбуваються на фоні зміни соціальної ролі, що подеколи супроводжується кризою ідентичності, коли перед особистістю постає питання: "Хто Я?"

Вищезазначені чинники якоюсь мірою пояснюють той факт, що найбільша кількість відрахованих курсантів припадає на перший рік навчання та перший семестр другого року навчання.

Основними напрямками психологічного супроводу в період адаптації курсантів є:

– психологічне просвітництво зі всіма першокурсниками (про особливості соціальної адаптації, шляхи її подолання, формування уявлень про структуру навчальної та службової діяльності, вимог до особистості курсанта);

– ретельне вивчення індивідуально-психологічних особливостей курсантів з метою виявлення осіб, які мають бути віднесені до групи посиленої психологічної уваги;

– психолого-педагогічне консультування курсових офіцерів, кураторів навчальних груп, а при потребі й викладачів;

– надання рекомендацій щодо вибору і призначення молодших командирів, їх навчання позитивним методам впливу на підлеглих курсантів;

– створення сприятливих соціально-психологічних умов у навчальних групах (формування структури взаємозв'язків у групі, згуртування колективу навчальної групи, підтримка самотніх курсантів, яким важко знайти друзів);

– психокорекційна робота з особами, в яких виявлені низькі адаптаційні здібності, неадекватна самооцінка, негативний емоційний стан, негативізм або пересторога до оточуючих, недостатній рівень інтелектуально-мотиваційної готовності до навчання;

– індивідуальне психологічне консультування за запитами самих курсантів.

Адаптація курсантів навчальних закладів в основному завершується до кінця першого року навчання. До об'єктивних критеріїв адаптованості курсанта відносять академічну успішність, а також об'єктивні показники службової діяльності (наявність доган і подяк). Не менш вагомими є такі показники:

♦ стабільність поведінки (дисциплінованість, безконфліктність у взаєминах, адекватні реакції на зауваження, критику), активність життєвої позиції;

♦ вміння організувати свою роботу, навчання та побут, самостійність у прийнятті рішень, усвідомлення відповідальності за власну поведінку;

♦ усвідомлення специфіки майбутньої діяльності, статусу співробітника ОВС, сформованість потребно-мотиваційної сфери;

♦ частота звертань до санітарної частини або поліклініки з соматичними захворюваннями (нерідко цей показник свідчить про незадоволеність вибором і психологічний механізм у формі "втечі в хворобу").

Заслуговують на увагу й суб'єктивні критерії соціально-психологічної адаптації:

♦ відчуття психологічного комфорту у групі, задоволення соціально-психологічним кліматом у колективі, приналежність до певної групи, широке коло особистих комунікаційних зв'язків, уміння ефективно працювати в складі групи, наприклад, при виконанні господарських робіт, участь в самодіяльності, роботі гуртків;

♦ прийняття специфіки відомчого навчання і виховання, задоволеність характером стосунків з безпосередніми начальниками, кураторами.

В оцінці адаптаційних процесів велике значення має спрямованість та динаміка розвитку особистості, яка може вказувати на поступове пристосування, звикання до нової ситуації або на зростаючий внутрішній конфлікт, внутрішню напругу, тривожність – результат прогресуючої дезадаптації.

Професійно-психологічна підготовка – наступна важлива ланка психологічного супроводу курсантів і формування у них професіоналізму. Як засвідчили спостереження, у значної частини курсантів після першого року навчання не сформована психологічна основа майбутньої професійної діяльності, тобто відсутня спрямованість на оволодіння конкретними професійними знаннями і вміннями, що відповідають обраній ними спеціальності. Усвідомлення курсантом (самостійно або за допомогою психологів інституту) можливості власної повної самореалізації в обраній спеціальності є одним з найважливіших чинників успішного подальшого професійного становлення на ґрунті цілеспрямованого саморозвитку.

У зв'язку з цим варто зауважити, що традиційні форми навчання (насамперед, лекції) не забезпечують належного рівня опанування матеріалу та формування здатності застосовувати його на практиці. Отже слід впроваджувати активні методи навчання: соціально-психологічні тренінги, ділові ігри, тренування соціально-психологічної чутливості, відео тренінги, спрямовані на формування найбільш ефективних способів поведінки в різноманітних екстремальних ситуаціях. Саме вони мають стати провідними методами професійно психологічної підготовки курсантів ВНЗ МВС України.

Особливо актуальним є формування психологічної готовності як системи знань, умінь та навичок, в основі яких знаходяться відповідні установки, потреби, мотиви, система відношень. Вони у своїй сукупності забезпечують спеціалісту подальшу успішну адаптацію до умов майбутньої професійної діяльності. Але всі ці побажання можуть так і залишитися на рівні "декларацій про наміри", якщо не буде забезпечено здійснення систематичного моніторингу розвитку професійно важливих психологічних яко-

стей особистості. Йдеться про цілеспрямоване формування потребно-мотиваційних, емоційно-вольових, інтелектуальних та комунікативних потенцій курсантів впродовж всього періоду навчання.

Якщо в якості критеріїв успішності психологічної підготовки курсантів виступатимуть результати психодіагностичних методик, то їх номенклатура має забезпечувати об'єктивну оцінку таких властивостей: здатність адекватно опрацьовувати інформацію (довільна увага, професійна пам'ять тощо), невисокий або середній рівень тривожності, емоційна стійкість, здатність приймати правильні рішення за умов браку часу, інформації, адекватна і достатньо висока самооцінка, професійна самосвідомість, стійкий і високий рівень домагань, обґрунтована впевненість у собі. Особливостями саморегуляції майбутнього професіонала мають стати здатність до чіткого визначення мети діяльності, вироблення стратегії поведінки, адекватної завданням діяльності і власним можливостям. Для проведення такого моніторингу необхідна значна кількість психодіагностичних методик, що пройшли відповідну стандартизацію і визнані надійними та валідними стосовно вище зазначених завдань.

У такому контексті вважаємо за необхідне удосконалити систему зворотного зв'язку з підрозділами, в яких служать випускники інституту. Вона слугуватиме оцінці рівня сформованості професійно значущих якостей відповідно до кваліфікаційних вимог до спеціаліста.

Таким чином, системно побудований безперервний психологічний супровід курсантів сприятиме їхній практичній адаптації до майбутньої професійної діяльності. Самостійним напрямком психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у ВНЗ МВС України має бути цілеспрямована робота з управління кар'єрою працівника на протязі всього періоду служби в органах внутрішніх справ.

Важливо, щоб курсант вже на початку навчання мав повну інформацію про особливості своєї майбутньої служби, можливості післядипломної освіти, підвищення кваліфікації, адже у них повинна формуватись позитивна установка і відповідна мотиваційна готовність до служби.

Для вирішення цих проблем важливого значення на сучасному етапі набуває реалізація цілісної програми професійного орієнтування молоді на міліцейські професії, психологічного супроводу курсантів, випускників ВНЗ з перших років їх самостійної професійної діяльності до досягнення ними рівня професійної майстерності й виходу на пенсію.

Здійснювати психологічне забезпечення навчально-виховного процесу у навчальних закладах МВС України покликані відповідні фахівці. Виникають суперечки й стосовно того, повинна психологічна служба ВНЗ бути самостійною, чи має входити до структури, наприклад, кадрового апарату, кому повинні бути підпорядковані психологи? У деяких навчальних закладах відділення психологічного забезпечення знаходиться в структурі науково-дослідницького відділу, в інших – у складі кафедри професійної педагогіки і психології. В багатьох ВНЗ МВС України психологи включені до

кадрово-виховного апарату. Це, очевидно, найбільш прийнятний варіант, оскільки основне коло питань психологічної служби пов'язане з особовим складом. Але, у випадках приналежності до виховних підрозділів, вони змушені виконувати не властиві завдання та функції (оформлення особистих справ, проведення службових розслідувань, виховних заходів). Основну ж функцію психологічної служби ми вбачаємо в організації і координації психологічного впливу на курсантів і колективи всіх структурних підрозділів ВНЗ МВС України. Адже кожний підрозділ вирішує свої вузько спрямовані завдання щодо курсантів, і, відповідно, керівників цих підрозділів цікавить особистість курсанта у певному аспекті: навчальний відділ вивчає успішність; виховний відділ – дисципліну і поведінку курсантів; науково-дослідницький відділ цікавить схильність курсантів до наукової роботи; кафедри формують знання, уміння і навички, виходячи із свого спрямування. І тільки відділ психологічного забезпечення аналізує інформацію від різних підрозділів, вивчає, досліджує особистість курсанта (групи, курси) в цілому і надає відповідні рекомендації всім зацікавленим особам у межах їх компетенції.

Очевидно, відділ (відділення, група) психологічного забезпечення повинен мати особливий статус незалежної служби і підпорядковуватися безпосередньо проректору з кадрової роботи або ректору ВНЗ МВС України. Тоді він стане дієвим інструментом об'єктивної оцінки стану всіх параметрів навчально-виховного процесу і буде сприяти якості професійної підготовки курсантів.

Сьогодні першочерговими завданнями у сфері психологічного забезпечення навчально-виховного процесу ВНЗ МВС України є:

1) створення нормативної бази для проведення психологічного забезпечення роботи освітніх закладів МВС України;

2) створення "Положення про групи психологічного забезпечення навчально-виховного процесу ВНЗ МВС України"; "Концепції психологічного забезпечення"; Програми психологічного забезпечення, розрахованої на весь період навчання, яка б визначала зміст і форми діяльності підрозділів психологічного забезпечення на всіх етапах підготовки спеціалістів, включаючи такі напрямки роботи, як профорієнтація і відбір на навчання, адаптація до умов навчальної та службової діяльності, розвиток у курсантів професійно важливих психологічних якостей, їх підготовки до наступної самостійної професійної діяльності.

КРИЗА ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ ЯК ВАЖЛИВА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

В.В. Кобильченко,
старший науковий співробітник
Інституту дефектології АПН України,
кандидат педагогічних наук

Підлітковий вік є найбільш складним з усіх вікових періодів. Його часто називають періодом «бурі й натиску», періодом диспропорцій у розвитку через те, що в цей час відбуваються бурхливі зміни у фізіології та психіці дитини. Значні зрушення, які спостерігаються у всіх сферах життєдіяльності підлітка, зумовлюють його маргінальне або амбівалентне становище, оскільки підліток вже не дитина, але ще й не дорослий.

Цей вік насичений драматичними переживаннями, внутрішніми та міжособистісними конфліктами, кризами самооцінки. Впродовж підліткового періоду у дитини формуються стійкі форми поведінки, риси характеру. Це час досягнень, звершень, мрій; час самозаглиблення й самопізнання, становлення «Я», емансипації самооцінки, переходу на нову соціальну позицію. Разом з тим, це час втрати дитячого світосприймання, перегляду авторитетів, втрати ілюзій, що супроводжується відчуттям тривожності й психологічного дискомфорту.

У підлітків, які не змогли самостійно подолати труднощі перехідного періоду, може спостерігатись затримка особистісного розвитку, інфантилізм, підвищена вразливість, девіантна або делінквентна поведінка.

Факторами ризику можуть бути фізичні вади (реальні чи уявні), відсутність необхідних психологічних якостей, рис характеру, дефіцит соціального досвіду, комунікативних умінь; несприятливе соціальне оточення, яке психологічно травмує дитину або певним чином ізолює від необхідних для її розвитку зовнішніх впливів.

Будь-який соціум несе в собі не тільки позитивний потенціал для особистісного зростання окремого індивіда, а й містить чинники, які усіляко заважають такому зростанню. Основними серед них є:

- соціально-економічні труднощі. До них належать погані умови проживання, дефіцит продуктів харчування, бідність тощо;

- приниження дорослими почуття гідності. Підлітковий період, як фаза ідентифікації й самовизначення, є періодом особливої чутливості до поведінки дорослих, яка обмежує самостійність підлітків і зачіпає почуття їх гідності. Дорослі часто розглядають підлітковий вік лише як "перехідний період", який не варто сприймати серйозно;

- тривала економічна залежність. Збільшення тривалості "періоду очікування" суперечить прагненню молодих людей якомога скоріше почати виконувати дорослі функції і відповідні суспільні ролі. Ця суперечність

часто посилюється існуючими законодавчими актами, за якими молоді надається усе більше прав, які неможливо реалізувати;

- умови, що сприяють розвитку егоцентризму. Зростаючий егоцентризм підлітків часто є наслідком втрати особистісних зв'язків й звільнення від відповідальності. Відсутність справжньої компетентності в міжособистісній сфері усе більше посилює тенденцію до індивідуалізму;

- суперечливі погляди суспільства на секс. Ставлення суспільства до сексу в ранньому віці залишається неоднозначним. Відсутні чіткі принципи і, перш за все, виважене сексуальне виховання і просвіта. В результаті цього молоді люди змушені експериментувати у цій сфері, наражаючи себе на небезпеку;

- перешкоди до повноцінної участі молоді у суспільному житті. Більшість перерахованих вище особливостей тим, чи іншим чином підпадає під це формулювання. Ні школі, ні юнацьким організаціям, ні різноманітним суспільним фондам та організаціям практично не вдається поступово підготувати підлітків до прийняття на себе соціальної відповідальності, про що, до певної міри, цілком виразно свідчить зростання серед молоді злочинності.

Кризи перехідного періоду є досить поширеним явищем і, якщо вони протікають у межах нормального розвитку, то не становлять жодної загрози для особистості дитини, її психічного здоров'я. Однак, при несприятливих умовах, ці кризи можуть стати причиною виникнення різноманітних відхилень у розвитку, особистісних порушень. Згідно з цим, одні вважають їх цілком закономірним явищем і тому не враховують можливі ускладнення, що зумовлені ними, а інші, навпаки, ставляться до них як до патологічних проявів. Проте, необхідно мати на увазі, що вікові кризи в одних випадках закінчуються спонтанно й благополучно, а в інших для стабільної інтеграції особистості є необхідним втручання психолога, чи в окремих випадках, психотерапевта або психіатра.

Глибокі психологічні проблеми, що стрімко виникають на тлі визрівання й розвитку, нерідко переходять ту критичну межу, за якою вікова криза перетворюється в екстремальну ситуацію й вимагає термінового втручання ззовні.

Як відмічалось, перед підлітком постає безліч проблем, які він не завжди в змозі самостійно вирішити, виробити відповідні новим ситуаціям механізми подолання труднощів. Кризи можуть бути наслідком нерозв'язаних завдань розвитку, наслідками постійних невдач і конфліктів в міжособистісних стосунках, фрустрації актуальних потреб. Крім того, кризові стани підлітків зумовлені також втратою почуття ідентичності, негативною самоідентифікацією, розчаруванням у дружбі, коханні або переживаннями, пов'язаними з приниженням людської гідності.

Нерідко кризові стани у цьому віці породжуються критичними ситуаціями в сім'ї та школі і є специфічними для підлітків. Існує кілька типів критичних ситуацій – психічний стрес, фрустрація, конфлікт, криза. Сімейні ситуації полягають у відриві від матері (через хворобу, від'їзд), незлагоді

батьків, знущанні, образах, побитті, появі нової людини в сім'ї (вітчим, мачуха, друга дитина).

Шкільні ситуації полягають у труднощах навчання, конфліктах з вчителями, неприйнятті дитячим колективом, зміні школи, класу, переживаннях через хворобу (відрив від ровесників, больові відчуття, відставання від шкільної програми).

Л.І. Грімак дає свою класифікацію кризових ситуацій, яка включає чотири групи:

- ♦ психологічні стани, що викликані надмірною психологічною мобілізацією організму;
- ♦ психофізіологічні стани, які формуються під впливом несприятливих або незвичних факторів зовнішнього середовища, біологічного, психологічного або соціального характеру (реактивні стани, депресія, фрустрація і т.п.);
- ♦ передневротичні фіксації несприятливих умов, закріплення негативних реакцій у пам'яті ("застійне вогнище збудження") та відтворення їх за аналогічних умов. Виявляються у вигляді нав'язливих жахів (фобій), на основі яких можуть розвиватись нав'язливі думки та дії;
- ♦ порушення у сфері особистісної мотивації, до яких належать "криза мотивації" та її різновиди [2].

Як відмічає Х. Ремшмідт, у 30-40% випадків ці кризи завершуються повною нормалізацією розвитку, яка характеризується поверненням адекватності переживань та поведінки [5]. В інших випадках можливим є виникнення психогеній або психопатій. Психогенії – це розлади психіки, які виникають під впливом психічних травм [4]. Як правило, вони пов'язані з раптовою інтенсивною дією психотравмуючої ситуації, проте можуть бути також наслідком відносно слабкого, але тривалого психологічного травмування (побиття дитини в сім'ї або її цькування у класі). У більшості випадків психологічна травма надовго (інколи – назавжди) залишається у свідомості людини, стає тим негативним фактором, який обтяжує її особистісний розвиток. Психогенії поділяють на дві різні за своїм складом групи – неврози та психози.

Оскільки неврози є найбільш поширеними серед нервово-психічних розладів, проаналізуємо їх природу більш детально. Одним із перших, хто намагався визначити рушійні сили неврозу, був З.Фрейд. Він стверджував, що в основі неврозу лежить внутрішній конфлікт між підсвідомими потягами та Над-Я (антагонізм природного та соціального), через яке суспільство контролює та регулює життєві прояви окремої особистості. Наявність постійного соціального контролю над природними імпульсами та потягами індивіда, які залишаються у його підсвідомості, пригнічує психіку й призводить до неврозів.

Психоаналітик нової хвилі А. Адлер стверджував, що невроз виникає у дитини за надмірної опіки й турботи про неї, чи, навпаки,– у випадку емоційної занедбаності дитини. У своїх дослідженнях А. Адлер проаналізував позиції осіб, які страждають на неврози й встановив, що вони виявляють повну безпорадність у вирішенні власних проблем через наявний негативний досвід, набутий ще в дитинстві. Внаслідок цього сформувались механізми психологічного

захисту, які підтримують у свідомості індивіда перекручений образ «Я», «оберігають» його від зіткнення з новою травмуючою інформацією [1].

Відома дослідниця К. Хорні підходить до з'ясування питання виникнення неврозу з власних теоретичних позицій [6]. Вона стверджує, що неврози виникають через порушення людських стосунків. Внутрішні потяги стають специфічно невротичними, оскільки зумовлені тривогою, яка ховається за почуттями безпорадності, страху, ворожості тощо.

З нашої точки зору, в основі неврозів лежить хронічна фрустрація актуальних потреб особистості, насамперед потреб у самовиявленні та самоствердженні. Кожний індивід прагне реалізувати та розвивати свій особистісний потенціал, проте коли це природне прагнення блокується зовнішніми соціальними впливами, й виникає невротичний конфлікт. Фрустрація, як форма психологічного стресу, характеризується гострим переживанням невдачі, що зумовлений незадоволенням актуальних потреб особистості через об'єктивні перешкоди, які виникають на шляху досягнення цілі.

Результатом суперечності між об'єктивною дійсністю та актуальними потребами суб'єкта нерідко стають різні страхи. Відповідно до цього фрустраційна ситуація викликає підвищену тривогу, яка згодом стає особистісною тривожністю. Це почуття змушує людину прагнути безпеки, що й проявляється у її поведінці. Як зазначає К. Хорні, невротик має обмежувати своє життя, щоб уникнути небезпек. Він повинен ухилятись від ситуацій, у яких його ігнорують або не визнають. Він також має уникати завдань, у вирішенні яких він не впевнений.

Систематичний неуспіх у провідній діяльності та міжособистісні конфлікти негативно позначаються на самооцінці суб'єкта, яка стає нестабільною та конфліктною. Таким чином, зовнішні міжособистісні конфлікти стають конфліктами внутрішніми – особистісними.

Наслідком фрустрації, відповідно до теорії фрустрації Д. Доларда, завжди є агресія, яка відповідно до сили та інтенсивності фрустратора й особистісного типу людини, що потрапила у фрустраційну ситуацію, а також від стійких форм емоційного реагування на життєві труднощі, які склались у процесі становлення особистості, спрямована або на себе (суїцидальні фантазії та спроби), або на інших – гострі міжособистісні конфлікти, асоціальна поведінка [3]. Отже, внутрішні особистісні конфлікти з часом нерідко виносяться суб'єктом назовні.

Існують дві основні моделі поведінки людини у кризових ситуаціях [2]. Перша модель поведінки характерна для психологічно стійкої особистості. Вона здійснюється за такою схемою: завдання – актуалізований ним мотив – здійснення дій для його реалізації – усвідомлення складності – негативна емоційна реакція – пошуки засобів подолання труднощів – зниження сили негативних емоцій – поліпшення функціонування.

Схема поведінки психологічно нестійкої особистості така: завдання – мотив – здійснення дій для його реалізації – усвідомлення труднощів – негативна емоційна реакція – хаотичні пошуки виходу – поглиблення усвідомлених труднощів – зростання негативних емоцій – погіршення функціонування – зниження мотивації або захисна реакція.

Отже, стресогенні фактори довкілля сприяють активізації механізмів психологічного захисту.

Головні причини дезадаптивної поведінки нестійкої особистості криються у відсутності ефективних когнітивних стратегій подолання труднощів і переживанні загрози для власного «Я». Несприятливі ситуації неможливо виключити ні з процесів соціалізації, ні з життя взагалі і тоді на допомогу особистості приходять внутрішні психологічні механізми самозахисту. Найпростішою захисною поведінкою суб'єкта є втеча від неприємної ситуації або конфлікту. Якщо суб'єкт переконаний, що через певну дію він матиме неприємні переживання, він може зовсім відмовитись від цієї дії. В разі, якщо соціальні контакти є конфліктними, у підлітка виникає стійка тенденція замикатися в собі, що призводить до збіднення його «Я», гальмує його психосоціальний розвиток.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що при неврозах на перший план виходять порушення емоційної сфери особистості. Психогенний характер неврозів означає, що вони зумовлені дією переважно психологічних факторів (зовнішніми та внутрішніми конфліктами) й пов'язані з активізацією симптомів у психотравмуючих (фрустраційних) ситуаціях. Витоки невротичного конфлікту переважно сягають у дитинство, якщо розвиток дитини відбувався в умовах порушення її відносин з мікросередовищем.

Як було сказано вище, до них належить також психоз, який визначається як глибокий розлад психіки, що проявляється у порушеннях відображення оточуючого світу, можливостях його пізнання, змінах поведінки й ставленнях індивіда до довкілля.

Таким чином, в основі неврозів та психозів нерідко лежать нормативні кризи підліткового віку, які потребують до себе прискіпливої уваги дорослих – батьків, педагогів та психолога.

Психолог є саме тією людиною, яка може допомогти підлітку віднайти своє справжнє «Я», переглянути свою самооцінку, успішно вирішити свої особистісні проблеми. Підліток не повинен залишатись наодинці із собою, в ізоляції від довкілля. Тільки спілкуючись з іншими людьми, які мають схожі проблеми, він може переглянути свою систему оціночних ставлень щодо власного «Я» та значущих інших. Тактовне, доброзичливе спілкування психолога з підлітком як у процесі індивідуальної, так і групової психокорекції забезпечить його духовне зростання, збагачення індивідуального досвіду, який допоможе йому краще адаптуватись до дорослого життя.

Література:

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1983.
2. Мистецтво життєтворчості особистості. – К., 1997. – Ч. 1.
3. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. – Кн.1. Общие основы психологии. – М., 1995.
4. Психология. Словарь. – М., 1990.
5. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст /Пер. с нем. – М., 1994.
6. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза. – СПб, 1997.

ПСИХОЛОГІЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ КУРСАНТІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ

Є.В. Шадрін,

викладач кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
магістр психології

Реформування правоохоронної системи в Україні, вимоги, що постають перед працівниками правоохоронних органів на сучасному етапі розвитку держави, особливості суспільства та інші чинники вимагають нового підходу до формування особистості співробітника ОВС. Важливу функцію в підтриманні належної працездатності, врівноваженості та психічного здоров'я людини, яка виконує службовий обов'язок покладено на психологічну службу системи МВС України. На жаль, ще досі не має суцільної програми психологічного супроводження працівника міліції, не має обов'язкового для психологів переліку тестових методик та інших методів дослідження особистості. І якщо у столиці психологічна служба працює над означеними проблемами, то на периферії ситуація далека від ідеалу.

Тому особливу увагу потрібно звернути на підготовку курсантів у вищих навчальних закладах системи МВС України. Саме вони повинні у короткий термін отримати знання, вміння та навички, що необхідні для успішної роботи у правоохоронних органах. Саме їм через деякий час доведеться брати на себе відповідальність за життя людей та безпеку суспільства. Усі вони, майбутні офіцери, будуть керувати підлеглими, приймати важливі рішення, відповідати за життя людей. Зауважимо, що середній вік випускників очного відділення інститутів МВС України становить 22 роки. Чи готові вони взяти на себе таку відповідальність?

Задля оптимізації процесу навчання в середині 90-х років у вузах системи МВС України була створена психологічна служба. Але на той час її завдання були досить розпливчасті. Впроваджуючи індивідуальний підхід, а також з метою покращення службової діяльності та якості навчання буде доцільним запропонувати розробити і впровадити систему психологічного супроводження службової діяльності курсантів у вищих навчальних закладах системи МВС України.

Існує низка проблем, на які потрібно звернути увагу при підготовці спеціалістів. Перша з них включає в себе поняття готовності фахівця до умов майбутньої діяльності. Розглянемо її більш детально. Поняття "готовність до діяльності" охоплює психологічну, соціальну та професійну готовність.

Фактор психологічної готовності складається з адаптаційних здібностей людини, уявлення про майбутню професію, сформованої мотивації та захисних механізмів особистості. Тобто, як людина уявляє майбутню професію, чи подобається вона їй, чи здатна людина за свої-

ми психофізіологічними якостями виконувати майбутні функціональні обов'язки. Усі ці питання частково постають ще перед абітурієнтом та набувають завершеності під час навчання.

До соціальної готовності можна віднести відповідність соціальних установок людини існуючим у суспільстві, а також відносини в колективі співробітників. Якщо існує адекватність набутих установок тим, які мають місце, можна прогнозувати швидку адаптацію до існуючих умов діяльності. Якщо ці установки не співпадають (повністю або частково) можна допустити виникнення проблем у спеціалістів. Соціальні установки формуються у людини на протязі всього життя, залежно від соціогенезу та умов виховання, але їх остаточне формування відбувається у навчальному закладі.

Професійна готовність – це сукупність професійних знань, вмінь та навичок, які дозволяють успішно виконувати професійну діяльність. Весь цей комплекс набувається майбутнім спеціалістом саме під час навчання.

У психологічному супроводженні курсантів можна виділити такі важливі завдання: тестування абітурієнтів і рекомендації щодо відбору та придатності їх до навчання у вищому навчальному закладі системи МВС України; період первинної соціально-психологічної адаптації курсантів до умов служби, навчання та характеристика успішності; дослідження динаміки змін якості особистості на протязі навчання, індивідуальний підхід до курсанта; психологічна готовність до виконання курсантами службових обов'язків під час практики та стажування; відповідність особистості випускника вимогам, які існують у системі МВС України.

На жаль, в чинних нормативних документах, які регламентують роботу психологічної служби вищих навчальних закладів системи МВС України не розглянута та не регламентована ціла низка важливих питань. Розглянемо головні проблеми та стан кожного з розділів психологічного супроводження службової діяльності курсантів. При відборі усі абітурієнти обов'язково проходять психологічне атестування, але головна увага приділяється наявності серйозних відхилень у структурі особистості та інтелектуальному розвитку. Не можна не звернути увагу і на якість психологічних методик. Якщо опитування відбуваються російською мовою, то не усі респонденти розуміють про що йде мова. Це призводить до значної кількості помилок і знижує в цілому достовірність результатів дослідження. Стосовно методик, які перекладені на українську мову, то майже відсутні дані про їх надійність та валідність. Усе це стосується вербальних тестових методик. До того ж, тестування абітурієнтів відбувається не на базі вузів, а за місцем проживання абітурієнтів.

Дуже мало уваги приділяється діагностуванню потреб та мотивації абітурієнтів. Проведені на першому курсі дослідження довели, що тільки 60 відсотків курсантів усвідомлено зробили свій вибір, інші ж орієнтувались на поради батьків, друзів, рідних та інших осіб. З усього контингенту опитаних тільки 30 відсотків знали, що від них будуть вимагати під час служби. Для інших вимоги статуту виявилися несподіванкою. Враховуючи вище означене, можна стверджувати про необхідність більш детального тестування абітурієнтів, розробки блоку методик, що охоплюють різні якості особистості абітурієнта, а також удосконалення існуючої класифікації професійної придатності співробітника.

Період адаптації курсанта дуже важливий, він визначає успішність навчання, службової діяльності, професійного спілкування, стосунки у групі. Результатом адаптації може бути, як власне адаптованість до умов оточуючого середовища, так і дезадаптація – не сприймання якихось елементів соціуму. Ознаками дезадаптації можуть бути низька успішність, наявність порушень дисципліни, конфлікти у групі. Це неприпустимо і проблемам адаптованості курсантів зараз приділяється велика увага. Ще одна проблема – це стосунки в групах курсантів, між сержантським складом та рядовими. Проблема підбору кандидатів на посади молодших командирів постає досить гостро і потребує додаткових досліджень.

Потребує уточнення також „група ризику" або група підвищеної уваги. Зараз немає чіткого переліку ознак, за якими опиняються у цій групі. Також нерегламентована робота з цими особами та терміни перебування їх у групі, чинники оцінки і т. ін. Для виявлення осіб, що потребують підвищеної уваги потрібно розробити комплекс психологічних методик, які треба проводити кожного семестру за допомогою курсових офіцерів.

Окрім цього, психологічне супроводження службової діяльності обов'язково передбачає психологічну допомогу особам, які її потребують. Тобто повинна проводитись індивідуальна та групова консультативно-корекційна робота з курсантами. На протязі навчання у майбутнього офіцера повинні сформуватися позитивні стереотипи щодо працівників психологічної служби. Співробітники повинні довіряти психологу і при необхідності звертатися по допомогу. На жаль, на практиці це відбувається далеко не завжди, що у свою чергу призводить до негативних наслідків.

Важливим етапом у житті курсантів є проходження практики й стажування у практичних підрозділах. Людина, яка не має практичного досвіду роботи і вивчає її тільки в теорії, складає у свідомості якийсь образ, ідеал майбутньої професії. Якщо цей ідеал не відповідає реальному стану справ, то у людини можуть виникнути проблеми із самовизначенням, ставленням до майбутньої роботи та ін. Перед практикою у деяких курсантів можуть виникати тривога, фрустрація, деривація та інші негативні психічні стани. Завданням психолога на цьому етапі є коригування образу діяльності та усунення негативних психічних станів у разі їх наявності.

Таким чином, у процесі реалізації психологічного супроводження службової діяльності можна виділити наступні завдання:

- періодичне тестування перемінного складу інституту та аналіз отриманих результатів;
- діагностика соціально-психологічного клімату у взводах курсантів та вирішення виникаючих конфліктів;
- експертно-консультативна робота з курсовими офіцерами;
- контроль адаптації першокурсників з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей;

- надання індивідуальної та групової консультативної і корекційної допомоги курсантам;
- робота з групою посиленої психологічної уваги.

Розглядаючи проблеми психологічного супроводження діяльності, необхідно звернути увагу на взаємовідношення вимог цього виду діяльності та відповідність якостей особистості цим вимогам. Професійна діяльність надає можливість людині задовольнити свої потреби, розкрити свої можливості, досягти певного соціального статусу. Але потрібно враховувати, що на початку професійної діяльності важливий вплив на неї мають емоційно-ціннісна складова самооцінки, тому що когнітивний компонент діяльності сформований ще погано у зв'язку з відсутністю інформації про особливості діяльності.

Зазначимо, що розглянуті проблеми багатогранні і значні за обсягом. Забезпечити належне психологічне супроводження службової діяльності курсантів наявною кількістю психологів досить проблематично. Існують також і інші об'єктивні та суб'єктивні причини. Ці проблеми також чекають нових досліджень.

Література:

1. Барко В.І., Омельченко С.В., Ірхін Ю.Б. Вступ до проактивного поліцейського управління. – К.: Ніка-Центр, 2001.
2. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: МГУ, 1990.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Изд-во полит. литературы, 1975.
4. Матюшкин А.М. Актуальные проблемы психологии в высшей школе. – М.: Знание, 1977.

ПРОФЕСІЙНА ЗАХИЩЕНІСТЬ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

О.М. Шевченко,
ад'юнкт кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ України,
магістр психології

Психологічне вивчення безпечної професійної діяльності було розпочато на початку XX століття. Вперше психологічним або особистісним фактором у виникненні нещасних випадків зацікавились у зв'язку із високим рівнем виробничого травматизму серед робітників.

Широко у практичну діяльність результати досліджень не впроваджувались, але висновками про наявність психологічних властивостей, що обумовлюють схильність людей до нещасних випадків, не знехтували. Виникла необхідність вивчення можливості застосування висновків й до інших професій.

За результатами нових досліджень, поряд із поняттям ***схильність,*** почали використовувати поняття ***нараження*** (на небезпеку) та протилежне – ***захищеність*** від небезпеки (травморезистентність). Нараження (на небезпеку) та захищеність визначалися великою кількістю перемінних: стать, вік, навички, досвід, особливості мотивації та характеру тощо. Залежить вона й від схильності. Нараження (на небезпеку) може змінюватись під впливом виховання, навчання. Схильність при цьому залишається незмінною, вона може лише більш або менш успішно компенсуватися властивостями особистості. Дослідниками відмічено, що якості нервової системи робітника відбиваються на процесі праці у залежності від режиму їх функціонування.

Різні види діяльності висувають специфічні вимоги до певних психофізіологічних якостей. Відповідно до цих вимог виділяють професійно важливі якості. Рівень їх розвитку та своєрідність поєднання визначають захищеність людини від небезпеки.

Здатність людини чинити опір небезпеці – це, значною мірою, результат індивідуального розвитку. У центрі уваги дослідників психологічних факторів безпечної діяльності постала особистість у всій багатоплановості її властивостей.

Необхідно враховувати, що людина здатна до саморегуляції та набуття якостей, що дозволяють певним чином усувати свої недоліки та повніше використовувати переваги у вибраній діяльності.

Відомо, що під час небезпечних випадків істотно погіршується стан здоров'я працюючих. Значно впливає на неї (нараженість) здійснює також стан стресу. Через невдачі послаблюються вольові функції, зменшується здатість подолання перешкод. Це, зрозуміло, підвищує імовірність виникнення психотравмуючих ситуацій, що пов'язані із виконанням функціональних обов'язків. Люди мають різні здібності щодо протистояння дистресу

(стресу, що перевищує критичний рівень). Виділяють шість груп стресфакторів, що спричинюють стан дистресу:

1. Невизначеність ролі працівника, коли йому не зрозуміло, що входить до кола його обов'язків, чого чекають від нього у результаті роботи.

2. Недостатнє використання працівника або неналежна оцінка його можливостей, коли ставляться завдання, які за складністю суттєво нижчі за його здібності.

3. Перевантаження, коли робота занадто складна або коли перед працівником постають занадто багато завдань.

4. Недостатність ресурсів або необхідної інформації для їх використання в роботі.

5. Небезпека подальшого продовження роботи.

6. Коли у працівника нема можливостей для самовиявлення у праці, вираження своєї думки.

Більшість із перерахованих факторів – організаційні та соціально-психологічні. Їх можна усунути шляхом формування сприятливого психологічного клімату, що є одним із найважливіших завдань керівників у справі підвищення безпеки праці.

Потреба у психологічній безпеці займає одне з ведучих місць у ієрархії потреб людини (див. мал.1).

Мал.1. Ієрархічна піраміда потреб людини за А. Маслоу.

Визначальним чинником особистої безпеки практичного психолога органів внутрішніх справ України (надалі практичного психолога) є професійна захищеність його особистості, яка схематично виглядає таким чином:

З метою вивчення стану професійної захищеності практичних психологів нами було проведено опитування працівників служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС України. В опитуванні брали участь 77 осіб, що становить 17 % наявної чисельності служби. Це були представники усіх регіонів України із підрозділів ГУДСО МВС, міськрайвідділів, УБОЗ та ДАІ.

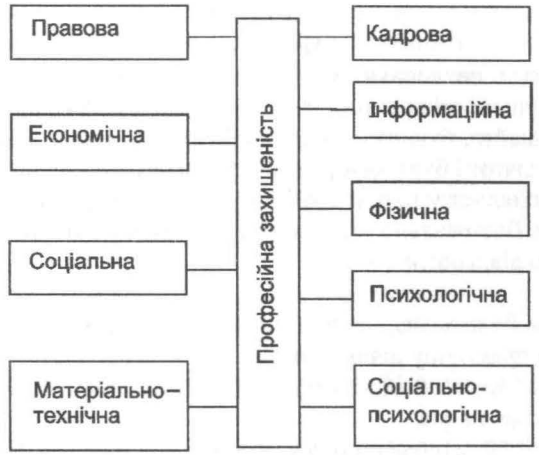

Респондентам було запропоновано опитувальник (складається з двох частин), який ми подаємо нижче.

Частина 1

Комплексною програмою (п.6.6) вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції (Наказ МВС України № 61, 1999 р.) поставлено завдання підготувати програми… безпечних технологій у конкретних видах службової діяльності. Такі розробки вже здійснено для деяких служб МВС України. Безпосередню участь у підготовці цих програм брали психологи ОВС. Програма професійної захищеності психологів до цього часу не розроблялася і це питання спеціально не вивчалося.

Визначальним чинником особистої безпеки психолога ОВС є професійна захищеність його особистості. Необхідно так організувати процес діяльності психолога, щоб забезпечити оптимальні, безпечні умови праці.

Професійна захищеність психолога ОВС полягає передусім в тому, що його діяльність повинна відповідати максимальному рівню безпечних умов та організації роботи.

Існують такі основні напрями захищеності практичних психологів ОВС України: правова, економічна, матеріально-технічна, соціальна, соціально-психологічна, кадрова, інформаційна, психологічна, фізична.

Психологічна – відповідність заходів профілактики та недопущення психологічної деформації особистості психолога ступеню реального впливу на нього психотравмуючих факторів, пов'язаних із професійною діяльністю.

Професійну безпеку практичних психологів можна здійснювати через створення та функціонування спеціальних структур забезпечення безпеки системи в цілому та окремих підрозділів МВС України (у тому числі і служби психологічного забезпечення), виділення діяльності по забезпеченню професійної безпеки психологів у самостійний напрямок роботи із персоналом ОВС; спеціальну систему навчання психологів тактиці та прийомам забезпечення особистої безпеки.

Частина 2

Шановний колего!

Запрошуємо висловити Вашу думку стосовно деяких аспектів професійної захищеності практичних психологів ОВС України.

Не поспішайте, будьте уважні та об'єктивні! Ваша особиста думка розголосу не підлягає і буде використана в узагальненому вигляді.

1. Чи траплялися у Вашій практиці при роботі на посаді психолога ситуації, коли на Вас реально впливали психотравмуючі фактори, пов'язані із професійною діяльністю?

(так, ні)

2. Назвіть, будь-ласка, приблизну кількість таких випадків:

взагалі за практичну діяльність:

<10; >10; >50; >100 або інша кількість.

у середньому на рік:

<10; >10; >50; >100 або інша кількість.

3. Чи спроможні Ви самостійно подолати психотравмуючі ситуації, що трапляються (якщо трапляються) чи траплялися у Вашій діяльності?

(так, ні).

4. Яким чином Ви це здійснюєте (справляюся самостійно, звертаюся..., інші варіанти)?

5. Чи зверталися Ви до кого-небудь за допомогою у таких випадках?

(так, ні).

6. Якщо зверталися то куди й до кого, яка допомога Вам при цьому надавалася?

7. Якщо у Вашій практиці виникне психотравмуюча ситуація, до кого Ви звернетеся по допомогу або за консультацією, якщо виникне потреба?

8. Опишіть, будь-ласка, стисло найбільш характерні (2-3) психотравмуючі ситуації, що траплялися у Вашій діяльності на посаді психолога.

9. Чи відчуваєте Ви потребу у створенні умов для надання Вам психологічної (іншої) допомоги під час виконання службових обов'язків?

(так, ні).

10. У яких формах це повинно виявлятися (кімната психологічного розвантаження, психоконсультаційний центр інші форми)? Назвіть, будь-ласка.

Укажіть, будь-ласка, деякі відомості про себе:

вік та стать_____

стаж служби (роботи) в ОВС_____

на посаді психолога, зокрема_____

освіта (наявність психологічного фаху)_____

Дякуємо за відповіді!

У першій частині, що носить методичний характер, викладено ключові поняття, які стосуються питання професійної захищеності практичних психологів. Перед проведенням опитування респондентам було роз'яснено основні терміни та вимоги до заповнення опитувальника.

У другій частині наведено десять запитань, що стосуються професійної діяльності психолога ОВС, а також інформація про самих респондентів. Конфіденційність та анонімність гарантувалася умовами опитування.

Згідно отриманих результатів встановлено, що із двома третинами психологів, які брали участь в опитуванні, траплялися ситуації, коли на них реально впливали психотравмуючі фактори, пов'язані із їх професійною діяльністю. 3% опитаних зазначили, що у їх діяльності постійно наявний такий фактор.

45% опитаних вказали, що у середньому на рік з ними трапляються до десяти таких випадків.

75% опитаних зазначили, що спроможні самостійно долати такі ситуації. Інші чекають, коли така ситуація мине або звертаються за порадою чи консультацією до головного (старшого) психолога УМВС області (десята частина опитаних) або ж до інших інстанцій (залежно від ситуації).

Понад третину опитаних (38%) вказали, що зверталися по допомогу у таких випадках. Найчастіше звертання до близьких людей (члени родини, друзі), керівників служби та колег по роботі (психологів та інших компетентних спеціалістів).

У результаті звернень психологам надавалися: методична, консультативно-роз'яснювальна допомога, вирішувалися конфлікти з керівником, надавалися поради.

На запитання "Якщо у Вашій практиці виникне психотравмуюча ситуація, до кого Ви звернетеся по допомогу або за консультацією, якщо виникне потреба?", респонденти, які вже перебували в ексвізитних (одне зі значень англійського слова exquisite – "гострий, сильний, винятковий") ситуаціях так і ті, з ким цього не траплялося, дали такі відповіді: *до психологів ОВС* – 23%, *до близьких* – 22%, *до головних (старших) психологів УМВС області* – 13%, *до ЦПД* – 9%, *самостійно* – 16%, *до колеги* – 13%, *до компетентних фахівців* – 8%, *до керівництва* – 6%.

Частина опитаних вказала, що звернеться до цивільних психологів, психдиспансеру, юриста, психоконсультаційного центру тощо.

Найбільш типовими психотравмуючими ситуаціями під час опитування були названі:

- участь у розслідуванні надзвичайних подій серед особового складу підрозділів – 13% опитаних;
- участь у розслідуванні суїцидів – 8%;
- розв'язання конфліктів між керівництвом та підлеглими – 8%;
- агресивна поведінка та погрози при відмові кандидатам у прийомі на службу в ОВС – 9%;

- відсутність підтримки керівництва – 8%.

Крім того психологи зазначили, що ексвізитні ситуації виникають через:

- виконання невластивих функцій (не своїх функціональних обов'язків);
- відсутність правового захисту їх діяльності;
- "тиск" керівництва при вирішенні кадрових питань;
- перекладання на психолога відповідальності за все негативне, що трапляється у підрозділі;
- неналежне розуміння значення діяльності психолога;
- недостатню адаптацію до служби в ОВС;
- соціальну незахищеність;
- відсутність методичної літератури;
- відсутність кімнат психологічного розвантаження (КПР);
- скорочення посад психологів, і навіть, застосування зброї, затримання злочинця та отримання вогнепального поранення;
- звільнення зі служби.

У зв'язку із тим, що у пропозиціях респондентів зустрічаються поняття "правова, соціальна та соціально-психологічна захищеність" нагадаємо їх значення. Отже, правова захищеність – це відповідність правової та нормативної бази діяльності служби психологічного забезпечення ОВС її об'єктивним умовам і завданням. Вона визначає рівень правового забезпечення професійної діяльності психолога і можливості його правового захисту при вирішенні професійних завдань або особистих проблем, що пов'язані із професійною діяльністю.

Соціальна захищеність – це відповідність соціального статусу системи МВС України, психологічної служби ОВС та психологів, зокрема, реальній соціальній значимості професійних завдань, які вони вирішують.

Соціально-психологічна захищеність – це відповідність громадської думки про діяльність психологічної служби МВС об'єктивним оцінкам її діяльності та відповідність образу психолога ОВС реальним професійним та особистісним типам співробітників. Особливим аспектом соціально-психологічної захищеності є стабільний позитивний емоційно-психологічний клімат у колективах.

71% опитаних вказали, що відчувають потребу в наданні їм психологічної допомоги під час виконання службових обов'язків. При цьому зустрічалися такі примітки: "Обов'язково", "Психолог теж людина" та ін. А серед тих, що не відчувають такої потреби були приписки "Поки що".

Відповідаючи на запитання "У яких формах повинна надаватися психологічна допомога?", 38% вказали "Психоконсультаційний центр", 35% – "КПР", понад 5% – окремий кабінет. Були й такі пропозиції: "Вузька спеціалізація психологів", "Телефон довіри", "Супервізія", "Тренінги особистого зростання та відновлюючі тренінги", "День самоосвіти".

Перш ніж аналізувати вікові показники та стаж служби, зазначимо, що напруженість психіки залежить від досвіду роботи. На її початку вона завжди висока, що викликано зміною динамічних стереотипів, незнанням специфіки роботи, острахом помилок, недостатнім рівнем ділових якостей. Із накопиченням досвіду виникає новий динамічний стереотип: на нові подразники формується відповідна система реакцій, що зберігає витрати нервової енергії та послаблює напруженість.

Середній вік опитаних становить 28,5 років. З них 31% – до 25 років, 35% – 30-40 років та 8% старші 40 років. Жінок серед респондентів – 47%, чоловіків – 53%.

Показники стажу служби в ОВС респондентів: до 1 року – 14%, 5-10 років – 48%, від 1 до 3 років – 19%, 10-15 років – 5%, 3-5 років 9%, понад 15 років – 3 особи, і навіть, один зі стажем 25 років.

Показники стажу служби в ОВС на посадах психологів: до 1 року – 26%, 3-5 років – 16%, 1-3 роки – 48 %, 5 10 років – 10%.

Серед психологів, які брали участь в опитуванні 68% мають психологічну освіту. З них – 19% вказали, що закінчили навчальні заклади МВС України, частина опитаних не вказали повністю, який навчальний заклад закінчили. Ще 7 осіб навчаються заочно у навчальних закладах за спеціальністю "Практична психологія".

Зазначимо, що приблизно 40% респондентів вказали як форму надання їм психологічної допомоги психоконсультаційний центр, а 35% – КПР. В той же час, КПР має бути обов'язковою складовою такого центру (основні вимоги до обладнання КПР див. [3]).

Завершуючи аналіз результатів емпіричного дослідження важливо зазначити, що переважна більшість елементів професійної захищеності практичних психологів ОВС забезпечуються системою МВС України, управліннями та службами у межах можливостей, наданих державою (об'єктивні). Інші ж елементи, у тому числі й психологічну складову професійної захищеності можна умовно визначити як особистісно-технологічні (суб'єктивні), що залежать від усвідомлених та цілеспрямованих зусиль керівників органів та підрозділів, психологів та інших практичних працівників усіх категорій і служб.

Сутність блоку психологічної захищеності полягає у формуванні та удосконаленні установок поведінки на збереження психічного здоров'я у службових умовах діяльності, підтриманні професійно-психологічної готовності практичного психолога як системи правил і техніки поведінки з забезпечення особистої безпеки у складних штатних та позаштатних службових ситуаціях.

Важливість роботи служби психологічного забезпечення постійно підкреслюється на різних рівнях і ніким формально не заперечувалась, але за умов сьогодення вона реалізується переважно завдяки зусиллям ентузіастів-одинаків.

Результати проведеного емпіричного дослідження будуть враховані нами при підготовці методичних та практичних рекомендацій, згідно замовлення ГУРОС МВС України.

Література:

1. Киршбаум Э.И., Еремеева А.И. Психологическая защита. – М.: Смысл, 2000.
2. Папкин А.И. Личная безопасность сотрудников органов внутренних дел. Тактика и психология безопасной деятельности. – М., 1996.
3. Шевченко О.М. Науково-методичні засади функціонування кімнат психологічного розвантаження в ОВС України. – К.: Науковий вісник НАВСУ. – №3, 2001.
4. Шевченко О.М. Проблема професійної захищеності практичних психологів ОВС України. К.: Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №6. Бюлетень КІВС.
5. Юхновець Г.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. Забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків: Науково-практичні рекомендації. – К., 1999.

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ МВС УКРАЇНИ

Ю.П. Тимошенко,
ад'юнкт кафедри
юридичної психології Національної
академії внутрішніх справ України

В науковій літературі неодноразово наголошувалось, що правоохоронна діяльність потребує наявності в особи сукупності властивостей та якостей, які, зазвичай, поділяють на **загальні** та **спеціальні** [1, 2]. До загальних якостей фахівця-правоохоронця відносять достатньо високий рівень загального розвитку, практичний розум, спостережливість, високу працездатність, активність, ініціативність, наполегливість у досягненні мети, організованість, самостійність, самовладання [3]. Можна навести й інші переліки, але при їх порівняльному аналізі стає помітним, що перераховані риси тією чи іншою мірою співпадають з концепцією Л. Уманського – І. Мангутова, оскільки зазначена діяльність передбачає, насамперед, наявність організаторських здібностей [4].

Поряд із цим, у науковій та навчально-методичній літературі з проблем управління органами внутрішніх справ стверджується, що вимоги, які висуваються до особового складу органів внутрішніх справ для ефективного вирішення професійних завдань, можна поділити на **вимоги до ділових** і **вимоги до особистих** якостей співробітників [5]. У першому випадку це високий професіоналізм та професійна майстерність; висока правова культура і розвинена правосвідомість, переконаність у необхідності дотримання норм закону; уміння зберігати службову та державну таємницю; критична оцінка результатів своєї службової діяльності, почуття нового; уміння позитивно впливати на людей. У другому – розвинене мислення, уміння переключатися з одного виду діяльності на інший; висока працездатність, витривалість; уміння протистояти стресовим ситуаціям; уміння діяти у нетипових, нештатних, екстремальних ситуаціях, переборювати труднощі; моральна чистота. Безсумнівно, що у цьому випадку йдеться про загальні вимоги, що висуваються до всіх категорій працівників органів внутрішніх справ.

Узагальнення наукової літератури дозволяє також визначити певні спеціальні якості (специфічні вимоги). Наприклад, працівники кримінального розшуку повинні мати розвинену професійну спостережливість, здатність до оперативного аналізу змін ситуації, емоційну стійкість; ДСБЕЗ – розвинене аналітико-синтетичне мислення, комунікативні здібності; кримінальної міліції – здатності до дій в умовах високих нервових навантажень, зберігаючи емоційну стійкість щодо сприйняття негативних явищ; дільничні інспектори міліції – розвинену професійну пам'ять, комунікативні здібності.

Ми не знайшли в науковій літературі жодного більш-менш прийнятного переліку спеціальних якостей стосовно експертно-криміналістичної діяльності. Тому лише накопичення експериментально-психологічних даних щодо репрезентативної вибірки представників певної соціальної групи дає змогу визначити притаманні риси та ступінь їх вираження. Якщо йдеться про групу професійну і при цьому здійснюється порівняння "успішних" та "неуспішних" фахівців, такий перелік (при адекватній організації дослідження) можна вважати психограмою професії. Отже, ми можемо говорити про професійно значущі якості лише у системі двох координат: "психологічні особливості діяльності" – "вимоги діяльності до особистості".

При визначенні основних психологічних вимог до суб'єкта експертно-криміналістичної діяльності, на нашу думку, існує принципова можливість обмеження спектру якостей для забезпечення успішної діяльності безумовно необхідним мінімумом. **Психограма** професії, тобто перелік основних професійно значущих якостей, які визначають ефективність діяльності експерта-криміналіста, за результатами проведеного нами дослідження, включає 40 чинників. Ці чинники охоплюють всі структурні компоненти особистості: спрямованість та орієнтацію, характерологічні риси, загальні та спеціальні здібності, пізнавальні психічні процеси та мовні здібності, психофізичні властивості. На думку опитаних, професія потребує:

– дуже високого рівня розвиненості: спеціальних здібностей (99,2%), творчості, широти і глибини мислення, репродуктивної (відтворюючої) уяви (по 84,2%), довготривалої пам'яті (81,5%);

– високого рівня розвиненості: незалежності (75,3%), концентрації уваги та наочно-образної пам'яті (по 72,2%), впевненості в собі та своїх можливостях (69,1%), словесно-логічної пам'яті та концентрації мислення (по 66,4%), емоційної стійкості (66,4%), переключення уваги та реакції вибору з попередньою оцінкою ситуації (по 63,3%), продуктивності уваги (60,2%);

– середнього рівня розвиненості: зорової пам'яті та обережності (по 57,1%), рішучості (48,3%), розподілу уваги (44,0)%), критичності мислення (42,1%);

– помірного рівня розвиненості: наполегливості (39,0%), швидкості мислення (36,3%), організаторських здібностей (30,1%), комунікативних здібностей (36,3%), сміливості та оперативної пам'яті (по 33,2%), точності рухів та перспективної уяви, спрямованої на випередження подій (по 27,0%), здатності швидкого переходу від стану збудження до спокою і навпаки (23,9%), простої реакції вибору на подразники, слухової пам'яті, гнучкості мислення (по 21,2%);

– низького рівня розвиненості: мовної функції (17,8%), короткочасної (15,1%) та рухової (12,0%) пам'яті, координації рухів (15,1%), сприймання та чутливості (6,2%).

Отже, експерт-криміналіст повинен володіти спеціальними здібностями, до яких входять, насамперед, різні аспекти пам'яті, мислення та уяви, а також певними рисами характеру – незалежністю, впевненістю в собі, емоційною стійкістю. Другорядними для нього є рішучість, наполегливість,

організаторські здібності, сміливість. Зважаючи на переважно творчий та індивідуальний характер праці, це видається цілком логічним. Єдине, що потребує пояснення, так це твердження, що для них не є значущими чітка професійна спрямованість та орієнтація. Цей показник знаходиться в межах помірних значень (27,0%), ближче до низьких, аніж до середніх.

Пояснення ми вбачаємо у невідповідності між мотивацією на працю та задоволенням від неї. Саме незадоволення теперішніми умовами праці, зокрема соціально економічними аспектами, визначає той факт, що більшість фахівців відчувають розчарування від того, що обрали цей, а не інший вид правоохоронної діяльності. Принаймні, серед інших категорій фахівців (керівники, слідство, карний розшук, міліція громадської безпеки) показник професійної спрямованості та орієнтації знаходиться у межах 50-70%, тобто є важливим. Якщо перевести означене на особистісний рівень, можна сформулювати висновок про значну розповсюдженість уявлення: "професія цікава та соціально значима, але вона мене не задовольняє, краще працювати в будь-якій іншій службі". Означена закономірність перебуває поза межами професійної підготовки експертів-криміналістів у вищих закладах освіти, але не може ігноруватись при розгляді проблеми підвищення ефективності діяльності експертно-криміналістичних підрозділів, оскільки мотиваційна сфера є визначальною для набуття професійної майстерності.

Виходячи з важливості опосередкування ефективності професійної діяльності саме наявністю та рівнем сформованості конкретних професійно важливих якостей, вони спеціально досліджені нами за допомогою методики експертної оцінки. За 5-ти бальною шкалою оцінювались 90 ділових умінь та якостей, що певною мірою необхідні для професійної діяльності.

Встановлено, що вкрай важливими для успішної роботи якостями вважаються, насамперед, уміння відстоювати свою точку зору (4,2 бали), а також такі пізнавальні якості, як здатність зосереджувати увагу протягом певного часу на одному предметі чи дії (4,2 бали), вміння виявляти незначні (малопомітні) зміни в об'єкті, який спостерігається, та збирати інформацію, що необхідна для вирішення службового завдання, здатність до пізнання факту, явища за незначною кількістю ознак (4,1 бали).

Необхідними чи бажаними для служби також називаються властивості пізнавальної сфери, а саме: здатність тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на сторонні подразники; вміння відбирати з великої кількості інформації саме ту, яка необхідна для вирішення задачі, та робити висновки з суперечливої інформації (4,0 бали); здатність до тривалої розумової роботи без погіршення якості, зниження темпу, вміння чітко та стисло формулювати думки (3,9 бали); вміння бачити декілька можливих шляхів і подумки визначати найбільш ефективний, здатність виявляти сутність головних взаємозв'язків, притаманних проблемі (3,8 бали); вміння визначити характер інформації, необхідної для прийняття рішення (3,7 бали); здатність до вибіркового відтворення матеріалу, здатність розглядати проблему з різних точок зору та передбачати (3,5 балів);

професійна спостережливість, аргументованість критичного аналізу ситуації (3,4 бали); здатність швидко переключати увагу з одного виду роботи на інший, здатність точно відтворити інформацію в потрібний момент (3,3 бали); здатність виявляти зміни в оточенні, не концентруючи свідомо на них увагу, легко запам'ятовувати словесно-логічний матеріал, колір, форму, розмір, рух, розташування об'єктів, предметів, стійкість до статичних навантажень, здатність відтворювати зоровий образ за словесним портретом, відчуття наявності проблеми там, де здається, що все вирішено (3,2 бали); здатність до швидкого реагування в умовах дефіциту часу, до миттєвого та точного відтворення один раз побаченого чи почутого, окомір на відстань, швидкість, розмір, здатність прогнозувати результати події з урахуванням її ймовірності, здатність прийняти рішення за умов дефіциту інформації (3,1 бали).

Але експертна оцінка професійно значущих властивостей та якостей свідчить, що не лише розвиненість пізнавальної сфери визначає ефективність діяльності експерта-криміналіста. Так, поряд із вже зазначеним умінням відстоювати свою точку зору, високо оцінюються також наполегливість у подоланні труднощів, низька навіюваність, здатність не підкорятись впливу, особливо з боку авторитетних осіб, здатність приймати на себе відповідальність у складних ситуаціях (3,8 бали); вміння примусити себе робити справу нецікаву, але необхідну для вирішення проблеми, здатність об'єктивно оцінювати свої досягнення, сили та можливості, упевненість у собі (3,7 бали); здатність до тривалого збереження високої активності, схильність до розумного, виправданого ризику (3,3 бали); емоційна стійкість, уміння підкорятись, точно виконувати приписи (3,2 бали); сміливість, хоробрість (3,1 бали).

І, нарешті, високо цінуються комунікативні властивості та якості: здатність логічно викладати свої думки у вигляді доповіді, виступу, звіту (3,7 бали); врівноваженість та самовладання при конфліктах (3,6 бали); вміння вести бесіду, діалог, аргументувати, доводити свою точку зору, здатність до вирішення своїх та чужих проблем (3,5 балів); уміння узгоджувати свої дії та дати об'єктивну оцінку діям інших, уміння розтлумачити зрозуміло довести до слухача свої думки та наміри (3,2 бали); здатність розумно співвідносити особисті та ділові стосунки з оточуючими людьми (3,1 бали).

Цікаво, що надаючи характеристику протипоказань до професійної діяльності, опитані нами фахівці дотримуються такої ж структури особистості: нерозвиненість пізнавальних якостей (неуважність, невміння концентруватись, відсутність критичності мислення та ін.), негативні властивості характеру (емоційність, нерішучість, упертість та ін.), вади комунікативності (невміння відстоювати свою точку зору, подразливість, що є поведінка, неадекватна ситуації).

Встановлені закономірності дають змогу визначити основні напрями та засоби формування психологічної готовності до експертно-криміналістичної діяльності в системі МВС України. Для цього потрібні також і певні здібності та властивості, що за відповідних зусиль розвиваються у вищих закладах

освіти МВС України, де закладається першооснова процесу, який триває протягом усієї подальшої професійної діяльності.

Психологічна готовність, на думку фахівців кафедри юридичної психології НАВСУ, це "сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан мобілізації психіки, настроєність на найбільш доцільні, активні та рішучі дії в складних чи небезпечних умовах виконання службових обов'язків" [6, с. 184]. Готовність – не просто сукупність психологічних чинників, але й стан психіки, тобто динамічне явище, яке формується і потребує розвитку та підтримання в процесі вирішення професійних завдань. Структура психологічної готовності представлена мотиваційним, орієнтаційним, операційним, вольовим та оціночним компонентами, кожен із яких є значимим, але на певних етапах може стати домінуючим у структурі діяльності. При наявності усіх зазначених компонентів працівник уміє настроїтися на виконання дій, необхідних для досягнення поставленої мети; підготуватися до майбутньої діяльності, створити оптимальні умови й засоби для роботи; свідомо керувати своїми когнітивними процесами та емоційними станами, поведінкою в цілому. Достатня розвиненість усіх компонентів – показник високого рівня професіоналізму, самостійності й творчого підходу до діяльності. Психологічна готовність формується за умови здійснення комплексної професійно-психологічної підготовки як невід'ємної складової навчального процесу.

Основними шляхами, на нашу думку, можуть бути:

1) врахування психологічних аспектів при викладанні фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін і, особливо, дисциплін спеціалізації. Посилення практичного спрямування навчального процесу могло б сприяти формуванню професійно орієнтованого мислення, професійної мотивації, умінь кваліфікованого юридичного аналізу і оцінки соціальної та правової дійсності, надало б змогу оптимально використовувати отримані знання. Це підтверджується результатами анкетування керівників органів внутрішніх справ та служб різного рівня, що систематично відбуваються у Національній академії внутрішніх справ України. 67,6% опитаних (начальники відділень, відділів, управлінь МВС України) зазначають, що адаптація випускників до професійної діяльності ускладнюється через переважно теоретичну спрямованість їх підготовки; 33,8% – через недостатню психологічну готовність до умов служби.

Врахування психологічних аспектів при викладанні фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін та дисциплін спеціалізації забезпечує формування мотиваційного, орієнтаційного, операційного і оціночного компонентів готовності до професійної діяльності;

2) загальна психологічна підготовка курсантів-експертів як організований і цілеспрямований процес оволодіння знаннями, вміннями і навичками, що в сукупності забезпечує належний рівень загальної психологічної культури.

Загальна психологічна культура передбачає: наявність професійно-психологічної орієнтованості (інтерес і вміння розуміти психологічні аспекти

ситуацій і людей); готовність до психологічних аспектів ефективності професійних дій і тактики (проявляється в розумінні психологічних умов ефективності професійних дій та вмінні забезпечувати їх створення, а також в умілому використанні психологічних засобів реалізації професійних дій); психологічну стабільність здатності діяти спокійно і впевнено у психологічно складних, емоційно напружених ситуаціях оперативно-службової діяльності. Загальна психологічна культура фахівця проявляється у швидкому та адекватному розумінні психологічних особливостей та психічних станів інших людей, здатності до співпереживання; схильності до психологічного аналізу, пояснення поведінки та вчинків людей; глибокій переконаності у силах і можливостях колективу; здатності уявити себе на місце іншої людини; почутті ситуації, тобто умінні враховувати зовнішні обставини, що впливають на стосунки; здатності залишатися самим собою за будь-яких психологічно складних ситуацій, володіти своїми емоціями та керувати своєю поведінкою [5].

Формування загальної психологічної культури експертів-криміналістів у НАВСУ забезпечується викладанням циклу психологічних дисциплін "Основи психології і педагогіки", "Конфліктологія", "Психологія експертної діяльності". Цей процес може значною мірою посилюватись за рахунок акцентування психологічних аспектів при викладанні "Юридичної деонтології", "Професійної етики та естетичної культури", "Філософії", "Особистої безпеки працівників ОВС". У цілому загальна психологічна підготовка курсантів-експертів забезпечує формування мотиваційного, орієнтаційного та оціночного компонентів готовності до професійної діяльності;

3) спеціальна психологічна підготовка як формування професійно значущих психологічних властивостей і якостей, необхідних для успішного виконання службових завдань. Така підготовка повинна здійснюватись під час викладання спецкурсів психологічного спрямування та забезпечувати формування всіх компонентів професійної готовності – мотиваційного, орієнтаційного, операційного, вольового, оціночного.

Зазначене не виключає, а підтверджує необхідність упровадження в діяльність експертно-криміналістичних підрозділів МВС України основних напрямів психологічного забезпечення:

1) психологічного підбору – комплексу заходів по визначенню відповідності індивідуально-психологічних властивостей особи вимогам професійної діяльності. Метою цього напряму є підвищення якості комплектування практичних підрозділів та навчальних закладів за спеціалізацією відповідного спрямування; розробка пропозицій по раціональному розподілу працівників (випускників навчальних закладів) на первинні посади за спеціальностями;

2) психологічного супроводження процесу проходження служби – комплексу заходів щодо адаптації молодих працівників, підтримання належного соціально-психологічного клімату в колективах, кваліфікаційного росту та просування по службі, при необхідності – проведення первинної психопрофілактики та надання психологічної допомоги після отримання психогенних навантажень, при зниженні працездатності;

3) психологічної підтримки – надання рекомендацій при розробці експертних версій на основі психологічного портрету злочинця та психологічного тла вчинення злочину;

4) психологічної підготовки – організації та проведення занять із розвитку професійно значущих якостей і властивостей. Структурними складовими є опрацювання **когнітивного** блоку (знань та уявлень про психологічну специфіку діяльності та відповідні вимоги до особистості; тренування професійної спостережливості, пам'яті, мислення тощо); **мотиваційного блоку** (безконфліктної адаптації до умов діяльності, мотивації професійного росту, актуалізації особистісних резервів та особистісного потенціалу); **комунікативного блоку** (умінь та навичок комунікативної взаємодії); **емоційно-вольового** блоку (методами саморегуляції, самоконтролю, самовладання, самомобілізації).

Професійна психологічна підготовка є цілеспрямованим, комплексним, багатоплановим та багатофункціональним процесом, що має на меті формування психологічної готовності до експертно-криміналістичної діяльності. Вона передбачає оволодіння психологічними знаннями, системою спеціальних умінь і навичок, професійно значущих психологічних якостей, які забезпечують успішну реалізацію професійних функцій.

Підсумовуючи зазначимо, що за теперішніх вимог навчальний процес у вищих закладах освіти МВС України повинен бути орієнтований не лише на засвоєння засад майбутньої професії, але й на формування психологічної готовності до неї. Саме тому важливими є врахування психологічних аспектів при викладанні фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін та, особливо, дисциплін спеціалізації; загальна та спеціальна психологічна підготовка.

Література:

1. Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Юхновець Г.О. Які якості вимагаються від працівника міліції: методологічні засади розробки професіограм та кваліфікаційних характеристик // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – К.: Вид-во НАВСУ. – 1996. – № 1. – С. 105-116.
2. Кондратьєв Я.Ю. Загальна характеристика психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ: Лекція. – К.: Вид-во НАВСУ, 1999.
3. Психология профессиональной подготовки / Ред. Г. Никифоров. – С.-Пб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 1993..
4. Мангутов И.С., Уманский Л.И. Организатор и организаторская деятельность. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1975.
5. Туманов Г. А. Кадры в системе управления ОВД. – М.: Изд-во Высш. школы МВД СССР, 1973.
6. Юридична психологія: Підручник для студентів юрид. вищих навч. закладів. // За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: "Видавничий дім "Ін Юре", 2000.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНОГО ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

С.В. Кушнарьов,
начальник курсу психологічного факультету Київського інституту внутрішніх справ, магістр психології

Реформа кримінально-виконавчої системи України передбачає вдосконалення практики виконання покарання, впровадження прогресивних форм поводження із особами, засудженими до позбавлення волі. Переорієнтація засобів виправного впливу на засуджених, розробка індивідуальних програм соціально-психологічної роботи з ними потребує від співробітників соціально-психологічної служби виправних колоній (ВК) систематизації за певними особистісними, соціальними та правовими ознаками. Виходячи з цього, розробка педагогічних основ і забезпечення оптимальних умов для здійснення процесу перевиховання передбачає врахування особливостей особистості засудженого, а також його готовність до зміни свого образу життя і поведінки.

Для визначення актуальних психолого-педагогічних стратегій, тактики і методики процесу перевиховання, організації індивідуальної та диференційної роботи із засудженим похилого віку в умовах позбавлення волі необхідно, перш за все, вивчати його особистість, виявляти психічні, а також фізичні особливості.

Психолого-педагогічне вивчення особистості засудженого похилого віку повинне бути підпорядковане задачам процесу перевиховання, відповідати закономірностям формування та перебудови внутрішнього світу особистості. Оскільки самосвідомість виступає в якості внутрішніх детермінант і регуляторів соціальної поведінки, обумовлює перебудову всіх інших внутрішніх чинників, спрямованість і вибір варіантів поведінки, вона повинна бути основним об'єктом вивчення та перебудови у процесі перевиховання.

Психолого-педагогічне вивчення засуджених в період відбування покарання спрямоване на прогнозування і практичне виявлення найбільш ефективних умов, засобів і методів їх перевиховання. Для цього вихователю необхідно знати не тільки моральні вади особистості, але й життєві обставини, що сприяли їх появі і скоєнню злочинних дій. Джерелом таких відомостей про засудженого можуть бути основні демографічні і безпосередньо пов'язані з ними соціально-психологічні дані.

Всебічне, глибоке і планомірне вивчення засуджених похилого віку можливе лише тоді, коли воно здійснюється зусиллями співробітників усіх служб ВК. Кожний співробітник-вихователь вивчає засуджених у питаннях, які безпосередньо пов'язані з його службовими обов'язками та діяльністю. Так, ставлення до праці на виробництві у більшості випадків швидше і глибше виявить майстер виробництва; готовність і ставлення до навчання – вчитель; ставлення до вимог встановленого режиму – начальник відділення і співробітники оперативно-режимної служби тощо. Але, це не виключає того, що з одного й того ж питання засудженого можуть і повинні вивчати співробітники різних служб.

Методика вивчення засудженого може бути оптимальною, якщо при її виборі враховуються особливості засудженого як об'єкта і суб'єкта педагогічного процесу в умовах позбавлення волі, забезпечується можливість ставити його у такі життєві ситуації, у яких швидше й повніше можуть розкритися його задуми і почуття, настрої і ставлення. Активний, діяльний характер вивчення особистості в умовах виправної колонії особливо необхідний, оскільки для більшості похилих засуджених характерні скритність, лицемірство, прагнення прилаштуватися і показати себе не такими, якими вони є насправді. Тому, особливу увагу необхідно приділяти з'ясуванню внутрішньої позиції засудженого у процесі перевиховання: чи визнає себе винним і у чому саме; чи усвідомлює свої помилки; чи розуміє задачі і шляхи виправлення, як конкретно. Саме від цього залежить ставлення засудженого до вироку, розуміння ним справедливості покарання і ставлення до його відбування, до процесу перевиховання. Але встановлення цього – складна психологічна задача. Визнання або заперечення засудженим своєї провини недостатньо. Для процесу перевиховання важливо встановити, як він розуміє і оцінює вчинений злочин щодо інтересів інших людей, чи усвідомлює особисту відповідальність за нього і його наслідки, що збирається робити і що вже робить для зміни своєї поведінки. Необхідно співвідносити судження, слова з реальними діями і вчинками засудженого, щоб потрапити у справжній світ його думок, почуттів і настроїв та визначити заходи їх зміцнення або перебудови.

Важливим показником психологічної готовності до виправлення і перевиховання є стан емоційно-вольової сфери засудженого. Тому, потрібно враховувати, що для багатьох засуджених, особливо на першому етапі відбування покарання, характерний стан фрустрації як складної афективно-напруженої реакції на позбавлення волі. Від того, як засуджений переживає скоєний злочин і позбавлення волі, якою мірою і у якому напрямку концентрує свою волю, як опановує себе, залежить вибір заходів впливу на нього і хід процесу перевиховання. У одних спостерігається злоба, недовіра до людей і негативне ставлення до них, образа і мстивість при активній протидії вимогам режиму. У інших – скритність і відлюдництво при прихованій злобі і агресивності, апатія, внутрішня дезорганізація і втрата віри у себе. У деяких засуджених мають місце щире каяття і незадоволення собою, самозасудження при розумінні шляхів виправлення і активному включенні у життя колонії або, навпаки, при незрозумілості перспектив і пасивності, відчаю. В усіх випадках, як правило, виділяються активні засуджені, які виразно проявляють свої почуття і ставлення, позитивні і негативні, а також і ті, які залишаються непримітними, випадають із поля зору, безвільні та скритні. А серед них більше всього тих, хто шукає опори для

зміцнення своїх позицій. Нерідко, не отримавши вчасно допомоги від адміністрації ВК, вони потрапляють під вплив негативно спрямованих засуджених і перетворюються на складних осіб. Ось чому при вивченні засудженого дуже важливо приділятиналежну увагу не тільки характеру, сукупності його почуттів і настроїв, але й внутрішній обумовленості їх зовнішнього вираження, розрізнюючи навмисне і щире у поведінці.

Це також стосується і характеру взаємовідносин засудженого із оточуючими. Одні комунікабельні, легко і активно встановлюють контакти, прагнучи позбавитися самотності, поділитися своїми почуттями і думками або довідатися думок настроїв інших, використати їх для своїх особистих цілей або вираження співчуття, надання допомоги. Інші скритні, прагнуть "не попадатися на очі керівництву", залишаються на самоті. З ними важко встановити контакти, вести щиру розмову, бесіду.

Незалежно від того, до якої із вказаних груп належить засуджений, якісна характеристика внутрішнього життя і практичних відношень визначається, перш за все, почуттями і переживаннями, спрямованістю волі, цілями і мотивами діяльності та спілкування. Зовнішня поведінка може полегшувати або ускладнювати встановлення контактів, взаємодовіру, необхідна у процесі вивчення і перевиховання людини. Але форма поведінки не може слугувати об'єктивним показником характеру і соціально-моральної занедбаності особистості, оскільки одні й ті ж зовнішні прояви можуть бути наслідком різних цілей і мотивів поведінки. Помилково вважати їх лише проявом типологічних особливостей людини. Безумовно, тип нервової діяльності людини, темперамент впливають на характер поведінки і спілкування, але не визначають його у будь-якої людини, а тим більше у засуджених, для яких типові недовіра, прагнення знайти у оточуючих такі слабості, якими можна користуватися. Засуджені теж вивчають своїх вихователів і з врахуванням конкретної ситуації визначають своє ставлення до них. При вивченні особливостей особистості засудженого необхідно виявляти найбільш значимі для нього життєві чинники, цілі і, особливо, взаємовідносини з різними людьми, спираючись на які вдається викликати активну реакцію – примусити схвилюватися і замислитися, шукати вихід, усвідомити потребу допомагати іншим і необхідність звертатися за нею. Іноді треба "натиснути на хворе місце", примусити "боліти стару рану", щоб людина відчула необхідність вилікувати її і вдячність до тих, хто йому в цьому допомагає.

Ми проаналізували багато конкретних фактів із досвіду роботи начальників відділень, психологів та інших співробітників ВК, яким вдалося досягти корінної зміни у ставленні засудженого до процесу перевиховання і активізувати його особисте бажання й прагнення виправитися. При цьому з'ясувалося, що вихователі зуміли знайти такі особисто значимі для людини, а отже і найбільш "реактивні моменти", "ключі" у складній системі його життєвих ставлень, спираючись на які вдалося зламати його протидію вимогам режиму і виховним впливам. Такий своєрідний "ключ" є майже у кожного засудженого, але часто він навмисно за ним приховується до того моменту, коли це вже не вдається зробити або стає невигідним для нього.

Таким "ключем" виявляється і глибоко прихована, нерідко змарніла усвідомлена туга за душевним теплом і відсутність належної уваги до свого внутрішнього світу, піклування, співчуття близьких людей, хоча потреба у цьому була і ще залишається щирою.

Іноді засуджений має погану славу, оскільки не вірить, що здатний на щось інше, суспільно цінне і особисто йому корисне (може бути добрим організатором, а не дезорганізатором у колективі; може успішно працювати, оволодівши професією, яка відповідає його схильностям тощо).

Таких "ключів" багато, але оскільки всі вони індивідуальні, приховані, їх необхідно цілеспрямовано і вміло шукати й використовувати для того, щоб вчасно допомагати засудженому у приборкуванні своїх негативних рис. Вирішити таку складну задачу можна лише за умови, що дотримані певні педагогічні вимоги і цим забезпечена можливість отримання об'єктивних даних про соціально-моральні якості і поведінку засудженого.

Зазначимо, що вивчати поведінку засудженого потрібно не лише у повсякденних життєвих ситуаціях, але й у спеціально створених. Вивчення засудженого у різних ситуаціях повинно бути спрямоване не на пасивну реєстрацію зовнішніх актів його поведінки, а на активне виявлення мотивів поведінки, здібностей і можливостей особистості, які необхідно враховувати при визначенні режиму утримання, характеру вимог до неї і заходів впливу. Але треба зважати, що нерідко мотиви різних видів діяльності взаємопов'язані. Мотиви однієї (навчання), можуть визначатися ставленням до іншої (трудової): людина задоволена своєю професією, заробітком, тому не відчуває потреби у підвищенні освіти і не бажає навчатися.

Необхідно враховувати, що засуджені поводяться більш стримано і частіше говорять правду, коли знають, що мають справу з людьми, яких важко ввести в оману. Не менш важливе значення має і такий психологічний момент, як орієнтація засудженого на індивідуальні особливості особистості вихователя. Це дуже важливо у роботі соціального працівника в усіх випадках, особливо при вивченні особистості засудженого шляхом бесід і опитувань.

Об'єктивність вивчення особистості можлива у випадку застосування різноманітних методів, які взаємно доповнюють один одного та допомагають перевірити, дозволяють спостерігати зовнішні форми поведінки, з'ясувати їх причини, спонукання і мотиви.

При визначенні сукупності методів вивчення засудженого доцільно обирати з конкретного питання програми ті методи, які органічно витікають із конкретної педагогічної ситуації. Так, ставлення до праці вивчається у процесі повсякденного спостереження за діяльністю і поведінкою засуджених на виробництві, аналізу і обговорення результатів роботи.

Загальні особливості виявляються індивідуально, вони обумовлені певними обставинами життя і виховання, а також сукупністю індивідуальних особливостей особистості. Ось чому, навіть у тих випадках, коли люди приблизно однакові за віком скоїли однорідні злочини і характеризуються, у загальному плані, як особи із антисуспільною, егоїстичною спрямованіс-

тю поведінки, сутність і характер прояву соціально-моральних пороків вони матимуть різний.

Особистість засудженого похилого віку має досить складну психічну структуру і тому вивчення її окремих компонентів потребує чіткого взаємозв'язку експериментальних методик, за допомогою яких вдається з'ясувати індивідуальні особливості цієї категорії, систему ставлення до суспільних цінностей. Зазначимо, що взаємозв'язок психіки і поведінки, свідомості і діяльності є не тільки об'єктом, але й засобом психологічного дослідження, базою усієї методики роботи із засудженими похилого віку.

Як свідчить практика, біля 48% співробітників ВК добре орієнтуються у методах вивчення і виправлення засуджених похилого віку, кваліфіковано вивчають психологію особистості. Але більшість з них не мають відповідних навичок у використанні отриманих даних у процесі організації виправлення і перевиховання засуджених похилого віку, у їх класифікації на певні категорії і групи. Головний недолік – відсутність чітких координованих дій усіх співробітників ВК у вирішенні загального завдання з виправлення і перевиховання зазначеної вікової категорії осіб. Вивчення особистості засудженого повинно бути загальною справою.

Важливе значення у вивченні спрямованості особистості засуджених похилого віку відіграє, як відомо, детально розроблена методика.

У запропонованій програмі визначена мета – викласти основні психологічні методи, за допомогою яких вихователь виправної колонії може отримати об'єктивні дані про спрямованість особистості засудженого (див. табл. 1).

Таблиця 1

Процес вивчення спрямованості особистості засудженого похилого віку за допомогою конкретних методів

1. Біографічні методи вивчення спрямованості особистості засудженого похилого віку	*Анкетне опитування, бесіди із особами, які знали про умови життя засудженого; бесіди з ним*
2. Спостереження за діяльністю засудженого в умовах колонії	*Реалізується за спеціально розробленою програмою усіма співробітниками колонії, активом засуджених, членами самодіяльних організацій*
3. Узагальнення незалежних характеристик	*Характеристики складаються особами із числа вихователів ВК і активу засуджених*
4. Аналіз продуктів діяльності, спеціальних завдань, анкетне опитування	*Здійснюється усіма співробітниками ВК*
5. Індивідуальні бесіди із засудженим та особами, які мають пряме відношення до перевиховання засудженого	*Здійснюється за особливим планом*

6. Аналіз і групування отриманих даних; класифікація засуджених; розробка заходів психолого-педагогічного впливу в умовах ВК	*Здійснюється за особливим планом*

Процес переорієнтації спрямованості особистості засудженого похилого віку потребує систематичного регулювання системи спілкування у соціальному середовищі виправної колонії. Це обумовлено наявністю серед засуджених різних за спрямованістю особистості категорій і груп. Налагодження правильного спілкування засуджених – один з найважливіших засобів їх виправлення і перевиховання, формування соціально-значимих життєвих планів, інтересів, ідеалів, переконань, системи ставлень, позитивної емоційно-вольової сфери.

Вивчити засудженого похилого віку, виявити емоційно-вольові якості і правильно прогнозувати поведінку засуджених цієї вікової категорії можна лише за допомогою системи методів і прийомів, залучаючи до процесу вивчення якомога більше співробітників виправної колонії. Це забезпечить всебічність, об'єктивність пізнання, дослідження явищ у розвитку, сукупність різноманітних ставлень із врахуванням внутрішньо суперечливих тенденцій людини, яка позбавлена волі.

Література:

1. Бехтерев Ю.Ю. Изучение личности заключенного. – М.: НКВД РСФСР, 1928. – С. 11.
2. Беца О.В. Диференційований підхід до перевиховання різних категорій засуджених //Кримінально-виконавча система України: теорія, практика, законодавство: Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 21-22 квітня 1994 року / За заг. ред. В.О. Глушкова. – К.: РВВ КІВС, 1994. – С. 86-89.

БІОМЕХАНІЧНІ ТА ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ В УПРАВЛІННІ РУХОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

О.Р. Малхазов,
заступник начальника кафри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук, доцент

Завдання контролю та управління руховими діями актуальне для багатьох видів діяльності, позаяк від ефективності цього процесу значною мірою залежить успішність професійної діяльності в тому числі й працівників МВС. У біомеханіці, фізіології активності, педагогіці ця проблема вивчалася багатьма дослідниками, але ще й досі не існує досконалої концепції, яка здатна була б вичерпно пояснити особливості прояву механізмів управління рухами. Такий стан речей спонукає дослідників постійно шукати нові підходи до інтерпретації вже відомих і отримання нових фактів, аби з'ясувати психологічні та психофізіологічні механізми організації, побудови і управління руховими діями.

Перш ніж викласти наш підхід до цієї проблеми визначимо основні поняття. Згідно з нашою концепцією під ***руховою діяльністю*** слід розуміти систему рухових дій, що забезпечують взаємодію суб'єкта з оточуючим середовищем. Наслідком такої взаємодії є розвиток психомоторних функцій і психіки індивіда в цілому. Опанування й удосконалення прийомів організації, побудови та управління руховою діяльністю здійснюється в онтогенезі на базі актуалізації філогенетичних утворень шляхом формування адекватного ставлення до ситуації, що виникла, та вибору оптимального способу її вирішення, з урахуванням можливостей суб'єкта, смислової структури та задачі дії. ***Під задачею дії*** ми розуміємо відбір рухових актів, рухів, що найкращою мірою забезпечать вирішення поставленого завдання. Задача дії визначає не лише сенс кожної окремої рухової дії, а й сенс рухової діяльності взагалі. ***Специфічний сенсорний комплекс, специфічний сенсорний синтез*** – рівні побудови психічного образу рухової дії. ***Енграма*** – філогенетичне утворення, яке є носієм збережених і відібраних цільових сенсомоторних програм, вироблених і використовуваних попередніми поколіннями в онтогенезі. Змістом енграм є набір окремих констант, цільових рухових програм (в тому числі локомоторних, біокінематичних автоматизмів і т. ін.).

Ми вважаємо, що виявлення механізмів виникнення специфічних сенсорних комплексів, специфічних сенсорних синтезів, зв'язків між встановленими нами константами з константністю, структурністю, цілісністю, предметністю та аперцепцією сприймання, допоможе зрозуміти складні психофізіологічні механізми управління руховою діяльністю. Можна також припустити, що енграма, як філогенетичне утворення, сприяє на початкових етапах розвитку індивіда формуванню локомоторних актів та опануванню ним силового, метричного і сенсорного полів. Актуалізація філогенетичних енграм приводить до виникнення найпростіших координаційних структур (специфічних сенсорних комплексів). По-

дальший розвиток індивіда призводить до формування онтогенетичних енграм та, як наслідок, надбання більш складних координаційних структур (специфічних сенсорних синтезів). Більшість спроб з'ясувати особливості функціонування механізмів управління руховими діями було здійснено на прикладі локомоції. Це обумовлене, насамперед, "вдячністю" матеріалу, адже локомоторні рухи – автоматизовані, здатні відтворювати від циклу до циклу без суттєвих змін всі найдрібніші деталі рухової діяльності індивіда; виконання локомоторних рухів забезпечується великою кількістю м'язевих синергій, а управління ними здійснюється за участю великої кількості відділів та провідних шляхів, що належать до центральної нервової системи; локомоторні рухи мають єдині узагальнені закони побудови, тому легко відстежити етапи їх зародження, становлення розвитку та згасання; співставлення індивідуального і загального в локомоціях індивіда допомагає уточнити методи діагностики та критерії оцінки наслідків захворювань центральної і периферійної нервової системи, що спричинили порушення рухової діяльності, а також визначити міру ефективності нових прийомів та методів реабілітації і тренування тощо. Тому в нашому дослідженні ми використали аналіз спринту у виконанні новаків-юнаків та спринтерів-юніорів. Аналіз результатів психофізіологічних досліджень [1–5], досліджень соматогенезу індивідуальної анатомічної варіативності з позицій пропорційного формоутворення тіла людини у постнатальному онтогенезі [6–15], а також результатів власних досліджень показав, що різнометричні константи узагальненої золотої пропорції, які характеризують просторову мірність форм тіла людини та його часток в процесі натального і постнатального онтогенезу, а також біомеханічні константи, в рамках яких здійснюється онтогенетичний розвиток індивіда, в тому числі і його рухова діяльність, є заданими генетично. Локальні або сегментарні пропорції поздовжніми та поперечними розмірами сегментів кінцівок формуються до народження, а домірність ланок локомоторного апарату має біомеханічну зумовленість. Впродовж 1-3 та 4-7 років формуються регіональні пропорції, які характеризують домірність часток тіла з їх складовими. За рівнем сформованості регіональних пропорцій можна судити про моторну обдарованість людини. Ростовий процес пов'язаний також з закономірностями розвитку пропорційних характеристик сегментів кінцівок. Аналіз пропорційної ідентифікації свідчить про те, що до 4-7 років у дитини остаточно формується домірність сегментів, що властиво дефінітивним ознакам кінцівок, а показники відносних приростів в наступних вікових періодах характеризуються ізодинамічністю. З цього випливає, що розмірно-метричну подібність ланок кінцівок із дефінітивними можна вважати точкою відліку біомеханічної готовності до прояву рухової оптимальності, яка властива конкретному віковому періоду.

Можна констатувати наявність високих кореляційних зв'язків між довжиною сегментів, поперечними та обхватними розмірами, які характеризують соматометричну єдність цих ознак. Високий, стійкий кореляційний зв'язок між всіма кінематичними ланцюгами нижніх кінцівок при виконанні індивідом локомоторних функцій підтримується протягом всього онтогенезу. При цьому центральне місце належить тулубу, як найбільш вагомій частині тіла, що безпосередньо

зв'язана з локомоторними актами. Габаритні розміри тулуба (довжина, діаметр) тісно зв'язані з довжиною кінцівок, діаметрами епіфізів, обхватними розмірами. Все це загалом пов'язане із розвитком координації. З параметрами тулуба тісний зв'язок мають також параметри шиї, оскільки вони є часткою осьового скелету.

Аналіз вікової динаміки поздовжніх розмірів сегментів кінцівок людини дає підстави стверджувати, що відносна довжина кінцівки з 4-7-річного віку залишається незмінною. На цій підставі П.П. Шапаренко [15] виділив біомеханічну константу. Шляхом співставлення довжину сегментів (L_1 –довжина лопатки – довжина тазової кістки; L_2 – довжина плеча – довжина стегна; L_3 – довжина передпліччя – довжина гомілки; L_4 – довжина кисті – загальна довжина стопи) були виявлені рівності, що зберігаються на всіх етапах постнатального онтогенезу. Слід зазначити, що визначені константи менш точні у віці, коли дитина починає переходити до використання крокоступних локомоцій і формується дефінітивна пропорційна відповідність.

Кореляційний аналіз результатів вимірювань просторово-часових характеристик системи рухів юнаків та юніорів-спринтерів, отриманих за допомогою методів тензодинамометрії, акселерографії і гоніометрії, допоміг виділити шереr констант, властивих цій системі рухів. Ці константи представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Константи просторово - часових характеристик системи рухів юнаків та юніорів - спринтерів в спринтерському бігу

№ п / п	3	4	5	6	7	8	9	10
1) ю : ю-с = к	–	–	–	–	–	–	8,765: :9,441 **= 0,93**	–
2) ю : ю-с = к	0,0211: :0,0213 = **= 0,99**	–	–	–	–	–	4,794: :4,407 = 1,08	–
3) ю : ю-с = к	–	–	–	–	–	–	227,73: :206,57 = **=1,1**	–
4) ю : ю-с = к	–	–	–	2,072: :2,265 = **= 0,92**	1,931: :1,788= **= 1,08**	–	–	1,421: :1,302= **=1,09**
5) ю : ю-с = к	–	–	–	–	–	1,403: :1,487= **= 0,94**	–	–
7) ю : ю-с = к	–	–	–	–	–	–	–	0,736: :0,728 = **= 1,01**
8) ю : ю-с = к	–	–	–	–	–	–	–	0,813: :0,908 = **= 0,90**

Умовні позначення:

ю : ю - с = к – коефіцієнт, що характеризує константу; 1 – швидкість бігу; 2 – темп кроків; 3 – довжина кроку; 4 – час опори; 5 – час польоту; 6 – час фази амортизації; 7 – час фази відштовхування; 8 – абсолютна тривалість інтервалів між головними точками C і D; 9 – внутрішньо –кроковий ритм; 10 – час гальмування маху; **ю** – юнаки; **ю – с** – юніори – спринтери. Коефіцієнт **к** отримуємо при діленні, наприклад, показника швидкості бігу (**1**) у (**ю**) на показник темпу кроків (**2**) у (**ю**) **1 – ю / 2 - ю = к** $_{ю}$, та показника швидкості бігу (**1**) у (**ю - с**), на показник темпу кроків (**2**) у (**ю - с**) **1 - ю - с / 2 - ю - с = к** $_{ю-с}$. Таким чином **К = к**$_{ю}$**/к**$_{ю-с}$.

Як свідчать наведені дані, у просторово-часовій структурі спринтерського бігу постійними залишаються співвідношення між внутрішньокроковим ритмом та швидкістю бігу, темпом кроків, довжиною кроку; між часом гальмування маху та часом опори, часом фази відштовхування, абсолютною тривалістю інтервалів між головними поштовхами C і D; між часом опори та часом фази амортизації, часом фази відштовхування; між темпом та довжиною кроку; між часом польоту та абсолютною тривалістю інтервалів між головними поштовхами C і D. Кореляційні залежності між показниками швидкості бігу та характеристиками його структури наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники рангової кореляції між максимальною швидкістю та іншими характеристиками бігу

№ п/п	Характеристики	Максимальна швидкість
1	Час опори	**- 0,958**
2	Час гальмування маху	**- 0,896**
3	Темп кроків	**0,765**
4	Екстремум ε стегна – останній, спрямований вперед найстародавніший класичний центральний розгинальний імпульс у тазостегнових м'язах	**0,524**
5	Екстремум ε^1 стегна – розгинальний імпульс, що виникає майже одночасно з переднім поштовхом дальньої опорної ноги та з хвилею А в колінній мускулатурі	**0,672**
6	Екстремум γ_o стегна – амортизаційна хвиля	**0,347**
7	Екстремум γ_o гомілки – амортизаційна хвиля	**0,561**
8	Екстремум γ_D стегна – задній поштовх (D і γ) уявляє собою центральний момент опорного часу	**0,321**
9	Екстремум γ_D гомілки – задній поштовх (D і γ) уявляє собою центральний момент опорного часу	**- 0,334**
10	Екстремум ζ^1 стегна – характеризує імпульс згинального характеру, що виникає у тазостегновому зчленуванні (іннерваційно-реактивна пара ζ - γ - згиначі стегна і коліна)	**0,638**

Підводячи підсумки аналізу даних, наведених в таблицях 1, 2, можна констатувати, що від анатомо-фізіологічних та механічних характеристик опорної ноги залежить довжина опорних інтервалів у спринтерському бігу. Збільшення опорного інтервалу призводить до збільшення часу переносних інтервалів. Дефіцит часу та екстремальні умови, в яких знаходиться опорно-руховий апарат під час спринтерського бігу, не дають змоги повною мірою використовувати реактивну динаміку. Як наслідок, криві зусиль мають примітивний вигляд, а це призводить до ще більшого зростання силового навантаження. Вся м'язева динаміка ніг спрямовується переважно в напрямі поздовжньої складової (перпендикулярно до переважаючого напряму плеч важелів ноги). При спринті кутові екскурсії ланок ноги представлені досить значними величинами, що унеможливлює чітке розмежування між вертикальними та поздовжніми складовими. Відтак відображення м'язевих імпульсів поступово перетікають із поздовжніх складових у вертикальні і навпаки, в залежності від того, як у відповідний момент змінюється поза, положення окремої ланки або системи кінцівок в цілому. Отже, у локомоторних актах нижні кінцівки виконують роль опорних стійок, що несуть динамічне навантаження та утримують тіло у вертикальному положенні. При цьому сегменти нижніх кінцівок, переміщуючись один відносно одного, виконують динамічну функцію. Так, тазова кістка, яка тісно скріплена з осьовим скелетом, протидіє статичному навантаженню з боку тулуба. Стегно, завдяки діям м'язів, зміщується на значні величини. Отже, від обсягів рухів, які відбуваються у тазостегновому суглобі, залежить амплітуда та довжина кроку.

Таким чином можна вважати доведеним, що стегну найбільшою мірою притаманна динамічна функція, а гомілка виконує функцію рухливого переносного опорного сегмента. Стопа, завдяки сегментовано скріпленій побудові, найкращим чином пристосована до виконання ролі відштовхуючого важеля. Поштовховий рух стопи у проксимальному напрямі передається через гомілку. В той же час стегно, спираючись на гомілку і під впливом м'язів, виконує відштовхуючу дію, яка через тазову кістку передається на тулуб.

Отже, у кінематичному ланцюгу нижніх кінцівок стегно-стопа переважно виконують відштовхуючу динамічну функцію, а таз-гомілка – опорну. Біомеханічна константа є загальним законом для всіх хребетних з чотириланцюговою структурою кінцівок, окрім верхніх у людини, що втратили локомоторну функцію. Ця теза підтверджується закономірностями спіралеподібного розміщення скелетних м'язів, виявленими Шапаренком П.П. [15]. На думку автора, система скелетних м'язів людини є єдиним біомеханічним органом з просторовою неперервністю спіралей. Цей біомеханічний орган розділений фасціями, міжм'язевими перетинками, апоневрозами, через які здійснюється інтегративна діяльність всієї скелетної мускулатури з утворенням зв'язків між співдружніми м'язами та їх антагоністами. Отже, кожен м'яз виконує дві функції: 1) місцевого значення на регіональному рівні, 2) вираження синергій загальноорганізмічного рівня у складі спіралей. Ці висновки збігаються з висновками, які ми зробили за результатами аналізу отриманих нами біодинамічних характеристик хвиль спринтерського бігу.

Отже, можна вважати встановленим, що розвиток індивіда протікає у жорстко стандартизованому метричному, сенсорному та силовому полях, а у натальному та постнатальному періодах здійснюється актуалізація генетично заданих параметрів різнометричних констант (узагальненої золотої пропорції, локомоторних та біомеханічних констант).

Все викладене підтверджує гіпотезу про існування енграм, які підвищують адаптивні можливості індивіда, ефективність управління локомоторними актами, розширюють пристосовні рухові можливості в процесі оволодіння діяльністю, що все більше ускладнюється.

Слід також зазначити, що використання цілеспрямованих впливів з метою підвищення ефективності формування локомоторики буде малоефективним, якщо при їх побудові та реалізації не враховуватимуться всі розглянуті вище константи та закономірності масштабності організації сенсомоторних полів, що забезпечують створення нових та використання старих координаційних структур.

Загальною закономірністю у розвитку індивіда є збереження рівності відношень між гомодинамічними парами, тобто біомеханічна константа ($L_1 + L_3 : L_2 + L_4 = 1,0$). Вона зберігає розмірність сегментів (важелів) між гомодинамічними парами, допускаючи корелятивні зміни довжини ланцюгів всередені пар.

Ці висновки збігаються із зробленими нами на основі аналізу біодинамічних характеристик хвиль. Таким чином, починаючи з натального і в постнатальному періоді, ми маємо справу з генетично заданими параметрами різноманітних констант узагальненої золотої пропорції та біомеханічними константами, в рамках яких і здійснюється онтогенетичний розвиток індивіда та його рухової діяльності. Інакше кажучи, індивід в онтогенетичному розвитку спочатку повинен актуалізувати філогенетично утворені енграми, через відчуття, рухи, а далі, на базі сформованих специфічних сенсорних комплексів, специфічних сенсорних синтезів формувати онтогенетичні енграми, обмежені біомеханічною константою. Крім того, біодинамічна константа через емоції, мотиви, цілі, відчуття та рухи дає змогу формувати сенсомоторне поле руху, розвивати сприймання та його властивості, що врешті-решт призводить до виникнення умов за яких стає можливим формування образів виконання руху, дії, діяльності, не збільшуючи небезпеки травмування опорно-рухового апарату та психіки індивіда.

Отримані дані підтверджують наявність багаторівневої матричної системи управління рухами; існування ієрархічних рівнів побудови та управління рухами; наявність енграм, які актуалізуються за певних

умов; відсутність єдиного центру, що забезпечує побудову і управління рухової діяльності; реактивний характер відчуттів і активний характер сприймання.

Результати проведеного нами біомеханічного аналізу силових кривих підтвердили існування виявлених Шапаренком П.П. механізмів функціонування та принципів організації спіралей. На основі аналізу отриманих даних в складній системі побудови і управління рухами нами було виділено:

- ***основні, фундаментальні групи м'язів*, що пронизують все тіло від стопи до голови, від стопи до грудинно-ключично-соскоподібного м'язу, від стопи до м'язів черева, грудей, міжреберних м'язів, від стопи до м'язів крижово-поперекового відділу і тазу;**
- ***допоміжні групи м'язів*, що забезпечують стійкість рухів (енантіоморфні спіралі, що обертають верхні і нижні кінцівки, тулуб);**
- ***супутні м'язеві утворення* (фасції м'язеві пучки, м'язеві перетинки, апоневрози, які розділяють спіралі на фрагментарні кінематичні ланцюги місцевого і регіонального значення).**

Таким чином можна вважати встановленим той факт, що управління рухами – це складне завдання, вирішення якого неможливе без врахування змін, що відбуваються у силовому полі, реактивних сил та неоднозначності зв'язків між м'язевою напругою і кінцевим результатом руху; аутотонічності у роботі м'язів; надзвичайно складної роботи нервової системи при організації відповідних координаційних рівнів побудови та управління рухами. Все це забезпечується функціонуванням спеціального апарату — двокільцевої багатоїєрархічної матричної функціональної системи організації, побудови та управління руховою діяльністю.

Література:

1. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М.: ФиС, 1966.
2. Чхаидзе Л.В. Об Управлении движениями человека. – М.: ФиС, 1970.
3. Донской Д.Д., Зациорский В.М. Биомеханика. – М.: ФиС, 1979.
4. Гуменюк Н.П., Клименко В.В., Орещук С.А. О взаимосвязи сенсорных и перцептивных процессов в локомоциях человека. // Теория и практ. физической культуры. – 1972. – №2. – С. 17-20.
5. Скляров А.В. Влияние избирательных педагогических воздействий на формирование структуры движений юниоров-спринтеров: Автореф. Дис... канд. пед. наук: К., 1985.
6. Шевкуненко В.Н., Гелесевич А.М. Типовая анатомия человека. – Л.: Биомедгиз, 1935.
7. Судаков К.В. Функциональные системы организма. – М.: Медицина, 1987.

8. Северцов А.Н. Происхождение и эволюция конечностей. – М. – Л.: АН СССР, 1950.
9. Бунак В.В. Закономерности относительного роста как основного фактора формообразования в позднем (постэмбриональном) онтогенезе. // Арх. анатом., гистологии и эмбриолог. – Л. – 1961. – Т.40. – Вып. – 2. – С. 3-16.
10. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии человека. – М.: МГУ, 1962.
11. Маргорин Е.М. Гонографоанатомические особенности новорожденного. – Л.: Медицина, 1977.
12. Беков Д.Б. Индивидуальная анатомическая изменчивость органов, систем и форм тела человека. – К.: Здоров'я, 1988.
13. Пшеничный Н.Ф., Пшеничный А.Ф. Функциональное значение спиралей формы кровеносных сосудов и ее моделирование. // Арх. анатом., гистолог. и эмбриолог. – 1989. – Т. 80. – Вып. 11. – С. 33-37.
14. Хорошков Ю.А., Одинцова Н.А. Волокнистый каркас скелетных мышц, фасций, сухожилий человека. // Арх. анатом., гистолог., эмбриолог. – 1985. – Т. 89. – Вып. 11. – С. 81-87.
15. Шапаренко П.Ф. Принцип пропорциональности в соматогенезе. – Винница.: ЦНИТ ВМИ, 1994.

СУЧАСНІ МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНИХ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ

І.М. Слюсар,
старший психолог групи
психологічного забезпечення
ОСБ ДПС ОП "Кобра"
при ГУДАІ МВС України

Специфічні задачі та умови служби в ОВС висувають особливі вимоги до психіки працівників, їхньої емоційно-вольової стійкості. Особливо гостро постає проблема мінімізації травмуючого впливу екстремальної ситуації на психіку особового складу ОВС. Працівники органів внутрішніх справ, які зазнали психотравмуючого впливу різного роду стресових ситуацій, в більшості випадків переживають гострий стан травматичного стресу впродовж певного часу. Після закінчення впливу стрес-фактору більша частина особового складу повертається у звичайний для них психічний стан, проте деякі працівники можуть відчувати на собі негативний вплив стрес-фактору і після зникнення психотравмуючої ситуації.

Екстремальні умови негативно впливають на фізичний та психічний стан працівників міліції. При цьому прийнято виділяти ситуації професійного стресу, професійного "вигорання" та, так звані, критичні інциденти, тобто ситуації, що створюють реальну загрозу особистому життю, життю товаришів по службі, цивільних осіб (або їх смерть, загибель), застосування зброї.

Вивчення психологічних наслідків впливу на психіку людини різноманітних надзвичайних обставин дозволило виокремити і описати категорію посттравматичних стресових розладів (ПТСР). Концепція ПТСР вперше офіційно була ухвалена Американською психіатричною асоціацією в 1980 році, нещодавно отримала міжнародне визнання. На сьогоднішній день за міжнародною класифікацією хвороб (МКХ-10-КМ) ПТСР має код F43.1. Для проведення відповідної психокорекційної та реабілітаційної роботи з працівниками, що знаходяться в стані гострого або травматичного стресового розладу, необхідно визначити ступінь та гостроту проявів даного розладу. У зв'язку з цим проблема розробки системи адекватних методів діагностики синдрому посттравматичного стресу на даний момент належить до числа найактуальніших.

Що стосується світового досвіду, то з моменту появи поняття посттравматичного стресового розладу (PTSD) дослідники досягли значного прогресу в галузі діагностики цього розладу. Її методологія і методика була широко висвітлена в 1991р. у спеціальному розділі журналу Psychological Assessment, присвяченому огляду оцінювання PTSD у дітей (McNally, 1991), оцінюванню PTSD внаслідок ґвалтувань (Resnick, 1991), внаслідок катастроф (Green, 1991), діагностиці PTSD серед біженців (Mollica & Caspi-Yavin, 1991). Кожна з цих статей підтверджувала необхідність створення комплексних методів

вимірювання PTSD через недосконалості простих. У зв'язку з цим дослідження цього синдрому на теперішній час, відбуваються у галузях – клінічне інтерв'ю, психометричні та психофізіологічні вимірювання

Для виявлення проявів ПТСР закордонними авторами використовуються вже широко відомі методи – структурована клінічна бесіда SCID-3R, MMPI, опитувальник тривоги Ч. Спілберга, шкала депресії Бека, "Список 90 симптомів" SCL-90 Л. Дерогатіса, "Загальний опитувальник здоров'я" GHQ та ін. Відома також низка спеціалізованих методик: "Шкала впливу події" IOES М. Горовітца (1979), шкала PTSD MMPI Т. Кіна (1988), "Місісіпська шкала пост-бойових стресових розладів" M-PTSD Т. Кіна (1988) та інші.

Особливої уваги заслуговує *методика структурованого клінічного інтерв'ю* – СКІД (SKID – Structured Clinical Interview for DSM-III-R), опублікована в 1987 році. Це бланк, на якому піддослідним пропонується описати випадки їхнього життя, які стали причиною тяжкого стресу, психічної травми (на бланку наводяться приклади психотравмуючих ситуацій) та переживання, думки, що пов'язані з конкретним травмуючим випадком. Також SKID містить ряд діагностичних питань, що забезпечують постановку діагнозу відносно критеріїв, які містяться в DSM-III-R. Остаточний діагноз визначається за даними підсумкової кінцевої шкали, до якої заносяться результати, отримані при використанні кожного окремого модуля (блока питань). Модуль PTSD в SKID високо корелює з Шкалою PTSD-синдрому на базі MMPI-2 (Keane PTSD scale of the MMPI-2 (PK) і Місісіпською шкалою (Mississippi Scale for Combat Related PTSD). Недоліком цього модуля є те, що він дозволяє лише констатувати наявність або відсутність симптомів PTSD. Тобто SKID не дозволяє ідентифікувати незначні зміни симптому PTSD на протязі певного періоду часу.

Напівструктуроване *діагностичне інтерв'ю DIS* (The Diagnostic Interview Schedule; Robins, Helzer, Croughan & Rathiff, 1981), що використовується в суспільних дослідженнях, проводити може лише спеціаліст, який отримав відповідну підготовку. Не дивлячись на популярність розділу ПТСР, у запропонованому інтерв'ю існує невелика кількість доказів його діагностичної цінності. Головною перевагою цієї методики є те, що вона використовується в більшості досліджень, що звісно полегшує порівняння отриманих результатів. Але цінність інформації зменшується при проведенні опитування непрофесійним інтерв'юером. Недоліком методики є використання закритих дихотомічних запитань ("так" – "ні"), що не дозволяє повною мірою спостерігати динаміку симптомів на протязі часу. Крім того, DIS потребує проведення бесіди з кожним респондентом окремо, адже кожен симптом ПТСР співвідноситься з визначною травматичною подією, проте не всі піддослідні здатні пов'язати власні реакції з травмою, що відбулася раніше.

Структуроване інтерв'ю для PTSD (The Structured Interview for PTSD (SI-PTSD) використовується як альтернатива SCID та DIS. Перевагою метода є можливість використання не лише дихотомічних питань, а й номінального виміру, використання чіткого критерію оцінювання гостроти симп-

тому; недоліком є використання суб'єктивного оцінювання тривалості розладу (давно, недавно).

Інтерв'ю для PTSD (PTSD-I) – коротке інтерв'ю, в якому піддослідному пропонується оцінити гостроту симптому відповідно до 7 пунктів шкали Лайкерта. Перевагою цього методу є його невеликий обсяг, можливість проведення непрофесійним діагностом, позитивні психометричні характеристики щодо використання номінального оцінювання. Основні недоліки – анкетна форма і базування на відповіді респондентів, які можуть негативно вплинути на результат внаслідок помилкової самооцінки або інших недоліків самозвітних методів.

Інтерв'ю для тривожних розладів – опрацьована версія (ADIS-R) фокусує увагу на тривожних розладах та розладах настрою, хоча містить можливість для оцінки інших розладів. Максимально може бути використана перевага *ADIS-R*, коли необхідно дослідити співвідношення між панічним розладом і *PTSD*. Недоліками *ADIS-R* є відсутність точних психометричних даних, відсутність специфічних підказок для інтерв'юера, а також відсутність номінального оцінювання PTSD або його симптомів та суб'єктивна оцінка тривалості симптомів PTSD.

Відділ Психічного здоров'я ВОЗ створив *Комбіноване міжнародне діагностичне інтерв'ю* (CIDI) для використання у суспільних дослідженнях. CIDI ґрунтується на критеріях психіатричних розладів МКХ-10, а також може бути оцінено у відповідності до критеріїв DSM-IV. Також Відділом Психічного здоров'я ВОЗ було створене ще одне міжнародне інтерв'ю – Таблиці для клінічного оцінювання в нейропсихіатрії (SCAN) – для використання в рамках клініки. SCAN, як і CIDI ґрунтується на критеріях психіатричних розладів МКХ-10, а також оцінюється і за критеріями DSM-IV. Розділ SCAN для PTSD є необов'язковим, адже його проведення потребує лише 5 хвилин і оцінює тільки 7 з 17 симптомів PTSD, що визнані DSM. Ця частина SCAN складається з питань про наявні симптоми останніх 6 місяців – підхід, що різниться а часовими рамками DSM-IV (1 місяць). Перевагою метода є спроможність надавати корисну інформацію про розлад при різних видах травм, в різних культурних популяціях і в різних мовних осередках для тих, хто використовує систему діагнозу ICD. Недоліками методу є те, що встановлення діагнозу PTSD може не відбутися через необачність, так як розділ PTSD для SCAN є необов'язковим. Інші недоліки полягають у відсутності стандартизованого змісту і детальних досліджень, а також в обмеженій психометричній інформації про розділ для PTSD в SCAN, валідність якого не визначена.

Під час обстеження значної кількості людей, позитивно зарекомендували себе різноманітні "шкали самодіагностики" (контрольний лист PTSD Чекліста, шкала самозвіту симптома PTSD, опитувальник Хамберга та ін.), що дозволяють людині самій виявити посттравматичну симптоматику і визначитися щодо звернення до психолога.

В нашій країні, як і в Росії теоретична розробка проблеми діагностики ПТСР знаходиться на етапі становлення, що потребує розробки нових підходів до вивчення цього явища.

Враховуючи досвід та науковий доробок в галузі діагностики ПТСР серед працівників ОВС закордонних, провідних російських та вітчизняних

науковців (Котєньова І.О., Ніконова В.П., Козловського І.І., Яковенка С.І., Лисенка В.І. та ін.), автором пропонується здійснювати діагностику цього явища за системою таких методик:

- опитувальник оцінки стану адаптації "ОСАДА" С.І. Яковенка;
- шкала тривоги Ч. Спілберга – Ю. Ханіна;
- опитувальник травматичного стресу І.О. Котєньова;
- інтерв'ю або бесіда.

Так, розроблений С.І. Яковенком опитувальник оцінки стану адаптації "ОСАДА", містить в собі 5 шкал оцінки адаптації працівника до ситуації та її динаміки, оцінки задоволення собою, власною життєдіяльністю, своїм функціональним станом та міжособистісними стосунками. За результатами проведення даної методики можна оцінити не лише стан адаптації працівника, а й визначити наявність життєвої кризи та можливості невротичного розвитку особистості.

На відміну від більшості методик, спрямованих на визначення рівня тривоги, шкала тривоги Ч. Спілберга – Ю. Ханіна є єдиною методикою, що дозволяє диференційовано виміряти тривогу і як особистісну властивість, і як тривожний стан.

Вимірювання тривоги як особистісної якості особливо важливо, адже ця властивість багато в чому зумовлює поведінку людини. Певний рівень тривоги – природна і обов'язкова особливість активної діяльності особистості. У кожної людини існує свій оптимальний (бажаний) рівень тривоги – "корисна тривога". Оцінка людиною свого стану є суттєвим компонентом самоконтролю.

Під особистісною тривогою розуміють стійку індивідуальну характеристику, що передбачає схильність суб'єкта до тривоги і зумовлює наявність у нього тенденції до сприйняття достатньо широкого "спектра" ситуацій як загрозливих. Особистісна тривога активізується при сприйнятті визначених стимулів. Це розцінюється людиною як небезпека, що пов'язується зі специфічними ситуаціями загрози престижу, самооцінки та самоповаги.

Ситуативна або реактивна тривога як психічний стан характеризується емоціями, що переживаються суб'єктивно: напруженість, занепокоєння, заклопотаність, нервовість. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамічністю.

Особистості, що належать до категорії високотривожних, схильні сприймати загрозу своїй життєдіяльності в широкому діапазоні ситуацій і реагувати напружено, з чітко вираженим станом тривоги. Якщо психологічний тест виявляє у піддослідного високий показник особистісної тривоги, це дає підстави припускати можливість проявів тривоги також і в різноманітних ситуаціях.

В комплекс методів діагностики ПТСР бажано включити розроблений І.О. Котєньовим опитувальник травматичного стресу, який призначений для психологічної діагностики постстресових станів в осіб, що пережили психічну травму. Він орієнтований на критерії посттравматичних та гострих стресових

розладів, що викладені в діагностичному керівництві DSM-4 (1994), які ввійшли також до Міжнародної класифікації хвороб 10 перегляду – МКБ-10 (1995). Опитувальник може застосовуватися для виявлення постстресових розладів як в гострій фазі, так і в хронічній; для оцінки динаміки стану в процесі лікування або психологічної корекції; при реалізації програм медико-психологічної реабілітації осіб, що знаходилися під впливом різного роду надзвичайних подій чи критичних інцидентів, що працюють в екстремальних умовах.

Зазначений опитувальник розроблений в Академії управління МВС Росії виконуючим обов'язки начальника кафедри психології, педагогіки і ОРК, кандидатом психологічних наук І.О. Котєньовим і пройшов апробацію на великій групі співробітників міліції, які зазнали впливу психотравмуючих подій. Серед них – участь в жовтневих (1993 року) подіях в Москві, перебування в зоні бойових дій в Чеченській Республіці, участь в штурмі СМТ Первомайський (Дагестан) та в інших екстремальних ситуаціях.

Для оцінки виразності симптомів постстресових порушень використовуються 11 субшкал, спрямованих на визначення актуальності та травмуючого впливу самої екстремальної події, визначення симптомів повторного переживання травми – "вторгнення", симптомів уникання, симптомів гіперактивації, дистресу і дезадаптації. На основі математичних обчислень можна визначити наявність та ступінь прояву гострого та травматичного стресового розладу. Додаткова шкала депресії (depres) визначає наявність у піддослідного почуття провини, погіршеного настрою та інших специфічних проявів психогенного депресивного стану. Крім того, три оціночні шкали "брехні", "аггравації" і "дисимуляції" дозволяють контролювати ступінь відвертості піддослідного, його схильність підкреслювати тяжкість свого стану або заперечувати наявність психологічних проблем.

Інтерпретація результатів відбувається як на основі підсумкових показників посттравматичного стресового розладу і гострого стресового розладу, так і субшкал опитувальника, що дозволяють стверджувати про відносну вираженість окремих груп симптомів. Враховуючи сильну позитивну кореляцію між ПТСР і ГСР, у випадках, коли з моменту травматизації минуло три місяці й більше, можна обмежитися аналізом лише показників ПТСР. Якщо ж обстеження проводилося безпосередньо після травмуючої події (впродовж 1 місяця), то доцільно проаналізувати структуру гострого стресового розладу.

При аналізі зв'язку даних опитувальника з показниками інших методик, слід мати на увазі значні позитивні кореляції шкал ПТСР та ГСР зі шкалами достовірності (F), 7 (психастенія) і 0 (соціальна інтраверсія). Крім того, показник ПТСР має позитивну кореляцію з реактивною та особистісною тривогою ШРЛТ Спілбергера-Ханіна, а ГСР – з 3 (істерія) основною шкалою СМОЛ. Шкала депресії позитивно корелює з Опитувальником депресивності Бека BDI ($r=0,49$; $p<0,01$), субшкалами SCL-90 Л. Дерогатіса "ворожість" ($r=0,43$; $p<0,01$) і "депресія" ($r=0,46$; $p<0,01$).

Варто зазначити, що під час неодноразового тестування працівників ДАІ МВС України після перебування в екстремальних умовах, автор виявив високу кореляцію між шкалою ПТСР опитувальника травматичного стресу (ОТС) І. О. Котеньова і шкалами особистісної та реактивної тривоги опитувальника Ч. Спілберга – Ю. Ханіна, яка складає 0,97 – 0,98.

Отримавши дані тестування, можна приступати до інтерпретації результатів. При цьому бажано мати результати інтерв'ювання або бесіди з працівником з приводу події, що сталася. Можна використовувати один з вищевикладених варіантів структурованого клінічного інтерв'ю, проте, зважаючи на відмінність менталітету нації та відсутність апробації методик в нашому суспільстві, рекомендовано провести інтерв'ю в формі бесіди. Даний метод має велику ефективність у випадках, коли в екстремальній ситуації перебував один або невелика кількість (до 5-7) працівників. Це дозволить більш детально оцінити ставлення до події, ступінь переживання і на основі цього розробити програму корекції травмуючого впливу на психіку людини. Проте, слід пам'ятати, що суттєвим фактором успішності проведення інтерв'ю є встановлення позитивних особистісних взаємин між учасниками бесіди, що потребує від психолога великого терпіння та винахідливості.

ФЕНОМЕН НЕЩИРОСТІ

Т.А. Пашковська,
аспірант Національної академії
служби безпеки України

Нещирість у суспільному житті, її зміст та прояви розглядались у філософських та релігійних ученнях, описувались у художній літературі, були предметом вивчення таких наук, як логіка, етика та педагогіка. За останні роки у гуманітарних науках, особливо у психології спостерігається зростання інтересу до явища "щирість", дослідження його проявів, а також виявлення ознак нещирості співрозмовника.

Огляд літератури дає підстави констатувати значні відмінності у тлумаченні явища "нещирість". З одного боку, це поняття пов'язується з вираженням та проявом несправжніх почуттів, думок та удаваною поведінкою. Таке розуміння знаходимо передусім у філософських трактатах (Аристотель, Сократ, Платон) та художній літературі (Ф. Ларошфуко, Д. Дідро, А. Моруа) в якій увагу зосереджено на моральних якостях "щирої" та "нещирої" особистості.

З іншого боку, нещирість співрозмовника ототожнюється з неправдивістю, неточністю у відповідях співрозмовника під час спілкування. Це стосується загалом психологічних досліджень за даною проблематикою.

Саме огляд психологічних джерел, надав можливість проаналізувати ознаки, характеристики, емпіричні критерії зазначеного явища, а також визначити засоби виявлення ознак нещирості та існуючі методики навчання щодо виявлення нещирості респондента.

Психологічні дослідження розпізнання ознак нещирості проводились як вітчизняними (Воронов Л., Лурія О., Сімонов П.), так і закордонними вченими (Адам Л., Аргайл М., С. Аш, Гоффман Е., Дюпра Ж., Штерн В., Юнг К.Г.).

Досліджуючи проблему нещирості, Ж. Дюпра використовував "психофізіологічний" підхід, заснований на аналізі клінічної практики, спостережень за ходом онтогенезу, а також на даних порівняльно-історичних досліджень.

Визначаючи нещиру поведінку, Дюпра, поряд з іншими її ознаками, визначив доволі передчасні висновки співрозмовника, які основані на неповному переліку фактів та двозначність слів, що придатні для точного вираження правди.

Ж. Дюпра звертав увагу на різноманітність фізіологічних проявів, таких як виразна міміка, жести, судинні реакції співрозмовника. Проведенні ним психофізіологічні дослідження показали, що існує поряд з іншими показниками нещирості, показник нервово-м'язової втомленості, після напруженості під час нещирих відповідей, як наслідок того, що особа висловлює протилежне тому, що вона насправді думає та відчуває. Дослідником виокремлюється таке поняття як "щира брехня", визначена як зразок напівсвідомої брехні, що супроводжується імітацією ознак щирості. "Избежание взгляда, переключение разговора, смена местонахождения собеседника во время беседы, изменения в сосудодвигательной системе, выразительная мимика – это те показатели на которые необходимо обращать внимание наблюдателю" [3]. Посилаючись на праці П. Жане, Дюпра вказує на існування закону, згідно якого кожна думка породжує відповідний рух: "...каждое, вполне ясное представление о том, что мы должны сказать, вызывает в нас сильную наклонность именно произнести те слова, сделать те жесты и принять те позы, которыми должны быть выражены правдивые мысли, и сказанное становиться весьма ясным в случаях неправдивости" [3].

Аналізуючи ознаки нещирості під час спілкування, Дюпра, посилаючись на працю доктора Азама ("Характери", 1885р.), вказує на розповсюдженість нещирості у істеричних осіб, даючи тим самим рекомендації щодо детального спостереження за їхньою поведінкою.

Така позиція знаходить підтвердження у працях К.Г. Юнга, який описуючи істеричну поведінку, акцентує увагу на таких її особливостях: "...преувеличенное отношение к лицам окружающей среды и подражательная приноровлённость к обстоятельствам – классические случаи истеричного поведения, которое выражается в постоянной тенденции делать себя интересным и вызывать впечатление у окружающих" [12]. Подібні дані були отримані на протязі багатьох років й іншими науковцями (Ліпманн О., Мелітан К), що у подальшому призвело до нагромадження багатого емпіричного матеріалу, який знайшов своє використання у сучасних дослідженнях (Бергун Дж., Екман П., Кнап М., Комоден Т., Локкер Л., Лурія О., Мехрабіан А., Розенфілд Дж., Холодний Ю., Хессет Дж., Шеррер К. та ін.). Зазначені напрацювання оформилися у межах поведінкового підходу в психології, в окремий напрямок – психофізіологічна детекція брехні. В межах цього підходу, завдяки появі технічних засобів реєстрації прихованих психофізіологічних реакцій людини, формується окремий напрямок детекції нещирості з використанням поліграфної техніки (Варламов В., Воронов Л., Лурія О., Сімонов П.). Започатковані Лурія О. дослідження допомогли сформулювати головний принцип психофізіологічних засобів виявлення прихованої інформації. У осіб, які приховують значущу інформацію, реакція на подразники буде більш повільнішою, ніж в особи, яка не причетна до злочину (експериментальний матеріал був отриманий Лурія О. на виборці злочинців та осіб причетних до злочину).

В сучасних дослідженнях (Розенфілд Дж., Локкер Л.) щодо проблеми психофізіологічного методу детекції брехні (нещирості) використовується поліграфна техніка детекції разом з сучасними ЕОМ, що дає можливість простежити реакції особи на "значущу" інформацію без стимулювання вербальних, моторних реакцій. Кваліфіковане використання експертом поліграфної техніки у поєднанні з "Тестом контрольних запитань", суттєво підвищує вірогідність отриманих результатів. Але поряд з усіма перевагами психофізіологічного методу детекції брехні (нещирості), проблеми пов'язані з його використанням усе ж таки залишаються. І в першу чергу це пов'язано із ситуаціями коли використання даної техніки не можливе, що спонукає науковців (особливо практиків) вишикувати інші підходи та методи роботи.

У середині XX сторіччя для дослідників у галузі психології спілкування пріоритетною стала задача вивчення невербальної комунікації [6]. Статусу

предмету окремого наукового напрямку невербальна комунікація набула у 50-х роках (Birdwhistell, 1970; Ниренберг, Калеро, 1971; Jandt, 1976; Key, 1982, Лабунская, 1986; Фейнберг, Асмолов, 1988). Важливість дослідження невербальної комунікації в процесі спілкування доводить факт, що невербальна інформація здатна як значно посилити семантичне значення слова, так і суттєво його послабити. Несвідомо регульована невербальна поведінка видає нещирість співрозмовника, що проявляється не тільки у дисгармонії невербальних виразних рухів по відношенню до слів (інтонація голосу, жести та міміка), але і в суперечності елементів самої невербальної поведінки.

Експериментальні розробки належать закордонних учених (Шеррер К., Мехрабіан А., Екман П., Фрізен У.) містять відомості про конкретні ознак брехні (нещирості), що можуть бути виявленні під час спілкування без використання технічних засобів, а завдяки застосуванню візуальної діагностики під час бесіди.

В експериментах А. Мехрабіана, котрі були проведені ще у 1971 році, було виявлено, що людина, котра відповідає неправдиво, частіше посміхається, менше жестикулює та уповільнює темп мовлення

Професор Каліфорнійського університету П. Екман уперше досліджував суто на наукових засадах поведінку особи в ситуаціях надання недостовірної інформації. При цьому головна увага приділялася вивченню невербальних проявів та розпізнанню емоційного стану особи.

У праці "Психология лжи" П. Екман пише: "Признаков обмана не существует как таковых, существуют только признаки, по которым можно заключить, что слова плохо продуманы или испытываемые эмоции не соответствуют словам" [11].

Поряд з вивченням саме невербальних проявів під час безпосереднього спілкування, значна увага приділялася іншій формі структурованого знання, а саме, відносно стійким, узагальненим структурам минулого досвіду – "фреймам". Запровадження цього теоретичного конструкта та емпіричні дослідження фреймів змінило наукове уявлення стосовно комунікативних процесів. Так фреймовий аналіз успішно використовувався для дослідження невербальної комунікації

Досліджуючи соціально-перцептивні можливості особистості, Лабунська В. акцентувала увагу на можливості психологічного інтерпретації невербальної поведінки, саме вона зазначає: "В специфике поз, в динамике их смены отчётливо проявляются психодинамические характеристики и личностные свойства человека. Именно позо-тонические выражения характера личности служат тем зримым языком, посредством которого происходит невербальный диалог" [5].

Андріанов М. підкреслює важливість досліджень невербальної комунікації. Саме такій підхід до дослідження "мови тіла" надав можливість простежити етапи сприймання та інтерпретування поз та пантоміміки. Завдяки циклу досліджень, які були проведені на кафедрі соціальної психології МДУ (Ю. Жуков, Д. Хренов), були виявлені особливості паттернів поведінкових реакцій людей, під час неправдивих відповідей, а саме: десинхронізація правої і лівої частин

тіла; десинхронізація верхньої і нижньої половин тіла; поява "точек зажима". На думку дослідників ці прояви зустрічаються і тоді, коли люди говорять правду, однак частота їхнього виникнення в людини, що бреше, значимо вище.

З розвитком та застосуванням експерименту, у галузі дослідження мови з'являються напрямки емпіричного дослідження характеру, змісту, особливостей зазначеного явища. Мова, відображає психічний стан та особливості емоційної сфери особи, так само як і жести. Це і привернуло увагу науковців, зокрема Мерінгера й Майера (філолог та психіатр), які ще у 1895 році розпочали дослідження мовних помилок. Німецькі учені зібрали та видали велику колекцію мовних помилок та класифікували на основі опису причини, що їх викликають. Дослідження проведені ними, не дали ніякого психологічного пояснення обмовкам, але суттєво допомогли наступним дослідникам, що займаються проблемами дослідження спілкування у психології та психолінгвістиці. Цікаво те, що зазначені дослідники стверджували, що обмовки мають ніби випадковий характер.

З таким тлумаченням обмовок З.Фрейд був не згоден: "С этим можно было бы легко согласиться, если бы это не противоречило фактам возникновения оговорки в случаях, когда отсутствуют либо физические, либо ассоциативные условия для ее появления. Когда в важной речи или в разговоре из-за оговорки высказываешь противоположное тому, что хотел сказать, вряд ли это можно объяснить психофизиологической теорией или теорией внимания" [10].

Фрейд, один з перших дослідників підсвідомого та його проявів, визначав обмовки як ознаку наміру що-небудь приховати, коли витіснений зміст все ж таки проявляється у мові. В "Психопатологии обыденной жизни" З. Фрейд продемонстрував, що так звані "промахи" (обмовки, помилки під час читання) не випадковість, вони свідчать про внутрішні психологічні конфлікти. Обмовка, писав він, стає "орудием, которым выражаешь то, чего не хотел сказать, которым выдаёшь самого себя" [10]. Разом із цим З. Фрейд не пояснює, чому обмовки не завжди супроводжують брехню (нещирість) співрозмовника. Окрім того він припускав, що обмовки відбуваються тоді, коли особа підсвідомо хоче бути викрита, почуваючи себе винною за нещирість. В помилкових діях існує багато незначних побічних явищ, які залишаються не поясненими існуючими теоріями до теперішнього часу.

Від початку наукових досліджень мови та мовлення, за допомогою яких здійснюється спілкування (Вундт В., Гумбольдт В., Соссюр Ф.), у науковий обіг входить поняття "комунікація", а згодом формується окремий "комунікативний підхід", метою якого є дослідження механізмів мовлення, діалогу, особливостей використання мови у різноманітних соціальних контекстах. З розвитком методології та методики психологічного експерименту, на початку XX сторіччя проводилися емпіричні дослідження мови, які дозволяли аналізувати зміст висловлювань під час реального діалогу та при дослідженні письмового тексту. Увагу дослідників привертає як аналіз змісту мовної продукції, особливо "анафорично-катафоричні" відношення у тексті (повторювання лексичних одиниць, використання сполучників, займенників та числівників) так і психоакустичні характеристики.

Фахівці у галузі психолінгвістики (Белянин В., Дридзе Т., Жинкин Н., Зимняя И., Леонтьев А., Павлова Н., Слобин Д.) зосереджують увагу у своїх дослідженнях на можливих ознаках неправдивості та ухильності співрозмовника. Зазначенні дослідження набули значної продуктивності за умов застосування певних сучасних технічних засобів. Зібраний теоретичний та емпіричний матеріал надав можливість сучасним дослідникам (Петровська М., Симоненко С.) продовжити та поглибити започатковані дослідження ознак нещирості під час спілкування.

Петровська М., досліджуючи питання можливості визначення щирості респондента за мовними ознаками, виокремила:

- частотність появи метааспектів модусу (т.зв. комплекс авторських самооцінок і автокоментарів власної мовної діяльності, у ході якої породжується дане висловлення на предмет його відповідності стандартам і конвенціям мовного спілкування);
- акцентування причинно-слідчих зв'язків;
- частота приведення в розповіді додаткових прикладів та ілюстрацій;
- використання "уповільненої тактики" (повідомлення основного змісту в кінці, після ряду вступних фраз);
- кількість надлишкових уточнень та характеристик;
- частотність "слів-паразитів";
- частотність пауз (розтягування звуку чи сполучення звуків);
- **відсоток використовуваних дієслів (як один з показників динамічності розповіді).**
- середня кількість слів у реченні (непрямий показник "ясності" викладення).

Отримані показники дозволили С. Симоненко виокремити як поведінкові ознаки нещирості неконкретність, неправдоподібність, ухилення від відповідей, не емоційність, непослідовність та невпевненість мови [8].

Неправдивість, неправдоподібність, неконкретність, не емоційність та багато інших показників – це ті ознаки нещирості, на яких зосереджують увагу дослідники у галузі текстуальної діагностики, зокрема, психолінгвістики, на засадах яких розроблялись методики навчання виявленню ознак нещирості респондента.

Як бачимо, нагромаджено великий емпіричний матеріал та зроблені відповідні теоретичні узагальнення стосовно феномена нещирості та його проявів під час спілкування, але поряд з цим вони не дають відповіді на такі питання: яким чином необхідно вести спостереження?; якими якостями має володіти спостерігач?; які чинники впливають на успішність виявлення ознак нещирості?; що таке "психологічна проникливість" та як вона впливає на ефективність виявлення ознак нещирості?

Отже, на сьогоднішній день з одного боку, зібраний багатий експериментальний матеріал так званих ознак нещирості. З іншого – є цікаві напрацювання теоретичного характеру. Але все це не складає чіткої картини, з якої можна було б робити несуперечливі висновки стосовно ознак нещирості. Експериментальні дослідження і теоретичні розробки рідко зістиковуються і тому складається враження, що одні говорять про одну реальність, а інші – про іншу. Нерідко дослідники, порушуючи тему визначення ознак нещирості, не дають чіткого теоретичного наукового визначення зазначеному феномену.

Теоретичні узагальнення спираються на матеріали, зібрані у широких тимчасових границях і на основі аналізу різноманітних комунікативних ситуаціях. Спроби створити ефективні технології навчання розпізнаванню нещирості відразу ж роблять очевидними недостатність знань про закономірності прояву нещирості. Просте запитання: "На що ж потрібно звертати увагу для ідентифікації нещирого повідомлення?" залишається, власне кажучи, без відповіді. Зведення про розходження в частотах розподілу тих чи інших вербальних і невербальних поведінкових реакцій мало що дають для побудови чітких формулювань. Отже, існує необхідність зробити "інвентаризацію" арсеналу методичних засобів і систематизувати наявний методичний інструментарій, а потім вже розробити методики виявлення ознак нещирості та провести роботу в напрямку удосконалення.

Актуальність зазначених досліджень обумовлена не стільки звичайною зацікавленістю явищем нещирості та його проявами в контексті міжособистісного спілкування, скільки вимогами практики щодо вирішення спеціальних прикладних проблем спеціалістами, професія яких, за кваліфікацією Климова Є.А., належить до професій "людина – людина". Визначення підходів та прийомів, за допомогою яких можна проникнути до глибинних основ формування мови та зрозуміти думки, настрій співрозмовника, залишається актуальним.

Як бачимо, дослідження нещирості проводились у багатьох напрямках з використанням різних підходів (психофізіологічного підходу, візуальної діагностики, психолінгвістики) та незважаючи на це (чи саме через це) залишається не визначеним з позиції психології феномен нещирості і, як наслідок цього, ознаки та прояви нещирої поведінки. А поряд з цим, саме розробка якісних методик виявлення ознак нещирості залежить від спільного застосування перерахованих підходів та напрямків у дослідженні зазначеного феномена нещирості та його ознак. Недостатня розробка теорії, що пояснює явище нещирості, потреба практиків у розумінні його психологічної природи, сутності та механізмів формування призвела до того, що результати вже здійснених досліджень ознак нещирості ставляться під сумнів.

Отже побудова теоретичної моделі нещирості, з чітким визначенням психологічних ознак та емпіричних критеріїв, а саме: неправдивість, ухиляння та неточність респондента у відповідях, виявлення та систематизація поведінкових ознак нещирості залежно від індивідуально-психологічних особливостей, визначення чинників, що впливають на успішність виявлення ознак нещирості (зокрема, "психологічної проникливості" суб'єкта) та їх врахування під час проведення бесіди – це ті необхідні складові, на засаді яких можливо розробити дієві психологічні прийоми визначення ознак нещирості респондента та методики навчання виявленню ознак нещирості. Отримання концептуальної валідності експериментальних досліджень ознак нещирості під час спілкування можливо завдяки вибору та систематизації методичних засобів та прийомів в контексті певних психологічних підходів.

Саме від використання психологічних прийомів (способів отримання психологічно важливої інформації, що доповнює та уточнює емпіричні та теоретичні знання) залежить виявлення, визначення ознак нещирої поведінки співрозмовника та подальша розробка методик навчання виявленню ознак нещирості респондента. Використання на практиці зазначених методик надасть можливість робити висновки стосовно достовірності наданої респондентом інформації.

Література:

1. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики. Модели мира в литературе. – М., 2000.
2. Борисова А.А. Проницательность как проблема психологии общения // Вопросы психологии. – М., 1990, №4.
3. Дюпра Ж. Ложь. – С., 1905.
4. Жуков Ю., Хренов Д. Методический анализ исследований неискренности // Мир психологии. – М., 1999, №3.
5. Лабунская В.А. Невербальное поведение. – Ростов-на-Дону., 1986.
6. Невербальная коммуникация в системе речевого общения. – М., 2000.
7. Петровская М. Неискренность в речи: латентный анализ проявлений // Психологический журнал. – М., 2000.
8. Платон. Диалоги. – К., 1972.
9. Симоненко С.И. Психологические основания оценки ложности и правдивости сообщений // Вопросы психологии. – М., 1998., Вып. 3.
10. Фейгенберг И.М. О принципиальной неразрывности наблюдаемого и наблюдателя в психологических феноменах // Бессознательное. – Тб. Т.1.
11. Фрейд З. Введение в психоанализ. – М., 1989.
12. Экман П. Психология лжи. – СПб., 1999.
13. Юнг К.Г. Психологические типы. – М., 1998.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ РЕАКЦІЙ ПРАЦІВНИКІВ ОВС В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

О.С. Христюк,
викладач кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
магістр психології

В наш час значно збільшилася кількість надзвичайних подій, які мають велику суспільну та соціальну значимість. Все більш розповсюдженими стають випадки, коли правоохоронці разом з військовослужбовцями, пожежниками, працівниками рятувальних загонів діють в особливих умовах, які викликані масовими заворушеннями, стихійним лихом, техногенними катастрофами, а також міжнаціональними конфліктами. Майже всі ці надзвичайні події мають трагічні наслідки, ведуть до страждань та загибелі людей.

Великий відсоток працівників ОВС залучається до виконання службових обов'язків у надзвичайних ситуаціях, не маючи відповідної підготовки та досвіду роботи в складних умовах, тому атмосфера тривоги, великого напруження, загального жаху, паніки здійснює потужний негативний вплив на психіку працівників, внаслідок чого виникають різноманітні внутрішні конфлікти та психічні розлади різного ступеню складності та тривалості.

Лише в останній час психологи, лікарі, соціальні працівники почали приділяти належну увагу психічному стану осіб, які приймали участь у надзвичайних ситуаціях. До цього самими трагічними наслідками вважались медичні, тобто кількість загиблих та поранених, за ними йшли фінансові втрати держави (або відповідного регіону), політичний резонанс подій. Але, як показали дослідження [1, 9], значно більшу загрозу становлять психологічні та психопатологічні наслідки участі у надзвичайних подіях. Вони систематично недооцінювалися як самим працівником, так і його оточенням, до моменту загострення стану, появи певних хворобливих проявів, погіршення стану психічного та соматичного здоров'я.

Наші спостереження за працівниками ОВС та аналіз документальних матеріалів щодо подій "Кривавого вівторка" на Софіївський площі (1995) [1] та подій у парку ім. Т.Г.Шевченка 9 березня 2001 року [2], дають підстави констатувати, що в екстремальних ситуаціях психіка людини піддається жорсткому випробуванню, внаслідок якого актуалізуються латентні деструктивні тенденції та внутрішні конфлікти індивіда.

Ю.О. Александровський [3] слідом за З. Фрейдом виділяє в структурі розладів психічної діяльності дві взаємопов'язані підгрупи симптомів. Це нав'язливе вторгнення у свідомість образів, спогадів та емоцій, які пов'язані із змістом психотравмуючих подій, що кожного разу викликає сильний психологічний дистрес у людини; а також "симптоми уникання", які проявляються у прагненні та спробах настійливо уникати думок, почуттів, розмов, осіб, міст,

діяльності, що викликають спогади про травму. При цьому відмічаються такі явища, як звуження спектра та зменшення сили емоційного реагування, помітне зниження інтересу до участі в раніше значних видах діяльності, почуття залежності або відчуженості від людей, відсутність майбутнього та ін.

Абдурахманов Р.А., Мякотних В.С., Ніконов В.П. та ін. [4-6] до симптомів переживання психічної травми відносять повторювані спогади про подію, сновидіння, які мають своїм змістом подію та миттєву дію або відчуття начебто травмуюча подія повторюється знову. Також до проявів повторного переживання травми треба віднести раптові спалахи гніву, провини, тривоги, які аналогічні афективному компоненту спогадів про подію і являють собою редукований стан спогадів без ідеаторного компоненту.

У дослідженнях російських психологів [7] часто зустрічаються описи репереживання та пов'язаних з ним станів як емоційно неприйнятних, яких людина прагне уникнути. Однак існує виняток – "синдром пошуку гострих почуттів", який включає в себе прагнення до активності, діяльності, що нагадує про певні аспекти травматичної стресової події: гру зі смертю, ризик, азарт, різні форми адиктивної та самодеструктивної поведінки (наприклад, заняття екстремальними видами спорту).

Враховуючи вище наведені міркування, метою нашого дослідження є вивчення пролонгованих емоційних станів та змін психічної діяльності працівників ОВС, які виконували службові обов'язки в екстремальних умовах. Вибірка склала 62 особи (чоловіки віком 34,2 роки), в тому числі 35 працівників ОВС та 27 військовослужбовців внутрішніх військ МВС України, які за період 1991-2001 років діяли в екстремальних ситуаціях.

Основними методами дослідження були: спостереження, анкетування, психодіагностична бесіда, тестування за комплексом методик (САН, опитувальники Спілбергера, Леонгарда-Шмішека, Тейлор, Айзенка, Розенцвейга), аналіз дисциплінарної практики та успішності службової підготовки працівників.

Проведене спеціалізоване опитування за розробленою нами анкетою працівників ОВС та військовослужбовців внутрішніх військ МВС України, які приймали участь у надзвичайних подіях, дає можливість стверджувати, що найбільш характерними психологічними наслідками участі у надзвичайних ситуаціях для них є страх повторення травми, страх втрати самоконтролю та контролю над агресивними спонуканнями, почуття подразливості, прагнення до пошуку винних, агресивність, провина або сором за отриману травму, гіркота втрати іншої людини або частини себе, самоізоляція, відчуження, підозрілість, потяг до ризику.

З'ясовано, що у всіх осіб, які приймали участь у надзвичайній події, з'являються певні зміни особистості виключно психогенного характеру. Крім того, вплив екстремальних подій може призводити до таких змін особистості: формування позитивних, адаптивних змін, загартуванню характеру; формуванню негативних, дезадаптивних, патологічних змін особистості. Зміни особистості можуть включати весь діапазон рівнів від акцентуацій до патохарактерологічного розвитку особистості.

В ході опитування ми просили респондентів дати суб'єктивну оцінку динаміки свого психічного стану під час надзвичайної події. Більшість респондентів (68 %) відмічали, що спочатку виникало відчуття невизначеної загрози, характер та час виникнення якої неможливо передбачити, почуття тривожного очікування, невизначене занепокоєння. З моменту виникнення тривоги підвищувалася поведінкова активність, змінювався характер поведінки. В залежності від індивідуальних особливостей через 1,5-3 місяці починали діяти механізми інтрапсихічної адаптації. Гострота реагування знижувалася, спостерігалося стомлення. Його характеризували як обмежене у часі зниження працездатності під впливом довгострокового навантаження.

Ми вважаємо, що притаманний стомленню стан психічного перенасичення пов'язаний з розвитком афективного емоційного комплексу переживань. З посиленням втоми відбувається трансформація мотивів діяльності. Якщо на ранніх стадіях зберігається адекватна "ділова" мотивація, то потім переважають мотиви припинення діяльності або відходу від неї, що призводить до формування негативних емоційних реакцій.

Майже всі респонденти (97 %) відмічали наявність невизначеного страху *під час надзвичайної події. Як зазначає К.Хорні, страх – це адекватна* емоційна реакція на об'єктивну загрозу [8]. Але страх – одна з основних причин дезадаптивної поведінки працівника. У тих випадках, коли переживання страху досягає сили афекту, воно нав'язує людині стереотипи так званої "аварійної" поведінки, що склалася в процесі біологічної еволюції [9].

М.М. Пуховський, виділяє таку структуру психотравмуючого впливу надзвичайних ситуацій на працівників ОВС:

- психічний стрес, при умові спеціальної професійної підготовки, як правило, не виходить за межі екстремальної норми;
- фрустрація потреб самозбереження умовно долається шляхом формування афективно-ідеаторних комплексів "виконання благородних місій" або "романтичної професійної корпорації";
- фрустрація потреб самовизначення є значно більш психотравмуючою, дуже хворобливо переживаються почуття професійного безсилля та безпорадності [10].

Таким чином, проведене дослідження та аналіз літературних джерел дає підстави вважати, що психологічна реакція працівника ОВС на травмуючу ситуацію включає в себе три фази: "психологічного шоку" – зменшення активності, порушення орієнтації в оточуючому середовищі, дезорганізація діяльності; "впливу" – характеризується вираженими емоційними реакціями на події та їх наслідки; "нормального реагування" – сприймання реальності.

Деякі автори [7] відмічають два типи умов, які виникають в діяльності працівників ОВС, що з високою вірогідністю викликають психологічний

стрес та інші форми психічної дезадаптації: ситуації професійного стресу та професійного "вигорання", які пов'язані з повсякденною напруженістю діяльності; "критичні інциденти", під час яких працівники стикаються з реальною небезпекою для свого життя, здоров'я, системи цінностей, а також загрозою життю, здоров'ю оточуючих, з масовими людськими жертвами та значними матеріальними втратами.

Як відомо, в психології проблема впливу складних ситуацій та їх наслідків досліджувалася в контексті теорії фрустрації (С.Розенцвейг, Д.Долард, К.Левін, Н.Д.Левітов та ін.), в межах якої виділяють два типи реагування на фруструючі агенти: позитивні та негативні. За результатами нашого опитування у більшості працівників ОВС та військовослужбовців ВВ МВС України, які брали участь у надзвичайних подіях (84 %), частіше за все проявляються такі захисні механізми:

- раціоналізація – полягає у підборі раціонального, логічно обґрунтованого пояснення власної пасивної поведінки, що не викликає явного заперечення. Справжня ж причина ховається від інших і, навіть, від самого себе. Пояснення спрямоване на те, щоб викликати у інших сприятливу картину, має значний елемент конформізму, екстернальності;
- проекція – виражається в приписуванні іншим людям власних негативних якостей, поєднується з відсутністю критики щодо власної поведінки;
- фантазування – активізуються образи, зміст яких відображає досягнення бажань, досягнення успіху, що не відповідає реальній дійсності.
- витиснення – проявляється у забуванні певних подій неприємного характеру. Нерідко витісняються неприємні спогади, конфлікти, вчинки, що призводять до докорів сумління. Але цей механізм досить ненадійний. Негативні емоції прориваються у сферу свідомості, особливо в період після додаткових стресових впливів, ускладнень.

Всі ці різновиди "Его"-захисту носять компенсаторний характер.

Синдром первинного травматичного "Его"-стресу може бути першоосновою невротичного (на основі інтрапсихічного конфлікту) розвитку особистості працівника [8].

Поняття внутрішнього конфлікту є основним в теорії неврозів класичного психоаналізу. Психоаналітична концепція неврозу має на увазі невротичний процес: стрес – конфлікт – тривога – захист – клініка. Дві характеристики цього процесу мають принципове значення: по-перше, інтерперсональна деструктивність невротичних прагнень систематично витискається або ігнорується; по-друге, ефективність захисних конструктів ілюзорна. В якості системи поглядів на ці характеристики виступають дві доктрини класичного психоаналізу: концепція адаптаційної психодинаміки Шандора Радо [10], що орієнтується на психофізіологічний аспект внутрішньопсихічної боротьби прагнень та заборон та соціокультурна теорія неврозів Карен Хорні [8], що акцентує увагу на глибинно-психологічних змінах суб'єкту.

Можемо зробити висновок, що індивідуальні розбіжності переживання стресових ситуацій досить різноманітні: частіше за все, як показали результати дослідження, порушення проявляються на психологічному рівні у вигляді пригніченого настрою, тривожності, агресивності або недисциплінованості, погіршанні показників служби, зловживання спиртними напоями, сімейними та міжособистісними конфліктами.

Ми вважаємо, що динаміка психічного стану працівника зумовлюється як сукупністю індивідуально-психологічних особливостей, так і впливом мікросоціальних, соціально-психологічних факторів, конкретних життєвих обставин. Значну роль у попередженні постстресового синдрому набуває наявність соціальної підтримки, заходів соціального захисту, ефективних програм психологічної діагностики, корекції та реабілітації.

На нашу думку, психологічне супроводження службової діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах має передбачати:

- виявлення факторів, що негативно впливають на психічний стан працівників та ефективність виконання службових завдань;
- проведення психодіагностичних досліджень, здійснення контролю за психічним станом особового складу підрозділу;
- здійснення психокорекційних заходів, що спрямовані на зняття психічної напруги, гострих стресових проявів, відновлення працездатності.

Для вирішення цих завдань при виникненні надзвичайної події необхідне подальше вдосконалення нормативної та методичної бази діяльності практичних психологів. Вона повинна містити опис типових планів роботи, алгоритми проведення психологічної корекції.

Також необхідно посилити у підрозділах органів внутрішніх справ професійну психологічну підготовку особового складу до виконання службових обов'язків у надзвичайних ситуаціях.

На наш погляд, працівників ОВС, які пережили вплив екстремальних ситуацій, доцільно відносити до групи підвищеної психологічної уваги внаслідок великого ризику виникнення у них психічних розладів. Між тим, практично відсутні ефективні спеціальні методики психологічної діагностики кризових, постстресових станів, визначення "груп ризику" серед кандидатів на службу, оцінки ефективності психологічної реабілітації працівників після виконання завдань в екстремальних умовах.

Для попередження та зменшення негативних психологічних наслідків участі працівників ОВС у надзвичайних подіях необхідна постійна планомірна робота психологів по підготовці працівників до виконання службових завдань в екстремальних умовах, а також організація своєчасного надання кваліфікованої допомоги фахівцями в галузі психопрофілактики та психологічної корекції.

Пропонуємо таку структуру надання психологічної допомоги працівникам ОВС:

- використання працівниками підрозділу прийомів непрофесійної психологічної саморегуляції та взаємодопомоги, які необхідно активно пропагувати;

♦ невідкладна первинна професійна допомога на рівні психолога підрозділу;

♦ амбулаторна психологічна допомога на базі "кризового центру", який доцільно створювати на час надзвичайної ситуації;

♦ на базі центру психіатричної допомоги, в разі необхідності проходження додаткового обстеження або лікування;

♦ соціально-психологічна реабілітація працівника по лінії ВРОС на віддалених етапах корекції психічної травми.

Література:

1. Як це сталося? // Урядовий кур'єр № 107-108 від 20.07.1995 р.
2. Хто зриває налагоджений діалог? // Голос України № 45 від 14.03.2001
3. Александровский Ю.А., Лобастов О.С., Спивак Л.И., Щукин Б.П. Психогении в экстремальных условиях. – М.: Медицина, 1991.
4. Абдурахманов Р.А. Психологические проблемы послевоенной адаптации ветеранов Афганистана // Психологический журнал. – М., 1992 – №1.
5. Мякотных В.С. Патология нервной системы у ветеранов Афганистана. – Екатеринбург: УИФ «Наука», 1994.
6. Никонов В.П., Козловский И.И. Психическая адаптация в боевой обстановке режима чрезвычайного положения (Северо-Кавказский регион) // Безопасность. Информационный сборник. – М., 1995. – № 7-8.
7. Посттравматический и поствоенный стресс // Проблемы реабилитации и социальной адаптации участников чрезвычайных ситуаций: междисциплинарный подход. – Пермь, 1998.
8. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. – М.: Прогресс, 2000.
9. Белик Я.Л. Психологическая саморегуляция в экстремальных условиях деятельности. – М.: Академия МВД, 1989.
10. Пуховский Н.Н. Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций. – М.: Академический Проект, 2000.

ЗАХИСНА РЕАКЦІЯ І МОТИВАЦІЯ ПРИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (ЗА ДАНИМИ МЕТОДИКИ MMPI-2)

О.М. Цільмак,
здобувач Одеського Національного університету ім. І.І. Мечникова, старший психолог відділу виховної та соціально-психологічної роботи

Серед анкетних методів дослідження особистості найбільшої поширеності набув Міннесотський анкетний тест (MMPI), запропонований С. Хатуеєм (Hathaway) і Дж. Маккінлі (McKinley) у 1940 році і з того часу значно удосконалений. Автори тесту прагнули створити методику, що дозволяє якомога ретельніше досліджувати різні аспекти особистості й актуальний психічний стан, досить просту і зручну для широкого практичного використання, емпірично стандартизовану та яка дозволяє статистично контролювати одержуваний результат. У сучасній формі, як відзначають Delay, Perse і Pichot (1966), тест відповідає всім зазначеним вимогам. Цей висновок, безсумнівно, підтверджується використанням тесту у психогігієнічних дослідженнях, у різних розділах соматичної медицини та в інших галузях досліджень

Принципом конструювання тесту MMPI-2 є **критеріально-ключовий принцип,** який широко застосовується для конструювання психодіагностичних методик наряду із факторно-аналітичним принципом.

При розробці MMPI-2, як її при розробці MMPI, з банку тверджень у основні клінічні шкали були включені лише ті, які добре диференціювали випробуваних з клінічним діагнозом від контрольної групи здорових.

У 1989 р. опитувальник було значно перероблено (рестандартизаційний проект почався в 1982 р.) і опубліковано під назвою MMPI-2 Над ним працювали С.Р. Хатуей і Дж.К. Маккінлі та комітет по рестандартизації MMPI видавництва Міннесотського університету (Дж. Н. Бутчер, У.Г. Далстром, Дж. Р. Грехем, А. Тілліген). Одночасно було видано як звичайну, так і комп'ютерну версії.

Адаптація опитувальника у вітчизняних психодіагностичних дослідженнях почалася ще в 60-ті роки. З 1971 р. велика робота з адаптації опитувальника проводилася в Ленінградському психоневрологічному інституті ім. Бехтерева, а також Л.М. Собчиком та московськими психологами.

За останні роки соціально-економічна, культурна та політична структура суспільства змінилась, змінився менталітет громадян, отже питання з опитувальника MMPI, як і сам опитувальник застаріли.

У 1999 р. завідувач кафедри "Клінічної психології" інституту післядипломної освіти ОНУ ім. І.І. Мечникова доцент Б.Г. Херсонський переклав MMPI-2 з англійської мови. Під його керівництвом зараз проводиться робота щодо адаптації опитувальника MMPI-2 сучасним вимогам.

Нова редакція опитувальника містить 567 тверджень, із котрих 394 узяті з раннього варіанта, 66 модифіковані і 107 є новими. MMPI-2, так само як і MMPI, містить контрольні три шкали і 10 клінічних шкал (твердження 1-370). Нові шкали були розроблені спеціально для MMPI-2. За їхньою допомогою оцінюються такі властивості, як *тривожність, схильність до страхів, обсесивність, депресивність, турбота про здоров'я, вигадливість, чудність мислення, гнівливість, цинічність, схильність до антисоціальних вчинків, близькість до типу А особистості, низька самооцінка, сімейні проблеми, соціальний дискомфорт, перешкоди в роботі, негативні індикатори для лікування.*

MMPI-2 містить і три нові контрольні шкали (Fb, VRIN і TRIN). Спочатку шкала складається з тверджень, що рідко підтверджуються. Друга і третя шкали сумісності відповідей, за допомогою яких оцінюється ступінь виразності у досліджуваного тенденції відповідати у суперечливій манері. Нові нормативні дані базуються на аналізі 1138 чоловіків і 1462 жінок у віці від 18 до 84 років.

Одним із дуже важливих позитивних рис методики є наявність у її структурі оціночних шкал, або, як їх частіше називають, шкал достовірності, що визначають надійність отриманих даних і ставлення випробуваних щодо процедури обстеження. Це допоміжні діагностичні засоби, що дозволяють оцінити достовірність інформації, одержаної за допомогою тих чи інших психодіагностичних методик. Однак подальше вивчення цих шкал визначило, що вони мають і значні психологічні кореляти.

MMPI-2 містить чотири спеціалізовані контрольні оціночні шкали: вони слугують виявленню ставлення обстежених до виконання завдання, а також симулятивних або дисимулятивних тенденцій.

Шкала «?» реєструє кількість тверджень, на які випробуваний не зміг дати певної відповіді; номер даного твердження слід виділити. Правильне пред'явлення методики і попередньої бесіди психолога з випробуваним значно знижує недовіру і скритність.

Шкала (L) – неправди спрямована на оцінювання тенденції випробуваного до соціально позитивних відповідей. У тому випадку, якщо значення оцінок по шкалі «L» перевищують критичні, вважається, що випробуваний відрізняється настановою на відповіді: «не так, як є», а «як слід сподобатися» або «як буде правильно».

Шкала «F» – достовірності або валідності **спрямована на аналіз тенденції до навмисного або неусвідомленого погіршення результату обстеження (симуляція, аггравація).**

Шкала «К» – корекції (шкала неправди для інтелектуалів) спрямована на вивчення протилежної попередньої настанови випробуваного до навмисного або неусвідомленого покращання результату обстеження (дисимуляція). Вона створена з метою корекції надмірної замкнутості або надмірної відкритості випробуваних шляхом зіставлення реакцій явно патологічних особистостей, що дають "нормальні" результати, і нормальних особистостей, що дають результати патологічні.

Для вивчення структури MMPI-2, особливостей психологічної захисної реакції особистості при різних цілях тестування було проведено 91 дослідження з методики MMPI-2: 57 досліджень в галузі добору спецконтингенту для вирішення визначених завдань; друга група – 34 дослідження в галузі сімейного консультування. Дослідження проводилися з психічно здоровими людьми, їхній рівень інтелекту не нижче середнього, досліджувані мали високу мотивацію на психологічне тестування.

З 57 досліджень профвідбору – **21** було недостовірне: позиція випробуваних характеризувалася ***грубою захисною реакцією,*** що зробила дані дослідження недостовірними; **26** досліджень характеризувалися ***підвищеною диференційованою реакцією***; **10** досліджень – ***конформною*** (звичайною) ***реакцією*** на тестування.

З **34** досліджень для сімейного консультування, **31** дослідження характеризувалося ***конформною реакцією*** на тестування; **одне** – ***підвищеною диференційованою реакцією, а*** **два** – характеризувалися ***примітивною захисною реакцією*** на дослідження.

Так, дослідження показали, що при професійному відборі у тестованих захисна реакція на психологічне дослідження зростає, через підвищену мотивацію.

Розгляд статистичних показників MMPI-2 дав змогу вивчити структуру даної методики, кореляцію шкал між собою, факторні навантаження, проведено аналіз нормативності розподілу шкал MMPI-2 методами варіаційної статистики, розглянуто матрицю інтеркореляції шкал методики, проведено факторний аналіз (розглянуто гістограми розподілу оцінних шкал).

Важливу роль в MMPI-2 відіграє можливість побудови усередненого профілю будь-якої групи випробуваних, виділеної з використанням зовнішнього (стосовно методики) критерію. Розглянемо усереднену групу за даними MMPI-2 з цими двома видами психологічного дослідження:

Таблиця №1.

шкали	1. M±m	2. M±m	T	%
L	61,8±2,25	53,7±3,37	2	13%
F	49,6±1,23	64,6±3,92	3,7	30%
K	60,4±1,59	52,5±2,81	2,4	13%
1 Hs	50,9±1,49	59,4±3,15	2,4	17%
2 D	55,2±1,22	57,2±2,49	0,7	4%
3Hy	47,2±1,20	50,9±2,61	1,3	8%
4Pd	51,1±1,37	57,5±2,98	2	13%
5Fm	42,1±0,98	56,6±3,1	4,5	34%
6Pa	43,5±1,18	50,1±4,19	1,5	15%
7Pt	51,1±1,23	58,5±3,12	2,2	15%
8Sc	47,7±1,14	59,9±3,73	3,2	26%
9Ma	55,2±1,51	57,1±2,91	0,6	3%
0Si	49,5±0,92	55,8±3,39	1,8	13%
К.У.	-15,2±0,77	-8,5±2,62	2,5	44%

1- усереднений профіль досліджуваних групи профвідбору;
2- усереднений профіль досліджуваних для сімейного консультування;
M±m – усереднені значення;
% – відсоткові відмінності між показниками;
T – критерій Стьюдента.

При побудові усередненого профілю як показники по окремих шкалах використовується середнє для даної групи значення в (Т-балах). Базуючись на середніх показниках шкал ММРІ-2 побудуємо графіки усереднених профілів двох досліджуваних груп.

Таблиця №2.

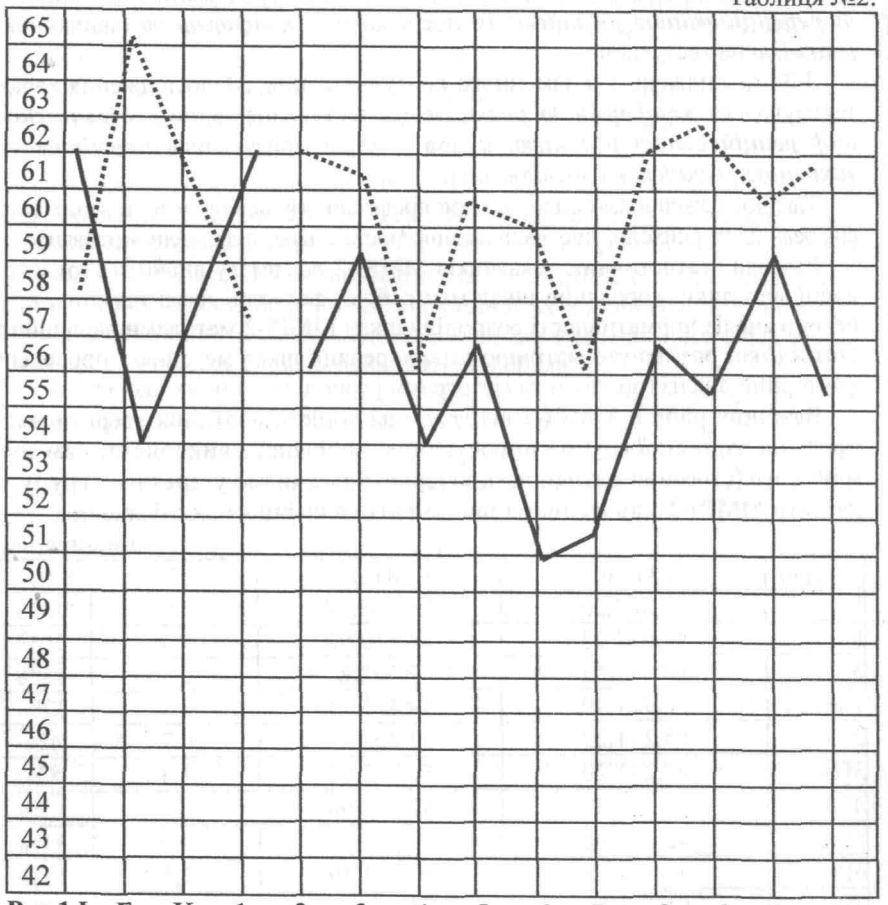

Рис.1 ——— – усереднений графік досліджуваних профвідбору;
····· – усереднений графік досліджуваних для сімейного консультування.

При ранжуванні, ми бачимо, що друга група досліджуваних має вище показник за параметрами шкали «F» – t=3,7. **Перша група досліджуваних має вище показники за шкалою** «L», **ніж друга** – t=2. **Ці *показники вказують на навмисне прагнення показати себе в «кращому світлі», на заперечення наявності у своєму поводженні слабостей, властивих будь-якій людині.* Так, перша досліджувана група показала більш високі показники по шкалі** «К», **ніж друга** – t=2,4. **Це підвищення вказує на відсутність відвертості, прагнення сховати дефекти свого характеру і наявність якихось проблем і конфліктів.**

Слід виділити, що при побудові усередненого профілю будь-якої групи, репрезентативної для досліджуваної сукупності, нівелювання індивідуальних тенденцій дозволяє оцінити тенденції, властиві групі в цілому. Методи варіаційної статистики дозволяють судити про приналежність того чи іншого спостереження до розглянутого ряду, про розкидання і про достовірність розходжень між усередненими профілями будь-яких виділених груп.

При розгляді шкал достовірності методом варіаційної статистики **ММРІ-2 – у шкалі «L»** (рис. 2) асиметрія має нормальний розподіл: **As= 0,100039; Ex= – 1,00015.** Це свідчить про те, що тенденція до неправдивості у двох досліджуваних групах відзначається рівномірно. **Шкала «F»** – має лівосторонню асиметрію **(As= 1,269; Ex=1,664)** – більшість досліджуваних аграву ють, але симуляцій не простежується. **Шкала «F»** занижена в більшості випробуваних, вони заперечують симптоматику. На гістограмі відзначається 2 піки. Нижній квартель дорівнює 45, а верхній квартель 58 (рис. 3). **У шкали «К»** – лівостороння асиміляція. Тут виявлено артефакт (рис. 4). Індекс Велша відзначається у межах –2 - 22.

Рис.2 Гістограма по шкалі «L»

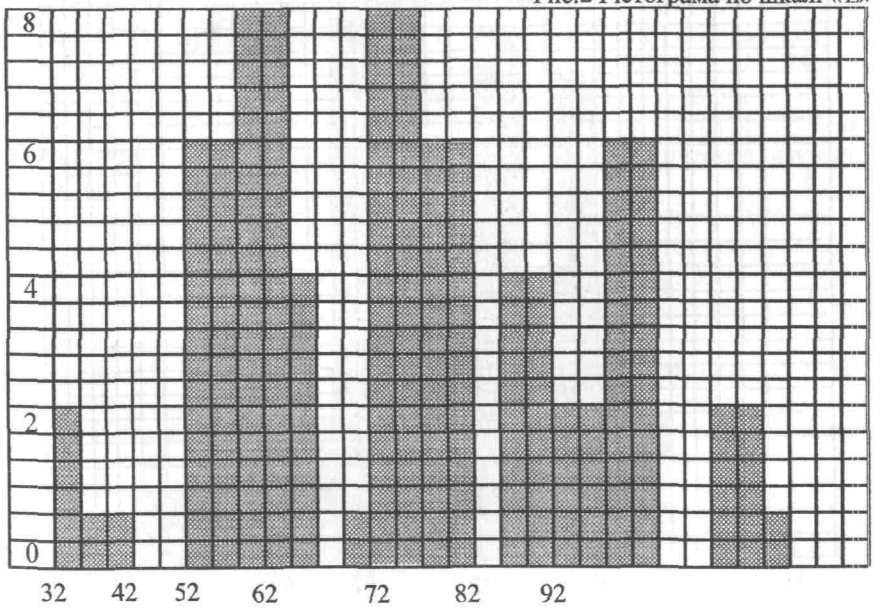

Рис.3 Гістограма по шкалі «*F*»

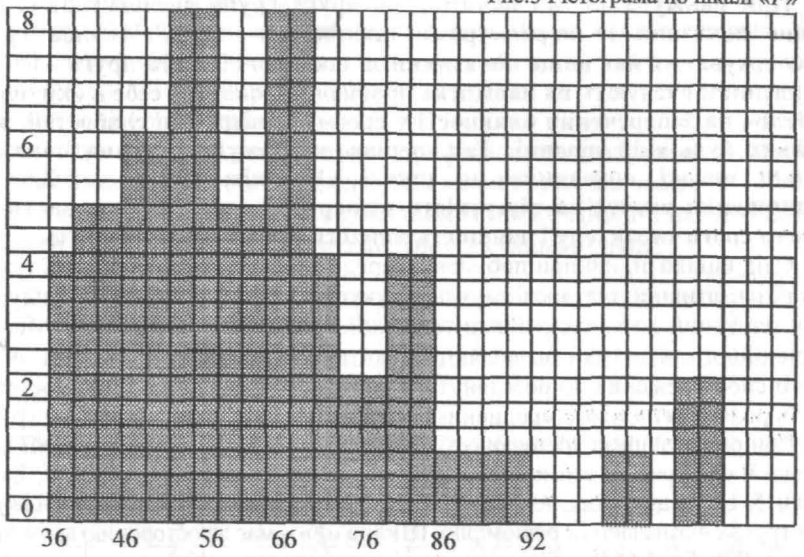

Рис.4 Гістограма по шкалі «К»

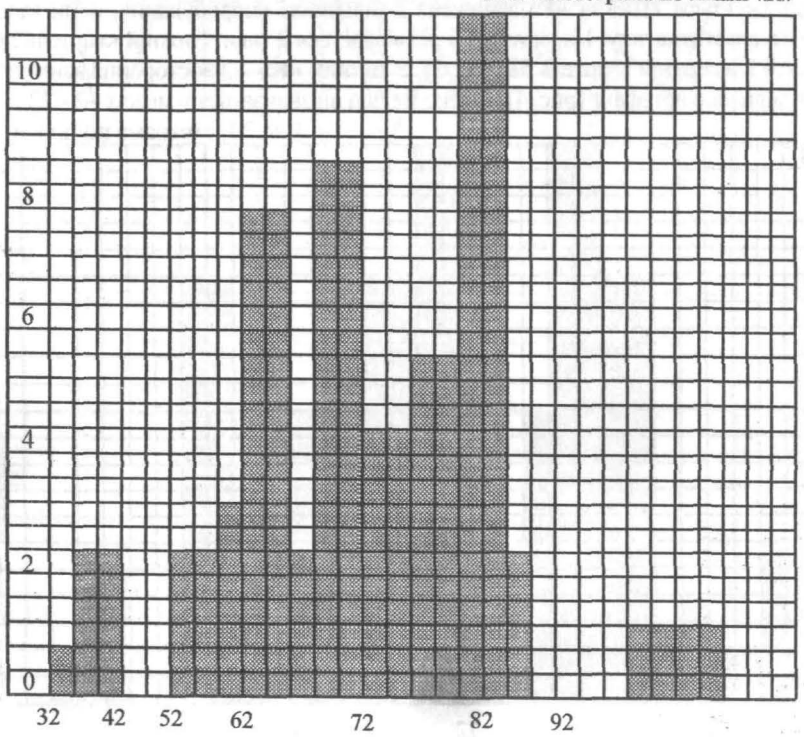

Ми бачимо, що при різних цілях дослідження були цілком різними основні механізми реакції психологічного захисту особистості на процедуру тестування. З досліджень ми бачимо, що психопатичні властивості особистості впливають найбільшою мірою на захисні механізми особистості.

Існуючий комплекс контрольних оцінних шкал у методиці MMPI-2 визначає надійність отриманих даних. Адже ми не можемо з високим ступенем вірогідності характеризувати особливості досліджуваного, якщо працюємо за методиками, у котрих відсутні контрольні оціночні шкали, тому що досліджувані, приховуючи свої негативні риси, приписують собі позитивні якості.

Таким чином, процедура психологічного обстеження вимагає дотримання наступних умов:

1) методика, за якою вивчається особистість, повинна мати контрольні оціночні шкали;

2) випробуваний не повинен відчувати невизначеності стосовно мети дослідження;

3) випробувальний може претендувати на певну інформацію про результати тестування;

4) психолог-експериментатор або консультант зобов'язаний дотримуватися принципу «Не нашкодь», тобто у першу чергу дбати про інтереси людини, яку обстежують, і ніколи не інтерпретувати дані їй на шкоду, адже місія психолога в суспільстві зводиться до захисту людини.

Література:

1. Березин Ф.Б., Мирошников М.П., Рожанец Р.В. Методика многостороннего исследования личности. М.1976., С.86-88.
2. Беспалько И.Г., Гильяшева И.Н. О некоторых методических и диагностических возможностях применения MMPI // Журнал невропаталогии и психиатрии. – 1971. – Т.71., №12 – С.18-50.
3. Богомолова С.Н. Зарубежный опыт исследования личности преступника многофакторным личностным тестом. // Психологическое изучение личности преступника//. – М.,1976. – С.23-44.
4. Ефремова Г.Х. Экспериментальная проверка возможности применения многофазного личностного теста при изучении личности преступника. // Психологическое изучение личности преступника. – М., 1976. – С.54-55.
5. Собчик Л.Н. Пособие по применению психологической методики MMPI. – М., 1971.
6. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. – М., 1998. – С. 72-125.
7. Собчик Л.Н. Стандартизированный метод исследования личности (СМИЛ) и опыт его применения с целью индивидуализации спортивной подготовки: Методическое пособие. – М.,1976.
8. Dahlstrom W.G. Welsh G.S. An MMPI handbook. A guide to use in clinical practice and research. – Minneapolis. – 1960.
9. Hathaway S. Mckiniey J. Basic readings on the MMPI in psychology and medicine. Minneapolis. – 1956.

ВІДОБРАЖЕННЯ ОСНОВНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ У ХАРАКТЕРІ РЕАГУВАННЯ АПАРАТУ КРОВООБІГУ В УМОВАХ ПЕРЕРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ РІЗНОГО СТУПЕНЯ СКЛАДНОСТІ

Ю.Л. Майдіков,
професор кафедри
юридичної психології
Київського інституту
внутрішніх справ,
доктор медичних наук

Відображення індивідуальних особливостей вищої нервової діяльності (ВНД) у характері реагування вегетативних функцій в умовах розумової діяльності досліджені та висвітлені недостатньо. В окремих роботах, як правило, розглядаються аспекти, що пов'язані із з'ясуванням ролі індивідуальних психофізіологічних особливостей людини щодо ефективності діяльності з напруженням основних фізіологічних систем організму, що забезпечують цю діяльність; іншими словами – її фізіологічною вартістю [1, 3]. Зазначимо, що характер реагування тієї чи іншої висцеральної системи пов`язаний не тільки з впливом, але також і з особливостями забезпечення вегетативного регулювання. Тому, оцінюючи характер кардиального реагування на стандартне навантаження серед однорідної групи здорових осіб, що різняться за ознаками властивостей ВНД, можна з певною вірогідністю визначити роль останніх у вегетативному забезпеченні певного виду діяльності.

В нашому випадку досліджувалась група практично здорових чоловіків (n = 102) у віці 21-30 років, що мали певні навички операторської діяльності та характеризувались різними індивідуально-типологічними особливостями вищої нервової діяльності – функціональною рухливістю нервових процесів (ФРНП) та працездатністю головного мозку (ПГМ) [4, 5].

Функціональний стан апарату кровообігу був визначений за допомогою методів електрокардіографії, варіаційної пульсометрії (R-R інтервалів ЕКГ), вимірювання артеріального тиску. Проводився автокореляційний аналіз серцевого ритму, розрахунок комплексу показників, що характеризують ступінь напруження та рівень компенсаторних можливостей серцево-судинної системи [6, 8]. При реєстрації пульсограми та ЕКГ нами використовувалися стандартні відведення та відведення за Нэбом. У кожному окремому випадку вимірюванню було піддано більше 100 послідовних R-R інтервалів ЕКГ. Аналізувались також вольтаж та направленість зубців Р і Т ЕКГ, враховувалось розташування сегменту S-T відносно ізолінії. З метою підвищення точності виміру, скорочення часу, збору, обробки та аналізу експериментальних даних нами використовувалися перетворювач «час-код» та інтерфейсні модулі для роботи з ЕОМ.

Розумове навантаження пов'язане з переробкою інформації різного ступеня складності, що збільшується, моделювалось на приладі ПНН-3-01. Алгоритм тестування з показником часу виконання завдання може бути представлений записом: Тест 1 (2хв) – Тест 2 (2хв) – Тест 3 (2хв) – Тест 4 (5хв). При виконанні завдань: Тест 1 (Сигнал-відповідь) – реєструвався середній час простої зорово-моторної реакції; Тест 2 (Реакція вибору двох з трьох сигналів) – реєструвалося середнє значення зорово-моторної реакції вибору; Тест 3 (Реакція вибору двох з трьох сигналів у режимі зворотного зв'язку з індикацією 120 подразників) – реєструвався час виконання завдання, розраховувався показник успішності роботи; Тест 4 (Реакція вибору двох з трьох подразників у режимі зворотного зв'язку протягом п'яти хвилин) – визначалась загальна кількість перероблених сигналів.

На всіх етапах тестування, а також у стані умовного спокою «до» та «після» виконання завдань, протягом двох хвилин реєструвалися особливості реагування апарату кровообігу.

Характер змін у параметрах кровообігу у піддослідних наведений у таблиці 1 та свідчить про зміни показників, відповідно до складності тест-завдань, що пропонувались. Наприклад, тривалість R-R інтервалів, що зареєстровані в умовах не інтенсивної діяльності (Тест 1), знижується до 755 мс проти 792 мс (t = 1,7) в умовах відносного спокою (фону); в умовах середньо інтенсивної діяльності (Тест 2) – відповідно знижується до 751 мс (t = 1,9) та високо інтенсивної діяльності (Тести 3 і 4) – до 708 мс і 719 мс (P < 0,05). Показник «амплітуда моди» (АМо) підвищується відповідно з 42,2% до 46,1%; 48,5%; 54,2%; 54,6% (P<0,001). Індекс напруження (ІН) підвищиться з 153 ум. од. до 324; 378; 440; 352 ум. од. (P <0,001).

Аналогічний аналізу групі піддослідних, що володіють високим (1 гр) та низьким (2 гр) рівнями функціональної рухливості нервових процесів (ФРНП) та працездатності головного мозку (ПГМ) свідчить про тотожність динаміки змін показників у кожному випадку з вищевикладеною. Різниця лише в тому, що у перших рівень активації вегетативних функцій виражений менше (Таблиця 2). Таким чином, розбіжності у середніх значеннях тривалості R-R інтервалів ЕКГ, показників Мо, АМо, ІН, ІВР, АД та ін. відмічались у бік активації симпатоадреналової системи у представників 2-ої групи та, здається, були обумовлені передстартовим напруженням, що характерне для осіб з низьким рівнем ФРНП.

Таблиця 1

Показники серцевого ритму під час виконання завдань з переробки зорової інформації різної складності

Фізіол. Показн.	Статист показн.	Фон	Тест 1	Тест 2	Тест 3	Тест 4	Відтв.
R-R мс	M m	792 17	755 14	751 14	708 15	719 14	777 16
Мо мс	M m	789 18	755 14	751 14	708 15	718 14	780 17
АМо %	M m	42,2 1,9	46,1 2,1	48,5 2,0	54,2 2,1	54,6 2,4	39,7 3,0

ІН	M	153	324	376	440	352	177
ум.од.	m	18	24	27	31	26	17
ІВР	M	217	483	555	835	520	273
ум.од.	m	31	60	67	71	59	34

R-R – тривалість інтервалів ЄКГ; Мо – показник моди; АМо – показник амплітуди моди; ІН – індекс напруження та ІВР – індекс вегетативного напруження по Р.М. Баєвському.

В умовах виконання тест-завдань різниця у значеннях спочатку зникає, при збереженні показників ІН та ІВР, а потім знову проявляються. Це може свідчити про наявність більшого напруження та визначеної дизрегуляції роботи серця в умовах складної сенсомоторної діяльності у осіб, що володіють низьким рівнем ФРНП и ПГМ. Відповідно до двохконтурної моделі регуляції серцевого ритму [9] ці зміни можна розглядати як прояв початкових ознак охоронного гальмування вищих відділів головного мозку, що в цілому є характерною ознакою для осіб з низьким рівнем ПГМ, менш здатних до тривалого концентрованого збудження [10, 11, 12]. Це підтверджують показники автокореляційного аналізу серцевого ритму. Так, при виконанні тест-завданя 4 у представників другої групи найбільш часто відмічався швидкий спад автокорелограми з подальшим повільним затуханням. Навпаки, у представників першої групи динамічний ряд R-R інтервалів був більше організований, значення 1к і m 0,3 – більше виражені, затухання відбувалося більш плавно. Це є свідченням домінуючого впливу центральних відділів мозку та, зокрема, системи гіпоталамус-гіппокамп, що здійснює регуляцію вегетативних реакцій та складних форм поведінки, які відіграють важливу роль у формуванні властивостей рухливості [6].

Таблиця 2

Показники серцевого ритму при виконанні завдань з переробки зорової інформації різної складності у осіб високим рівнем ФРНП та ПГМ

Фізіол. Показн.	Статист показн.	Фон	Тест 1	Тест 2	Тест 3	Тест 4	Відтв.
R-R	M	838	810	776	734	744	816
мс	m	24	21	20	17	18	21
Мо	M	835	812	770	724	741	824
мс	m	28	24	21	20	20	30
АМо	M	34,4	37,3	42,1	47,5	45,8	32,0
%	m	3,0	3,7	2,3	3,1	3,0	1,9
ІН	M	76	140	161	265	179	90
ум. од.	m	11	25	24	31	24	12
ІВР	M	122	252	274	393	284	156
ум. од.	m	23	38	41	54	42	25

Таблиця 3

Показники серцевого ритму при виконанні завдань з переробки зорової інформації різної складності у осіб, з низьким рівнем ФРНП та ПГМ

Фізіол. Показн.	Статист показн.	Фон	Тест 1	Тест 2	Тест 3	Тест 4	Відтв
R-R	M	740	742	739	711	710	735
мс	m	32	27	24	19	20	31
Мо	M	743	740	739	713	709	739
мс	m	34	28	22	20	19	36
АМо	M	50,1	52,0	53,2	52,0	52,2	41,0
%	m	5,2	5,1	5,0	4,4	4,1	3,6
ІН	M	221	439	466	497	342	198
ум. од.	m	48	68	74	78	57	31
ІВР	M	307	561	675	767	506	300
ум. од.	m	62	94	98	98	91	59

Показники успішності переробки зорової інформації вказують на деяку залежність від якостей ВНД. У випадку виконання найпростішого завдання (Тест 1) ці розбіжності були мінімальні та статистично незначні (ЛП ПЗМР, 1 гр. – 309 мс, 2 гр. – 318 мс.). З ускладненням завдання (Тест 2) розбіжності збільшуються, досягаючи максимуму у тестах 3 і 4 (ПУР, 1 гр. – 23,5 ум. од., 2 гр. – 11,4 ум. од., $P < 0{,}001$; РГМ, відповідно: 560 сигн. і 485 сигн., $P < 0{,}001$).

Близькі за характером відмінності, що отримані нами при психофізіологічному досліджені великої групи слухачів (n = 126) на початковому етапі навчання у навчально-тренувальному центрі Міненерго України. Як і у випадку, що розглядався вище, відмічаються істотні міжгрупові розбіжності на рівні складних сенсомоторних реакцій (1 гр. – 365 мс., 2 гр. – 418 мс., $P < 0{,}05$), а також функцій пам'яті, уваги, оволодіння навичками операторской діяльності (відповідно по групах: 3,9 і 3,1 бала, $P < 0{,}001$).

Для виявлення індивідуальних особливостей системної організації функції кровообігу використано інтеркореляційний та факторний аналізи. На їхній основі сформовані кореляційні плеяди, що характеризують взаємозв'язки різних фізіологічних показників між собою. Встановлено, що під впливом розумового навантаження зростає кількість та сила кореляційних зв'язків, що свідчить про певне функціональне напруження механізмів регуляції. У осіб з низьким рівнем ФПНП та РГМ відмічається істотний пріоритет за кількістю значущих зв'язків та ступеню їхнього вираження практично на всіх етапах експерименту. Так у «фоні» та у «відновленні» у представників другої групи кількість значущих кореляційних зв'язків майже удвічі перевищує їхню кількість, порівняно з першою групою. Ще більші розбіжності при виконанні тест-завдання 1, які істотно знижуються при виконанні тест-завдання 4. Останнє, очевидно, зумовлено двома причинами. В одному випадку, найбільш характерному для представників другої групи, втома, що проявляється

у десинхронізації ходу фізіологічних процесів; в другому випадку, що характерно для представників першої групи, це підключення нових керуючих контурів у відповідь на ускладнення розумового навантаження [6].

Підтвердженням цього положення є результати факторного аналізу, що виявили по першій групі – 6 та по другій групі – 4 фактори, що забезпечують 78% і 69% загальної дисперсії ознаки, що вивчається (якості функціональної рухливості нервових процесів). У першому випадку наповнювачами факторів в основному виступають показники, що характеризують функціональний стан апарату кровообігу при виконанні тест-завдань 3 та 4; у другому випадку – переважно «фона» та тест-завдань 1, 2.

Результати, що отримані, логічно вписуються у положення про взаємозв'язки між силою нервової системи та її абсолютною чутливістю [13, 14]. Якщо це положення розглядати як постулат (слабка нервова система має більш низький поріг, ніж сильна), тоді подразник порогової сили для сильної нервової системи буде надпороговим для слабкої і, згідно фізіологічного закону сили, викличе у слабкої нервової системи більший реактивний ефект, що ми і спостерігаємо у характері реагування апарату кровообігу піддослідних у достартовому стані та при виконанні найбільш простого завдання (Тест 1).

При подальшому ускладненні завдання, слабка нервова система, через нижчий поріг, дещо випереджає сильну, але тільки до визначеного моменту, коли досягне своєї межі, в той час як сильна нервова система ще здатна продовжувати рух до своєї межі. При цьому ми спостерігаємо різницю ефектів, але з негативним знаком – більш високий рівень реагування функцій, що досліджуються при виконанні найбільш важкого завдання (Тест 4) відмічається у представників першої групи в порівнянні з другою.

Таким чином, отримані нами данні свідчать про те, що в стані умовного спокою (фону) та при виконанні простої сенсомоторної діяльності у осіб з низькими характеристиками функціональної рухливості та сили нервових процесів, при порівнянні з особами, що характеризуються високими ознаками даних властивостей, відмічається перевага напруження функції кровообігу. В умовах же виконання складної сенсомоторної діяльності у осіб, що володіють низькими характеристиками основних нервових процесів, відмічається збільшення напруження роботи серця на фоні зниження успішності переробки зорової інформації.

Література:

1. Лекишвили В.П. О сердечном компоненте условнопищевого рефлекса // Журн. высш. нервн. деят. – 1956. – Вып. 6. – С 822-829.
2. Макаренко Н.В. Отражение индивидуальных особенностей высшей нервной деятельности человека и животных в характере изменений частоты сердечных сокращений // Физиологический журнал. – 1982. – XXVIII, №2. – С. 175-182.

3. Небылицын В.Д. Основные свойства нервной системы человека как нейрофизиологическая основа индивидуальности // Естественнонаучные основы психологии. – М.: Педагогика, 1978. – С. 295-336.
4. Макаренко Н.В., Кольченко Н.В., Майдиков Ю.Л. Определение функциональной подвижности нервной системы человека на приборе ПНН-3 // Журнал высш. нервн. деят. – 1984. 34, Вып. 5. – С. 972-974.
5. Майдиков Ю.Л., Морозов А.М. Разумный мозг // Киев, 1998.
6. Баевский Р.М., Кириллов О.И., Клецкин С.М. Математический анализ изменений сердечного ритма при стрессе. // М.: Наука, 1984.
7. Навакатикян А.О., Крыжановская В.В., Кальниш В.В. Физиология и гигиена умственного труда. – Киев, 1975.
8. Федоров Б.М., Князева Т.А., Дегтяренко В.В. и др. Системная и регионарная гемодинамика при напряженной умственной работе // Вестн. АМН СССР. – 1987. – №6. – С. 41-46.
9. Баевский Р.М., Берсенева А.П., Барсукова Ш.В. Возрастные особенности сердечного ритма у лиц с разной степенью адаптации к условиям окружающей среды // Физиология человека. – 1985. – 11, №2. – С. 208-212.
10. Небылицын В.Д. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1990.
11. Майдиков Ю.Л., Литвинова Н.А., Казин Э.М. Основы психофизиологии. Теоретические и прикладные аспекты. – Кемерово: департамент образования, 1997.
12. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. СПб.: Питер, 2001. – 464 с.
13. Теплов Б.М., Небылицын В.Д. Изучение основных свойств нервной системы и их значение для психологии индивидуальных различий // Матер. VII Междунар. Конгресса антропологических и этнографических наук. – М.: Наука, 1964. – С. 8-22.
14. Трошихин В.В. Особенности реакций сердечно-сосудистой системы на нервно-эмоциональные и физические нагрузки у людей с различным уровнем функциональной подвижности нервных процессов: Автореф. дис. ... канд. мед. наук. – Львов, 1989.

КРИМІНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ УБИВСТВ НА СІМЕЙНО-ПОБУТОВОМУ ҐРУНТІ

А.В. Кучера,
викладач юридичного факультету
Івано-Франківського державного
університету ім. Василя Стефаника

Серед найбільш складних проблем юридичної психології варто вирізнити ті, що стосуються причин злочинності. Без їх розуміння практично неможливо здійснювати ефективну профілактичну роботу й доведеться вести нескінченну "війну із злочинністю".

Проте констатувати наявність тих чи інших соціальних або біологічних чинників злочинності недостатньо. Необхідно дослідити й те, як ці позаособистісні чинники перетворюються на акти психічної діяльності (суб'єктивна сторона злочину), тобто, розкрити психологію суб'єкту злочину. Насамперед, мотиви злочинних діянь та пов'язані з ними внутрішні переживання, важливі як для розкриття злочинів, так і для визначення міри покарання у конкретному випадку, а також для здійснення заходів з ресоціалізації засуджених.

Найбільше складність зазначених проблем проявляється при аналізі найтяжчого кримінального злочину – убивства, особливо вбивства рідних та близьких злочинця, що скоюються на сімейно-побутовому ґрунті. Драматизм цього виду злочину неодноразово описаний у класичних творах світової літератури. Його причинам і психологічним механізмам присвячено сотні праць кримінологів, психологів та психіатрів.

Окрім праць загального кримінологічного та психологічного характеру, в останні роки з'явилася низка праць, що присвячена окремим видам злочинів, зокрема, серійним убивствам, убивствам на замовлення тощо (Ю.М. Антонян, А.С. Баронин, С.В. Глазунов, Ю.П. Дубягін, Д. Норріс) та найбільш поширеному виду цього злочину – убивствам на побутовому ґрунті, (Ю.М. Антонян, Є.Г. Самовічев).

Аналіз літературних джерел та статистичних даних [1, 6, 7, 10] стосовно соціально-демографічних характеристик осіб, що скоїли убивства на побутовому ґрунті свідчить про наявність гендерних відмінностей у поширеності подібних злочинів. Більшість з них скоюють чоловіки (80 – 85%). Жертвами скоєних чоловіками убивств найчастіше стають їхні дружини чи співмешканки, що можна вважати найжорстокішим проявом сімейного насильства. Подібні убивства зазвичай не готуються заздалегідь, а здійснюється імпульсивно, на тлі постійних суперечок або гострого конфлікту, часто в стані наркотичного чи алкогольного сп'яніння.

Жертвами убивств можуть бути й інші родичі (теща, син, брат) та близькі люди (сусіди), але в цих випадках, крім вказаних вище обставин, набувають значення ревнощі, образа, жадоба помститися, а також й корисливі мотиви (майнові конфлікти, борги, спадщина тощо).

Жінок серед убивць не багато (15 – 20%) [2]. Жертвами скоєних ними злочинів найчастіше стають власні чоловіки чи співмешканці – через систематичне пияцтво, сімейне насилля, знущання, погрози, розтрату сімейного майна; а через ревнощі також й інші жінки (так звані "розлучниці"). Окрему групу утворюють убивці власних дітей.

В цій роботі головна увага буде приділятися убивцям – чоловікам, адже їх питома вага серед убивць суттєво вища. Щорічно в України за убивства (ст. 93-98 КК) засуджується близько 2000 осіб, з них близько 1700 становлять чоловіки; в установах виконання покарання у даний час знаходиться понад 14000 чоловіків, засуджених за скоєння убивств.

Убивства на сімейно-побутовому ґрунті скоюють переважно чоловіки молодого та середнього віку, для яких родинні стосунки є найбільш напруженими та загостреними. Приблизно 40 % таких убивств припадає на вікову групу від 25 до 29 років, 30 % убивць – чоловіки віком від 30 до 49 років, ще близько 15 % убивств скоюють чоловіки старше 50 років.

За останні 5 років майже 80 % убивств на побутовому ґрунті було скоєно у містах, і, відповідно, 20 % – у сільській місцевості, що узгоджується з даними, отриманими вітчизняними та зарубіжними кримінологами у 60-80-х роках XX ст. [5, 8]. У порівнянні з попередніми роками, серед убивць помітно зменшилася питома вага робітників (до 46-48 %) й з'явилася нова, досить чисельна категорія "тимчасово безробітних" та "бізнесменів" (понад 30 % засуджених). Службовці та працівники сільського господарства складають серед убивць відповідно 8% та 12 %.

За статистичними даними приблизно 50 % засуджених за убивства на побутовому ґрунті мали тільки неповну середню освіту; середнє та середнє-спеціальне мали приблизно 40 % засуджених за такі убивства, осіб з вищою освітою серед убивць в наш час стало більше, ніж 15-20 років тому (за С.В. Трофімовим – 3%), але їх питома вага не значна (менш 5%). Складається враження, що освічені чоловіки знаходять інші, не кримінальні засоби вирішення своїх сімейно-побутових проблем. І навпаки, мало освічені, інтелектуально та морально не зрілі чоловіки, часто схильні до пияцтва, а тому у стосунках з близькими бувають брутальними, не стриманими, надто агресивними.

За літературними даними відомо [3], що мало освічені злочинці часто виявляють агресивність при правомірних діях потерпілої сторони, а освічені – при неправомірних, якщо інші форми впливу виявилися не дієвими. Приблизно 80% убивств на побутовому ґрунті були скоєні за місцем постійного проживання злочинця ("дома стіни допомагають"?), решта – в місцях масового відпочинку, на дачах, в лісосмугах.

Смерть жертви при убивстві на побутовому ґрунті найчастіше буває заподіяна не зброєю, а звичайним кухонним ножем (60% випадків), предметами повсякденного вжитку (молотком, сокирою), стає внаслідок тяжких тілесних ушкоджень, душіння руками чи мотузкою, ременем; отруєння, утоплення; мисливська зброя використовувалася у 2-3 % випадків.

До засуджених за убивство на побутовому ґрунті у 50 % випадків раніше вже застосовувалися заходи адміністративного впливу (адміністративний

арешт, привод для офіційного застереження, штраф). Приводом для такого покарання найчастіше були п'яні дебоші вдома чи в громадських місцях, дрібне хуліганство.

Засоби громадського впливу до них також застосовувалися за місцем роботи та постійного проживання. Приводом для цього найчастіше були випадки появи на роботі у нетверезому стані, порушення дисципліни, бійки, дрібні крадіжки, аморальна поведінка тощо. Приблизно 30 % засуджених за убивства на побутовому ґрунті раніше притягалися до кримінальної відповідальності (переважно за хуліганство й дрібні крадіжки), близько 7% з них відбували покарання в УВП. Скоєння убивств на побутовому рівні тісно пов'язано з систематичним зловживанням алкоголем. Приблизно 85% убивств було скоєно у нетверезому стані. Більш 20% засуджених за подібний злочин раніше безрезультатно лікувалися, а сам злочин у 60% випадків мав місце після спільного вживання алкоголю убивцею та його жертвою. Ще одна соціальна причина убивств на побутовому ґрунті – бідність. Серед чоловіків, що скоїли вбивства, більше 40 % не працювали декілька місяців, 30% були безробітними більше року.

Анкетування, проведене С.В.Трофімовим [10], засвідчує, що у 63% випадків між убивцею та його жертвою (близькими родичами, сусідами) існував конфлікт, що тривав більше року, але спроб вирішити конфлікт цивілізованими методами (примиритися, вирішити справу через суд, роз'їхатися, розлучитися) вони не робили. Натомість конфліктні стосунки супроводжувалися звинуваченнями, погрозами (в тому числі убивства), бійками, тому саме убивство можна вважати логічним завершенням подібного неконструктивного поводження. Подібні дані були отримані й американськими дослідниками, які встановили, що з 21 тисячі вбитих за 5 років у Філадельфії 87% були знайомі з убивцею. Незнайомці ставали жертвою убивства тоді, коли опинялися на місці скоєння іншого, корисливого злочину (крадіжки, розбою тощо) або згвалтування.

Дослідники (Х.Ю. Айзенк, Р. Берон, Ю.М. Антонян, О.В. Наумов, Є.С. Самовічев, С.В. Трофімов та ін.) визначили типові психологічні риси осіб, що скоїли убивства. До них відносяться висока тривожність та емоційна чутливість, дратливість та образливість, неврівноваженість особистості, або, навпаки, ригідність афектів (схильність підозрювати інших, ревнощі, злобливість, мстивість), яскрава уява, імпульсивність, рішучість, агресивність, жорстокість, недостатній рівень розвитку комунікативних здібностей та самоконтролю тощо. В цьому переліку легко побачити певні суперечності, що змушує сумніватися в існуванні певного "злочинного типу" убивці. Цю думку підтверджують чисельні випадки убивств, що вчинені особами, про яких казали, що "вони й мухи образити не здатні".

В.П.Голубєв та співавтори [5] на ґрунті аналізу результатів обстеження осіб, засуджених за насильницькі злочини за методиками MMPI та 16-PF, виокремили 7 типів особистості: збудливий, некерований, впертий (наполегливий), активний (останні 2 типи дуже рідко розкаюються у вбивстві), демонстративний, демонстративно-застрягаючий, безвольний. Автори

відзначають, що у формуванні відповідного типу беруть участь різні чинники: преморбітні риси характеру, зумовлені спадковістю та умовами виховання у ранньому дитинстві, обставини життя в період формування правосвідомості, конкретні обставини, що передують злочину – провокаційна поведінка майбутньої жертви, очікування оточуючих, які, наприклад, можуть підбурювати убивцю, актуального психічного стану (стан виснаження, збудження, тривоги, страху, образи, алкогольного сп'яніння тощо).

Строката картина, що виявляється при аналізі психологічних особливостей засуджених за убивства на сімейно-побутовому ґрунті засвідчує, що в основі цього досить поширеного злочину можуть знаходитися різні психологічні комплекси рис особистості. Наприклад, Є.С. Самовічев [9, с. 170-188] виділяє серед убивць тих, які пояснюють свій вчинок "справедливим обуренням"; імпульсивним гнівом ("розлютився, не стримався"); прагненням захистися від агресії ("я змушений був захищати власне життя"); втратою контролю над собою ("я був п'яний", "біс мене попутав" тощо). На нашу думку, в даному випадку йдеться не про справжні причини чи глибинні мотиви злочину, а про його вмотивування, більш чи менш щире з'ясування вчинку для себе та інших.

Зрозуміло, що наважитися убити людину, тим більше близьку та значиму, не просто, особливо для віруючого, адже це – смертний гріх, порушення Божої заповіді. Якщо ж людина не боїться кари Божої чи людської, то має остерігатися суду власної совісті, адже убивство – дія відчайдушна, а її наслідки не виправні.

Переосмислення мотивів убивства може здійснюватися винною особою неодноразово, набувати кожного разу іншого сенсу, в залежності від того, чи було убивство заздалегідь спланованим, чи імпульсивним, як реагували на убивство оточуючі, чи знаходить убивця обставини, що виправдовують або пом'якшують відповідальність.

Вважаємо, що суттєвого значення набуває наявність умислу, певного часу, коли злочинець шукає і знаходить підстави для убивства, планує його.

Важливого значення набуває процес прийняття рішення та здатність його реалізувати. Щоб налаштувати себе на убивство, необхідно виробити відповідну психологічну готовність, яка може і не реалізуватися, якщо не виникне "сприятлива" нагода. Така нагода може створюватися злочинцем штучно: майбутню жертву намагаються "заманити" в місце, де з нею легко розправитися, або привести у стан, який послабить опір ("приспати" пильність, підпоїти тощо), знайти спільників, створити собі алібі тощо.

Ознайомлення з психологічною літературою та кримінальними справами, бесіди з засудженими за убивства акцентувати увагу на феномені психологічного захисту особистості, що допомагають злочинцю "зробити" убивство прийнятним для себе, або це діяння вважати прийнятним внаслідок "роботи" несвідомої частини психіки (йдеться про механізми "проекції", "раціоналізації", "інтелектуалізації", "семантичного захисту" тощо).

Механізми психологічного захисту "працюють" і у випадку скоєння імпульсивного, непідготовленого заздалегідь убивства.

Дія цих та інших механізмів психічного захисту заважає "роботі переживання" у тому сенсі, який закладено у працях Ф.Ю. Василюка [4], позбавляє злочинця можливості конструктивно переосмислити власні діяння, особистість; блокує позитивні зміни особистості у період слідства, судочинства та виконання покарання.

Як справедливо зазначав Ю.М. Антонян [1], людей просто так не вбивають; вбити людину також не просто.

Ситуацію вбивства варто розглянути як кризову, коли суперечності життя "згустилися", їх не можна ані ігнорувати, ані вирішити у звичний спосіб. Це ситуація "неможливості", яка вимагає нагального вирішення. Способи виходу з цієї ситуації Ф.Ю. Василюк [4], пропонує типологію "життєвих світів", де на перетині зовнішнього та внутрішнього задано такі параметри: внутрішній світ може бути простим або складним, а зовнішній – сприятливим або не сприятливим ("легким" або "важким"), що уособлюється у 4-х типах особистостей.

1. Особа, що живе у зовнішньо сприятливому (легкому) світі й має просто організований внутрішній світ, зазвичай керується "принципом задоволення" (З.Фрейд), веде гедоністичний, споживацький спосіб буття. В неї відсутні віддалені цілі (піклується про задоволення егоїстичних потреб "тут і тепер"); воля долати труднощі не розвинута, замість волі "спрацьовує" відчайдушність.

Блокування потреб викликає інфантильну реакцію протесту, прагнення зараз же відновити стан задоволення, досягти бажаного і покарати кривдників у будь-який спосіб, не замислюючись про можливі наслідки. Убивство для такої соціально і педагогічно занедбаної, нерозвинутої особи – не проблема, воно не викликає жодних переживань.

Подібні особи переважають серед тих 40% убивць, що були затримані на місці злочину. Для них типовою є така констатація: "Убив і убив, тепер буду у тюрмі сидіти". Адже убивство – це тільки один із можливих засобів досягнення бажаного "людей щодня вбивають; а скільки їх повбивали на війні..." Психічний захист "Я" їм не потрібен, адже нема чого захищати, почуття провини відсутнє, як у тварини. Якщо спростувати докази злочину не можливо, одразу зізнається в убивстві і йде до камери спати.

2. Особа, що існує в несприятливих (тяжких) умовах й має простий внутрішній світ звикає "боротися за краще життя". В цьому контексті все здається простим: оточуючі люди й предмети розглядаються суто прагматично, як корисні чи шкідливі. Корисне треба зберігати й охороняти, шкідливе – знищувати. Головне питання – як вижити в такому світі? Він намагається діяти раціонально, керуючись "принципом реалізму". Терплячий, але якщо іншого виходу з ситуації "неможливості" не вбачається ("доведеться вбити") – вб'є, але буде намагатися зробити це хитро, так, щоб не попасти до рук правосуддя. Переживання зосереджені на власній долі. Типова відповідь на запитання, "чи шкодує про злочин?" таке: "Звичайно, себе шкода, бо змушений був убити; треба було краще труп заховати..."

При належному ставленні з боку слідчих органів та пенітенціарного персоналу така особа може щиро розкаятися у злочині і стати на шлях виправлення.

3. Особа з складним внутрішнім світом, що існує у "простому світі", живе за принципом "цінності". Для неї складними є ситуації, що вимагають вибору. Зробити вибір надто складно, адже жоден варіант не задовольняє, оскільки пов'язаний з певними втратами – моральними чи матеріальними. Убивство може покласти край суперечкам при розлученні чи поділі спадщини. Спроби "домовитися" із значущими людьми, переконати їх у чомусь, виявляються невдалими через надмірну схильність суб'єкту до "інтелектуалізації", підозріліcть, жадібність, виснаження. Убивства, скоєні людьми цього типу, часто мають імпульсивний характер, є яскравим емоційно зарядженим проявом протесту проти "несправедливості". Наприклад, переживання вбивці власної дружини, який вважав поділ майна при розлученні навпіл несправедливим, спрямовувалися як на жертву, так і на себе.

Наші спостереження свідчать, що концентрація переживань в осіб цього типу часто змінюється, коливаючись від самозвинувачень та прагнення самопокарання, аж до самовиправдання та звинувачення жертви. Переживання ці не послідовні і не конструктивні, суперечливі та поверхові, вони є, по суті, штучною демонстрацією того, що злочинець ніби "став на шлях виправлення".

"Робота переживання" може бути конструктивною тоді, коли особистість свідомо відмовиться від "самозахисту", стає більш зрілою, здатною критично оцінити себе і свої вчинки, спрямує зусилля на вироблення нових цінностей, аби вийти за межі власних інтересів, перестане нарешті "хитатися", дасть собі принципову оцінку й зробить правильний життєвий вибір – намагатиметься максимально відшкодувати заподіяне зло, настільки, наскільки це взагалі можливо при убивстві.

4. Складно організована особа у складному світі за визначенням Ф.Ю. Василюка, є творчою й відповідальною особистістю. Зазначимо, що серед убивць на сімейно-побутовому грунті таких знайти важко. Нагадаємо, що загалом серед убивць обмаль засуджених з вищою освітою(приблизно 5%). Практика засвідчує, що коли підозра убивства падає на завбачливу та творчо обдаровану особистість, то довести її провину в суді буває дуже складно.

Якщо ж така освічена і свідома людина зможе уникнути кримінальної відповідальності, то уникнути відповідальності перед собою не вдасться. Відомі випадки, коли злочинець згодом, коли злочин вже, здається, всіма забутий, з'являється з повинною, бо не знаходить вагомих аргументів для самовиправдання, не може спокійно жити з таким тягарем на душі.

Наведені міркування дають підстави вважати, що убивства на побутовому грунті важко передбачити та попередити, адже їх можуть скоїти люди, від яких ніхто не очікує крайніх проявів агресії.

Психолого-кримінологічний аналіз дозволяє виокремити певні індивідуально-психологічні та соціально-демографічні індикатори ризику скоєння убивства певними категоріями громадян. Але такі знання не мають особливої практичної цінності, бо не можуть зупинити того, хто вбиває. Зважаючи на це, більш доцільно зосередити увагу на психологічних особливостях

тих людей, які мали зрозумілі, "достатні", з огляду на соціокультурні норми, причини для убивства (наприклад, зрада), але утрималися від нього, пробачили своїх кривдників. Але такі дослідження надзвичайно складно організувати.

Головна увага в нашому дослідженні має приділятися психологічним механізмам переживання провини, врахування та використання яких може мати велике значення для успішного розкриття убивств на побутовому ґрунті, а також для успішної ресоціалізації засуджених за цей вид злочину, запобігання рецидивів насильства й досягнення примирення сторін, долю яких трагічно спотворив "злочин злочинів".

Література:

1. Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. – М., 1992.
2. Антонян Ю.М. Психология убийства. – М.: Юрист, 1997.
3. Бородин С.В., Побегайло Э.Ф. Криминологическая характеристика умышленных убийств. – М.: ВНЗ ВНИИ МВД СССР, 1981.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. – М.: МГУ, 1984.
5. Голубев В.П., Кудрянов Ю.Н., Шамис А.В. Типология осужденных за насильственные преступления и индивидуальная работа с ними. – М., 1979.
6. Довідка про стан злочинності на території України за 1999 рік. – К.: Управління оперативної інформації МВС України, 2000.
7. Довідка про стан злочинності на території України за 2000 рік. – К.: Управління оперативної інформації МВС України, 2001.
8. Лалаян К.А. Умышленное убийство и борьба с ним. Автореф. дисс… канд. юр. наук. – Ереван, 1970.
9. Самовичев Е.Г. Убийство: психологические аспекты преступления и наказания. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1988.
10. Трофимов С.В. Криминологическая характеристика лиц, совершивших преступления против личности на почве семейно-бытовых отношений. // Проблемы изучения личности правонарушителя. Сб. научн. тр. – М., 1984. С. 79-88.

ДЕЯКІ ПІДХОДИ ЩОДО ПАСПОРТИЗАЦІЇ СПЕЦИФІКИ ПОВОДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ СИТУАЦІЯХ

О.В. Тімченко,
доцент Національного університету внутрішніх справ,
кандидат психологічних наук

Формування рішучості та сміливості є важливою складовою підготовки спеціалістів ризиконебезпечних професій яка досягається шляхом відпрацювання стереотипних форм адекватного поводження в екстремальних умовах діяльності.

Ослаблення дії стресових ситуацій на динаміку поводження особистості можна, на наш погляд, досягти двома шляхами.

Перший – добором осіб із підвищеною усталеністю до дії стресового чинника.

Другий – навчення до дій у різноманітних стресогенних ситуаціях, коли прийняття рішень зводиться до добре відпрацьованих "штатних" ситуацій.

У процесі практичних спостережень і спеціально поставлених експериментів нами відзначалася нерівнозначна форма поводження тих самих осіб у різноманітних станах і різноманітних осіб в однаковому стані.

Дане положення є істотним при вирішенні такої задачі, оцінці готовності до роботи в екстремальних умовах і фаховій схильності до вибору конкретної форми поводження.

У ході проведених досліджень ми спробували упорядкувати випробуваних за такими характеристиками, як врівноваженість нервових процесів і одержання позитивного чи негативного результатів при вирішенні поставлених задач. Оцінка врівноваженості нервових процесів проводилася за класичною методикою "Врівноваженість нервової системи", по 10-ти бальній шкалі. Для введення міри отриманого результату була використана матрична 10-ти бальна система оцінки результатів. Оцінювався такий показник, як прагнення досліджуваного виконати повторно задачу у випадку успішного або невдалого її завершення в перший раз. У спеціально організованому експерименті досягнення цілі визначалося результатом гри за комп'ютерною програмою:

- навчальна стрільба на приладі УБС-1;
- заповнення зазначеної форми елементарними фігурами;
- виконання спеціальних вправ.

На підставі оцінки отриманих результатів спостережень, усю сукупність випробуваних ми розподілили наступним образом (Див. рис. 1).

Особи з переважанням процесу збудження над гальмуванням (I чверть) при одержанні негативного результату характеризуються прагненням до-

могтися виправлення помилок аж до повного успіху. Залежно від чергової невдачі, повторні дії можуть спостерігатися багаторазово, що для конкретного індивідуума визначається ступенем його працездатності.

Дані дії можуть характеризуватися як наполегливість – прагнення домогтися позитивного результату при визначеному ступеню невдачі. У наведеній системі така якість особистості, як наполегливість, моделюється за допомогою двох характеристик: розмір негативного результату відносно гаданого і кількість повторних дій при невдалому результаті.

Примітка: по горизонталі – вісь дихотомічної пари "збудження – гальмування"; по вертикалі – вісь дихотомічної пари "результат дії" (позитивний – негативний).

Рис.1. Розподіл осіб і характеристика їхньої форми поводження в системі уявлення:
"РЕЗУЛЬТАТ" – "ВРІВНОВАЖЕНІСТЬ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ".

Таке поводження **(I чверть)** можна охарактеризувати як прагнення повернути втрачене або здобути не досягнуте. Як правило, досягнувши позитивного результату, дані особи втрачають інтерес до виконуваних дій і припиняють свою діяльність, або ведуть її без прояву емоційного збудження.

Характерною рисою такого поводження є наполегливість, що у даній чверті набуває кількісної оцінки по кожній з осей координат. Залежно від складності поставленої задачі, пояснення свого поводження тими, кого до-

сліджували, було саме різноманітне: від усвідомленого розуміння наполегливості, що виявляється, до однозначної відповіді: "Не можу уявити, що я цього не виконаю".

Негативною стороною такого поводження є втрата обережності і можливість використання повторюваної помилки стороною, що протистоїть.

В **II чверті** розміщені особи, які при одержанні позитивного результату не заспокоюються, проявляючи підвищену захопленість, азартність.

Досягнутий успіх активізує діяльність, спрямовану на те, щоб не упустити можливий результат.

Характерна риса цього поводження виявляється в ускладненні виконуваного завдання, усвідомленні своєї переваги і значимості своїх спроможностей.

Як і в попередньому випадку, негативною стороною цього поводження є втрата обережності. З'являється зайва самовпевненість, що може бути причиною переоцінки своїх можливостей, використана як помилка поводження протилежною стороною.

Таким чином, розглянута форма поводження, будучи високо оцінювана при фаховому доборі і подальшої підготовці, несе в собі і негативну сторону поводження, що і є причиною каліцтв та загибелі цієї категорії осіб при виконанні оперативно-службових задач.

Використання осіб із такою формою поводження ефективне в ситуаціях, що швидко розвиваються, але не мають багатократного аналогічного повторення. Це особливо важливо враховувати керівникам при організації спецоперації, з метою найбільше ефективного і цілеспрямованого використання потенціалу підлеглих.

У **III чверті** розподілені особи, які при одержанні позитивного результату припиняють подальшу діяльність, визначаючи своє поводження небезпекою або острахом втратити отриманий результат. Така форма поводження може розцінюватися як захисна, із розвитком гальмових процесів.

Таке поводження може розцінюватися обережне і є доцільним у випадках, коли потрібна оцінка досягнутого результату й одержання додаткової інформації для організації наступної дії. Проте, в ситуаціях, що швидко розвиваються, де приголомшена дія (перший і другий розглянуті випадки) є визначальною, дане поводження грає негативну роль і дає час для переоцінки ситуації супротивником.

Така форма поводження приносить позитивний успіх при рівноможливих діях сторін і може розглядатися як одна з форм поводження, що призводить до успіху.

У **IV чверті** знаходяться особи, які при першому одержанні негативного результату припиняють свою діяльність, пояснюючи своє поводження прагненням втратити досягнутий раніше результат.

Несподівана невдача призводить до розвитку гальмування старого домінуючого осередку порушення і може розцінюватися як захисне поводження по припиненню дій із метою попередження подальшого погіршення ситуації.

У ряді випадків прискорене припинення діяльності, може наслідком переоцінки можливості супротивника або складності виконуваного завдання. Як позитивна, дана форма поводження може розглядатися в тих випадках, коли об'єктивно можливості не відповідають реальній задачі.

Введена система класифікації дозволяє на наш погляд, більш ефективно визначити зону кращого поводження при паспортизації особистості, але не дає рекомендацій для його вибору.

Кожна з форм поводження в різноманітних конкретних ситуаціях може виявитися позитивною і єдиною, але не може бути рекомендованою як абсолютно правильна в усіх випадках.

Професії, для яких характерно нерегулярне, раптове виникнення складних критичних ситуацій, пов'язаних із погрозою життю або з можливістю нанесення матеріального збитку, потребують, у першу чергу, достатньо високого рівня сили і рухливості нервових процесів і чітко вираженого зв'язку між першою і другою сигнальними системами.

Запропонована основа паспортизації специфіки поводження особистості дозволяє цілеспрямовано використовувати індивідуальні особливості при організації оперативно-службової діяльності при формуванні спеціальних загонів, команд, визначенні тактики поводження в різноманітних екстремальних ситуаціях.

При кількісній оцінці частоти зустрічаємості осіб із визначеною перевагою поводження, найбільший відсоток (70-72%) складають особи, що мають рівноможливий прояв у своєму арсеналі всіх чотирьох форм поводження з оцінкою своїх характеристик по осях координат наданої системи в ±3,5 бала. Найбільше широка варіативність оцінки сягала ±4 бала, що складало до 6 % досліджуваних, із рівноможливим проявом усіх чотирьох форм поводження.

Цікаво, що серед осіб, які пропрацювали більш 3-х років на оперативній роботі у спеціальних підрозділах ОВС, більшою мірою спостерігаються характеристики зі зсувом основної форми поводження в I-II областях, але з помірною оцінкою бала. Варіативність бала складає ±2,8 і систематичний зсув 1,5-2 бала. Такий результат може бути пояснений як природний фаховий добір специфіки оперативно-службової діяльності. У загальному контингенті досліджуваних зона висококваліфікованих спеціалістів має зсув у I-II областях (рис.2).

Зіставлення індивідуальних характеристик за розробленою системою паспортизації поводження показує, що для кожного з досліджуваних характерне а) місце типового поводження; б) діапазон варіативності.

Переміщення реакції вибору конкретної форми поводження в межах паспортної характеристики залежить від поточного стану і характеризується числом здійснюваних спроб повторної діяльності до одержання конкретного результату.

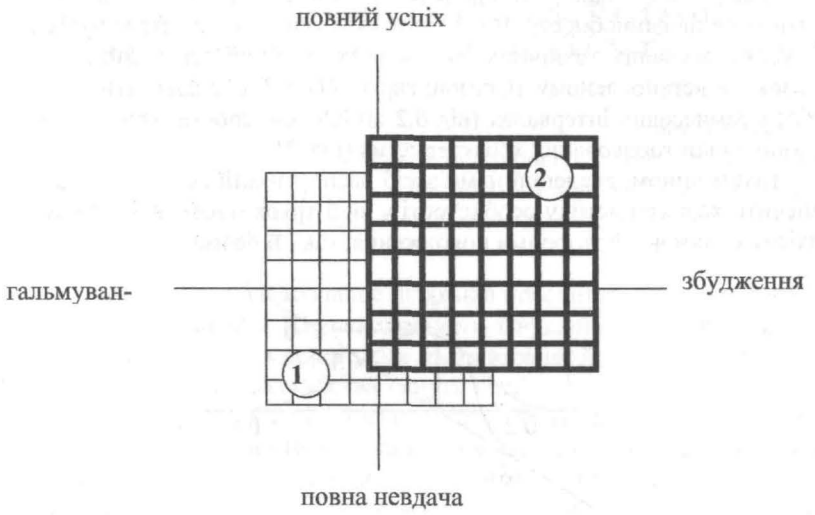

Примітка: 1 – зона звичайної форми поводження; 2 – зона фахового добору.

Рис.2. Співвідношення зон розподілу за кращою формою поводження загального і високопрофесійного контингенту

Істотне значення має середовище, де яка-небудь з форм поводження здійснюється, а визначальним чинником переваги є співвідношення силових, тимчасових і просторових характеристик взаємовідносин сторін. Однозначно обрана форма поводження приносить високий результат у такому ж однозначному середовищі з незначною варіативністю її компонентів. У більш неоднорідному середовищі корисна адекватна варіативність дій, що починаються. У даному випадку дуже важлива індивідуальна схильність людини до організації своєї діяльності. В одних осіб – це відтворена однозначна форма поводження, характерна для штатних ситуацій, в інших – варіативність дій навіть при штатних ситуаціях. Індивідуальні відмінності пояснюються іррадіацією центрів порушення, що визначають адекватну форму поводження в одному випадку, і сувору локалізацію – в іншому.

Якщо до раніше наданої форми поводження (рис.2) додати вісь дихотомічного відношення процесів іррадіації-концентрації, тоді, у забезпеченні паспортизації поводження утвориться трьохвимірний простір відношень, у якому відбиваються індивідуальні характеристики паспортизації особистості.

Проведене анкетне опитування на предмет вибору форми поводження у запропонованій ситуації серед 275 працівників ОВС дозволило нам визначити частоту зустрічаємості тієї або іншої форми поводження.

Аналогічний аналіз був проведений за протоколами змагань з різноманітних видів єдиноборств. В усіх випадках оцінювалися межі варіативності використовуваних технічних дій і швидкості їхніх переходів (комбінацій, низок). У встановленому діапазоні варіації (від 3 до 5 адекватних технічних дій) і тимчасових інтервалах (від 0,2 до 0,8 сек) спостерігався нормальний розподіл контрольованих характеристик (рис.3).

Таким чином, введений нами засіб паспортизації дозволяє кількісно визначити характеристику особистості у виді трьох чисел, що відбивають, як якісну спрямованість форми поводження, так і її розмір.

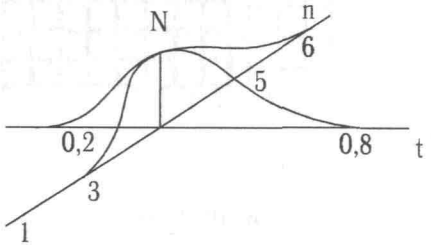

Примітка: t – час (швидкість виконуваних дій);
n – кількість технічних дій (прийомів);
N – кількість досліджуваних.

Рис.3. Розподіл випробуваних у площині контрольованих характеристик обраних систем координат.

Даний засіб паспортизації може слугувати основою для створення методики, яка при накопиченні статистики дасть можливість більш ефективно забезпечити фаховий добір і оцінку готовності індивіда до виконання задач різноманітного ступеню складності.

Література:

1. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ: теорія, досвід, шляхи удосконалення. – Харків: Основа, 1996. – 398 с.
2. Бандурка А.М., Друзь В.А. Конфликтология: Учеб. пособие для вузов. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. – 356 с.
3. Вахов В.П., Калмыков Г.Б., Козюля В.Г. Психическая дезадаптация у сотрудников органов внутренних дел и методы ее коррекции // Проблемы профилактики дезадаптации и профессиональной деформации у сотрудников органов внутренних дел: Сборник научных трудов. – М.: НИИ МВД России, – 1993. – С. 38-44.

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВТРУЧАННЯ ПІСЛЯ СУЇЦИДАЛЬНОЇ СПРОБИ ЗАСУДЖЕНОГО

В.В. Сулицький,
старший науковий співробітник НЛ – 5 НДІ проблем боротьби зі злочинністю Національної академії внутрішніх справ

Самогубство – аномальне явище людської поведінки, що суперечить інстинкту самозбереження. Парадоксальність існування людини полягає у тому, що вона цінує життя дорого, але часто втрачає його безглуздо. У світі кожної хвилини через самогубства гинуть особи різної статі, віку, професійного та культурного рівня. Щорічна кількість завершених самогубств в Україні складає 38 осіб на 100000 населення. Це один із найбільших показників у світі. Прийнято вважати, що у випадках, коли у державі співвідношення суїцидентів на 100000 населення сягає 20, проблема набуває статусу національного лиха і потребує негайного реагування всіх гілок влади, які відповідають за соціальну політику держави.

Суїцид – **наслідок хворобливої діяльності головного мозку, яка характеризується усвідомленою та передбаченою поведінкою під впливом зовнішніх або внутрішніх подразників, або неадекватною оцінкою отриманої інформації чи ситуації, яке викликає прагнення позбавити себе життя.**

Визначаючи поняття "самогубство", ми наголошуємо, що це – **хворобливa діяльність головного мозку. Фізіологічні, клінічні, психологічні дослідження дають вичерпний доказ зв'язку між функціями мозку та суїцидальною поведінкою, яку можна визначити як результат хімікофізіологічних змін у корі головного мозку людини, що підштовхують її до аутодеструктивних дій.**

На наш погляд, суїцидальна поведінка пов'язана зі специфічним руйнуванням кори головного мозку, що відповідає за сприйняття. У суїцидентів, без сумніву, має місце порушення гностичної функції, яка відповідає за оцінку сенсорної інформації за досвідом минулого. Це призводить до фізіологічних змін у активності мозку. Так, характерні реакції вегетативної нервової системи при вольовому зусиллі практично відсутні. Це призводить до порушення діяльності мислення тому, що головний мозок недостатньо збагачується киснем. Існуючому процесу можна надати характеристику як патологічного, але без наочних аномальних змін, пов'язаних з суїцидальною поведінкою, що викликає труднощі у поясненні самої структури суїциду.

Схема 1. Структура суїцидальної поведінки

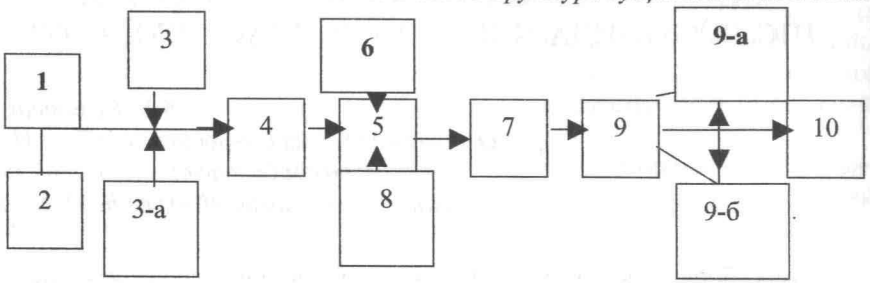

1 – соціально-ситуаційні чинники.

Зазвичай в якості ***чинників*** ризику самогубств виступали: тяжкість психічного стану; особливості психопатології; шкідливі звички; патологічний розвиток особистості, який притаманний віковому періоду "середня дорослість";

2 – особистісні чинники: антисоціальна поведінка; перенесені хвороби; особливості спілкування з товаришами та поведінка; індивідуально-психологічні якості особистості (підвищена агресивність, роздратованість, почуття образи, наявність акцентуації характеру тощо);

3 – конфлікт.

Вони поділяються на конфлікти: які пов'язані зі специфікою професійної діяльності; особистісно-сімейні що пов'язані зі станом здоров'я; які пов'язані з антисоціальною поведінкою; що обумовлені матеріально-побутовими труднощами;

3-а – криза особистості (інфаркт свідомості);

4 – соціально-психологічна дезадаптація;

5 – крах ціннісних установок;

6 – провокуючі чинники;

7 – мотиваційна готовність;

8 – підштовхуючі зовнішні чинники;

9 – пресуїцид – стан особистості, який обумовлював підвищену, відносно умовної норми, вірогідність скоєння суїцидального акту (незакінченого тощо). Виявлені у пресуїциді психопатологічні прояви носили поліморфний характер. Пресуїцид включав дві фази:

9-а – предиспозиційну фазу, яка характеризувалася виключно високою активністю людини щодо пошуку виходу з кризової ситуації (період пошуку «точки опори»). Але ця активність не супроводжувалася суїцидальними виконавчими діями. По мірі того, як вичерпувалися варіанти вирішення ситуації, посилювалось уявлення про її невирішеність. На цьому етапі суїцидент гостро відчував нестерпність існування в певних умовах, і відсутність бажання жити, але думки про самогубство блокувалися механізмами захисту. У цих умовах ще зберігалася можливість надати допомогу і підтримку суїциденту, вивести його з цього стану.

Якщо суїцидент не знайшов варіанту виходу з кризової ситуації, не отримав допомоги і підтримки, то спостерігалася подальша його дезадаптація і розпочиналася суїцидальна фаза пресуїциду;

9-б – суїцидальна фаза характеризувалася тим, що у людини виникали суїцидальні думки, а пізніше – і обдумування засобу самогубства. Слід визначити, що суїцидальна фаза пресуїциду, початок якої пов'язаний з виникненням суїцидальних думок, тривав до моменту посягання на своє життя;

10 – суїцид.

Ми повинні пам'ятати, що психічні та фізіологічні процеси відбуваються в центральній нервовій системі одночасно. Провідникові шляхи між спинним та головним мозком не відіграють вирішального значення, негативна інформація, яка сприяє виникненню суїцидальних думок, відразу досягає свідомості. Відразу виникає збудження центральних нервових структур визначеного ступеню складності і свідомість концентрує увагу на подразниках, що викликають бажання залишити життя. Тому нейрофізіологічні процеси, їх типи, визначають характер суїцидальних реакцій.

1. Реакція емоційного дисбалансу.

Загальний фон настрою знижений. Суїцидент відчуває почуття дискомфорту різного ступеня виразності. Інші психічні стани (пригнічення, роздратованість, нудьга, безпорадність) виявлені, взагалі, слабка і загального стану не визначають, приєднуючись лише окремими частинками до почуття дискомфорту і незадоволення. Коло контактів вузьке. Нерідко втрачається й глибина контактів. Вони набувають поверхового формального характеру.

Триває ця реакція до 2-х місяців. При підвищенні рівня стомлення, несприятливих умовах, великих навантаженнях і недостатності контактів, виникають суїцидальні тенденції у вигляді спроби самогубства через повішання.

2. Песимістичні ситуаційні реакції.

Вони зумовлені передусім зміною світовідчуття (встановленням похмурого забарвлення світогляду, міркувань і оцінок), втратою попередньої системи цінностей. Ця реакція характерна для періоду адаптації або за наявності постійних конфліктів. Така реакція несприятлива передусім тому, що перекриває шлях до планування діяльності і поведінки, поступаючись місцем похмурим прогнозам. Цей тип реакції найбільш суїцидонебезпечний, оскільки будь-які втручання переосмислюються в дусі власної песимістичної концепції і не можуть нейтралізувати психотравмуючі чинники. Він притаманний суїцидентам, чий темперамент ближче до меланхолічного.

Для цього типу реакції характерні швидке прийняття рішення про самогубство і його реалізацію. Такі суїцидальні рішення остаточні, стрімкі і погано коригуються. Особи з цією формою ситуаційних реакцій часто залишають передсмертні записки, зазвичай це роздуми про своє життя. Записки ці правдиві і часто розкривають справжні причини самогубства.

Бувають випадки, коли песимістична ситуаційна реакція виникає на фоні завищеної оцінки своїх можливостей. Цей тип реакції є найбільш тривалим – приблизно 3 місяці.

3. Реакція негативного балансу.

Зміст її полягає у раціональному "підведенні підсумків", оцінці пройденого шляху і перспектив. Підготовка до самогубства носить прихований характер, обираються найбільш летальні способи суїциду. У випадку "невдалого" самогубства, зберігається твердий намір повторити спробу. Цей вид реакції частіше всього зустрічається у осіб, які мають ті чи інші психічні відхилення.

4. Ситуаційна реакція зниження комунікабельності.

Особа відмовляється від звичайних контактів або значно їх обмежує, що супроводжується стійким тривалим і болісним переживанням самотності, безпорадності. Реакція характерна для ситуації розлучення, зради коханої жінки, знущання з боку інших, публічної образи, ганьби, хвороби, що пов'язана із фізіологічною неповноцінністю. Триває цей тип реакції приблизно 1 місяць. Її можна вважати допоміжною, так як вона відбувається паралельно з іншими видами реакцій.

5. Ситуаційна реакцій опозиції.

Вона характеризується виразністю суперечливої позиції особистості, проявами агресивності. В окремих випадках агресивні тенденції міняють напрямок, переключаючись на самоагресивність. Особи з подібним типом реакції мають невисокий рівень суїцидального ризику. Як правило, це молодь, що виховувалась в неблагополучних сім'ях та часто відчувала образу. цим пояснюються агресивні установки, а також певна адаптація до життєвих негараздів. Тільки в крайніх, рідких випадках, при тривалому невирішені конфлікту, вони вдаються до демонстративно-шантажних суїцидальних дій. Триває ця реакція 2-3 тижня.

6. Ситуаційна реакція дезорганізації.

Вона має виразний тривожний компонент, внаслідок чого у суїцидента порушується сон. Людина постійно перебуває у збудженому стані. Триває цей тип реакції до двох тижнів. Ця реакція, на відміну від інших не несе в собі захисної функції.

Реакція дезорганізації повністю виключає інтелектуальний контроль. Приблизно у 50% випадків таких реакцій існує небезпека зриву в непомірковий, неочікуваний суїцид. Передумовою цього є досить низький рівень контролю свідомості при швидкій зміні настрою і частих тривогах, образах, безпорадності, гніві, що провокують агресію або самоагресію.

Ми пропонуємо медико-психологічну структуру надання допомоги після суїцидальної спроби, яка враховує:

1. Симптоми, які слід попередити в першу чергу.

При суїцидальних спробах причина та привід ніколи не збігаються. Таким чином, щоб перейти до з'ясування причин, які призвели до самогубства, треба усунути фактори, що слугували приводом до суїцидальної дії.

Суїцидальний привід – це остання негативна подія в житті людини, яка підштовхнула її до суїциду.

Перед медико-психологічним втручанням ми позбавляємось одиниці, яка була каталізатором суїциду. Усунення приводу, як правило,

відбувається у два етапи: активне втручання у ситуацію передбачає застосування ЕСТ у випадках високого ризику суїциду та лікування у стаціонарі протягом від 28 діб до 3 місяців; пасивне втручання у ситуацію передбачає психотерапевтичну роботу з суїцидентом і повинно починатися через тиждень після активного втручання та поступово замінити медикаментозне лікування соціальною та психологічною допомогою.

Другий етап спрямований на переконання пацієнта у недоречності дій, які можуть спричинити до самогубства та надання як практичної допомоги, так і рекомендацій щодо прийняття рішення та вжиття заходів щодо запобігання скрутному становищу або негативної ситуації, в яку потрапила людина.

2. Вік.

Якщо враховувати вікову статистику самогубств серед населення, то наймолодшому суїциденту було 5 років, а найстаршому – 102. Тому психотерапевтичне втручання повинно враховувати вікові особливості суїцидента.

3. Соматичний стан.

Особливо впливають на суїцидальну поведінку захворювання, які не виліковуються або є довготривалими. Найбільша кількість суїцидентів (87%) серед хворих на сухоту, СНІД, рак, цукровий діабет, астму.

Необхідно діяти у двох напрямках: якщо людина навіювана, її можна примусити виконувати рекомендації; якщо самозакохана – нагадати про негативні риси особистості. Відомо багато випадків, коли злоба допомагала подолати хворобу.

4. Психічний стан.

Суїцидент не може бути визнаним психічно хворим тільки в силу того, що він намагався позбавити себе життя. Щоб встановити психічний стан людини, психолог повинен дотримуватися наступних принципів: людина повинна вважатись психічно здоровою і здатною усвідомлювати свої дії і керувати ними, поки зворотне не буде доведено; жодна особа без її особистої згоди не може залучатися до медичних, наукових або інших досліджень; здійснення психологічного дослідження повинно відповідати сукупності чинних правових норм та вимогам етичного кодексу психолога; психолог є незалежним і керується тільки власними знаннями та сукупністю правових норм; характер та рівень підготовки психолога повинен відповідати характеру та ступеню складності дослідження; інформація, яка міститься в об'єктах дослідження, не може бути отримана та інтерпретована психологом будь-яким іншим засобом, крім використання науково-обгрунтованих методів; психолог особисто досліджує всі об'єкти; сторони, що зацікавлені в процесі дослідження, забезпечують повноту дослідження в межах чинних правових норм; висновки психолога будуються на дослідженні максимально можливої кількості об'єктів дослідження, які співпадають між собою і діючими діагностичним

стандартом; жодне рішення психолога не має доказу, якщо воно не спирається на факти і не є мотивованим.

5. Які заходи застосовував суїцидент, щоб уникнути ситуації, в яку потрапив та їх результати?

При роботі з суїцидентом психолог повинен усвідомлювати, що виникнення конфліктної ситуації здійснюється одним шляхом – самодеструктивним і суїцидальна поведінка може бути обумовлена змінами у житті, які мають різний психостресовий ступінь.

У кожному випадку психолог складає для суїцидента індивідуальний план виходу з кризової ситуації і забезпечує його психологічне супроводження.

6. Соціальні стосунки.

Ми зупинилися на життєвих етапах виникнення суїцидальних думок і пасивної суїцидальної поведінки. Кажучи про самогубство, як соціальне явище, маємо на увазі, що на визначення форм поведінки впливає суспільство, близьке оточення. Це краще спостерігається при з'ясуванні особливостей соціальних зв'язків суїцидентів:

- «Я –»;«Ти +» – це депресивний стан внаслідок самопринижения, характерний для самотніх меланхоліків. Спроба самогубства може переслідувати три цілі: покінчити із втомою чи ненавистю; покарати самого себе, при нездатності знайти вихід із кризи; бажання покарати тих, перед ким доводилося принижуватися.
- «Я –»;«Ти -» – це позиція безнадійності. Вона притаманна багатьом людям, але спроба самогубства вчиняється тоді, коли через певні причини, людина не виходить переможцем в боротьбі за право займати ту ступінь в суспільстві, яку бажає.
- «Я +»;«Ти -» – це ситуація, яку людина вирішує за принципами: або Я, або Він. Спроба самогубства – це лише спосіб залякати, а її летальний результат – результат нещасного випадку.

Розглянемо більш складну композицію відносин: Я – Ти – Вони.

- «Я –»; «Ти +»;«Вони –» – це позиція самознущання, яку можна пояснити патологією сприйняття, чим і обумовлені суїцидальні спроби.
- «Я –»; «Ти -»;«Вони –» – це позиція песиміста. А песимізм – це не патологія, а спосіб світосприйняття. Суїцидальна реакція виникає в результаті фатального збігу обставин, з яких випливає висновок: "Хороших людей вже не має, нікому не можна довіряти"; самогубство сприймається як спосіб уникнення травмуючої ситуації.
- Заслуговує уваги позиція випадків: «Я –»; «Ти +» «Вони +» – це один із видів самогубства повільного і страшного. Караючи себе, суїцидент кидає виклик оточенню, звинувачує його у нерозумінні своєї особистості.

7. Звертався чи ні за допомогою до інших спеціалістів (психологів та психіатрів)? Наявність чи відсутність ефекту від їх втручання.

8. Особливості суїцидальної поведінки.

Психолог, перш за все, відповідає на запитання: *Чи є цей випадок самогубством?*

Треба вміти розмежувати такі види смерті, як вбивство, самогубство, нещасний випадок, самопожертвування, невиправданий ризик. ***Самогубство*** – це добровільне, усвідомлене позбавлення людиною себе життя. Суїциденти, як правило, завжди залишають передсмертні записки. Їх умовно можна поділити на монологічних та діалогічних. ***Монологічні*** не передбачають наявності інших осіб, які були би причетними до цього самогубства. ***Діалогічні*** – завжди пов'язані з будь-якими особами, що звинувачуються у підштовхуванні до скоєного вчинку.

Поняття нещасний випадок тлумачать у сучасній психологічній та юридичній літературі по різному. Тому, нещасний випадок, у результаті якого настала смерть, треба правильно кваліфікувати. ***Нещасний суїцидальний випадок*** серед психічно хворих – це неусвідомлені дії особи, результатом яких є її смерть. Серед хворих на шизофренію суїцидальні спроби під час кризового стану є "нормою", їх важко попередити, якщо не використовувати медикаментозні засоби втручання. Але після психічної кризи хворі заперечують факт спроби самогубства. Летальний кінець у такому випадку треба розцінювати не як самогубство, а як нещасний випадок. Отже, ***нещасний суїцидальний випадок*** – це результат дій, під час яких людина не мала наміру вмерти і не передбачала небезпеки певних дій для свого життя, загинула через необережність.

Особливої уваги потребує розслідування смерті, спричиненої вогнепальною зброєю. По-перше, це може бути вбивство – свідоме позбавлення. По-друге – нещасний випадок. По-третє – наслідок невиправданого ризику.

Невиправданий ризик – це наслідок небезпечних дій людини, яка має передбачати їх негативні наслідки, але зневажає ними.

Ще один вид смерті можна віднести до ***самопожертвування*** – смертельний ризик заради спасіння інших осіб або досягнення мети державного характеру. Прикладами цього можуть бути дії військовослужбовців і співробітників ОВС під час виконання службових обов'язків.

До якого виду належить суїцидальна дія?

По-перше, треба визначити, до якого типу належить цей вид самогубства: прямого чи непрямого. ***Прямий суїцид*** – це дії, які спрямовані на швидке позбавлення себе життя (отрута, постріл, повішення, падіння з висоти тощо). ***Непрямий суїцид*** – це серія дій, наслідком яких може бути смерть (голодування, вживання наркотиків, алкоголю тощо).

Окрему позицію займає ***автоцид*** – смерть внаслідок ДТП (використання автотранспортних засобів з метою здійснення самогубства).

По-друге, визначити закінчений чи незакінчений суїцид. ***Закінчений суїцид*** – це дії, наслідком яких є смерть. ***Незакінчений суїцид*** – дії, після яких людина залишилась живою, але на деякий час втратила працездатність. У обох випадках виникає багато труднощів у особи, яка проводить розслідування.

Причини суїциду – це комплекс життєвих криз, які переживає людина. До них належать: переживання образи, самотність, відчуженість, неможливість бути зрозумілим; дійсна або вигадана втрата коханої близької людини, ревнощі; переживання, які пов'язані із смертю рідних чи розлученням з жінкою; почуття провини, сорому, скомпрометованість, ображення самолюбства, каят-

тя, незадоволення собою; побоювання ганьби, приниження; страх покарання, небажання просити вибачення; любовні невдачі, сексуальні ексцеси; почуття помсти, злоби, протесту, погрози; бажання привернути до себе увагу, співчуття, уникнути неприємних наслідків хибного вчинку, життєвої ситуації; співчуття або наслідування товаришам, героям книг чи фільмів (ефект Вернера).

9. Вибір системи психопрофілактичної роботи з суїцидентами.

По-перше, це психокорекційна робота. З суїцидентами вона проводиться у два етапи:

1. Психокорекція особистості.

Перший етап. Аналіз стресової ситуації. Психологу необхідно з'ясувати причини та обставини, які спонукали людину позбавити себе життя (психологічна бесіда). Вимоги до психолога: максимум уваги, емпатія, відсутність будь-якої критики, бесіда у вигляді монологу суїцидента з елементами методу активного вислуховування.

Другий етап. Корекція особистих установок суїцидента.

Психолог займає активну позицію, підказує, звертає увагу на ті речі, які суїцидент не помічав раніше. Необхідно зробити все, щоб людина побачила себе в іншому світлі.

Для профілактики самогубств можна використовувати аутогенне тренування, що дозволяє переключити організм суїцидента з напруженого емоційного стану в стан емоційного спокою. Психогігієнічний комплекс та прогресивну релаксацію, які впливають на поліпшення емоційних станів схильних до самогубства. Психотерапевтичні вправи, які допомагають активно сприяти реалізації індивідуальної мети; зменшувати внутрішню аутоагресивність. Психофізичні вправи і фітотерапію, які поліпшують емоційний стан суїцидентів.

10. Рубіжний контроль. Система контролю.

З метою попередження суїцидальних вчинків доцільно використовувати метод експертного візуального визначення та обліку емоційних станів людини.

Таким чином, проведені нами фізіологічні, клінічні та психологічні дослідження дають вичерпний доказ зв'язку між функціями мозку та суїцидальною поведінкою, яку можна визначити як результат хімікофізіологічних та психічних змін у корі головного мозку людини, що підштовхує її до аутодеструктивних дій.

На наш погляд, суїцидальна поведінка пов'язана зі специфічним руйнуванням кори головного мозку, що відповідає за сприйняття. У суїцидентів, без сумніву, має місце порушення гностичної функції, яка відповідає за оцінку сенсорної інформації за досвідом минулого. Це призводить до фізіологічних здвижок у активності мозку. В результаті, характерні реакції вегетативної нервової системи при вольовому зусиллі практично відсутні. Це призводить до порушення діяльності мислення тому, що головний мозок недостатньо збагачується киснем. Цей процес можна характеризувати як патологічний, але без наочних аномальних змін, пов'язаних з суїцидальною поведінкою, що робить запропоновані методи психологічного втручання у пресуїцидальний та постсуїцидальний період ефективними на 87%.

З ІСТОРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ-ПІДЛІТКІВ ІЗ ОСОБЛИВОСТЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

М.О. Супрун,
заступник начальника кафедри
правової та соціальної педагогіки
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук, доцент

Серед різних категорій засуджених з особливостями у психічному розвитку, основну масу складають колишні учні допоміжних шкіл. Аналіз практики роботи цілого ряду виправних колоній (ВК) Державного департаменту України з питань виконання покарань переконує, що процес перевиховання цієї категорії суттєво ускладнений проявом особливостей їхнього аномального розвитку, що є головною причиною низької результативності педагогічних зусиль колективів установ. Найбільш поширеним педагогічним недоліком в роботі з даною категорією засуджених є те, що домінуюча маса персоналу ВК не має достатньої професійної кваліфікації для того, щоб здійснювати виважений диференційований та індивідуальний вплив на них.

Під розумовою відсталістю медична та дефектологічна наука розуміє стійке виражене зниження пізнавальної діяльності, що виникло через органічне ураження центральної нервової системи (головного мозку). Існують різноманітні форми розумової відсталості, серед яких найбільш поширеною є олігофренія, що виникла в результаті органічного ураження центральної нервової системи у внутрішньоутробному періоді розвитку дитини, під час пологів чи на самому ранньому етапі життя.

При аналізі розвитку олігофрена, на думку В.М.Синьова та інших вчених-дефектологів [2], необхідно враховувати, що хворобливі процеси в його головному мозку закінчилися, тому за умови створення відповідних педагогічних умов можливий позитивний психічний розвиток, що буде, безумовно, досить специфічним, оскільки базуватиметься на патологічній біологічній основі. Клінічні дослідження встановили, що при олігофренії кора великих півкуль головного мозку порушена дифузно, тобто анатомічних змін зазнали не лише окремі її ділянки, а вся кора мозку. Це також не виключає поєднання дифузного ураження кори головного мозку з окремими її локальними порушеннями, що в окремих випадках поширюються і на підкірку.

Всі ці чинники є біологічною основою формування широкого спектру порушень в розвитку пізнавальної діяльності та емоційно-вольової сфери у олігофренів. При цьому важливо зазначити, що найбільш характерною ознакою для них є недорозвиненість складних пізнавальних психічних процесів, зокрема мислення, що обумовлює низький рівень абстрагування та узагальнення. Цей симптом олігофренії спричинює інші порушення пізнавальної діяльності. Так, сприймання у олігофренів характеризується

неточністю, вузькістю та повільністю; недорозвиненість мовлення є головною його характеристикою; щодо уваги та пам'яті, то найбільш характерними є порушення їх довільності. Загалом недостатність психічних процесів у олігофренів проявляється у порушенні здатності до розуміння та засвоєння різноманітної інформації. Особливі складнощі у підлітковому віці виникають при засвоєнні інформації в складній словесній формі, а також в тих випадках, коли їм необхідно самостійно дійти висновків на підставі встановлення зв'язку між окремими об'єктами та явищами.

Загальна недорозвиненість пізнавальної діяльності при клінічних формах олігофренії може поєднуватися з порушенням цілеспрямованості розумових та практичних дій, своєрідністю поведінки. Мова йде про те, що певна частина із них характеризується патологічною імпульсивністю та збудливістю, а інша, навпаки, — надмірною загальмованістю та інертністю. Фізіологічною основою цих явищ є неврівноваженість нервових процесів збудження та гальмування, патологічна перевага одного над іншим.

Для підлітків-олігофренів характерні недорозвиненість емоційно-вольової сфери та цілий ряд інших якостей особистості – слабкість вольових зусиль, бідність емоційних проявів (особливо складних, вищих емоцій та почуттів, зокрема естетичного характеру тощо), зниження допитливості, критичності та самокритичності, самостійності. Домінуючій масі олігофренів властиві різноманітні порушення моторики, особливо здійснення тонко диференційованих рухових актів.

Необхідно зазначити, що у ВК відбувають покарання за скоєні злочини олігофрени тільки із найбільш легким ступенем інтелектуальної недостатності — дебіли, що були визнані судово-психіатричною експертизою осудними. Особи із більш глибокими формами олігофренії — імбецильність та ідіотія є неосудними.

Серед засуджених з аномаліями психіки, що відбувають покарання у виховних колоніях, переважна більшість є психопатами. Психопатії — це патологічні стани характеру, що виражаються в дисгармонічності, порушенні емоційно-вольових рис особистості за умови відносно збереженого інтелекту. Ці стани виникають в результаті як уродженої, так і набутої неповноцінності вищої нервової діяльності та формуються під впливом зовнішніх чинників (середовище, виховання). Неповноцінність розвитку вищої нервової діяльності може бути результатом негативного впливу шкідливих речовин (паління, вживання алкоголю матір'ю в період вагітності) на дитячий організм в період його внутрішньоутробного розвитку, а також від пологових черепно-мозкових травм, тяжких інфекційних хвороб, інтоксикацій тощо. Як вже зазначалося, на формування психопатії впливає і сім'я. Надмірне опікування, необґрунтованість вимог, байдужість — далеко не повний перелік чинників, що сприяють розвитку різних форм психопатії.

Судово-психіатричні оцінки психопатій свідчать, що психопати не позбавлені здатності досить чітко оцінювати оточуючу дійсність, керувати

своїми діями. Певне виключення становлять психопати у яких вищезазначені характеристики набули патологічного стану.

Психопатії, на думку професора А.І. Селецького [4], визначають патологічну характеристику всієї психічної структури особистості, а не тільки певних рис характеру людини, що значно ускладнює адаптацію до середовища.

Розглянемо окремі види психопатій, що найбільш поширені у середовищі засуджених підлітків ВК.

Збудливі психопати — це патологічний варіант сильного, але неврівноваженого типу вищої нервової діяльності із недостатнім гальмуванням на фоні домінування збудження. Для цих підлітків характерне надмірне емоційне збудження, що періодично виливається у гнів та роздратування. Подразником може виступити навіть якийсь незначний чинник. Тому саме конфліктність слугує головною характерологічною ознакою їх поведінки в суспільстві.

Астенічні психопати в біологічній основі мають патологічно слабкий тип вищої нервової діяльності. Відчуття власної неповноцінності, надмірної сором'язливості, незахищеності базується на постійному відчутті фізичного безсилля. Вони дуже вразливі на грубість оточуючих, нова, незнайома обстановка викликає у них стан підвищеної тривожності, тому адаптація їх до нових умов є досить тривалою і далеко не простою у психологічному плані. Саме тому в умовах засудження вони стають об'єктом для різного роду аморальних впливів з боку певної частини підлітків. В окремих випадках у них спостерігається реакція на різного роду образи у досить агресивних формах, що, безумовно, є результатом зриву перенапруженого гальмівного процесу.

Істеричні психопати — найбільш поширена серед засуджених категорія психопатів. Їх поведінка визначається не інтелектуальною діяльності, а емоційними реакціями. Емоції цих осіб мають бурхливий характер, оскільки базуються на підвищеному навіюванні. Окрім цього, для них притаманна дитяча впертість, що, звичайно, не сприяє виробленню уміння визначити мету та розробляти шляхи її досягнення. Для їх життєвих міркувань характерними є поверховість, некритичність та суперечливість. З метою створення власного «іміджу» вони досить часто вдаються до фантазування та обману. Часом це ґрунтується на власній вірі у те, що вони говорять. Ці та інші негативні риси їх характеру досить часто провокують різного роду конфлікти у середовищі однолітків, що часом виливаються у різного роду правопорушення. Особливо небезпечним для цих підлітків і взагалі для всіх оточуючих є те, що психічно здорові засуджені із негативною спрямованістю досить часто маніпулюють свідомістю цих засуджених, зокрема, провокують їх на різного роду протиправні дії.

Нестійкі психопати характеризуються слабким типом вищої нервової діяльності, що поєднується із рухливістю нервових процесів. Така фізіологічна основа їх темпераменту визначає нестійкість життєвих планів, симпатій, уподобань тощо. Оскільки вони досить легко підпадають під чужий вплив, то їх дії мають цілком не прогнозований характер. Особи зі

стійкою негативною спрямованістю досить вдало для себе залучають нестійких психопатів до таких порушень режиму як гра в карти, пронесення до установи різного роду заборонених предметів, грошей та ін.

Параноїчні психопати характеризуються інертністю нервових процесів і готовністю до утворення зон постійного збудження, що спричинює довгу тривалість переживань та неможливість відволіктися на інші думки. Так, досить часто вони вважають, що оточуючі ставляться до них із заздрістю, оскільки вони, порівняно із іншими, є досить неординарними. Часом вони перебувають у постійному очікуванні різного роду зла від своїх "ворогів", що є наслідком розвитку у них патологічної підозри. Подібні характеристики психічних станів досить часто використовуються підлітками, що свідомо не бажають стати на шлях виправлення та перевиховання.

Для психопатів усіх типів характерне також і те, що вони значно важче знаходять вихід із складної життєвої ситуації. Нервові та вольові зусилля організму досить незначні, тому реальні, а самонавіюванні труднощі у більшості випадків сприймаються ними як нездоланні перешкоди. Подібна патологічна реакція на життєві ситуації провокує їх на різного роду правопорушення, калічництва (порізи, ковтання різних предметів) чи на самогубство. Як стверджують дослідження фахівця в галузі суїцидології В.В. Сулицького [7], найбільшу схильність до самогубства проявляють збудливі, параноїдальні, а також істеричні психопати.

Порушення поведінки невротичного типу у неповнолітніх засуджених виникають у зв'язку з психотравмуючими ситуаціями. Це може бути факт здійснення злочину, арешту, засудження, порушення соціальних зв'язків тощо. Для них характерне вразливе ставлення до своєї "неповноцінності".

Поведінка вихованців-невротиків характеризується надмірною психічною загальмованістю, гіпертрофованим переживанням невдач та поразок. Це все призводить до зниження продуктивності у різноманітних сферах життєдіяльності, що супроводжуються певними ускладненнями емоційно-вольового плану.

Порушення поведінки у цій групі підлітків має захисний характер втікання від труднощів. Зневіра у свої сили призводить до частих відмов від виконання доручень організаційного характеру. Окрім цього, вони постійно скаржаться на погіршення здоров'я. Постійне відчуття власної неповноцінності сприяє проявам аутизму, вони надають перевагу усамітненню. Зниження працездатності, головні болі, потерпання від тепла або холоду характерні у випадках церебральної астенії цієї групи підлітків. Поряд із характеристиками, що спричиняють значні труднощі, їм притаманні й такі позитивні риси як доброта, любов до близьких, шанобливе ставлення до персоналу установи.

Підлітки, що призвичаїлися до вживання алкоголю характеризуються загальним зниженням морального та інтелектуального рівнів, послабленням волі та фізичних сил, деформацією совісті та почуття обов'язку, розвитком егоїстичних та цинічних тенденцій. На думку професора О.Г. Сиропятова та

його колег [6] з причини алкоголізму відбуваються викривлення соціально значимих характерологічних особливостей суб'єкта, поява нових негативних рис, афективних, особистісних та інтелектуальних розладів.

На початкових етапах алкоголізму відбувається загострення преморбідних особливостей підлітка. Як показують дослідження цього та інших авторів [6] відбуваються такі типові зміни особистості на початковій стадії алкоголізму:

- ✓ синтонний тип – характеризується підвищеною активністю у спілкуванні, грубістю, безцеремонністю, дещо підвищеним фоном настрою, надмірною відвертістю;
- ✓ залежний тип – характеризується залежною поведінкою із слабо сформованою самооцінкою. Інтереси досить поверхові. Поведінка в групі характеризується асоціальною спрямованістю;
- ✓ дисоціальний тип – характеризується зневагою до загальновизнаних соціальних норм, схильністю до вирішення своїх проблем шляхом агресії із зовнішньо звинувачувальним стилем поведінки, без критичного ставлення до своїх вчинків. Такі особи мають значні труднощі під час пенітенціарної реабілітації, а також з правоохоронними органами за місцем постійного проживання;
- ✓ дистимічний тип – характеризується схильністю до розладів поведінки депресивного характеру з низькою самооцінкою, тривожністю, гнівом, що спрямовані на себе та на своє найближче оточення. Особи цього типу схильні до аутоагресії та суїциду.

Крім зазначених, сучасна психіатрія виділяє астенічний, істеричний, шизоїдний та інші типи алкогольних розладів.

На нашу думку, необхідно також зазначити, що підлітковий алкоголізм спричинює (за умови надмірного вживання) до подальшого нівелювання рис особистості з наростанням емоційної грубості, не сприйняття критики, інтелектуального зниження. Виділяються такі типи алкогольної деградації особистості: алкогольна деградація з мозаїчними розладами особистості; алкогольна деградація моріоподібного типу; алкогольна деградація із зниженням потягів і аспонтанністю.

Ресоціалізація засуджених, які хворі на наркоманію в умовах ВК та у постпенітенціарний період пов'язана із значними труднощами. Це викликано великою залежністю від наркотика, грубою деформацією особистості і соціальним відчуженням. Для наркоманів характерні емоційна нестійкість, збудливість, опозиційне ставлення до суспільства, егоцентризм, нещирість, зневажливе ставлення до інтересів інших.

Згідно досліджень С.С. Яновського [6, с.121] система реабілітації осіб, що мають наркотичну залежність, повинна відбуватися в умовах "соціотерапевтичного" пенітенціарного закладу. Важливою запорукою успіху, на думку цього дослідника, є групова взаємодія і поведінкова терапія в умовах професійного психіатричного та психологічного контролю за реабілітаційним процесом.

Шизофренія – найпоширеніше психічне захворювання з невизначеною етіологією, воно є прогресуючим, має тенденцію до хронічного протікання, у більшості випадків призводить до значних змін, розщеплення і розпаду єдності психіки. Різноманітні клінічні ознаки цієї хвороби, що притаманні хворим у дитячому та підлітковому віці, можна згрупувати у чотири найтиповіші психопатологічні стани [4].

Патологічне (маячноподібне) фантазування спостерігається переважно у дошкільному віці. Розрізняють фантазію безплідну, що вже є спотвореною, і фантазію корисну, що слугує джерелом розвитку творчості.

Патологічне фантазування на початковій стадії розвитку практично не відрізняється від норми, але з часом стає відірваним від реальності. Дитина щиро вірить в існування персонажів своїх фантазій.

Абулія у підлітковому віці характерна тим, що підліток замикається в собі, стає в'ялим і апатичним, незрозумілим для оточуючих. Схильність до тривалої бездіяльності, в'ялість, зниження психічної активності, різкий спад працездатності – ранні симптоми шизофренії. Діагностування на ранніх стадіях захворювання ускладнюється тим, що батьки та педагоги розглядають поведінку підлітка як прояв лінощів, хоча насправді це є початком шизофренічного процесу. З часом зниження активності стає більш помітним, адже спричинює неуважність, відставання від ровесників у навчанні, відмови без будь-яких суттєвих причин відвідувати навчання, неохайність, малорухомість.

Спад вольової діяльності неминуче призводить до того, що хворий перестає виконувати найпростіші дії, втрачає апетит та бажання до прогулянок. Зазначене нерідко поєднується з іпохондрією і нав'язливими ідеями, а також галюцинаціями.

Емоційна тупість обумовлює постійні і найтиповіші порушення при шизофренії. Цей стан визначається згасанням почуттів, що спричинює до втрати емоційного контакту з оточенням, прогресування байдужості до власних головних інтересів. У деяких випадках хворі впадають у стан емоційного отупіння, втрачають яскравість і безпосередність переживань, їх вже ніщо не радує і не засмучує. Із прогресуванням хвороби емоційні реакції набувають форми повної байдужості.

З часом спостерігається порушення єдності психіки, втрачається закономірний зв'язок процесів мислення. Воно стає розірваним, мова – малозрозумілою. Таким чином, розщеплення мислення характеризує відрив від реальності, схильність до прискіпливого розмірковування. У протіканні шизофренії умовно можна виділити такі три стадії: початкову; стадію розквіту симптоматики; кінцеву або результативну з слабоумством.

Кататонічна форма шизофренії у підлітків характеризується наростаючим усамітненням. Розвиваються стереотипні рухи, напруження мускулатури, відмова від їжі. Поступово розвиваються депресії, можливе немотивоване агресивне збудження. Для цієї форми характерні як дуже тривалі ремісії, так і повне одужання.

Гебефренічна, або юнацька, форма характеризується повільним розвитком на протязі досить тривалого періоду. Для цієї форми характерні безглуздість поведінки, розірваність мови, химерність словесних конструкцій. Поведінка характеризується пустотливістю, неслухняністю та манірністю. Спостерігаються епізодичні маячіння та галюцинації. Ця форма досить непередбачувана у своїй динаміці.

Проста форма характеризується в'ялим протіканням, у більшості випадків її початок є непомітним для оточуючих. Підліток починає погано вчитися, хоча часу на навчання, як правило, витрачає не менше. Палітра його життєвих інтересів стає значно біднішою, постійно наростає в'ялість, емоційна байдужість, замкнутість і зниження інтелекту. Все це призводить до розірвання стосунків з ближніми, до побутової неохайності, а також до розірвання мислення і афективної тупості. На фоні такої клінічної картини дефекту прогресують явища деградації, що призводить до слабоумства.

Прищеплена форма розвивається у підлітків, які в минулому зазнали органічного ураження головного мозку, що спричинило виникнення легкої форми олігофренії. Отже, мова йде про розвиток шизофренії у психічно недорозвинених осіб, тому така форма захворювання веде то тяжких розумових розладів.

Необхідно зазначити, що протікання шизофренії є дуже різноманітним, через що зазначені форми важко відокремлювати. В результаті можна говорити про наявність змішаних та перехідних форм.

Як зазначає відомий вітчизняний психіатр професор О.Г.Сиропятов [6], ще на початку XX ст. цілий ряд вчених, зокрема Е. Блейлер (1920) та Е. Кані (1923) вважали, що в цілому ряді випадків при шизофренії відбувається одужання чи значне покращення стану здоров'я хворого. Це дає підстави розглядати питання про осудність даної особи. В даному випадку мова йде про стійкі й довготривалі ремісії без значного зниження енергетичного потенціалу людини, навіть за умови наявності неврозоподібних та емоційних розладів.

Згідно досліджень О.Г. Сиропятова [6], для осіб, що перебувають в стані нестійкої ремісії в умовах ВК необхідно запроваджувати спеціальні реабілітаційні програми, оскільки для них процес відбування покарань є досить складним на фоні постійного поглиблення психічного інфантилізму, інтровертності і ускладнення характерологічної структури особистості.

У осіб із тривалими ремісіями, що перебувають в умовах пенітенціарного закладу, можуть бути негативні розлади легкого та середнього ступеню.

Сучасна медицина має досить широкий арсенал засобів впливу на хворого шизофренією, але, на думку лікарів-практиків ВК, найбільш ефективними є реабілітаційні програми із психотерапії та психокорекції, зокрема, розроблені Л.М. Юрьєвою.

Епілепсія – одне із найпоширеніших психічних захворювань дитячого і підліткового віку. Захворювання має різноманітні клінічні прояви, припадки, гострі психічні розлади і хронічні зміни психіки, що в більшості випадків веде до деградації. Розглянемо форми клінічних проявів епілепсії. Дисфорія –

епілептичний розлад настрою, що виникає раптово. За досить короткий час у хворого відбувається різка зміна настрою – від екзальтаційно захопленого до депресивного. У підлітків спостерігається дратливість, тривожне занепокоєння, страхи і немотивована агресія. Прискіпливість, надмірна підозрілість, агресивність, жорстокість, висловлювання маячних ідей, наявність галюцинацій – далеко неповний перелік клінічних характеристик цієї форми захворювання.

Психічні моторні автоматизми проявляються в тому, що при зміненій психіці хворий виконує досить складні дії, які зовні мають цілком упорядкований характер [6].

Різновидом моторних автоматизмів є сомнамбулізм (сноходження або лунатизм), у стані якого підліток, через те, що кора головного мозку не функціонує, здійснює вкрай небезпечні дії, не відчуваючи при цьому страху.

Для присмеркового стану характерне потьмарення свідомості з втратою орієнтування, сприймання і розлад мислення. Він виникає раптово і характеризується ілюзорно-галюцинаторними сприйманнями. Оскільки мислення порушується, то вчинки набувають небезпечного характеру.

Особливий стан свідомості обумовлює ряд розладів стосовно сприймань, мислення та емоцій. Для нього характерна певна зміна свідомості, але через відсутність потьмарення не настає глибокої амнезії. Зберігається здатність до орієнтування, трапляється розгубленість, спостерігаються порушення у просторі та часі.

Для епілептичного ступору характерна малорухомість. У більшості випадків він настає після судом, припадку. Хворий заклякає в позі, що була спочатку, не реагує на запитання, на навколишні подразники, у нього виникає схильність до "воскової гнучкості", але водночас він зберігає й значну напруженість. Необхідно зазначити, що цей стан у подальшому амнезується.

Виходячи з того, що хронічні зміни при епілепсії є надзвичайно типовими, їх можна класифікувати на дві великі групи: зміни особистості у формі епілептичного характеру і зміни мислення у формі епілептичного слабоумства.

Для контингенту вихованців ВК досить поширеним є розвиток епілептичного характеру – афективна в'язкість, імпульсивність, підвищення і певна некерованість інстинктів і потягів. Психічні процеси характеризуються сповільненістю, втратою пластичності, гнучкості і жвавості. Розвиток на цій основі егоцентризму призводить до конфлікту з оточуючими.

Зміна мислення за схемою наростаючого слабоумства є характерним для тих епілептиків, захворювання яких почалося ще в ранньому дитинстві. На думку А.І. Селецького [3, 4], деградація психіки поєднується з недорозвиненістю. Хвороба має додатковий компонент затримки та досягає глибокого ступеня. При цьому пам'ять і мислення слабшають, коло інтересів звужується, інтелект обмежується, знижується самокритика і критика до оточуючих, бідніє запас слів тощо. Необхідно пам'ятати, що ці ознаки не властиві для всіх хворих на епілепсію.

Успіх в організації та проведенні корекційно-виховної роботи з хворими в умовах пенітенціарного закладу буде лише за умови, якщо в комплексі з

лікувальними заходами значна увага приділятиметься й створенню педагогічно виваженого середовища.

Література:

1. Каннабих Ю.И. История психиатрии. – М.: Госмедиздат, 1929.
2. Саблина Л.С., Синев В.Н. Организация воспитательной работы с умственно отсталыми осужденными в ВТК. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989.
3. Селецкий А.И. Психология и психопатология слабоумия. – К.: Рад. школа, 1981.
4. Селецький А.І. Психопатологія дитячого віку. – К.: РВВ КДПІ ім. О.М.Горького, 1970.
5. Селецький А.І. До питання вітчизняного вчення про клініку олігофренії // Питання дефектології: Наук.-метод. зб. – К.: Рад. Школа, 1969. – Вип.4. – С. 111-130.
6. Сыропятов О.Г. Судебная и пенитенциарная психиатрия. – К.: УВМА, 1998.
7. Сулицький В.В. Наукові основи викладання дисципліни "Психологія суїцидальної поведінки". – К.: КІВС, 2000.

Розділ ІІІ
ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРСОНАЛУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ЯК ЧИННИК ДУХОВНОГО ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ЗБАГАЧЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

Г.Є. Скиртач,
перший проректор
з навчальної та методичної роботи
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат історичних наук, доцент

Якщо оперувати масштабами історичного виміру, то ще зовсім недавно, навіть після початку 90-х років XX ст., отже, після всеукраїнського референдуму, в ході якого понад 90 відсотків членів суспільства висловилися за суверенний шлях розвитку України, при визначенні фундаментальних факторів поступу чинник національної самоідентифікації або не брався до уваги, або згадувався з численними застереженнями, або й відкидався як несуттєвий, а то й реакційний. Достатньо нагадати, що деякі державні діячі трактували національну ідею, навіть, як недієздатну. Деякі партії досі вважають національну проблему у кращому разі – периферійною, у гіршому – нав'язаною не інакше, як ворожими силами, котрі, за їхньою "логікою", прогресивному "інтернаціоналізмові" протиставляють "ущербний" націоналізм. Ущербний, бо, знову ж таки за їхньою логікою, нації – коли не ефемерні вигадки (оскільки існують, мовляв, лише класи), то – рудименти початкової стадії капіталістичної формації, а капіталізм (отже й буржуазна цивілізація) – то не що інше, як підступний "дар" лукавого.

Більшовицькою ідеологією було зроблено все, щоб поняття нації асоціювалося з найбільш негативною цінністю, а відтак і національна самоідентифікація трактувалася з позицій найнегативнішої інтерпретації, і це послужило підставою для чи не найабсурднішої тенденції: тотальної Денаціоналізації – індивідуальної, етнічної, політичної, культурної, мовної, психічної тощо. Отже, національна самоідентифікація в розвитку особи, цивілізації, культури, навіть самої нації інтерпретувалася лише як чинник негативний.

Суверенізація, а відтак демократизація та гуманізація життя суспільства з оголеною невідворотністю загострила запитання: куди і як іти? Запитання, до речі, які поставали в різні часи: в XI ст., коли автор "Повісті минулих літ" прагнув висвітлити "Звідки пішла Руська земля, хто в ній першим почав княжити, як Руська земля постала, є"; в XVII ст., коли розгорталася національно-визвольна боротьба; у XVIII-XIX ст., коли на виклик часу з'явилася волелюбна "Історія Русів"; у XX ст., коли новий етап боротьби за незалежність розпочинався "Історією України-Руси" та "Хто такі українці і чого вони хочуть"

М. Грушевського. І коли так чи інакше ключовими виявлялися запитання: а що означає поняття "самоідентифікація" та які її справжні чинники й наслідки?

Як не абсурдно, але імперська ідеологія заперечувала саму сутність національної (а відтак і особової, духовно-культурної) самоідентифікації. Причина відома: прагнення знищити не тільки феномен національної самосвідомості, а й самої нації.

Та мертвотна теорія не змогла вбити живого життя. Поняття "ідентифікація (від пізньолат. identifico – ототожнюю), як визнання тотожності, в психології і соціології – процес емоційного та ін. самоототожнення особи з ін. людиною, групою, зразком" [1]. Як бачимо, про національну самоідентифікацію навіть не згадувалося. Бо вважалося: породив нації капіталізм, "усунув" їх соціалізм (замінивши "новою історичною спільністю людей – радянським народом"). І якщо "буржуазна" наука показувала, що почуття національної ідентичності сприяє гармонізації стосунків, розквітові людей і народів, а денаціоналізація неминуче породжує дегуманізацію та деморалізацію, – то "радянська" намагалася переконати, що благотворний вплив справляє лише інтернаціоналізм, а психоідеологія національної ідентичності штовхає нації і людей на манівці соціальної, політичної, мовно-культурної практики. Наслідки відомі: не лише ідеологічний, а й урядовий терор проти інакомислячих мільйонів, присмерки "комуністичної" цивілізації та свідомості. І все те закономірно, бо марксистсько-ленінська міфологія ставала на прю з істинами багатотисячолітньої історії.

Щонайперше – з історією і теорією націй. Нині доведено: 1. Нації можна правильно усвідомити, коли розглядати лише в процесі їхнього еволюційного розвитку, зокрема – в цілісності: рід – плем'я – етнос – нація. 2. В XVII ст. нації не починають, а завершують своє формування, зокрема у трьох європейських державах: Англії, Нідерландах, Україні. 3. Нації стали закономірним наслідком етно-державної генези. 4. Коріння націй – у глибинах історії, їхня перспектива – безмежна, бо, на відміну від різного роду союзів (міждержавних, військових, конфесійних, партійних), нації є питомою природною цілісністю, непідвладною часові, і генеруючою енергію етносів у безмежному часопросторі.

Підстави тому – не стільки цивілізаційно-політичні, скільки природно-космічні. Таким чином і дія націй – універсальна.

Універсальним є вплив, бо універсальною цілісністю є чинники творення і самореалізації нації. Це надзвичайно важливо, бо марксизм-ленінізм та подібні до нього системи – не просто ідеологічна доктрина, підвалини якої – не наукові, а державно-політичні (як і мета – імперсько-інтернаціоналістська), а доктрина однолінійна, отже – і одномірна та плановано однозначна, тобто не споріднена з методом пошуку істини.

Її основа, як уже зазначалося, – антиісторична парадигма: нація – це аналог буржуазної цивілізації. А оскільки буржуазна система є "ворожою" системі "пролетарській", то і нації є ... ворожими трудящим класам...

Нинішня наука невідворотно приходить до відповідної природі системності. Захоплення окремими фактами чи ланками історичної еволюції, як

зазначають автори "Давньої історії України", обмежує можливості дослідників кожної окремої науки... і вимагає комплексного підходу до їх вирішення із використанням результатів усіх суміжних дисциплін, які б коригували і доповнювали одна одну [2]. А комплексний підхід засвідчує: перша основа нації – етнос, який має природно-космічне походження. Нація – наслідок політично-державної еволюції суспільства. Етноси можуть розвинутися в нації і бути асимільованими іншими. А той чи інший наслідок зумовлюється багатьма чинниками.

Перший із них – природа. Вона визначає і спосіб життя (виробництво, житло, інтереси, потреби, можливості, геополітику і геостратегію, місце у світі), і світосприйняття та мислення, почуття й досвід. Яка природа – такий і етнос у його фізичній, духовній, психічній визначеності, суверенній самодостатності.

Другий чинник – це мова. Мова як знаковий код природи, досвіду поколінь, емоційного, інтелектуального, приватного і державно-політичного буття індивіда та етносу. "Мова людини є для неї сутністю її душі", а тому мова – "скарбниця людської думки, до якої кожен по-своєму щось додає! Сума діяльності всіх людських душ" (Йоган - Ґ. Гердер).

Третій чинник – культура: матеріальна й духовна, традиційна й новочасна, отже, як єдність надбань поколінь, що є синтезом власної і загальнолюдської творчості, підсумком фізичних і душевних зусиль, гарантом майбутнього.

Четвертий – це психіка: як концентрація роздумів і переживань, ставлення до себе й до інших, синтез свідомого і підсвідомого, добре усвідомлюваного і передчуттєвого, раціо- й ірраціонального, всевладного як воля віків і поколінь (землі і неба, свободи чи рабства, сприятливих чи ворожих обставин тощо), духу життя.

П'ятий чинник – міжнародні відносини, вони визначають і горизонти та рівні бачення, і світосприйняття й світорозуміння, глибину усвідомлення місця в системі нації та історичної місії – власної і народної. Особливо важливо, що дія усіх чинників і виявляється, і усвідомлюється упродовж тисячоліть.

... Віче мали: що віче вирішить, то так і є;
а що не вирішено – й не повинно бути.
Вибирали князів од полюддя до полюддя...
...Інша, бо кров є свята кров наша.
Про те мовилося, як обирали князів...
І так правили п'ятнадцять віків через віче.
... і так роди жили окремими племенами.
Се називаються ті поляни, свередзі й деревляни:
Тут бо всі руські...
Окремими є сумь, весь і чудь – і звідти
прийшла на Русь усобиця
... Давно були на Русі хазари, зараз варяги;
Ми ж русичі, аж ніяк не варяги.
... І будемо простими, ставши собою.

І краще маємо зникнути, але ніколи не бути в рабстві
І поклонятися богам їхнім.
... Питають нас народи, хто ми.
А ми відповідаємо, що ми люди нерозумного краю,
І правлять нами греки і варяги.
... Отож збираймо дружину до стягів наших...

Так бачив наших прапредків автор "Велесової книги" – літописа про VI-IX століття нашої ери. Бачив, як видно, землю і небо, Велеса, Дажбога і Матір – Славу роду, нашу правіру і суспільну свідомість, нашу філософію антеїзму – філософію любові до Землі та Свободи, філософію самоідентифікації.

Прийде період великої держави – Київської Русі, суперниці Візантії. І не з голосу чужоземних істориків, а з вітчизняного досвіду розповість світові великий Іларіон (Нестор) повість – думу про те, "звідки пішла Руська земля", які племена живуть на її терені (а їх аж 27, а не одне – "східнослов'янське"), і що живуть вони – кожне! – "родом своїм, на землі роду свого, мають закони батьків своїх, норів", кожне – свою мову. І кожне плем'я має своє обличчя (бо так створив їх, наголошував В. Мономах у поученні дітям, сам Господь), свою віру та філософію. Тепер уже – філософію серця: як філософію справедливості і свободи, демократизму і гуманізму, активної життєвої волі. Та понад усе! – патріотизму, бо ж без любові до свого племені, міста, мови, Землі – людина є несправжньою (неповноцінною), як неповноцінним є світ зоднаковілих людей і племен, мов і культур. Не випадково кияни зверталися до папи Римського з проханням прислати грамотних тлумачів священних книг, бо вони прагнули молитися Богові рідною мовою.

Віки та покоління й стали деміургом української нації, що формувалася й кристалізувалася разом з розвитком власної віри, держави, мови, культури, отже, нації-деміурга майбутнього.

Саме так: нації – деміурга майбутнього. Адже саме нація в XVII ст. об'єднує всі сили суспільства на боротьбу за незалежність і свободу, бо її енергією стає національно-визвольна, державницька ідея – ідея єдності інтересів окремих людей, соціальних верств, етноменшин, урядової, конфесійної, освітньо-наукової, культуротворчої еліти.

Відомо, на певному етапі майбутня російська еліта тішилася "рівністю" з татаромонгольською, а українська – з литовською та польською. Деякі історики оголосили литовський період навіть золотим віком минувшини.

Та історія виправила той ілюзіонізм. Московські князі почали новий етап розвитку угро-фінсько-російського народу зі скинення ярма та творення власної держави на засадах ідеї месійності (третього і останнього Рима). Український народ побачив свою "благодать" не в лакейській "рівності" з литовськими (а далі польськими) колонізаторами, а в праві бути суверенним господарем власної землі і долі. З цієї спонуки й розгорілася

боротьба, що не розпочалася (до Б.Хмельницького були М. Глинський і Байда-Вишневецький, Запорозька Січ), а вивершилася національно-визвольною боротьбою XVII ст., створенням Гетьманщини.

Досі деякі історики заявляють: у "чистому" (ідеальному?) вигляді тоді української нації ще не було, як ще немає її й досі. Та чомусь не ставлять запитань: англійська, французька, італійська, німецька – були?! А також: нація – це організм (структура), що невпинно еволюціонує, наділена (від природи) енергією саморозвитку, чи є сутністю, яка в якийсь час виникає і далі залишається в незмінній якості? Отже, нація – живий організм, що, як і людина, проходить різні стадії свого розвитку, чи є свого роду законсервованою масою? Вона і творець якостей та рис людей, природи, поколінь, епох? Чи тільки наслідок творчості зовнішніх сил?

Історія засвідчує: етнос може не еволюціонувати в націю, бути поглинутим (асимільованим) іншими, але ядром нації є саме він. Тому роль інших чинників величезна, однак роль етносу визначальна: без нього є маси, населення, конгломерати племен, але не нації; угри, болгари, євреї, татари певні періоди були і не на своїх територіях. І, подібно до цього, були навіть дуже великі масиви етносів, союзи родів, однак тільки почуття національної єдності стало запорукою самозбереження, самореалізації, виконання історичної місії, у тому числі й загальнолюдської, бо сутність і світу, й вселюдства у їхній багатоманітності.

Протоукраїнці відстояли право бути собою, коли, як показує автор "Велесової книги", усвідомили: вони – не греки, не римляни, не варяги, а "руси". Але все у природі відстоює своє існування, у тому числі й у боротьбі видів. Протоукраїнці усвідомили себе через співвіднесення не лише з іншими, а й з власною історією, суспільною практикою, релігією, філософією антеїзму.

Такого масштабу і типу самоусвідомлення зумовило формування власної моралі й етики і як органічної частки універсальної культури, духу, і як спонуки розвитку мови і боротьби.

На такому фундаменті могла і постала суверенна самобутня держава – Київська Русь, роль якої неможливо переоцінити: вона витворила власний державний лад, власну мову, культуру, освіту, науку, філософію, власну правову систему, вершинами яких стали "Повість минулих літ" і "Києво-Печерський патерик", "Слово про закон, благодать, істину" і "Слово о полку Ігоревім", шедеври архітектури Києва і Чернігова, "Руська правда".

Раби можуть здійснювати чужі плани, але не творять. Протоукраїнці створили фундамент синкретичної культури та національної держави, бо взяли на себе загальноєвропейську роль генератора культур Сходу і Заходу, Півночі й Півдня, чому сприяли не тільки соціально-економічні та державно-політичні, а й географічні природні передумови. Без національної самоідентифікації українців Європа, вселюдство втратили б неповторну галактику духу, що поставило б під загрозу цілісність світової цивілізації і культури.

Тільки почуття національної єдності могло об'єднати землі Чернігівщини, Київщини і Переяславщини, Волині і Львівщини на боротьбу за відновлення історичної минувшини і перспективи, згармоніювати владу і церкву, "маси" й інтелігенцію на засадах демократії та права (універсали Б. Хмельницького, І. Мазепи, Конституція П. Орлика), ідеї гідної ролі в системі інших народів (проекти створення незалежного Українського князівства Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи), боротьби як єдиного шляху до суверенітету, щастя, свободи.

Національна ідея і національна справа витворили не тільки українську державу, культуру, мову, освіту, науку, а й українську людину – найвищий витвір історії та природи.

Досі, як зауважував Джордж Г. Мід, "соціальна психологія, як правило, мала справу з різними фазами соціального досвіду" ("Дух, самість і суспільство"). Необхідно враховувати й досвід індивідуальний, бо провести "чітку межу між соціальною і індивідуальною психологіями неможливо". Досвід не тільки П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, Л. Полуботка, П. Калнишевського, а й П. Русина, Ю. Дрогобича, Л. Барановича, П. Могили, Г. Сковороди засвідчує, що тільки єдність індивідуального й суспільного на ґрунті національної ідеї (соціальної практики, філософії, віри, етики і естетики, виражених у культурі і мові) спроможна спонукати людей і народи до висоти ідеалу, до того ж – не тільки етнонаціонального, а й вселюдського.

Дослідникові не важко помітити єдність історичної перспективи, окресленої спочатку Володимиром Великим, Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, Іларіоном і Данилом Галицьким, а далі розвинутої П. Сагайдачним, Б. Хмельницьким, І. Мазепою, Л. Барановичем, П. Могилою, Г. Сковородою.

Петро І, що "розпинав нашу Україну", та Катерина ІІ, котра "доконала вдову-сиротину", сподівалися на повне усунення України з історичної арени і державність їм знищити вдалося.

Та вони не могли домогтися свого, бо вже був витворений і утверджений дух нації. Не могли не прийти І. Котляревський і Г. Полетика з його "Історією Русів", а далі не міг не появитись месія – Тарас Шевченко. Як Данте в Італії, Шекспір в Англії, Кальдерон, Сервантес в Іспанії, він, за мудрим спостереженням І. Франка, не просто відродив українську мову, національну культуру та історичну пам'ять, а й саму націю, а тим самим – ідеали свободи, демократії, права ("Чи діждемося Вашингтона...?!"), гідності і честі людини, великої ідеї братерства людей і народів.

Народ устами його інтелегенції відповів: "лежить в могилі Україна, та не вмерла" (М. Костомаров), "ще не вмерла України ні слава, ні воля" (П. Чубинський).

Є матерія інертна, є активна. Бездуховність – і наслідок, і причина антисвіту – антигуманізму, антиправди, антикраси, царства тиранії, лакейства, рабства.

Без національної ідеї народи якщо фізично не гинули, то оберталися на рабів, а культура, духовність втрачали гуманістичні орієнтації та цінності.

Поступово девальвувалися критерії поступу, мотивації дій людини: вона лишалася або сама з собою, або з масою безликих фетишів. А Україна – то вона перестала б існувати як суб'єкт історії, а перетворилася в частку Імперії.

Непереборний процес національно-визвольного руху XX ст. виростав з надр IX-XIX століть, як і рух за незалежність на грані XX-XXI століть – з надр великого тисячоліття.

Досі дехто говорить: Україні легко дісталась свобода. Це також один з наслідків денаціоналізації, що неминуче породжує антиісторизм, дегуманізацію й деморалізацію. Відчужений від буття і свідомості, філософії й долі нації індивід відчужується і від землі та природи (отже: від "безперспективних" сіл і Чорнобилів), від голодоморів і геноцидів, від гулагів і воєн, від слави й трагедій народу. Як перекотиполе, він не кермує навіть власною долею, а кориться всім вітрам. Та й як він може кермувати? Адже він відчужений від ідеалів довкілля, від почуттів і роздумів народу, а тим самим – і від власної сутності. Він – форма без змісту, людина – хаос, з якого особистість могла постати, але не постала. Часом непоганий виробник, добрий споживач – і активний "бізнесмен", такий індивід відчужений від найбільшої радості – гармонії і з самим собою, і з своєю нацією, без якої він не спроможний навіть самореалізуватися. Він – велике чи маленьке Ніщо не тільки для різнорідного світу (планети), а навіть для себе.

"Уникайте пустинництва і самітництва, – закликав Володимир Мономах, – бо Бог підтримує лише активну доброчинність, гуманістичну волю".

"Пізнай себе самого – і ти пізнаєш дорогу до щастя, – напучував Г. Сковорода. Бо шлях пізнання – це шлях пошуку істини, отже – шлях духовного й інтелектуального самозбагачення".

Прочитайте тую славу! (отже, всю свою історію) та спитайте тоді себе:"хто ми, чиї, яких батьків", "нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла, нащо живем..."?! – повелівав Т.Шевченко.

"Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була... Щоб жить, ні в кого права не питаюсь, щоб жить я всі кайдани розірву!"– гордо заявляв П. Тичина.

І то були масштаби почуттів і думок, життєтворчості й волі кожного з великих синів народу, і як народ давав внутрішню силу та енергію кожній особистості, так кожна з них множила ті сили енергією національної культури.

А множилося багатство національної культури – множилася й культура загальнолюдська, культура кожної людини.

І все раніше зазначене засвідчує: основа духовного, культурного збагачення індивіда, соціальної верстви, нації – це їхня самоідентифікація як універсальна форма пізнання, самопізнання, самореалізації, творення себе і світу.

Мета всіх – найвищі обрії вселюдської культури та "благодаті", а шлях – універсальний розвиток кожного суб'єкта історії. Тому в Україні він почи-

нається з українознавства, отже, з колиски і рідної господи, – сім'ї, роду й народу, а розгортається в безперервному часопросторі, тому з'єднує Україну, Європу і світ, кожну людину з вселюдством в ім'я спільної гуманістичної мети, торжества ідеалів "сім'ї вольної, нової", чуття "єдиної родини" народів.

Література:

1. *Советский энциклопедический словарь. – М., 1980.*
2. *Давня історія України. – К., 2000. – Т.3.*

ПАТРІОТИЗМ ЯК ОСНОВНА ЦІННІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ І ЯК ФЕНОМЕН ФІЛОСОФІЇ, ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

В.М. Дзюба,
проректор – начальник
факультету внутрішніх військ
Київського інституту внутрішніх справ

Категорія національний характер, особливо основна складова – "патріотизм", є предметом дискусій на шпальтах філософських, педагогічних літературних часописів, газет та монографій.

Починаючи з кінця XVIII ст., більшість аспектів цієї проблеми сумлінно досліджувались, але й досі не мають однозначного трактування. Деякі з них проголошують взаємовиключаючі погляди, наприклад, від націоналізму до інтернаціоналізму та космополітизму. Окремі автори піддають сумніву сам факт існування цієї проблеми, інші — обмежуються лише визнанням окремих рис в національному характері чи вказівкою на ознаки, які є малозначущими, або ж взагалі нічого спільного з національним характером не мають.

Як окрему категорію, національний характер почали вивчати разом з поняттями "нація", "народ", "патріотизм", "боягузтво", "зрадливість", "мужність", "жорстокість", "людяність". Поняття "характер" вперше виникло в античній філософії й означало "рису, особливість, ознаку"[1]. Початок процесу формування націй в Західній Європі припадає на XVIII ст., тоді ж виникає і зацікавленість "національним характером". Початковий період осмислення нації та патріотизму у національному характері мав декілька аспектів.

Першим аспектом була детермінація "національного характеру":

а) зовнішньо-внутрішня, що поєднує зовнішні, тобто кліматичні умови та внутрішні – взаємовпливи "органічних сил та генетичних коренів";

б) географічна (клімат обумовлює особливості національного розвитку);

в) обмежено-географічна;

г) політична, що спричинена формою правління, яку породжує вдача народу (під ярмом рабовласників панують боягузтво, зрадливість, варварство, жорстокість, а за умов свободи розквітають мужність, патріотизм, прямодушність, людяність);

д) комунікативна, що визначена потягом розумних істот до спілкування, до об'єднання в суспільстві та контактування.

Як наслідок, схожі схильності, афекти та звички передаються індивідами та групами. Об'єднання людей в одну політичну організацію, схвалення ними багатьох спільних питань, пов'язаних з обороною, торгівлею, управлінням, призводять до утворення спільної мови, моралі, характеру. Крім особистого характеру окремої людини, утворюється національний характер, що об'єднує людей, які живуть в суспільстві.

Другим аспектом початкового періоду осмислення феномену національного характеру є питання визначення сутності цієї категорії. Розглянемо два існуючі погляди на цю проблему.

Гельвецій вважав, що "кожний народ має свій особливий спосіб бачити та відчувати, який утворює його характер, і у всіх народів цей характер міняється або раптово, або поступово, залежно від несподіваних чи непомітних змін, що відбулися у формі їхнього правління і, відповідно, у суспільному вихованні, тобто сутність характеру народу визначається особливим, тільки цьому народу властивим способом бачення і відчуттям, який змінюється під впливом змінюваних форм правління".

Кант виходив з інших засад. Він писав, що афектація характеру і є саме тим спільним характером народу, до якого він сам належить; це передусім ненависть до всього іноземного, особливо, як йому здається, тільки він один може пишатися справжньою державою і суспільною свободою в межах країн з таким устроєм, який виявляє достатньо сили супроти зовнішніх ворогів. Потім філософ вказує на суперечності у сутності народів на основі зіставлення характерології окремих народів, зокрема англійського та французького. Якраз Е. Кант був одним з перших філософів, який різнобічно проаналізував національний характер, особливо, його складову рису – патріотизм.

Гельвецій у своїх працях порушив ще один аспект національного характеру — його "якість". Аналізуючи характери різних народів, він не вважав ні позитивними, ні негативними вроджені властивості. Всі народи, на його думку, однакові за народженням. А любов до свободи чи рабська покірність, мужність, патріотизм чи боягузтво – риси, що набуті внаслідок панівної політичної форми правління. Ця ідея рівності народів та рас дуже добре поєднується з ідеєю єдності культур різних народів Гердера та з усвідомленням окремого народу не як частини, а як цілого планетарного людства, оскільки культура будь-якого народу розвивається не ізольовано, а спирається на досягнення та історичний досвід інших народів. Цій концепції співзвучні ідеї Гессена, філософа та педагога початку XX ст.

Подальше дослідження "національного характеру", як філософської категорії, набуло ще вищого рівня – рангу окремих вчень. У другій половині XIX ст. одночасно постали кілька вчень. Перш за все – ідеалістичне, містичне вчення про "дух народів". У Західній Європі ця концепція стає визначальною. Поняття "дух народу" було запозичене в ідеалістичній філософії минулого. Воно було перетворене на самодостатній, абстрактний, всезагальний принцип, що визначав долі народів (Штейнталь, Лацаріус, Вундт та ін.). Одним з найважливіших положень цього вчення є елементи "народного духу": мова, міфологія, релігія, народна творчість, мистецтво.

Зазначені елементи становлять ієрархію. Першорядне значення належало мові — першому духовному вияву, пробудженню духу. Подальші розмірковування ґрунтуються на кантівському та лейбніківському поняттях апперцепції, що визначається як "залежність сприйняття від минулого досві-

ду, від заощаджень знань та загального змісту психічної діяльності людини, що є своєю чергою наслідком відображення дійсності на основі суспільної практики" [3]. Кант розглядав два різновиди апперцепції: емпіричну, основою тотожності якої є синтетична єдність багатообразного змісту споглядання і трансцендентну – "чисту", "первісну".

Ці ідеї знайшли своїх прихильників і в XX ст. Так, австромарксист, представник міжнародного реформізму О. Бауер, розвиваючи вчення про "народний дух", висунув теорію національної апперцепції, що склала основу багатьох сучасних ідеалістичних вчень про національний характер [4].

Французький соціолог Г. Лебон у праці "Психологія народів та мас" розглядав мистецтво, літературу, філософію, історію, мову, різні установи як елементи цивілізації, які є зовнішнім виявом душі народу. Залежно від певної історичної епохи, а також від особливостей душі народу ці елементи проявляються по-різному. Цікавий висновок Г. Лебона про те, що "для народу найшкідливішим є момент, коли він досягає надто високого ступеню розвитку та культури. Цивілізація і розвиток спричинюють негативний вплив на характер народу, що складає основу душі народної. Разом з псуванням характеру народу відбувається занепад і його душі, а це веде народ до загину" [5].

Отже, розглянуті теорії дають право зробити деякі висновки, сутність яких полягає в тому, що західноєвропейська філософія та соціологія XVIII-XIX століть надавала значної уваги проблемам окремих рис "національного характеру". Введено термін "національний характер", визначені питання про причини його існування та фактори, що сприяли формуванню, а також інтерпретації цього соціального феномена як історично змінюваного. Тоді ж долучилися до вивчення вищезазначеної проблеми і представники української філософії та суспільно-політичної думки (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Гулак, В. Білозерський, О. Маркевич та ін.). На відміну від західноєвропейських концепцій вони вперше аналізували національне (українське), слов'янське та загальнолюдське в їх діалектичній єдності, вдаючись при цьому до цивілізаційно-культурологічного підходу. Вказуючи на цю особливість, Д. Чижевський, зокрема, відзначив, що Т. Шевченко однією з головних рис національного характеру українців вважав антропоцентризм, тобто знаходження людини в центрі буття, цілого світу, природи та історії, всіх сфер культури [6].

Наступним етапом вивчення окремих рис, особливо патріотизму, наприкінці XIX — у першій половині XX ст. стали психологічний, морально-релігійний, ідеалістичний, волюнтаристський, практично-ідеалістичний методи, представлені такими нашими співвітчизниками як Михайло Драгоманов, Трохим Зіньківський, Іван Франко, Микола Міхновський, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов, Володимир Винниченко, Ольгерд Бочковський, Сергій Шелухін, Іван Огієнко (митрополит Іларіон), Володимир Старосальський, Юрій Липа, Микола Сціборський, Станіслав Дністрянський, Микита Шаповал, Петро Полтава (Федун).

На основі українського національного характеру, національної ідеї, патріотичних почуттів вони намагались виявити основні характерологічні структурні елементи та змістовні фактори цієї категорії.

Видатним фахівцем в галузі наукової розробки "національної ідеї" є український літературний критик, публіцист, політичний діяч, доктор юриспруденції Дмитро Донцов. У своїх працях він пропагував засади ідеалістичного волюнтаризму, історизму та практичного ідеалізму. Д. Донцов підкреслював спрямовуючу роль ірраціональної волі в житті одиниць і спільноти, а також ідею виховання української нації в дусі сильних народів-володарів, яким притаманні особливі риси.

У XX ст. продовжувалося вивчення феномену національного характеру. На початку XX ст. зарубіжні дослідники обмежувались формальним визначенням нації як "історичного в нас" (Мейнекс) чи як "культурної спільності" (Біндер), як сукупності людей, об'єднаних у "спільноту історичною долею" (Отто Бауер). В СРСР упродовж 70-х років з'явились науково-популярні праці, в яких було встановлено психологічний бік досліджуваної категорії та вивчено різні проблеми національного характеру — реальність феномену "національний характер", його діалектичність, структуру, окремі структурні елементи, які складають зміст категорії "національний характер". В основу психологічного підходу було покладено поняття "характер особистості", що за визначенням С. Гончаренка становить "сукупність відносно сталих індивідуальних психічних рис людини, які виявляються в її поведінці й діяльності, ставленні до суспільства, колективу, самої себе". Поняття "характер особистості", в якому справді "фіксується цілісність духовного життя людини, один з показників її індивідуальності, було перенесене на категорію "характер народу" [7]. Для прикладу наведемо основні положення роботи Н.Д. Джінділь-дина "Природа національної психології", в якій національний характер визначається як "сукупність специфічних психологічних рис, що стали більшою або меншою мірою властивими тій чи іншій соціально-етнічній спільноті за конкретних історико-економічних, культурних та природних умов її розвитку" [8]. Таким чином, національний характер – лише важливий структурний елемент національної психології, нарівні з національно-патріотичним почуттям та національною самосвідомістю.

Таким чином, наведений короткий огляд філософських та психологічних основ категорії національний характер віддзеркалює спроби наукового методологічного підходу до проблем сутності та структури і дає можливість говорити про актуальність, багатоаспектність його складових як феномену філософії та психології.

Але національний характер, та його складова – патріотизм, як категорія фігурує і в інших сферах життя, зокрема в культурі та освіті. Тому вважаємо за доцільне розглянути зазначену категорію як фактор гуманітарної національної освіти. Підкреслимо, що у цьому випадку категорія національний характер виступає як певне зведення цінностей нації, що тісно пов'язане з поняттям національної

освіти, покликаної передавати нащадкам історико-культурний досвід та цінності, його героїчне, патріотичне минуле. І справді, в проблемі національної освіти тісно переплітаються найрізноманітніші течії педагогічної, а також і політичної думки. Так, з одного боку, національна освіта виступає як монополія класичної школи, що несе елемент консерватизму, а з іншого – відзначається радикалізмом, якого їй надають реформаторські кола з числа учителів "національної" школи.

Сутність та принципи поняття "національна освіта" почали осмислювати у XVIII ст. Вони цікавили як ворогів федералізму (Робесп'єра та Лепеллет'є), так і прихильників федеративного принципу, захисників "провансальського" відродження. Різнопланові теорії ідеологів національної освіти XIX ст. І.Г. Фіхте, К. Ушинського змогли, наприклад, стати вихідним пунктом та виправданням для різних політичних та педагогічних спрямувань: від кіл наближених до слов'янофільства, що захищали позиції національно-консервативної педагогіки, до радикально-демократичних захисників "інородницької", "західної", школи. Ці парадокси стали можливими не з причини термінологічної неясності, а багатогранності й складності вищезазначеної філософської проблеми нації, національного характеру.

Перш ніж розглянути історичні концепції "національної освіти", необхідно визначитися в антиномії (філософський термін Е. Канта) національного й загальнолюдського (націоналізму й космополітизму). Для цього наведемо визначення націоналізму, що "позначає різновид ідеології та соціальної практики, спрямованої на її утвердження" [9] і космополітизму – теорії, що "закликає до зречення патріотичних почуттів, національної культури і традицій в ім'я єдності людського роду..., але є несумісною з інтернаціоналізмом" [10]. За такими твердженнями, нація є простою сумою індивідів, позбавлених внутрішньої єдності та механічно й тимчасово зв'язана тиском зовнішніх факторів (географічних, економічних, державних).

Як бачимо, наведені визначення понять "націоналізм" та "космополітизм" не протилежні за своєю сутністю і, щодо цінностей національних та загальнолюдських, вони є природними соціальними явищами.

Глибокий філософський аналіз цієї антиномії здійснив педагог-філософ Гессен на початку XX ст. Конфлікт "національного" і "загальнолюдського" полягає в антиномії націоналізму космополітизму. А, відповідно, нація і людство уявляються однаково як проста сума частин. Тільки ці частини, на розсуд дослідника, реальні як окремі індивіди.

Подальший аналіз націоналізму проводиться на основі дослідження ролі окремої людини в нації та нації як суспільства. Зв'язковою ж ланкою формування індивіда, на думку В. Старосальського, виступає поняття нація як суспільство.

Передусім, існування гурту, суспільства є виявом волі його членів. Воля (в найширшому розумінні) це той чинник, який певну кількість людей перетворює на цілість, суспільство. Ніяка їхня якість, ніякі фізичні чи моральні їх ознаки самі собою не зможуть цього зробити.

Суб'єктивний чинник бажання волі становить сутність зв'язку, силою якого певна кількість людей стає суспільним гуртом, суспільством. Таким чином,

виникає "громада – великий чоловік", як герой суспільних рухів та властивий предмет суспільних наук. Так виникла і нація. Ренан має рацію, говорить В. Старосальський, коли бачить її єство в "повсякденнім плебісциті".

Цікавими і вагомими видаються також твердження Масарика, М. Драгоманова, В.Старосальського про можливість примирення та єдність національного й людського.

Масарик стверджував, що поміж народністю та міжнародністю має бути згода, адже народи — природні органи людства. Такої ж думки був й Драгоманов, проповідуючи космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці.

Але більш промовистими за філософів та мислителів є факти щодо практичного примирення обох течій. Найбільш переконуючим є приклад Німеччини на зламі XVIII та XIX століть.

Цікаві визначення та порівняння сутності поняття нація за С.Рудницьким, Манчіні та Ренаном, які наводить відомий український мислитель О.Г. Бочковський. Читаємо у С. Рудницького: "Самостійним народом або нацією звемо більшу чи меншу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, які в'яжуть усі індивіди цієї групи в одну цілість. Ці прикмети є: 1) антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла); 2) самостійна серед інших мова (з літературою, наукою й т.д.); 3) питомі історичні традиції й змагання (на політичному, суспільному й т.д. полях); 4) питома культура (як матеріальна, так і духовна), спільні культурні прямування; 5) питома суцільно національна територія, на якій або була, або є, або може бути питома національна держава" [12].

Манчіні відмічає такі основні зовнішні ознаки нації: 1) спільна територія (elemento geografico); 2) спільне походження (razza); 3) спільна мова (lingua); 4) спільні звичаї та побут; 5) спільне переживання; спільна історія (storia); 6) спільне законодавство (leggi) та спільна релігія (religion).

Ренан, на якого посилались Рудницький та Манчіні, категорично заперечував значення цих об'єктивних "прикмет нації", шукаючи істину у зовсім іншій, поза матеріальній сфері. "Людина, – казав він, – не є рабом ані раси, ані мови, ані своєї релігії, ані току рік, ані напряму гірських ретязів. Велике скупчення людей, здорового духу й гарячого серця, витворює моральну свідомість, яку звемо нацією". А далі він розгортає це стисле визначення, пояснюючи його так: "нація – це душа, засада духова. Дві речі, які, правду кажучи, по суті є те саме, творять цю душу, цей духовний принцип. Одна – це спільне посідання багатої спадщини спогадів. Друга – це теперішня згода й бажання жити разом, продовжувати та відновлювати цю неподільну спадщину минулого" [12].

Продовжуючи аналізувати сутність категорії нації, О.Бочковський засуджує національний егоїзм і пояснює, що сучасний націоналізм, захоплений ідеалом всебічної національної автаркії (самодостатності), зовсім забув та свідомо нехтує цю потребу міжнародної синтези, поруч із виправданим змаганням кожного народу до повного самовизначення. Проте, національний егоїзм,

що відкидає неминучу потребу міжнародного порозуміння та співпраці, передовсім шкодить інтересам свого народу. Масарик має рацію, стверджує О.Бочковський, коли каже: "Одиниці так само, як і народи не існують для того, щоб тільки виконувати свої героїчні завдання. Нарід, що живе тільки для себе, був би так само бідолашним, як людина, яка живе лише для себе. Без віри в ідеї та ідеали життя як одинців, так і народів, є лише животінням" [12].

Концепції В.Старосальського, О. Масарика, О. Бочковського зв'язані з ідеєю єдності національного та загальнолюдського. Тобто, це концепції взаємодії, взаємовпливу та взаєморозвитку частин у національному цілому.

Таким чином, розглянуті підходи до категорії "нація" пояснюють парадокси історичних концепцій національної освіти і дозволяють перейти до висвітлення педагогічного аспекту взаємодії національний характер у сфері національної освіти.

В педагогічному аспекті національного характеру існують три погляди на національну освіту з огляду на ідеал та цінності. Кожний з них вимагає уважного розгляду.

Найбільш відоме обґрунтування ідеалу національної освіти в Російській імперії XIX ст. належить нашому співвітчизникові, вихідцю з Новгород-Сіверська К.Д.Ушинському. Свої ідеї він обґрунтував у низці статей та праць. Основним фактором національної освіти, на його думку, є наявність національної системи виховання, основу якої складає особливий принцип, що визначає освітню систему в цілому та надає їй специфіки. Так, в німецькій системі ним є наука; в англійській – формування характеру, вільне самоуправління, ідеал громадянина; у французькій системі – потяг до зовнішнього застосування наукового знання; в американській системі – невпинний рух вперед, хиткість, потяг до нових методів та форм освіти.

У своїй концепції К.Д.Ушинський вважає ідеалом національної освіти людину, її національний характер, який реалізується тільки в національній системі виховання. Вихідною засадою національної системи виховання, що відповідала б прагненням та потребам народної душі, стало положення про необхідність стикання з народом, його ідеалами, традиціями, звичаями. Одним з шляхів формування такої національної системи виховання, на думку К.Д.Ушинського, є уроки рідної мови, історії, культури як живого організму, що відтворює долі, думи та поривання народу через занурення у скарбницю національної культури.

К.Д. Ушинський дотримувався переконання, що "національна освіта є не стільки виявом уже фактично існуючої народної душі, скільки залучення народу до культурного передання, накопиченого в його середовищі зусиллями його синів" [13], тобто нація ніколи не закінчується, але завжди твориться. З цим пов'язано твердження українсько-російського педагога про те, що справжня любов до батьківщини повинна поєднуватись зі знанням її мови, історії, природи, мистецтва, її кращої вдачі та звичаїв. Щоб виховати патріотів, треба прищепити дітям почуття обов'язку перед Батьківщиною, почуття відповідальності за неї. Разом з цим, патріотизму К.Д.Ушинського зовсім чужа національна обмеженість.

А народність, на його думку, це своєрідність кожного народу, його особливі риси, що склалися внаслідок історичного розвитку, соціальних умов його життя, географічного середовища, в якому він перебував і перебуває.

"Народ без народності – тіло без душі", – писав К.Д.Ушинський [13]. І народ має шануватися своєї народності. Але, щоб шанувати, потрібно навчитися берегти і відчувати народне, національне. Проте "однобічна гегемонія" однієї з будь-яких національних культурних цінностей над іншими веде до обмеження можливостей національної освіти. Це можна стверджувати і про внутрішньо культурні збочення, які в цьому випадку зводилися б, як вважав видатний педагог початку XX ст. Гессен, "ні до чого іншого, як до насильницького культивування однієї тільки наукової, чи правової або технічної освіти" [11], що веде до зречення ідеалу гармонійного, всебічного розвитку, до обмеження можливостей кожної окремо взятої людини бути залученою до повноти культурної творчості.

Інакше і глибше визначає завдання національної освіти І.Г. Фіхте. Основу його концепції складає положення про те, що система національної освіти є засобом відродження народу та зміцнення патріотичного духу. Проблема нації, національного характеру та, відповідно, національної освіти ставиться І.Г. Фіхте не в площину культури як такої, а в площину ставлення народу до культури. В педагогіці це було здійснено вперше. Проблема освіти народу виявляється, таким чином, тотожною до вже відомої проблеми освіти особистості (висновок Гессена).

Узагальнюючи концепцію І.Г. Фіхте, Гессен зробив ряд висновків, в яких, зокрема, підкреслював: "Формування особистості та свободи окремої людини і лише воно здатне зберегти й зміцнити самобутність народу загалом, його свободу щодо культури та його благородну здатність запалюватись ентузіазмом задля загальнолюдських цілей, що й складає характерні властивості нації як такої. Тільки творча праця над наднаціональними завданнями культури може нинішнє покоління народу включити як індивідуальний ланцюг у той вічний та стійкий шерег поколінь, який складає націю, охоплюючи як минулі, так і майбутні покоління народу" [11].

Отже, І.Г. Фіхте стверджував, що національність є не особлива "мета творчості", а природна форма, стиль, в яких за необхідності проявляється робота народу над загальнолюдськими громадянсько-патріотичними цінностями.

Відомий український філософ освіти та виховання Г. Ващенко, досліджуючи проблему взаємодії, взаємовпливів національної освіти та національного характеру, його позитивні та негативні сторони, запропонував шляхи подолання останніх. "Українець мусить знати собі справу в тім, які риси української психіки, навіть властиві їй з давніх-давен, слід розглядати як позитивні, а які негативні. Не все, що виробила у позитивну рису властивий багатьом українцям крайній індивідуалізм, про який ішла мова вище. Треба зробити мужню й тверезу оцінку й інших національних властивостей. Риси позитивні слід культивувати, а негативні – поборювати. Наявність в українського народу негатив-

них рис не мусить зменшувати любові до нього, тим більше, що інші риси українців становлять їх високо в ряді інших народів" [14].

Іншим аспектом осмислення феномену балансу інтересів між людиною та суспільством Г. Ващенко вважав те, що "служба Батьківщині наказує підкоряти свої інтереси потребам українського народу".

Чи означає це зректися особистого щастя й радощів життя? Ні, не означає. В житті людини діє парадоксальний закон: "хто шукає лише особистого щастя і робить основним правилом свого життя власне це шукання, той ніколи не находить щастя". Бо тоді життя людини стає егоїстичним та дріб'язковим, і це ніколи не задовольнить людський дух. Справжні радощі, що охоплюють всю істоту людини і підносять її на височінь, мають тільки ті, що служать великій ідеї" [14].

Концепція національної освіти, якої будемо дотримуватися і ми, належить філософам-педагогам В. Старосальському, Бочковському, Масарику і, особливо, Г. Ващенку. Основою їх змісту стала концепція "національного", в якій поєднались загальнолюдські та національні інтереси як частини одного цілого.

Таким чином, головне завдання національної освіти, на нашу думку, полягає у створенні умов для виховання патріотичних почуттів; для залучення до національної і світової культури; для культурної ідентифікації.

Висновки:

1. Феномен "національний характер" є реально існуючою категорією, що об'єднує інтереси кількох сфер життя: філософії, психології, історії, права, етики, філології, педагогіки, культури та освіти. Категорія "національний характер" відображає цілісну сукупність стійких особливостей рис характеру народу, що проявляються в емоційній та раціональній сферах, культурі спілкування та способах поведінки його представників, тобто патріотизмі, героїзмі та інше;

2. Запровадивши термін "національний характер", західно-європейська, а в подальшому й українська філософія, психологія та педагогіка розглядали різні аспекти феномену "національний характер", у т.ч. і його історичну мінливість, детермінацію;

3. Як фактор гуманістичної національної культури та освіти нація – своєрідний стиль народного існування, форма, яку сама по собі набуває творчість народу, спрямована на розв'язання національних та загальнолюдських культурних завдань;

4. За основу дослідження національної освіти потрібно взяти ідею національного і "наднаціонального" патріотизму в національному характері; ідеал людини як представника національного характеру, що реалізується в межах національної системи виховання та освіти;

5. Формування національного характеру можливо при цільовому вивченні, осмисленні і розумінні явищ патріотизму, героїзму і розв'язання національних та загально людських проблем;

6. На заняттях з гуманітарних дисциплін ми повинні розглядати як позитивні, так і негативні риси української психіки, наявність у українського народу негативних рис не мусить зменшувати любов до нього. Риси позитивні слід культивувати, а риси негативні – поборювати.

Література:

1. Краткая философская энциклопедия – М.: Изд. группа "Прогресс", 1994.
2. Гельвецький К.А. О человеке – Соч. в 2-х т.— М.: Мысль, 1974.
3. Философская энциклопедия – М., Сов. энциклопедия, 1960.
4. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия, 1907.
5. Лебон Г. Психология народов и масс – С.-П-б., 1896.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Варшава, 1934.
7. Гончаренко С. Український педагогічний словник – К.: Либідь, 1997.
8. Джіндільдин Н.Д. Природа національної психології – Алма-Ата.: Казахстан, 1971.
9. Поліщук Н.П., Лісовий В.С. Англо-український філософський словник – К.: Либідь, 1996.
10. Філософський словник. За ред. И.Т. Фролова, вид. 5-е – М., 1987.
11. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию – М., 1995.
12. Бочковський О І. Вступ до націології. У кн. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа – Львів: Світ, 1996.
13. Ушинський К.Д. Избранные педагогические сочинения – М., 1945.
14. Ващенко Г. Виховний ідеал // Полтавський вісник, 1994 р.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ МОДЕЛЕЙ ПЕРСОНАЛУ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

М.В. Клімов,
провідний науковий співробітник
Київського інституту внутрішніх справ

Проблема побудови і застосування моделей в науці, зокрема в теорії і практиці професійної освіти, має досить довготривалу історію і об'єктивні передумови своєї актуалізації на сучасному етапі. Норберт Вінер зауважив з цього приводу, що побудова моделей займає центральне місце у процедурі будь-якого наукового дослідження [12, с. 171]. Широке розповсюдження різних моделей в багатьох галузях науки і практики здійснювалось майже водночас із окремими спробами теоретичного та методологічного їх обґрунтування. Та потреби практики і прикладні інтереси науковців випереджали розробку необхідних теоретичних основ. Формування теоретичних засад моделювання здійснюється переважно на загальнонауковому рівні. Але, як зауважив Неуймін Я.Г., "говорити про скільки-небудь загальноприйняту систему теоретичних поглядів немає підстав"… [13, с. 8].

Сучасний стан розробки прикладних теоретичних засад побудови і застосування моделей для вирішення конкретних задач проектування та управління в окремих галузях науки і практики також потребує суттєвого вдосконалення. Недооцінка необхідності теоретичного обґрунтування побудови і застосування моделей стала причиною розповсюдження (зокрема, у сфері професійно-освітньої діяльності), за точним визначенням Норберта Вінера, "іррелевантних", примітивних моделей та їх аналогів. Подібні задачі виникають в ситуаціях, обумовлених необхідністю задоволення фахових потреб професійної діяльності кваліфікованим персоналом. Організація підготовки персоналу потребує вирішення задачі наукового обґрунтування і проектування. Розміщення та подальша робота з персоналом узагальнюється задачею управління персоналом. Ці два класи задач вирішуються шляхом побудови і застосування моделей потрібних фахівців та інших категорій персоналу. Однією із конкретних галузей професійної діяльності є кримінально-виконавча діяльність, яка, у зв'язку з кардинальним реформуванням в Україні системи виконання покарань, має гостру потребу у компетентному персоналі нового, на відміну від радянського, "гулагівського", покоління. Професійна підготовка кваліфікованого персоналу установ виконання покарань знайшла підтримку з боку Уряду України та міжнародних неурядових організацій, зокрема Міжнародного фонду "Відродження".

Про високий рівень актуальності цієї проблеми свідчать матеріали відповідної міжнародної конференції, на якій зауважено, що вкрай необхідних моделей і стандартів фахівців кримінально-виконавчої системи до цього часу не існує, тому дослідження, спрямовані на її формування слід продовжувати [6, с. 114].

Вчені стверджують, що на сучасному етапі розвитку української вищої школи, розробка моделі фахівця, пристосованого до роботи в умовах вітчизняного ринку, висувається в число першорядних проблем [16, с. 22]. Стійкий інтерес працівників і вчених освітньої сфери до проблеми побудови і застосування моделей обумовлений закономірною залежністю якості освітнього процесу і його результатів від рівня наукової обґрунтованості апріорного уявлення про педагогічний продукт, тобто від якості моделі майбутнього фахівця.

У тій чи іншій формі, але модель майбутнього результату освітньої діяльності завжди залишається актуальною. Від того, наскільки модель майбутнього педагогічного продукту наближена до об'єктивно обумовлених потреб у ньому, залежить реальний рівень ефективності кожної педагогічної системи, що створює цей продукт. 15 лютого 2002 року Кабінет Міністрів України затвердив Програму подальшого реформування та державної підтримки Кримінально-виконавчої системи на 2002-2005 роки, якою, зокрема, передбачається розробити посадові кваліфікаційні вимоги до основних категорій працівників кримінально-виконавчої системи [4, с. 4]. Не менш важливо вирішити це питання і для персоналу органів внутрішніх справ. Але означена проблема ще не знайшла відповідного місця серед Пріоритетних напрямків науково-дослідницької роботи. Науковцями відомчої освіти і вузівської науки розробляються професіограми основних категорій працівників ОВС, створюються кваліфікаційні характеристики основних професій. Все це свідчить про наявність гострої потреби у створенні науково обґрунтованих моделей персоналу УВП та ОВС і обумовлює доцільність внесення цієї проблеми до Пріоритетних напрямків. На користь такого рішення говорить не тільки відомче, але й загальнодержавне значення цієї проблеми. Справа в тому, що розбудова правової держави і соціально-економічної сфери в Україні супроводжується реформуванням і трансформацією судово-правової системи та багатьох галузей виробництва, соціальних інститутів, культури тощо. Кардинально змінюються підходи і погляди на звичні традиційні форми і види професійної діяльності. Внаслідок цього з'являються нові або значно змінюються існуючі професії, спеціальності, фахівці. Водночас створюються умови для дефіциту нових спеціальностей і фахівців. Наприклад, до 1991 року в Україні не було податкової служби, не існувало і відповідної спеціальності. З 1991 року об'єктивно виникає потреба у підготовці фахівців нового покоління правоохоронної сфери, що обумовлює офіційне введення правоохоронної спеціальності і в напрямку професійної освіти "Право".

Протягом першого десятиріччя незалежності в Україні впроваджено два загальнодержавних переліки спеціальностей, створено перший Державний класифікатор професій [14]. Але зазначені документи майже не враховують потреби правоохоронної діяльності, зокрема стосовно персоналу установ та органів виконання покарань. Персонал, який був сформований на застарілих засадах і професійних технологіях, вже не відповідає новим вимогам. Внаслідок цього в Україні загострилось проблемне протиріччя між існуючою практикою підготовки фахівців і новими потребами практики.

Однією із причин, що обумовила це протиріччя, можна визнати відсутність в той час цілеспрямованих досліджень з прогнозування і моделювання нових спеціальностей і відповідних фахівців. Виділення в Переліку спеціальностей так званих специфічних категорій, до яких віднесені, зокрема, спеціальності з державного управління, стандартизації, інтелектуальної власності, управління у сфері правопорядку тощо, зроблено без необхідного наукового обґрунтування. Формуванню переліку спеціальностей присвячене дослідження А.О. Ліговського. Як він стверджує, "в ідеальній моделі майбутнього спеціаліста конструюється потреба суспільства в таких спеціалістах, а отже, сама модель має визначати програму організації навчально-виховного процесу, систему професійної підготовки" [7, с. 3]. Майже водночас із встановленням Переліку спеціальностей в одному із офіційних документів Міносвіти України стверджувалось, що "освітньо-професійні та освітньо-наукові програми повинні базуватись на прогностичних моделях діяльності осіб, які отримали певний освітній або кваліфікаційний рівень…" [5]. Але згодом поняття моделі зникло з офіційних документів Міносвіти. Немає його і в новому Законі України "Про вищу освіту" [1]. Чи означає це, що моделі втратили своє значення? Але вивчення відповідної науково-педагогічної літератури свідчить про зовсім протилежне [10; 16]. На відміну від таких вже стандартизованих засобів, як освітньо-кваліфікаційна характеристика фахівця, офіційне формування якого, враховуючи радянський період, налічує більш двадцяти років, теорія і практика моделювання ще потребує суттєвого дослідження. Так, майже в кожному окремому випадку дослідниками використовуються різні підходи до побудови моделі без належного наукового обґрунтування свого вибору.

Закон України "Про вищу освіту" обумовив появу однієї проблеми, яка ще не стала предметом уваги вчених. Закон встановлює галузеві стандарти вищої освіти у формі освітньо-кваліфікаційної характеристики випускника, а не фахівця. Внаслідок цього виникає проблемне протиріччя між науковими підходами, які широко і все більш впевнено використовують різні моделі та практикою, що вимушена керуватись офіційними нормами, які на моделях майже не ґрунтуються.

На початку 90-х років державний Перелік спеціальностей (спеціалізацій) включав виправно-трудову спеціалізацію, що давало можливість відповідного цілеспрямування професійно-освітньої підготовки фахівців. Але з 1997 року в переліку спеціальностей, що забезпечується системою національної освіти, відсутні такі, котрі відповідають повною мірою потребам професійної діяльності у сфері виконання покарань. В той же час, усі компетентні експерти все впевненіше наголошують на необхідності підготовки фахівців з кримінально-виконавчої діяльності [6, с. 120]. Власне кажучи, такий підхід був закономірно запрограмований ще в 1975 році з початку цільової підготовки в СРСР фахівців для виправно-трудових установ. Але в той час ще не було створено відповідної наукової та навчально-методичної основи для впровадження пенітенціарної спеціальності. Тому були розпочаті дослідження проблем побудови спеціаліста виправно-

трудових установ. З метою наукового обґрунтування побудови та застосування таких моделей проводились цілеспрямовані дослідження протягом тривалого часу, результати цих досліджень застосовувались у практиці вирішення проблем професійно-освітньої діяльності різними навчальними закладами, що безумовно суттєво сприяло профпідготовці потрібних фахівців. Зокрема, на їх основі розроблена вся нормативно-методична документація для виправно-трудової спеціалізації, яка до цього часу не втратила свого значення і може бути використана для підготовки державних і галузевих освітніх стандартів.

Проблема побудови моделей фахівців пенітенціарних установ, як і будь-якого іншого професійного спрямування, має складну і багатоаспектну природу. Тому закономірно, що до її дослідження активно залучаються представники різних галузей науки: права, психології, педагогіки тощо. У зв'язку з цим правомірно виникає питання щодо реалізації не одноаспектного, а системного підходу до вирішення цієї проблеми. Яка ж наука має реалізувати системоутворюючу функцію, спрямовану на розробку узагальнених теоретичних засад? Порівняльний аналіз об'єктів і предметів різних наукових галузей та предмета нашого дослідження, яким є теоретичні засади і організаційно-методичні умови побудови та застосування моделей персоналу пенітенціарних установ, дає підстави для висновку щодо його належності до педагогічної науки, зокрема, до теорії професійної освіти. Узагальнені результати досліджень цієї проблеми, у формі спеціальної теорії пенітенціарної освіти, закономірно входять до педагогічної теорії професійної освіти. Наші висновки співпадають з поглядами на цей предмет інших вчених [7, с. 3]. Педагогічна наука як специфічна наукова галузь вивчає, досліджує і пізнає реальні явища виховання, навчання та освіти людини. Оскільки ці явища завжди цілеспрямовані, закономірно постає потреба у визначенні і конкретизації відповідних цілей. Модель майбутнього бажаного стану людини, що має бути досягнутий у результаті її виховання, навчання та освіти є прообразом, формою визначення узагальненої мети. Тому така модель закономірно входить до предмета педагогічної науки. До завдань педагогічної науки належить пошук науково обґрунтованих відповідей на запитання про те, які моделі потрібні, які критерії їх відповідності, як їх побудувати, на яких засадах тощо. Для цього призначена спеціальна прикладна теорія моделювання. Педагогічна теорія є певною системою знань, яка описує і пояснює чітко окреслений круг педагогічних явищ і приписує норми правильного управління ними [11, с. 7]. У педагогічній теорії до педагогічних відносяться усі ті явища, в яких розгортаються в конкретних умовах процеси цілеспрямованого формування людини. Отже формування фахівців, що входять до персоналу установ виконання покарань, є одним із конкретних педагогічних явищ професійної освіти. Цілком логічно, що теоретичні знання, які є основою побудови та застосування відповідних моделей педагогічного продукту, здобуваються внаслідок проведення цілеспрямованих педагогічних досліджень і входять до педагогічної теорії. Водночас, кожний специфічний аспект цієї проблеми детермінує потреби у залученні теоретичних знань із інших наукових галузей: філософії, психології, права, кібернетики, праксеології

тощо. Тобто спеціальна теорія ґрунтується на різних теоретичних джерелах. Їх сукупність має ієрархічну природу: вони поділяються на фундаментальні і прикладні; загальні, особливі і часткові (спеціальні); змістовні і формалізовані. Сучасний стан педагогічної теорії моделей знаходиться на стадії розробки і характеризується ще недостатньою впорядкованістю, її елементи знаходяться в різних наукових галузях і джерелах. Це дає підстави віднести її до категорії змістовних теорій, що потребує подальшої належної формалізованої систематизації.

У кожній самостійній теорії можна виділити, з певною мірою умовності, такі її структурні компоненти: ідеї – вихідні положення (зв'язуючий системоутворюючий компонент); поняття (описуючий компонент); закони або закономірності (пояснюючий компонент); принципи, правила, рекомендації (приписуючий компонент) [11, с. 9].

Формування зазначених компонентів теорії як самостійної системи і є результатом відповідного наукового пошуку. Для одержання потрібного результату необхідно здійснити цілеспрямовану науково-пізнавальну діяльність, спрямовану на вивчення явищ, що становлять об'єкт науки, а також актуальної соціально-педагогічної ситуації, передумов і перспектив її розвитку, основних визначальних проблемних протиріч, вичерпний обсяг можливих варіативних сценаріїв розвитку та подолання цих протиріч і пошуку найбільш раціональних рекомендацій щодо вдосконалення практики. Формування спеціальної педагогічної теорії моделей пенітенціарного персоналу потребує визначення її основних структурних компонентів. Стосовно провідної ідеї ми виходили з таких положень. Ще до початку освітньо-професійної підготовки певного фахівця потрібного рівня кваліфікації та відповідної спеціальності виникає потреба у визначенні нормативно-еталонного його образу. Традиційні освітньо-виховні (педагогічні) засоби цього визначення не забезпечують. Тому в соціально-педагогічній практиці виникає проблемне протиріччя між потребами у чіткій орієнтації процесу освітньо-професійної підготовки та існуючими засобами її забезпечення. Можна назвати щонайменше три шляхи подолання цього протиріччя. Це застосування експертних оцінок або розробка і впровадження стандартів, або проведення з цією метою наукових досліджень.

Провідна ідея одного із підходів до проведення означених досліджень полягає в заміщенні потрібного еталонного образу фахівця його науково обґрунтованим прообразом – моделлю.

Слід зазначити, що в науково-педагогічній літературі описані й інші підходи, які не отримали такого широкого розповсюдження, як моделі фахівця. Один з них, наприклад, використовує так званий "тезаурус спеціальності" [9]. В цьому випадку йдеться не про фахівця (тому що, як визначають автори дослідження, проблема підготовки кваліфікаційних характеристик виявилась досить складною і задовільно ще не вирішується), а про розробку теоретичних основ формування спеціальності. Ця проблема досліджена ще недостатньо, що свідчить про недооцінку її значення. До цього часу, крім дисертації українського вченого-педагога О.А. Лігоцького [7], дослідження проблеми наукового

обґрунтування переліку спеціальностей не проводились. В той же час, теоретичний аналіз показує, що наукове обґрунтування спеціальності та еталонного образу спеціаліста як носія цієї спеціальності є нерозривно взаємопов'язаними складовими однієї проблеми. Ці складові знаходяться в певному ієрархічному співвідношенні як "засіб-мета". Щоб мати модель фахівця необхідно мати модель його спеціальності, тому вирішення проблеми в цілому потребує створення двох моделей: спеціальності і спеціаліста, а точніше єдиної інтегрованої моделі. Таким чином, ідея заміщення досліджуваного об'єкта її моделлю може бути визнана пріоритетною і досить перспективною.

Сутність провідної ідеї стосовно того, як вирішити проблему адекватного потребам кримінально-виконавчої системи визначення кваліфікаційних вимог до її персоналу, не обмежується лише побудовою його моделі, яка створює нормативно-прогностичне уявлення про нього. Потрібно також визначити і реалізувати найбільш раціональний шлях реалізації нормативних вимог і задоволення фахових потреб практичних органів виконання покарань. Наші дослідження дозволяють дійти висновку про те, що необхідною умовою вирішення цієї проблеми є створення спеціалізованої педагогічної (професійно-освітньої) системи [19]. Така ідея випливає із обґрунтованої в педагогічній теорії сутності професійної освіти як процесу і результату оволодіння науковими і практичними знаннями та вміннями у відповідній професійній сфері діяльності, фіксуючого одержання потрібної спеціальності у певній системі освіти [11, с. 129]. Побудова потрібної системи, тобто системи пенітенціарної освіти ґрунтується на теорії педагогічних систем, що є також однією із складових, які формують теоретичні засади побудови моделей. Водночас становлення і розвиток системи пенітенціарної освіти ґрунтується на такій специфічній науковій галузі, як теорія пенітенціарії [8].

Обґрунтування зазначених понять, термінів і принципів дається у відповідних наукових роботах. Наукові рекомендації, правила, організаційно-методичні умови побудови і застосування моделей потребують значного обсягу для їх викладу. Зауважимо лише, що для створення необхідної для потреб педагогічної практики спеціальної теорії бажано здійснити інтеграцію та формалізовану систематизацію теоретичних компонентів із багатьох теоретичних джерел. Велика різноманітність сучасних теорій, які об'єктивно певною мірою входять до наукової основи спеціальної теорії, має ієрархічну структуру. На наш погляд, можна визначити щонайменше три рівня теоретичних джерел. На першому фундаментальному рівні знаходяться загальні теорії: теорія пізнання (гносеологія), логіка науки, теорія прогнозування (прогностика), теорія систем, теорія організації, теорія держави і права, загальна теорія виховання, загальна теорія освіти і навчання, теорія діяльності (праксеологія), деонтологія, психологія, теорія покарання (пенологія).

На наступному рівні знаходяться галузеві теорії: теорія особистості, теорія діяльності, теорія професійного виховання, теорія професійного навчання і освіти, професійна деонтологія, професіологія та професіографія, теорія спеціальності і спеціалізацій, теорія професійно-дидактичної про-

гностики, теоретичні концепції виконання покарань (пенітенціарна, каральна тощо). І нарешті формується рівень спеціальних теорій, які є безпосередньою теоретичною основою моделювання:

- теорія цілепокладання в професійній освіті та навчанні;
- теорія змісту професійної освіти та навчання;
- теорія професійно-педагогічних систем;
- теорія пенітенціарних спеціальностей;
- теорія пенітенціарної діяльності;
- теорія функціонування пенітенціарної системи;
- теорія пенітенціарної освіти;
- теорія педагогічного моделювання тощо.

Не всі зазначені теоретичні джерела вже сформувались як цілісні формалізовані теорії, але мають достатньо підстав для цього в перспективі.

Одне із ключових протиріч, що виникають при вирішенні цієї проблеми, є подолання невідповідності вибору моделей відносно реально існуючих потреб професійно-освітньої діяльності. Емпіричний підхід до такого вибору виявився непродуктивним. Усунення цього протиріччя потребує глибокого теоретичного осмислення сутності моделі фахівця, як предмета дослідження. Визначення поняття моделі, яке дається в відповідних публікаціях, здійснюється, як правило, на загальнонауковому рівні і тому створює лише загальну теоретичну основу, в той час, коли вимагається з'ясування сутності і особливостей кожного виду моделей. Тому одним із перших завдань теоретичного пошуку є конкретизація поняття моделі фахівця пенітенціарної системи.

До основних ключових понять спеціальної теорії, які визначаються на загальнонауковій основі, належать також такі: модель та її різновидності, фахівець і його різновидності, персонал та його різновидності, кваліфікація, освітньо-кваліфікаційний рівень, кваліфікаційна характеристика та її різновидності, діяльність, професія, спеціальність і спеціалізація, освітні (навчальні) програмні та інші засоби формування фахівця, педагогічні і дидактичні системи та їх компоненти (цілі, зміст, методи, засоби навчання тощо), освітньо-професійна підготовка, професійна-спеціалізована освіта тощо. Зазначений перелік понять і термінів не є вичерпним і охоплює лише найбільш основні з них.

Література:

1. Закон України "Про вищу освіту". // Відомості Верховної Ради України. – №20. – 2002. – С.506-536.
2. Національна доктрина розвитку освіти в Україні.
3. Постанова Ради Міністрів України від 11 липня 1991 року №88 "Про схвалення основних напрямків реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР".
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 року №167 "Про затвердження Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002-2005 роки".

5. Інформаційний лист Міносвіти України від 18.02.94 р. № 1/19-18.
6. Казак Б.Б. Разработка модели специалиста – сотрудника уголовно-исполнительной системы // Альтернативы тюремному заключению Российской Федерации: Материалы межд. конф. – М.: PRI, 2001. – С.114-126.
7. Лігоцький О.А. Педагогічні умови формування переліку спеціальностей (з досвіду реформування вищої освіти України): Автореф. дис … канд. пед. наук 13.00.01. –К.: Київський державний університет ім. Т.Шевченка – К., 1994. – С. 23.
8. Пташинський О.Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні: Автореф. дис … канд. юрид. наук 12.00.08 / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К., 2002. – С.18.
9. Венера Димова, Венелин Чалыков, Добромир Маламов. К вопросу о методе составления тезауруса специальности // Современная высшая школа. – 1978. – №3. – С.125-132.
10. Щедровицкий Г.П. Система педагогических исследований «Методологический анализ» // Педагогика и логика. – М.: КАСТАЛЬ, 1993.
11. Коротяев Б.И. Педагогика как совокупность педагогических теорий. – М.: Просвещение, 1986.
12. Артуро Розенблют, Норберт Винер. Роль моделей в науке // Модели в науке и технике. Л.: Наука, 1984. – С.171-175.
13. Неуймин Я.Г. Модели в науке и технике. – Л.: Наука, 1984. – 189 с.
14. Державний класифікатор. Класифікатор професій. – К.: Соцінформ, 2001.
15. Міщенко В., Науменкова С. Особливості функціонування вищої школи України в ринкових умовах: Вища школа України між минулим і майбутнім. – К.: Вища школа, 2001. – №1. – С.6-17.
16. Василь Лагутін Регіоналізація вищої освіти в Україні: Проблеми і суперечності. – К.: Вища школа, 2001. – №1. – С.18-25.
17. Семушина Л.Г., Михалева Т.Г. Исследование путей оптимизации формирования номенклатуры специальностей для подготовки кадров в средних специальных и высших учебных заведениях // Основные результаты исследований НИИ высшего образования в 1989 году. – М.: НИИВШ, – 1990. – С. 107-119.
18. Романкова Л.И., Михалева Т.Г. Некоторые итоги экспертизы новых квалификационных характеристик специалистов с высшим образованием // Основные результаты исследований НИИ высшего образования в 1989 году. – М.: НИИВШ, – 1990. – С. 120-132.
19. Клімов М.В. Концептуальна модель системи пенітенціарної освіти // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – 1999. – №4. – С.177-190.
20. Клімов М.В. Побудова та застосування моделей пенітенціарного персоналу як науково-педагогічна проблема // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – 2000. – №5. – С.231-239.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ

І.М. Тростюк,
викладач кафедри правової
та соціальної педагогіки
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат філологічних наук

Зміцнення законності і правопорядку, боротьба зі злочинністю – актуальна проблема для всього суспільства. Це детермінується тим, що завдання, які стоять на шляху вирішення цієї життєво важливої проблеми, занурені практично у всіх сферах суспільного життя – економічній, культурній, моральній, духовній, державного управління та ін. Побудова правової держави – це комплексна наукова і практична проблема, яка потребує використання зусиль і досягнень фахівців майже усіх галузей суспільного життя.

В останні роки у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях дуже активно розвиваються нові наукові напрями, які виникли у результаті інтегративних зв'язків, взаємозв'язків юриспруденції з іншими науковими галузями – філософія права, соціологія права, юридична психологія, юридична деонтологія, теорія управління у сфері правопорядку, юридична конфліктологія та ін.

Але необхідно врахувати, що законність і правопорядок нерозривно пов'язані з освітньою системою суспільства, ефективним функціонуванням у ньому інститутів виховання, навчання і розвитку, які безпосередньо впливають на масову і індивідуальну правослухняну поведінку громадян і відповідним чином формують її норми. Відзначимо і той факт, що злочинність як соціальне явище серед інших причин і умов, що живлять її і безпосередньо впливають на неї має, іноді, і педагогічні: прорахунки в діяльності та організації освіти і виховання громадян, системі правової пропаганди, недостатню увагу до педагогічних функцій засобів масової інформації та ін. Індивідуальні причини зародження і розвитку девіантної поведінки, котра призводить до злочину, майже завжди пов'язані з педагогічною запущеністю особи, недостатньою правовою освіченістю, проблемами з навчанням, деформованою правосвідомістю. Тому виникнення такої галузі науки як юридична педагогіка, що розробляє педагогічні технології у правоохоронній діяльності, у роботі органів правопорядку і їх персоналу є нагальною потребою часу.

Необхідно розпочати з назви дисципліни і чітко з'ясувати, чому вона називається юридична педагогіка, а не правова. Поняття "право" і "юриспруденція" близькі за своїм значенням і нерідко вживаються як синоніми. Але якщо бути точним, то право – це система загальнообов'язкових правил і норм поведінки, які регулюють поведінку людей і встановлюються органами державної влади. А юриспруденція – це наука, яка вивчає право. Тому точнішим за змістом є поняття "юридична педагогіка", а правовою педагогікою, чи правильніше педагогікою

права називається розділ цієї галузі наукових знань, який досліджує педагогічні аспекти правотворчості і функціонування правових норм у суспільстві. Також важливо визначити місце юридичної педагогіки у системі педагогічних наук.

Найбільш близькою за предметом дослідження галуззю педагогіки є соціальна педагогіка, яка вивчає закономірності та механізми становлення і розвитку особистості в процесі здобуття освіти і виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтовану діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів, установ і соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей та молоді в процесі вирішення суспільних, політичних, економічних та інших проблем суспільства. Окремі галузі педагогіки вирізняються на основі відмінностей об'єктів пізнання, однією з яких є професійна педагогіка, яка у свою чергу розподіляється на військову, інженерну тощо. Юридична педагогіка на протязі довгого часу розвивалася як допоміжна у системі частково професійної, частково вузівської педагогіки.

Юридична педагогіка є міждисциплінарною галуззю наукового знання, яка відображає функціонування основних педагогічних явищ – освіти, навчання, виховання, розвитку, що є предметом вивчення педагогіки. Саме тому ми говоримо про юридично-педагогічну реальність як категорію, специфіка якої обумовлена співвідношенням правових і педагогічних закономірностей, особливостями умов, мети, завдань правоохоронної діяльності, її об'єктів, результатів, використанням відповідних засобів і технологій. Саме пізнанням і дослідженням юридично-педагогічної реальності у теоретичному і прикладному аспекті покликана займатися юридична педагогіка. Її теоретичною базою виступає загальна педагогіка, також вона орієнтується на розробки інших галузей педагогічної науки: історії педагогіки, теорії виховання, теорії навчання (дидактики), методики вікової педагогіки, шкознавства, дефектології, соціальної педагогіки, етнопедагогіки, сімейної педагогіки, педагогіки управління, виробничої педагогіки, військової педагогіки, педагогіки спорту, порівняльної педагогіки тощо. Отже, юридична педагогіка – це галузь педагогічної науки і різновид професійної педагогіки у тому сенсі, що професійна педагогіка – це не тільки педагогіка професійної освіти, а також педагогіка професійного виховання, навчання, розвитку і вирішення педагогічних завдань у професійній діяльності.

Об'єкт пізнання юридичної педагогіки має багато спільного з юридичною наукою: правова сфера суспільства, законність і правопорядок, діяльність органів влади і осіб, які цілеспрямовано займаються їх зміцненням.

Предметом юридичної педагогіки є педагогічні явища, закономірності і механізми освіти, виховання і розвитку, що притаманні правовій сфері суспільства і які функціонують у ньому і впливають на стан законності і правопорядку, на діяльність юридичних органів і їх персоналу.

Спеціальна мета юридичної педагогіки полягає у пізнанні юридично-педагогічних явищ, які безпосередньо стосуються предмету юридичної педагогіки, розробка системи наукових знань про них, а також педагогічно обґрунтованих і ефективних шляхів зміцнення законності і правопорядку, допомога тим, хто займається цим на практиці.

Кожна специфічна галузь наукового знання, поряд з загальними категоріями і поняттями використовує і свої, індивідуальні. Понятійний апарат юридичної педагогіки має теоретичне і методологічне значення, визначає стан розвитку юридичної педагогіки як наукової дисципліни, рівень її самопізнання і самоконструювання. Виокремимо три групи цих категорій:

1. Системні категорії, які характеризують основні (провідні) елементи педагогічної реальності у правовій системі: педагогічний підхід до правової дійсності, педагогічна підсистема управління в правоохоронних органах, педагогічна система юридичної освіти, система правового виховання, навчання, розвитку, педагогічна система професійної підготовки, система спеціальних методологічних принципів юридично-педагогічного дослідження і інші.

2. Додаткові категорії елементів юридично-педагогічних систем забезпечення правоохоронної діяльності: педагогічні цілі, педагогічні завдання, юридично-педагогічні факти, педагогічні умови, педагогічні засоби, педагогічні прийоми, педагогічні правила, критерії ефективності педагогічної діяльності, результати цієї діяльності, педагогічні впливи, педагогічні наслідки, правова соціалізація тощо.

3. Окремі педагогічні категорії, які застосовуються під час характеристики конкретних питань педагогічного забезпечення правоохоронної діяльності: правова освіченість, правова навченість, правова вихованість, правова розвиненість, професійно-педагогічна підготовка, педагогічне забезпечення, педагогічне супроводження, правові знання, правові вміння, правові навички, правосвідомість, правові переконання, правомірна поведінка, перевиховання, методи правового виховання, правове переконання, правовий примус та інші.

Цей перелік понять і категорій можна продовжити, у процесі розвитку юридичної педагогіки він буде збагачуватися як кількісно, так і якісно.

Комплексність, багатогранність предмета юридичної педагогіки, її завдання визначають структуру наукового знання, диференційованість і взаємозв'язок розділів і напрямків. У структурі змісту юридичної педагогіки виокремлюють чотири основні напрямки:

1. Основи юридичної педагогіки: мета і завдання, предмет, структура, методологічні принципи, історія юридичної педагогіки, порівняльна юридична педагогіка.

2. Педагогіка правової культури: характеристика правової культури, соціально-юридична педагогіка, педагогіка правового виховання населення, правової просвіти, правової агітації і пропаганди, кримінологічна педагогіка, юридична педагогіка у діяльності державних органів і структур, юридична педагогіка у діяльності громадських організацій, юридична педагогіка у діяльності ЗМІ, юридична педагогіка у діяльності господарських структур.

3. Педагогіка забезпечення законності і правопорядку: до цього напрямку належить: педагогіка юридичної освіти, юридична педагогіка як навчальна дисципліна, педагогіка професійного розвитку юриста, педагогіка професійної педагогічної підготовки юриста, педагогіка самовдосконалення юриста, педагогіка підготовки науково-педагогічних кадрів, підготовка соціально-юридичних педагогів, педагогіка управління в правоохоронних органах, педагогіка зв'язків правоохоронних органів з громадськістю, екстремальна юридична педагогіка, постпенітенціарна педагогіка.

4. Педагогіка в діяльності правоохоронних органів: судових органів, органів забезпечення охорони громадського порядку і безпеки (внутрішніх військ, служби охорони), податкової служби і міліції, митних органів, органів досудового слідства, органів, які забезпечують виконання покарань.

У той же час на думку О.М. Столяренка "рівень розвитку різних напрямків і розділів юридичної педагогіки неоднаковий. Дуже добре розвинута виправно-трудова (пенітенціарна) педагогіка, педагогіка юридичної освіти, педагогіка професійного виховання співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців внутрішніх справ. Знаходяться в процесі інтенсивного розвитку педагогіка управління у правоохоронних органах, дидактика професійної підготовки, екстремально-юридична педагогіка, порівняльно-юридична педагогіка. Недостатньо розвинені педагогіка правового виховання населення, педагогіка правової пропаганди, превентивна педагогіка, соціально-юридична, юридична педагогіка як навчальна дисципліна, а частина розділів знаходиться у зародковому стані і чекає на своїх ентузіастів-дослідників" [13, с. 24].

Перед нами вимальовується широка панорамна картина стану розвитку юридичної педагогіки і чітко окреслюються обрії майбутніх наукових досліджень.

Тому зупинимося на аналізі юридичної педагогіки як навчальної дисципліни, а також вкажемо на шляхи формування актуальних проблем дослідження цієї міжгалузевої науки та її викладання. Багаторічний досвід викладання циклу педагогічних дисциплін в інституті, який готує майбутніх правоохоронців, нагромаджений кафедрою правової та соціальної педагогіки, дозволяє стверджувати, що успішне формування правової культури молоді залежить не тільки від цілеспрямованого відбору змісту, але й від застосування специфічних методів навчання і виховання, а також від їх сублімації. Включення педагогічних дисциплін у систему підготовки майбутніх правоохоронців стало можливим у зв'язку з реформуванням освіти в останні роки та реформуванням безпосередньо самої правоохоронної системи. Цей процес не обминув і підготовку фахівців у КІВС, який перепрофільовує свою діяльність з підготовки спеціалістів для установ виконання покарань на підготовку кадрів для ОВС. У "постпенітенціарний період" своєї діяльності кафедра по суті по-новому формує структуру педагогічного циклу, що реалізується через викладання нових дисциплін, підготовку нових навчально-методичних матеріалів. Це визначає її багатофункціональний характер. У рамках теми кафедрального дослідження "Педагогічне забезпечення діяльності персоналу ОВС", яке проводилося спільно з

іншими авторами (Ф.К. Думко, Г.О. Пономаренко) аналізувався позитивний досвід участі працівників ОВС у вирішенні соціально-педагогічних завдань, зокрема у різних формах освітньо-профілактичної діяльності (як її різновиду поряд з оперативно-профілактичною діяльністю), що сприяє сформованості педагогічної компетенції працівників правоохоронних органів.

Важливо зазначити те, що педагогіка – це одна з не багатьох наук, яка спеціально і продуктивно займається дослідженням систем і процесів освіти, виховання, навчання і розвитку людей, саме вона розпоряджається великим обсягом науково обґрунтованих рекомендацій для їх оптимізації і удосконалення. Цей факт важко переоцінити для діяльності працівників системи професійної юридичної освіти, які самі мають володіти педагогічною культурою на відповідному науково педагогічному рівні, здійснювати педагогічний процес з метою підготовки дійсно професійних кадрів для ОВС. З педагогікою нерозривно пов'язана діяльність кадрових апаратів правоохоронних органів і їх працівників, які зобов'язані здійснювати виховання, освіту, навчання і активно сприяти духовному і моральному розвитку персоналу правоохоронних органів. Саме ці найважливіші елементи кадрової політики і підготовки кадрів повинні знайти своє відображення під час викладання дисципліни "Кадрова, виховна і соціальна робота в ОВС".

Основний акцент під час викладання цієї дисципліни необхідно зосередити на питаннях реалізації завдань соціальної роботи в діяльності служби психологічного забезпечення в ОВС, яке здійснюється на основі чинного законодавства [7].

Як відзначають автори монографії "Соціально-психологічна робота в органах внутрішніх справ" І.В. Козубовська, і М.М. Дідик "головні завдання соціальної роботи з окремими групами населення полягають у профілактиці злочинності, алкоголізму, наркоманії, ресоціалізації осіб, що повернулися з місць позбавлення волі, роботі з неповнолітніми, які знаходяться на обліку у міліції, наданні соціального і правового захисту особам, що потерпіли внаслідок протиправних дій злочинців, стихійного лиха, нещасних випадків, захисті жінок, дітей, людей похилого віку, які страждають від сімейних конфліктів, та вирішенні деяких інших завдань" [4, с. 33].

Окремої й грунтовної розмови потребує проблема виховної роботи в ОВС, третьої невід'ємної складової дисципліни "Кадрова, виховна та соціальна робота в ОВС". Її потрібно розглядати у ширшому контексті правового виховання. Безумовно, важливим є погляд О.В. Татаринцевої на сутність правового виховання як проблему комплексну, яку необхідно вміло розв'язувати кожному спеціалістові відповідно до свого місця й призначення у суспільстві. Також важко не погодитися з думкою авторитетної дослідниці про те, що правове виховання потрібно розпочинати з раннього віку: "Справа в тім, що словесну інформацію про правові норми багато хто сприймає як безумовно першу стадію правового виховання, не кажучи вже про тих педагогів, які бачать головну мету правового виховання у формуванні когнітивної сторони правосвідомості. Це дозволяє деяким з них не турбуватися навіть у тих випадках, коли вони розуміють, що дитина не

захищена від самої себе, від власних рушійних сил. Такі вихователі не бачать необхідності і не відчувають потреби надавати дитині своєчасну допомогу, розвивати волю до добра, протидіяти її оточенню" [14, с. 54].

Правове виховання впливає не тільки на свідомість (правоусвідомлення є його наслідком). Воно формує переконання і потреби суворого дотримання закону, права, поваги до законних інтересів інших осіб і організацій, ініціативного використання кожним громадянином своїх прав і обов'язків. То ж наголосимо на тому, що предметом теорії правового виховання є формування правосвідомості, правової поведінки (правових стосунків) і відповідна готовність діяти в рамках закону. Також дуже слушною видається нам думка М.І. Городиського про те, що "побачити межу між окремими законами, правовими і морально-психологічними нормами й правилами поведінки з першого погляду не вдається. Саме перехідні явища і тонкі нюанси в стосунках між людьми, між особовою і державою, суспільством взагалі і конкретними громадянами зокрема є важливими складниками морально-правового виховання" [3, с. 31].

Що стосується специфіки виховної роботи в ОВС, то під час викладання дисципліни "Кадрова, виховна та соціальна робота в ОВС" необхідно сфокусувати увагу на таких актуальних проблемах: особливості системи виховання у правоохоронних органах, педагогічні принципи виховання співробітників ОВС, морально-психологічна підготовка співробітників ОВС, правове виховання і профілактика професійної деформації особи співробітника ОВС.

Не можна не погодитися з думкою начальника Волгоградського юридичного інституту Російської Федерації, доктора юридичних наук, професора, генерал-майора міліції Б.П. Смагоринського про те, що "результативність розвитку особистості курсантів і слухачів повинна досягатися у результаті органічного поєднання навчання і виховання, ефективності виховної роботи, індивідуального підходу, створення умов для зростання професійної майстерності, всестороннього морального, духовного і фізичного розвитку у процесі навчання, забезпечення їх конституційних прав і соціально-правової захищеності. Вирішення цього головного завдання здійснюється поетапно – за роками навчання. Основним напрямком, орієнтиром у виховній роботі, має бути професійне, громадянсько-патріотичне, морально-естетичне, політичне, правове, фізичне виховання" [12, с. 4].

Курс "Соціально-педагогічна діяльність із профілактики правопорушень", на нашу думку, доцільніше було б назвати "Превентивна педагогіка" виходячи з визначення, яке дає О.М. Столяренко та інші російські дослідники проблем профілактики і запобігання злочинності. У той же час ще один авторитетний російський вчений-кримінолог О.І. Алєксєєв використовує термін "кримінологічна педагогіка". Також він наводить конкретні аргументи на підтвердження існування кримінологічної педагогіки як окремої галузі педагогічної науки, яка має ряд відмінностей безпосередньо від самої кримінології. Зокрема, що стосується причин і умов злочинності, то у цьому компоненті предмету кримінології педагогічний аспект прослідковується дуже чітко і має свої фіксовані, чітко визначені ме-

жі. Досить лише нагадати про те, що суттєвими складовими причинного комплексу злочинності є дефекти, диспропорції, недоліки та прорахунки у виховній роботі. Це ж саме стосується і наступного компоненту предмету кримінології – особи злочинця. Зокрема, педагогічна або точніше сказати морально-педагогічна запущеність складає один з найбільш суттєвих аспектів її характеристики. Також значення педагогічних факторів, засобів і методів для виконання завдання виявлення і усунення (блокування, нейтралізації), причин і умов злочинності настільки важливі, що дає підстави окремим авторам виділити на спеціально-кримінологічному рівні як відносно самостійні педагогічні чи культурно-виховні заходи попередження злочинності.

Також О.І. Алєксєєв дає наступне визначення: "Кримінологічна педагогіка – це окрема кримінологічна теорія, яка вивчає закономірності і специфіку прояву педагогічних факторів злочинності (включаючи причини, умови і наслідки злочинності, а також особу злочинця), і яка розробляє педагогічні проблеми кримінологічної профілактики" [1, с. 13].

О.М.Столяренко виділяє окрему педагогічну профілактику як науку, яка використовує педагогічні засоби для запобігання злочинам і яку розробляє окремий розділ юридичної педагогіки – превентивна педагогіка, педагогічну кримінологію, що знаходиться на етапі свого становлення і має на меті ранню діагностику і профілактику педагогічної і педагогічно-правової запущеності особистості як предтечу зародження і розвитку практично всіх правопорушень і злочинів, які дуже часто вчиняються через необережність. Також автор акцентує увагу на педагогічних аспектах спеціальної загальної профілактики і виділяє окрему віктимологічну профілактику, вказуючи на її основні педагогічні заходи. Заслуговують на увагу педагогічні аспекти індивідуальної профілактики, специфікою яких є те, що індивідуальна профілактика – це не тільки адміністративно-правова діяльність, але обов'язково і психолого-педагогічна, що вимагає і високого професіоналізму від осіб і органів, які її здійснюють.

Під час викладання дисципліни "Соціально-професійна педагогіка в ОВС" (на нашу думку цей курс краще було б назвати "Юридична педагогіка") для курсантів юридичного факультету за спеціалізацією "Слідчі" та "Кримінальна міліція" у першу чергу необхідно сконцентрувати увагу на таких важливих і актуальних темах як "Педагогічні аспекти слідчої діяльності", "Педагогічні основи діяльності дільничного інспектора міліції", "Педагогіка в діяльності співробітників оперативно-розшукових підрозділів", "Педагогічні аспекти діяльності співробітників ДАІ", "Педагогіка в діяльності співробітників патрульно-постової служби". Цей матеріал має стати основою для видання навчального посібника під назвою "Педагогічне забезпечення діяльності персоналу ОВС". Невід'ємними складовими курсу "Юридична педагогіка" є такі важливі теми як "Педагогічна етика співробітника ОВС", "Педагогічна культура працівника міліції", "Педагогічні аспекти управління правоохоронними органами", "Дидактика професійної підготовки у правоохоронних органах", "Порівняльно-юридична педагогіка", "Педагогіка юридичної освіти". Також вони

можуть викладатися як окремі спецкурси, а їх матеріал може послужити основою для підготовки відповідних навчальних посібників.

Зупинимося на специфіці викладання ще однієї дисципліни з циклу юридично-педагогічних – "Організація зв'язків з оточенням і взаємодія з засобами масової інформації". Вона повинна відображати специфіку соціально-психологічної обстановки на території, де працюють співробітники ОВС, вивчення особливостей громадської думки щодо діяльності міліції, феномену поведінки натовпу в екстремальних ситуаціях і адекватного психолого-педагогічного впливу ОВС, аналіз настроїв різноманітних груп, у першу чергу молоді, яка схильна до протиправних дій. Також важливо виділити основні напрямки діяльності ОВС щодо формування громадської думки, вивчення і оцінки різноманітних чуток, які можуть виникати у певних ситуаціях через брак достовірної інформації і її дефіцитом або спотворенням, основні завдання правоохоронних органів щодо запобігання асоціальним формам неколективної поведінки, де важлива роль належить налагодженню чіткої системи інформування населення і нейтралізації "феномену натовпу". Дуже слушною з цього приводу видається думка про те, що "вивчення, аналіз і оцінка соціально-психологічної обстановки в регіоні дає можливість ОВС виявити ставлення населення до обстановки в регіоні, до їх діяльності, проаналізувати "криміногенний" аспект соціально-психологічних явищ регіону, виробити комплекс заходів, які мають на меті усунення чи нейтралізацію дій причин і умов, що створюють соціально-психологічну напругу у ньому" [9, с. 22]. З урахуванням вище викладеного вважаємо за доцільне назвати цей курс "Педагогічні основи правової пропаганди".

Реалізація цих задумів дасть змогу вибудувати науково обгрунтовану концепцію викладання юридичної педагогіки, яку не лише можна втілювати у життя у нашому інституті, але також запропонувати як базисну модель для викладання цієї дисципліни в інших відомчих навчальних закладах.

Література:

1. Алексеев А.И. Педагогические основы предупреждения преступлений органами внутренних дел. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. – 89 с.
2. Ануфрієв М.І. Становлення, розвиток та основні напрямки удосконалення відомчої багатоступеневої системи підготовки персоналу ОВС // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. - № 9. – С. 16-20.
3. Городиський М.І. Правова освіта майбутнього вчителя. – К.: Науковий світ, 2001.
4. Козубовська І.В., Дідик М.М. Соціально-психологічна робота в органах внутрішніх справ. – Ужгород, 1999. – 147 с.
5. Матюхіна Н.П. Соціальна робота в органах внутрішніх справ. Сучасний стан та проблеми розвитку // Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції /За ред. І.В.Козубовської, І.І.Миговича. – Ужгород, 1999. – Ч.ІІ. – С. 69-72.

6. Про комплексну програму вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції: Наказ МВС України № 61 від 29.01.1999 р. //Збірник нормативних документів "Соціальна і психологічна робота в органах внутрішніх справ України". – Харків: У-т внутрішніх справ, 1999. – С. 57-63.
7. Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України. Наказ МВС України № 23 від 28 червня 1997 р. – Там само.
8. Про затвердження концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України: Рішення Колегії МВС України від 5.02.97 р. № 2КМ/2 // Збірник нормативних документів ""Соціальна і психологічна робота в органах внутрішніх справ України". – Там же.
9. Психология. Педагогика. Этика. /За ред. Ю.В.Наумкина. – М.: ЮНИТИ, 1999.
10. Синьов В.М. Кадрове забезпечення діяльності органів внутрішніх справ як педагогічна проблема // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1998. - № 8. – С. 18-21.
11. Синьов В.М., Беца О.В., Клімов М.В. Підготовка персоналу правоохоронних органів // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2001. – № 6. – С. 310-323.
12. Смагоринский Б.П. Предисловие к Материалам «круглого стола» «Воспитательная робота: проблемы реформирования». – Волгоград: ВЮИ МВД России, 2000. – 100 с.
13. Столяренко А.М. Юридическая педагогика. Курс лекций. – М.: ЭКМОС, 2000.
14. Татаринцева Е.В. Правовое воспитание. Методология и методика. – М.: Высшая школа, 1990.

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ У СВІТЛІ РЕФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Н.Я. Потелло,
професор МАУП;

Н.М. Кириченко,
доцент КМУЦА

Мова й етнос – центральна проблема українознавства. "Етнос" – слово грецького походження, що означає народ. Із практики вживання його в сучасній науковій літературі можна констатувати наповнення цього поняття таким змістом: "спільнота, що об'єднує людей, належних до одного часопросторового виміру, людей одного походження, однієї мови спілкування, матеріальної та духовної культури".

У складі термінологічних назв типу етногенез, етнологія, етнічний (тип, свідомість тощо), компонент етно (етн) несе у своєму змісті інформацію про зазначену спільноту, незалежно від соціального, культурно-освітнього статусу її представників, тобто виокремлює їх за притаманними типовими ознаками зовнішності (антропологічні типи), психічного складу, мови, матеріальної та духовної культури. В понятті "етнос" нейтралізується значення суспільних формацій: плем'я, народність, нація, які, звичайно, співвідносяться з родовим та суспільними устроями. В радянські часи багато праць суспільствознавців були присвячені проблемі розмежування, протиставлення народності й нації або нації капіталістичної і нації соціалістичної. Перенесення на культуру моделі суспільних формацій, постійні пошуки в національній культурі двох різних за соціально-класовими орієнтаціями культур – буржуазної і пролетарської (соціалістичної) – спричиняли до поверхового, обмеженого розуміння явища "етнічна культура", до усунення зі сфери філософських побудов самої проблеми "мова й етнос". На тлі публіцистичного звучання вислову "мова і народи", попередній вислів відзначається, очевидно, нейтральністю, бажаною об'єктивністю, отже, дає змогу висвітлювати названу проблему поза ідеологічними пристрастями. Зіставляючи вислови "мова й етнос", "мова і нація", маємо відчувати в першому наголос на проблемі походження, зародження мови й етносу, тоді як у другому на перший план виступає ідея самоствердження народу, його державницькі змагання, прагнення виявити повноту, цілісність, різноманітність суспільних, культурно-освітніх умов життя етносу, особливо в часи історичних зрушень.

Ніхто не може заперечити, що такими історичними часами були 1918-1919 роки, коли член новоствореного міністерства освіти, а згодом міністр освіти в Центральній Раді Іван Огієнко виступив ініціатором заснування Українського народного університету, в якому б повноправне, чільне місце

зайняла українська мова як мова державна, як мова викладання. Саме тоді учений і громадський діяч Іван Огієнко проголосив:

"Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості.

Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання!

Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі в певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я...

І поки живе мова – житиме й народ яко національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом..."

У цих роздумах Івана Огієнка про мову з'являється далі й поняття "німий" ("Бо німого, мовляв, попхаєш, куди забажаєш"). Очевидно, в історії української мовної самосвідомості саме означення німії (згадаймо шевченкове "німії, подлії раби") наповнюється глибоким змістом. Наведемо й афористичний вислів нашої сучасниці Оксани Пахльовської: "Раби – це нація, котра не має слова, тому й не може захистить себе".

Поняття "народ", "етнос", "нація" вживаються як взаємозамінні, синонімічні, коли йдеться про пошуки першопочатків, про походження етносу. Ось як пише про це Іван Огієнко: "Нація – це одержавлений етнос. Тобто держава постає як наслідок тривалого розвитку певного народу... Переважна більшість дослідників вважає, що народ, або етнос, це людська спільнота, яка відрізняється від інших власною самосвідомістю, окремою етнічною територією (батьківщиною), своєрідною мовою, культурою, характером, специфічними формами господарського життя".

Зауважимо, що такі поняття, як "самосвідомість" і "своєрідність мови" є взаємозумовленими, оскільки свідомість формується, виявляється в мові, а мова постає як універсальна ознака етносу, тобто можна говорити про українську мовну самосвідомість, що передбачає: 1) усвідомлення виокремлення своєї мови як засобу етнічної самоідентифікації особистості; 2) бачення просторового і часового поля української мови як феномена єдності, цілісності українського етносу (нації); 3) відбиття (віддзеркалення) мовної самосвідомості в самоназвах українців та їхньої мови.

Останнім часом помітно зріс інтерес українців до своєї історії, культури, до давнього коріння української мови. Мовознавці звертаються до праць археологів, істориків, етнографів, не задовольняючись власне лінгвістичними методами дослідження писемних пам'яток і територіальних діалектів. Археологи, історики – так само залучають мовознавчі факти для пояснення походження українського етносу. Однак прямого зв'язку між досліджуваними

рішніх змаганнях у період 1994-1997 р.р. В результаті проведених досліджень розроблені методичні положення, що дозволяють вдосконалювати дидактичне забезпечення спеціальної фізичної підготовки у вузах МВС України шляхом послідовного збільшення навантажень на учбово-тренувальних заняттях і збагачення їх змісту. Період навчання у вузі розглядається як час спортивного вдосконалення курсантів, постійного підвищення рівня їхньої фізичної підготовленості. На основі запропонованої методики вводяться нормативні показники поточного контролю, що включають оцінку власного арсеналу прийомів, моделювання й аналіз реальних ситуацій, теоретичні тести.

Побудовано описову модель навчального процесу з СФП, в якій простежено послідовність навчання за розділами. На кожному етапі навчання основна увага зосереджена на використанні обґрунтованих факторів його ефективності, основне місце серед яких займає індивідуалізація розвитку особистісних рухових здібностей курсантів. Пропонується також ввести нормативні за тематикою лекційно-семінарські курси основ теорії спорту, основ біомеханіки та спортивної медицини.

Порівняльний аналіз складових дидактичних елементів навчального процесу курсантів експериментальної групи з аналогічними показниками структури підготовки висококваліфікованих спортсменів виявив ряд загальних закономірностей і організаційних принципів засвоєння спортсменами та курсантами фізичних вправ, застосування ними тактико-технічних прийомів. Так, визначені подібні біокінематичні показники виконання технічних дій самбо після спеціального навантаження у курсантів експериментальної групи і висококваліфікованих борців, які мають схожі морфофункціональні дані. Тензодинамографічні показники виконання технічних дій у курсантів експериментальної групи були приблизно на 16% краще, ніж у курсантів контрольної групи.

Проведені дослідження підтверджені результатами педагогічного експерименту. Вони показали, що запропоновані зміни у навчальному процесі досить ефективно впливають на кінцеві результати навчання.

Курсанти експериментальної групи перемогами у 68% змагальних сутичок з курсантами контрольної групи, отримані ними оцінки за виконання контрольних нормативів і вправ були на 12-15% вище.

Впровадження розробленої методики у практику підвищило на 20-25% рівень надійності оволодіння курсантами прийомами самбо і рукопашного бою. Розроблена нами навчальна програма впроваджена у ряді вузів МВС України, вона дала позитивні результати.

Література:

1. Закорко І.П. Дії співробітників міліції та психологічна оцінка ситуацій, що виникають в процесі несення служби – К.: Аеро-фітнесс бугей спорт, 2000. – 52 с.
2. Канішевський С.М. Науково-методичні та організаційні основи фізичного самоудосконалення студентства – К.: ІЗМН, 1999.

3. Лапутін А.М., Бобровник В.І. Олімпійському спорту – високі технології. – К.: Знання, 1999.
4. Платонов В.М., Булатова М.М. Фізична підготовка спортсмена – К.: Олімпійська література, 1995.
5. Указ Президента України від 1 вересня 1998 року № 639/98 "Про затвердження Цільової комплексної програми "Фізичне виховання – здоров'я нації".
6. Ortiz M. La defensa personal policial y Buguei. – FALMA, Granada, Espana, 1999. – 120p.
7. Ortiz M. Teorico fundamentos de sambo. – FALMA, Granada, Espana, 1995. – 100 p.

методів навчання. Через це курсанти не встигають опанувати курс дисципліни, що призводить до негативних, а іноді й до трагічних наслідків.

Тому, доцільним є внесення істотних, якісних змін у процес викладання спеціальної фізичної підготовки (СФП) в напрямку інтенсифікації, застосування сучасних технологій спортивного тренування з урахуванням індивідуальних особливостей моторики.

Основна гіпотеза нашої роботи базується на припущенні, що побудова навчального процесу з спеціальної фізичної підготовки за організаційними ознаками і змістом подібна до технологій сучасного тренування у професійному й олімпійському спорті. Це значно підвищить ефективність і збільшить рівень надійності оволодіння курсантами найважливішими професійними навичками. Тому наша мета полягає у побудові сучасної ефективної системи навчання з спеціальної фізичної підготовки у вузах МВС України, формуванні у курсантів надійних професійних знань, навичок і вмінь фізичної протидії правопорушникам за умов реальних оперативних ситуацій. Вона передбачає:

1. Вивчення існуючих технологій і резервів підвищення якості та ефективності спеціальної фізичної підготовки співробітників правоохоронних органів, визначення можливих шляхів і засобів її інтенсифікації у навчальному процесі.

2. Дослідження рухової структури професійно-орієнтованих тактико-технічних прийомів, які найбільш придатні до виконання в реальних умовах роботи співробітниками правоохоронних органів, і використання їх з урахуванням адаптації до індивідуальних особливостей моторики курсантів;

3. Розробка методики підвищення ефективності СФП в умовах, які регламентовані параметрами навчального процесу.

Нами розроблені також концептуальні положення вдосконалення навчальної дисципліни СФП, що базуються на підході до навчального процесу як організаційного різновиду професійного спорту – спортивного багатоборства з макро-, мезо- і мікроциклами навчально-тренувальних занять. На підставі системного аналізу сформульовані основні принципи побудови занять та виявлені раціональні підходи до формування їх змісту і організації.

Стрижнем запропонованої нами концепції є застосування об'єктивних кількісних характеристик моторики для виявлення фізичних резервів і рухових здібностей курсантів, їх активізації в оволодінні професійними прийомами. Концепція інтегрує традиційний підхід до фізичної підготовки, прийнятий у системі вищої освіти і заснований на реалізації виховних, освітніх, оздоровчих і підготовчо-прикладних завдань фізичної культури зі службово-професійним підходом, у якому зазначені завдання вирішуються як невід'ємні складові єдиного комплексу цілеспрямованого оволодіння професійно орієнтованими знаннями, уміннями і навичками на основі послідовного фізичного вдосконалення та розвитку індивідуальних рухових здібностей.

Розроблено також і структурну модель індивідуалізації навчального процесу, що дозволяє оптимально використовувати такі об'єктивні критерії та якості як стиль роботи викладачів, диференціювання навчальних груп курса-

нтів за антропометричними ознаками, формування курсантами власного арсеналу професійно орієнтованих прийомів і фізичних дій у нестандартних ситуаціях, створення в навчальних групах відповідної профілюючої бази індивідуального навчання, використання змагальних методів розвитку рухових якостей і засвоєння рухових дій. Головну роль відіграє вибір спортивних прийомів, що відповідають морфологічним параметрам організму курсантів і ресурсам їх моторики. Враховуючи це, ми виділяємо три аспекти моторики – функціональний, морфологічний та біодинамічний. Їх співвідношення і становить індивідуальний стиль фізичної діяльності, основу якого складає розвиток рухових здібностей. Така логічна схема визначає напрямок дидактики навчального процесу, що прирівняний до процесу тренування у професійно-орієнтованому спорті. Характерними рисами цього є:

— розвиток моторики курсантів у напрямку утворення і накопичення нових, більш досконалих фізичних якостей, орієнтованих на виконання службових обов'язків;

— формування тандема «викладач – курсант» з метою відпрацьовування рухових здібностей і рухових якостей курсанта на професійно-педагогічній основі. Визначена і вирішена проблема формування навчальних груп за індивідуальними параметрами моторики курсантів. Індивідуалізація розглядається як системно-інтегруючий фактор навчання, основа оволодіння руховими діями – синтез рухів шляхом їх послідовної композиції, що здійснюється на підставі обробки результатів біомеханічних вимірів. Проте, оцінка не обмежується лише вимірами. Нарощування якостей моторики простежується завдяки порівнянням результатів локальних змагань, а також належно розроблених загальних тестів.

Основною професійної фізичної підготовки курсантів є єдиноборства, тому в основу змісту навчання повинні бути покладені прийоми самбо і рукопашного бою, ряду інших єдиноборств, які адаптовані до професійних умов і відповідають індивідуальним особливостям моторики курсантів.

Аналіз реальних двобоїв співробітників органів внутрішніх справ з правопорушниками дозволив визначити їх тактико-психологічні складові, що повинні враховуватися в навчальному процесі. Аналіз складу технічних дій єдиноборств, які застосовують співробітники ОВС в своїй практичній діяльності показав, що 75% складають прийоми спортивного розділу самбо і дзюдо; 11% – прийоми боксу і кікбоксінгу; 12% – прийоми бойового розділу самбо; 2% – прийоми інших видів єдиноборств. Прийоми спортивної боротьби охарактеризовані переважною більшістю фахівців (85%) як найбільш ефективні і такі, що легко застосовуються у двобоях проти правопорушників.

Цим обґрунтована необхідність введення до навчального процесу елементів спортивної змагальної практики з відтворенням ситуацій, максимально наближених до реальних.

Для виділення результативних прийомів і диференціювання їх за антропометричними ознаками переможців проведений аналіз 150 сутичок висококваліфікованих борців-самбістів різних вагових категорій на міжнародних і внут-

пов'язується з володінням державною мовою. Нагадаймо, до речі, дуже слушну думку Олега Чорногуза: "Мова – як інструмент: чим більше граєш на ньому, тим краще він звучить". Поступово в суспільстві утверджується свідомість того, що не лише людина володіє мовою, а й мова володіє людиною. Звичайно, не мова у формі звукових сполучень, граматичних моделей, синтаксичних зворотів, а мова, як комплекс зафіксованих у текстах ідей і культурологічних уявлень, що формують українську мовну особистість. Синтезуюча, інтегральна роль української мови виявляється на всіх вікових рівнях освіти, а також на рівні формування суспільної свідомості через засоби масової інформації.

Загальновідома істина: любимо те, що добре знаємо, відчуваємо, в чому кохаємось, що плекаємо. Знання ж багатьох наших сучасників про українську мову, літературу, культуру залишаються в житті на рівні недосконалої шкільної програми. А в ній не передбачено оволодіння інструментом постійного відкриття таїни слова, замилування дивом народного вислову в пісні, казці, в зразках української художньої класики. Мова має сприйматися і в глибині часу, і в обширах простору. Хіба не вчитель змушує учнів замислитися над внутрішніми етимологічними і семантичними зв'язками, що існують, наприклад, між звичним щоденним бачити (синоніми дивитися, видіти, поглянути...) і означеннями обачний, необачний (згадаймо про необачного Сагайдачного з відомої народної пісні)? Чи ж не вчителеві годиться розкрити художньо-естетичний зміст рідкісного, архаїчного за забарвленням слова оружжя в "Притчі про красу" Івана Франка?

Арістотель-мудрець Олександра навчав
І такий у альбом йому вірш написав:
"Більш, ніж меч і огонь, і стріла, і коса,
Небезпечне оружжя – жіноча краса.
Тільки мудрість, наука і старші літа
Подають проти неї міцного щита".

Із цікавою думкою, влучним афоризмом, оригінальною метафорою засвоюється й внутрішній механізм української мови, її характерні структурні ознаки.

Коли зіставляють, порівнюють українську з іншими слов'янськими мовами, насамперед звертають увагу на такі характеристичні ознаки її, як мелодійність, повнозвучність, що залежить від повноти звучання голосних звуків, чіткої вимови дзвінких приголосних, рухомого, мінливого наголосу в словах, від ритмомелодійної організації фрази, яка в деяких територіальних різновидах національної мови постає як особливий "співучий" тип мовлення. Українська мова зберегла характерну для давніх слов'янських діалектів тверду вимову приголосних перед е, щ чергування г, к, х із з, ц, с (дорога – в дорозі – доріжка, рука – руці – ручка, вухо – у вусі – вушко). Із праслов'янською мовою її пов'язують давні закінчення -ові, -еві в давальному та місцевому відмінках іменників чоловічого роду другої відміни (батькові, коневі). У писемних пам'ятках княжої доби вже засвідчений властивий українській мові кличний відмінок (Володимире, сину).

Структурною ознакою української мови виступає дієслівна форма – інфінітив на -ти (говорити, читати), а також закінчення 3-ї особи однини типу пише, читає, несе. Питомий український звук "г" (фрикативний, гортанний) забезпечує особливу "м'якість" вимову слів. Чергування о, е, з і в закритих складах так само впливає на милозвучність мови, на характерну звукову гру слів як наслідок урізноманітнення й чергування звуків.

Щодо характерної фонетики та орфоепії варто звернути увагу на вимову українських звуків "л" та "в", на особливу вимову шиплячих звуків, що відрізняється і від надто твердих польських і від надто м'яких російських ж, ч, ш, щ.

Академік Л. Булаховський наголошував на тому, що в писемних пам'ятках давньої княжої доби найвиразніше проступає власне український синтаксис. І хоч ті пам'ятки належали до писемно-книжних текстів, вони не могли не відбити особливостей живої розмовної мови.

Звичайно, не на всій території, яку займає український етнос, перелічені вище ознаки мови виявляються однаково. Бо кожна національна, етнічна мова складається з мовних різновидів, як етнос – із субетносів. Однак упродовж історичного розвитку поряд із територіальними діалектами сформувався загальнонаціональний тип українського усного слова як стандарт і взірець мовно-національної єдності.

Отже, тема "мова й етнос" веде нас як у глибини історії, в різні розділи науки про українську мову, так і в сучасний стан функціонування мови. А в ньому не можемо обійтися і без загальних соціальних, психологічних проблем, і без таких фахових, які безпосередньо пов'язані з формуванням українознавчого світогляду.

Обґрунтовуючи концепцію "Україна – мова" в системі українознавства, П. Кононенко виходить із засад цілісного погляду на долю й характер української мови у зв'язку з долею українського народу. Звичні для нашого сучасника Шевченкові рядки – "Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється – ожива, як їх почує!.. Знать, од Бога і голос той, і ті слова ідуть між люди!.." – наповнюються новим змістом, коли простежується глибинний зв'язок мови з природним буттям людини, з її мовним саморозкриттям, і ширше – самовираженням у слові всього народу. "І оскільки мова – це природа, буття і свідомість кожного народу, все багатство його Душі та історії, еволюції його внутрішнього і міжнародного розвитку, то розкриття повної і правдивої картини зародження, сфер функціонування, долі мови означало б розкриття коду генези, характеру й долі народу (від сім'ї, роду до нації і держави)".

Українознавство змушує нас ширше подивитися на історію мови, часову й просторову неперервність мовного національного простору, оживити сторінки давньої літератури живим звучанням сучасного слова. І відкривається для нашого сучасника неймовірне: промовляють до нього по-українському в звичних рідномовних формах вислови із "Повчання Володимира Мономаха", "Слова о полку Ігоревім"... Отож, для життя мови – то вже й не така давня історія. Ті далекі княжі часи зберегли в писемних пам'ятках особовість української мови,

а втім, треба думати, що найбільшою мірою ця особовість сконденсована в народнопоетичній, народнопісенній творчості. Тож недарма українську мову називають музично-гармонійною, пісенною, співучою, недарма її особовість, універсалізм пов'язують з універсальною індивідуальністю.

По-різному перепліталися в історії українського народу шляхи народної і писемно-літературної мови, то наближаючись, то віддаляючись один від одного. Силою й талантом геніїв проста, буденна мова, яку дехто хотів бачити обмеженою хатнім вжитком, піднімалася, за висловом М. Старицького, до генеральського чину.

Мова і школа, мова і наука, мова і церква, мова і театр, мова і державне врятування, мова й армія – сфери, де українська мова то утверджувалася, то відступала під тиском імперської політики (нараховують 22 заборони української мови, із них 8 – у радянський час). У період новітньої історії, незважаючи на формальне проголошення рівноправності національних мов, відбувалося її витіснення із сфери активної суспільної комунікації. Складним виявився механізм здобуття українською мовою статусу соціальне престижної мови в проголошеній незалежній Україні, тобто механізм реалізації закону про державний офіційний статус української мови в суверенній державі. Знову, як не раз бувало в історії українського народу, мовне питання виявилося перевіркою на істинність, справжність проголошеної ідеї національного відродження. Бо ж без відродженої мови не можна побудувати незалежну державу і гідно ввійти у всесвітню сім'ю народів.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ОЦІНЮВАЛЬНОЇ ДИСКУСІЇ ІЗ СТУДЕНТАМИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

О.І. Пометун,
професор кафедри правової та соціальної педагогіки
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор педагогічних наук;

Н.М. Гупан,
начальник кафедри українознавства
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор педагогічних наук

Дискусії є важливим засобом пізнавальної діяльності студентів у процесі навчання. За визначенням науковців, дискусія – широке публічне обговорення якогось спірного питання [1, с. 91]. В дидактиці дискусію визначають як форму групової взаємодії, коли учасники спілкуються відповідно до постановленої проблеми. Її результатом є глибше розуміння обговорюваної проблеми, формування важливих вмінь та навичок, емоційно-ціннісного ставлення до навчального матеріалу. Вона, значною мірою, сприяє розвитку критичного мислення, допомагає визначити власну позицію, формує навички відстоювати свою думку, поглиблює знання з обговорюваної проблеми, що повністю відповідає актуальним завданням сучасної вищої школи. Отже, дискусія потрібна в навчанні студентів, оскільки вона дозволяє досягти важливих дидактичних цілей.

Проте, слід зазначити, що дискусія є складною формою роботи як для викладача, так і для студентів. Складність її полягає не тільки в організації підготовки і ведення дискусії, а й в оцінці діяльності студентів, які беруть в ній участь. Саме тому дуже важливе значення має оригінальна методика проведення спеціального типу дискусії – оцінювального. В такій дискусії учасники працюють в малих групах і одержують бали за свою роботу. Викладач, який веде дискусію, оцінює участь кожної особи, а по закінченню – обговорює її результати разом з учасниками.

Значною віхою у підготовці до дискусії є вибір теми. Бажано, щоб тема була сформульована проблемно, щоб підходи до її висвітлення були різновекторними. Викладач може запропонувати студентам дати свої пропозиції відносно визначення теми дискусії, а потім із запропонованого переліку відібрати найбільш цікаві та актуальні.

Дискусія проводиться в академічній групі, яка поділяється на декілька підгруп по 6 – 8 осіб. Одна з підгруп розташовується в центрі аудиторії, а решта студентів разом з викладачем розміщується довкола них. За тривалістю дискусія може бути від 8 до 20 хвилин, в залежності від теми. Під час дискусії доцільно користуватися планом, аби не ухилятись, дотримуватися визначеної теми.

План дискусії є дуже важливим елементом її підготовки. У випадку, коли він запропонований заздалегідь, студенти можуть підготуватися – опрацювати літературу, довідники, підготувати нотатки тощо.

Проте викладач може на власний розсуд, з урахуванням особливостей студентської групи, надавати план проведення дискусії заздалегідь, або безпосередньо на занятті, але за умови, що учасники знають тему обговорення. Орієнтуватися треба на підготовленість студентів і можливість включатися у роботу безпосередньо під час проведення дискусії. Викладачеві, який планує таку форму роботи, важливо пам'ятати, що студенти, готуючись до дискусії, інколи можуть піти спрощеним шляхом і "розписати ролі" своїх виступів. З метою уникнення подібної ситуації викладач може надати план дискусії безпосередньо в аудиторії. З іншого боку, викладач попереджає, що кожна підгрупа буде обговорювати один пункт з плану і кому який пункт дістанеться заздалегідь не відомо, тому треба готуватися до дискусії за всіма пунктами плану.

Можна практикувати складання плану дискусії за відомою заздалегідь темою безпосередньо на початку обговорення. У такому випадку викладачеві доцільно залучити до складання плану самих студентів.

Головний принцип плану має полягати у логічній послідовності його пунктів. Кожний подальший пункт повинен виходити з попереднього, але не повторювати його. Всі пункти плану повинні бути в діалектичній єдності.

План 20-ти хвилинної дискусії з історії України на тему "Українсько-російський договір 1654 р. – здобуток чи прорахунок у політиці Б. Хмельницького?"

Вступ

1. Передумови україно-російського договору 1654 р.
а) економічні;
б) політичні;
в) соціальні.
2. Умови договору: політичний і правовий статус України у складі Російської держави.
3. Порушення царським урядом союзних угод – закономірність чи випадковість.
4. Чи не було помилки Б. Хмельницького у виборі союзника?
5. Який урок дала історія українцям у пошуку союзників в контексті Переяславської ради та "Березневих статей"?

Підведення підсумків

Пояснюючи порядок роботи в підгрупах важливо, щоб викладач підкреслив значущість ідеї переходу в обговоренні від одного пункту плану до іншого. Такий перехід є важливим елементом в методиці проведення дискусії. Перехід має бути переконливим та аргументованим. Викладач може навести приклад такого переходу і продемонструвати його аудиторії. Він наголошує, що це може бути позиція одного з учасників дискусії, який в ході обговорення запропо-

нує перейти до іншого пункту плану, оскільки попередній пункт повністю висвітлено учасниками. Водночас важливо надати шанс у підгрупі тим, хто ще не висловлювався з обговорюваного пункту, проте не повторюючи думок попередників. І лише за відсутності бажаючих щось додати, можна переходити до наступного пункту плану дискусії. Але треба наголосити, що з такою пропозицією може виступити кожен учасник дискусії, якщо він відчуває, що дискусія починає гальмуватись або тупцює на місті. Завдання викладача вміло керувати цим процесом та заохочувати учасників дискусії до творчої роботи.

В процесі переходу до обговорення наступного пункту плану викладач може поміняти місцями та ролями підгрупи спостерігачів і тих, хто безпосередньо брав участь в дискусії.

Під час дискусії викладач записує у спеціально підготовлену таблицю з прізвищами учасників заохочувальні бали. Вони надаються за чітке дотримання учасниками обговорюваної теми, за цікаву інформацію, за вдале залучення учасником дискусії до обговорення інших членів підгрупи тощо. Проте, викладач може записати окремим учасникам і штрафні бали. Вони виставляються за перебивання виступу, за відхилення від теми обговорення, за намагання говорити лише самому і не слухати інших тощо [2, с. 14]. Викладач оцінює роботу кожного з учасників дискусії використовуючи як заохочувальні, так і штрафні бали.

Наведемо приклад такої таблиці.

№ п/п	Вид діяльності	Кількість балів	Прізвище
1.	Визначення позиції учасника в дискусії	+ 2 бали	
2.	Формування сутнісного зауваження	+ 1 бал	
3.	Використання аргументів та джерел інформації	+ 2 бали	
4.	Залучення до дискусії інших учасників	+ 1 бал	
5.	Наведення уточнюючих запитань з метою подальшого розвитку дискусії	+ 1 бал	
6.	Виявлення протиріччя в аналізі явища	+ 2 бали	
7.	Пасивність в дискусії	- 1 бал	
8.	Перебивання інших учасників	- 1 бал	
9.	Намагання говорити тільки самому	- 1 бал	
10.	Приниження інших учасників	- 1 бал	
11.	Загальна кількість балів	=	

До цього листка з правого поля дописуються прізвища всіх учасників підгрупи і, відповідно до їх роботи, робиться позначка "+" або "–". В кінці дискусії викладач підраховує кількість балів та виставляє оцінку кожному учаснику. Оцінка "3" ставиться в межах набраних 3 балів; оцінка "4" ставиться при набраних 4 – 6 балів; оцінка "5" ставиться при набраних 7 – 9 балів.

Досвід проведення таких дискусій показує, що викладачеві складно спостерігати за ходом дискусії і одночасно оцінювати в балах роботу учасників підгрупи. Тому можна залучати до оцінювання студентів, які не задіяні безпосередньо в дискусії. Водночас викладачеві доцільно під час дискусії робити для себе деякі помітки, які полегшать підведення підсумків дискусії, допоможуть виявити типові помилки, слабкі місця в підготовці та проведенні.

Слід зазначити, що кількість оцінювальних пунктів в таблиці може бути більшою або меншою, порівняно з наведеним варіантом. За іншим принципом можна складати і шкалу оцінок. Кожен викладач має право робити це на власний розсуд. Ми ж пропонуємо лише один з можливих варіантів методики організації такої роботи.

Оцінювальну дискусію можна порівняти зі "зборами друзів". На таких зустрічах здійснюється обмін думками та інформацією. В підгрупах ніхто не тисне, не домінує і не здійснює авторитарного контролю за обговоренням аби через декілька хвилин висловити "єдиний правильний" погляд на ту чи іншу проблему. Учасники дискусії в малих групах дуже швидко обмінюються інформацією, думками, залучають один одного до творчого процесу обговорення.

Переваги такого підходу до організації дискусії полягають у тому, що: по-перше, вони відтворюють стратегію навчання з позицій розвитку демократичного суспільства, демонструють відхід від авторитарної педагогіки; по-друге, формують відповідальність у студентів за процес навчання; по-третє, методика проведення оцінювальної дискусії розширює творчі можливості викладача у використанні педагогічних ідей. Нарешті, застосування дискусії дозволяє урізноманітнювати технологію процесу навчання, дає можливість альтернативного оцінювання навчальної діяльності студентів.

По закінченні дискусії викладач підводить підсумки, аналізує діяльність кожного з учасників, оголошує суму набраних ним балів. Доцільно сконцентрувати увагу студентів на помилках, визначити ключові моменти і, якщо є потреба, окремо обговорити за межами цієї дискусії. Окрім того, що викладач оцінює персональну діяльність учасників, він може відзначити особливості й колективної роботи підгрупи, поставити нові завдання з формування вмінь та навичок тощо.

З метою закріплення одержаних під час дискусії знань, викладач може дати групі письмове завдання за варіантами. Практика свідчить, що після цього в групі нема невстигаючих студентів з теми, яка опрацьована методом оцінюючої дискусії.

Отже, оцінююча дискусія — одна з активних форм пізнавальної діяльності студентів. Її доцільно використовувати як засіб організації самостійної роботи, як форму перевірки знань тощо. Студенти, у більшості, з великим задоволенням беруть участь у таких дискусіях і творчо підходять до їх підготовки та проведення.

Література:

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. Золя Й. Оцениваемая дискуссия. – Варшава, 1994.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АУДИТОРНИХ ЗАНЯТЬ ТА ПОЗААУДИТОРНОЇ РОБОТИ ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ВИЩИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ МВС УКРАЇНИ

Г.В. Боярко,
старший викладач
кафедри іноземних мов
Київського інституту внутрішніх справ

Взаємозв'язок між аудиторними заняттями та позааудиторною роботою при вивченні іноземної мови є однією з важливих і широко обговорюваних проблем у дидактиці вищої школи. Фактично протягом багатьох років завданням аудиторних занять та позааудиторної роботи з іноземної мови було засвоєння змісту іншомовного навчального матеріалу, спрямованого на механічне запам'ятовування, на пасивне слухання та репродуктивне відтворення здобутих знань і відпрацювання навичок, що не сприяло самореалізації значного потенціалу студентів та курсантів у різних видах теоретичної і практичної діяльності, не формувало в них прагнення до постійної самоосвіти, творчого застосування знань.

Основні напрямки перебудови вищої школи дозволять по-новому осмислити й реалізувати означену проблему у вищих закладах освіти МВС України. В сучасних умовах розбудови України, що супроводжується значним підвищенням вимог до професійної компетентності працівників правоохоронних органів, особливої актуальності набуває така організація навчальної діяльності, яка сприяє розвитку самостійності, стимулює творчість і ініціативу, дозволяє курсантам краще засвоїти основи професійної діяльності, забезпечує можливість особистості вільно реалізовувати свої здібності.

Відомо, що аудиторні заняття та позааудиторна робота тісно взаємопов'язані і є логічним продовженням один одного. Педагогіка вищої школи вважає саме самостійну роботу вищою формою навчальної діяльності (А.М Алексюк, В.А.Козаков, Н.В.Кузьміна, П.І.Підкасистий), що дає можливість організувати ранню професіоналізацію навчання і скерувати курсантів на вибір і самостійне розроблення ефективних та оптимальних форм засвоєння знань. Зважаючи на те, що позааудиторна робота курсантів є наслідком організації аудиторної роботи, дуже важливо з перших днів вивчення іноземної мови правильно організувати навчальний процес, насамперед, в аудиторії, активізувати навчально-пізнавальну активність і самостійність.

Безумовно, успіх вивчення будь-якого предмету залежить від зацікавленого ставлення до самого процесу засвоєння знань, а точніше від формування позитивної навчальної мотивації. На жаль, результати тестувань, що проводяться щорічно з іноземної мови на початковому етапі адаптації курсантів, свідчать

про незадовільний рівень сформованості інтелектуальних умінь у недавніх випускників шкіл, про недостатньо високий рівень пізнавальної зацікавленості до іноземної мови, про відсутність не тільки позитивної мотивації до навчальної діяльності, але й невміння планувати свою самостійну роботу. Багато першокурсників не можуть раціонально розподілити час, виділений на самостійну роботу, належним чином опрацювати рекомендовану літературу, деякі навіть не мають елементарних навичок роботи зі словником.

Беручи до уваги психологічну природу навчальної діяльності, навчання у відомчому закладі освіти потребує від курсантів досить високого рівня самосвідомості, самостійності, організованості, цілеспрямованості особистості, сформованості її вольових якостей, які необхідні при виконанні майбутніх професійних функцій. Враховуючи зазначене, можна констатувати недостатню психологічну підготовленість курсантів не тільки до засвоєння основ професійної діяльності, але й до участі у навчальному процесі. Якщо до цього додати незацікавлене ставлення до навчального предмету, то стає зрозумілим, чому так складно ефективно організувати навчальний процес з іноземної мови та органічно зв'язати аудиторні заняття з позааудиторною роботою.

Тому одним з головних аспектів цієї роботи стає продумана система навчальної діяльності на етапі адаптації курсантів до специфічних умов навчання і життя в стінах вищого закладу освіти МВС. Розглянемо декілька напрямків формування позитивної навчальної мотивації з іноземної мови на означеному етапі навчального процесу як умови підвищення ефективного взаємозв'язку аудиторних занять та позааудиторної роботи курсантів.

У створенні потреби пізнання на початковому етапі навчання іноземній мові велика відповідальність покладається саме на викладача, який повинен бути майстром педагогічної справи. Творче ставлення викладача до предмету слугує серйозною мотивацією для процесу навчання. Він є тим факелом, який розпалить вогонь зацікавленого ставлення до іноземної мови, допоможе розкрити багатогранність і потенціал свого предмету. Викладач стає консультантом, організатором навчання, він навчає, встановлюючи діалогові відносини з тим, хто вчиться. Творчість викладача, особливо з іноземної мови, надихає його до виконання широкого набору соціально-психологічних ролей – психолога, мотиватора, інтелектуала, педагога, консультанта, актора, менеджера, естета тощо. І чи не основним компонентом педагогічної майстерності є вміння створювати в курсантах психічні стани відповідно до педагогічної ситуації, запланованої викладачем, що відіграє істотну роль у виникненні навчальної мотивації.

Так, викладач розкриває перед курсантами можливості і перспективи використання іноземної мови як у професійній сфері (наприклад, спілкування з іноземними партнерами, налагодження співпраці з колегами з Інтерполу, вивчення законодавства зарубіжних країн та міжнародного права за допомогою роботи з комп'ютером в мережах Інтернету), так і в сфері загальнонаукових інтересів (наприклад, поглиблення знань з профільних предметів з використанням іноземної мови).

З перших днів навчання у вищому закладі освіти МВС провідним мотивом в навчальному процесі повинна бути самореалізація особистості в ході неперервної розвивальної взаємодії викладача і курсанта та самостійної пошукової активності. Розвивальна функція навчання реалізується, коли викладач приділяє увагу різним прийомам і засобам активізації пізнавальної діяльності курсантів, створенню на заняттях проблемних ситуацій, які значною мірою сприяють розвитку самостійності курсантів. Таким чином, запропонована під час аудиторних занять проблемна ситуація спонукає знаходити шляхи вирішення, що дає можливість викладачу оцінити знання, навички та уміння курсантів, які вони застосовують для розв'язання цієї ситуації. Вирішення проблемних завдань, що випливають з програмного матеріалу, дозволяють курсантам із задоволенням включатися в планування своєї позааудиторної діяльності.

Враховуючи необхідність реалізації кожної особистості, індивідуальність курсанта постійно знаходиться в центрі уваги, що передбачено сучасними вимогами до викладання, які зумовлюють особистісно зорієнтований підхід, з допомогою якого створюються необхідні умови для повного розкриття індивідуального потенціалу кожного курсанта. На думку В.Г. Кремня, "лише через індивідуальний розвиток, індивідуальну реалізацію можна відбутись в цьому житті – єдиному для кожного з нас" [2, с.5]. Як вважає І.С. Якиманська [6], при такому підході змінюється лише вектор напрямку: не від педагогічних дій до учня, а від учня, який вибірково ставиться до цих дій, самостійно обираючи особисто значущі для нього способи навчання.

Сприятливими умовами формування позитивної навчальної мотивації з іноземної мови є встановлення початкового рівня навчальних можливостей курсантів, тобто здійснення диференційованого підходу, який враховує потреби не лише курсантів з поглибленими знаннями іноземної мови, але й тих, кому предмет дається важко. Диференціація забезпечує можливість адаптації в умовах, що постійно змінюються; кожен курсант дістає на певному рівні певний мінімум знань з іноземної мови, використовуючи у співтворчості з викладачем такі прийоми та засоби, які кінець кінцем ведуть усіх до однакового опанування програмового матеріалу.

Після вступу курсантів до інституту з метою визначення рівня їх підготовки з іноземної мови, необхідно проводити вхідний контроль, так званий "нульовий зріз". Це потрібно робити до розподілу курсантів по взводах, а тільки потім, згідно з урахуванням рівня знань з іноземної мови, ділити їх на групи. Проблему диференціації навчання з іноземної мови важко, але необхідно реалізувати у ВЗО МВС України. Диференційований підхід до рівня знань курсантів потребує більш чіткого планування навчального процесу, це дозволить органічно взаємозв'язати аудиторні заняття та позааудиторну роботу.

Рівнева диференціація передбачає створення різнорівневих навчальних програм з іноземної мови для різних типологічних груп. В той же час, необхідна ретельна розробка тематичних планів з повним структуруванням

матеріалу і точним розподілом часу для різних типів занять. Для більш підготовлених курсантів з високим рівнем мотивації пропонується робота за індивідуальними програмами з опорою на самостійну роботу, але при постійній участі викладача. З обдарованими курсантами акцент в роботі ставиться, з самого початку, на ранню професійну діяльність, заохочення їх до науково-дослідницької роботи з використанням іноземної мови.

Диференційований підхід в навчанні іноземної мови, як одна з умов формування позитивної навчальної мотивації, найповніше реалізується в позааудиторній роботі. Щоб не перевантажувати курсантів, треба диференційовано підходити до кожного з них, беручи до уваги їх рівень шкільної підготовки, працездатність, зацікавленість. Тому що перевантаження курсантів "створює умови для вироблення формального поверхового ставлення до навчання, послаблює їхню волю в досягненні мети, знижує почуття відповідальності за результати навчання" [3, с.74]. Виходячи з цього, на рівні навчального відділу, факультету, кафедри має координуватися обсяг позааудиторної роботи (самостійної підготовки) з різних дисциплін, чітко дозуватися час на виконання самостійної роботи. Необхідно використовувати різнорівневі завдання, надавати допомогу курсантам в раціональному їх плануванні, але із зростаючою складністю, яка потребує максимального напруження всіх здібностей курсантів.

Ще одним напрямком формування позитивної навчальної мотивації на початковому етапі адаптації курсантів як умови підвищення взаємозв'язку аудиторних занять та позааудиторної роботи при вивченні іноземної мови є спрямування навчання іноземної мови на формування готовності курсантів до виконання майбутніх професійних функцій, а також розвиток професійно важливих якостей особистості. Зрозуміло, що курсанти прийшли до відомчого закладу освіти, враховуючи свої нахили, інтереси та бажання оволодіти складовими професії працівника правоохоронних органів, реалізувати в майбутньому свої професійні наміри. Стосовно цього вагомим видається твердження Синьова В.М., Беци О.В. та Клімова М.В. про те, що "орієнтація освітньої діяльності суб'єктів відомчої освіти на отримання фахівців, здатних не тільки чітко і високоякісно вирішувати стереотипні оперативно-службові завдання, але й здійснювати успішно самостійний творчий пошук нових шляхів, засобів вирішення нових проблем на шляху протистояння злочинності, яка перманентно і динамічно ускладнюється та змінюється" [5]. Тому можна передбачити, що оволодіння основами іншомовного спілкування слугує своєрідною базою для професійного становлення особистості курсантів.

Іноземна мова стає в цьому випадку засобом посилення засвоєння основ з навчальних дисциплін професійної спрямованості, в процесі якого вирішуються завдання, які впливають на професійне становлення особистості курсанта. Таким чином, основою зацікавленого ставлення до навчання є внутрішнє наповнення змісту навчальної діяльності з урахуванням використання міжпредметних зв'язків. Перспектива інтеграції іноземної мови з іншими дисциплінами полягає у визначенні деяких проблем, які неможливо

вирішити тільки в рамках одного предмета і які потребують використання знань різних наук. Головною метою створення інтегрованих курсів з іноземної мови та професійно-орієнтованих дисциплін, повинна стати комунікативна діяльність, яка змогла б допомогти майбутнім випускникам вільно реалізувати свої сили та здібності професійної діяльності та забезпечити її якісний результат. Як зазначає психолог-лінгвіст І.О. Зимняя, "іноземна мова – це засіб вираження думки про об'єктивну дійсність, якості, закономірності якої є предметом інших дисциплін" [1], таким чином, зміст навчальних дисциплін може бути підставою для комунікації на іноземній мові.

Зважаючи на думку Ф. Малиржа, що текст є "проміжним ланцюгом процесу комунікації", особливої уваги заслуговує використання міжпредметних зв'язків у плануванні аудиторного та позааудиторного читання, які складають важливу основу формування у курсантів читацької самостійності і пізнавальної зацікавленості до іноземної мови. Звернемось до результатів наукових досліджень М. Наумчук, які довели, що формування читацької самостійності буде ефективним за чіткої та усвідомленої взаємодії означених видів при трьох типах взаємозв'язку: змістового, процесуального й мотиваційного. Змістовий тип взаємозв'язку повинен включати інтеграцію навчальних матеріалів за тематичною, жанровою, авторською характеристиками. Процесуальний – передбачає засвоєння знань, отриманих під час занять та самостійної роботи, вироблення вмінь і навичок, які складають компоненти читацької самостійності. Мотиваційний тип включає формування ставлення того, хто навчається, до книжки та її змісту [4].

Керуючись вищевказаним, хотілося б зупинитися на певних особливостях змістового характеру навчальних матеріалів, які можна використовувати для читання під час аудиторних занять та позааудиторної роботи при вивченні іноземної мови курсантами на початковому етапі. Саме доступний, виразний та емоційно привабливий зміст приховує в собі потенційну можливість розбудити у курсантів позитивну мотивацію навчання, викликати потребу не тільки в читанні іноземної мови, але й реалізувати кінцеву мету вивчення цієї мови у вищих закладах освіти МВС України – формування комунікативної компетентності майбутнього фахівця, вміння успішно передбачати та вирішувати нові комунікативні завдання.

При доборі текстів на початковому етапі слід використовувати ті матеріали, інформація яких має для курсантів особисто значущий характер, тобто відповідає домінуючому внутрішньому мотиву навчання – мотиву пізнавального інтересу. Передача особисто значущої інформації буде стимулювати нові додаткові висловлювання, таким чином підвищується інтелектуально-мислительна активність курсантів. Відомо, що таке поняття, як позааудиторне читання з іноземної мови, більше не існує у ВЗО, але залишилась рівноцінна самостійна робота як за кількістю годин, так і за важливістю.

Враховуючи актуальність ранньої професіоналізації навчання, в тому числі і іноземної мови, можна використовувати на початковому етапі автентичні матеріали (тексти) з найпростішою фаховою термінологією, для засвоєння

яких потрібне пояснення викладача та використання спеціалізованих тлумачних і перекладних словників. Поряд з цим, на нашу думку, автентичні тексти, які містять лінгво-країнознавчі матеріали і завжди викликають підвищену зацікавленість у курсантів, передбачають реалізацію двох функцій навчальної літератури – інформативно-пізнавальну та експресивну.

Відбираючи такі тексти для самостійної роботи (це можуть бути тексти, вибрані з художньої літератури, наприклад, детективні сюжети з творів К.Дойля, О.Генрі, А.Крісті, Г.Честертона та ін.), невеликі за обсягом і не складні за своїм лексико-граматичним наповненням, ми забезпечуємо систематичну цілеспрямовану роботу з формування пізнавальних інтересів курсантів не тільки до своєї майбутньої професії працівника правоохоронних органів, але й до загальнолюдських культурних цінностей. При самостійному читанні тексту курсанти "занурюються" в атмосферу заплутаних злочинів і починають, начебто, безпосередньо брати участь у розслідуванні, отримуючи значний стимул як для запам'ятовування лексико-граматичного матеріалу, так і для творчого використання іноземної мови в реальних ситуаціях спілкування. Автентичні тексти слугують основою для розвитку мовленнєвих умінь, для ознайомлення з фразеологією мови, яка сприяє розвитку навичок автентичної мовленнєвої поведінки не тільки на аудиторних заняттях, але й під час позааудиторної роботи. Потім, на аудиторних занять викладач має можливість використовувати ці стимули у творчій співдружності з курсантами та вирішувати ті завдання, виконання яких потребує певної читацької зрілості курсантів і кваліфікованої допомоги викладача.

На підставі проведених досліджень автором пропонується орієнтування на 4 групи курсантів у роботі з текстом на початковому етапі вивчення іноземної мови, а саме:

перша – легко вступають в контакт з оточуючими і мають високий рівень знань з іноземної мови;

друга – недостатньо комунікабельні і мають середній рівень знань з іноземної мови;

третя – легко вступають в контакт і мають низький рівень знань з іноземної мови;

четверта – віднесені до некомунікативного типу з низьким рівнем знань.

Першої групи курсанти із задоволенням читають неадаптовані автентичні тексти, вишукуючи фразеологічні ідіоми, афоризми, після чого знайомлять інших з найбільш оригінальними з них. Вони складають проекти, які враховують їхні інтереси, життєвий досвід, а також можуть під час ділових ігор виконувати усний і письмовий синхронний чи літературний переклад з іноземної мови на рідну та навпаки.

Друга група з зацікавленістю виконує завдання, пов'язані з активними формами роботи над іншомовним текстом: розбити текст на логічні частини; відшукати проблему, яку поставив автор; описати поведінку або зовнішність дійової особи, скласти свої повідомлення з теми тощо.

Третій групі курсантів на початковому етапі можна запропонувати підібрати на рідній мові матеріал з газет та журналів з теми, яка вивчається (наприклад, права людини в Україні), а потім за допомогою 1-ї та 2-ї груп перекласти його на іноземну мову та скласти словничок власного лексичного запасу. Інтерес викликає робота з психологічними тестами, наприклад "Пізнай себе".

Як правило, курсанти, які відносяться до 3-ї групи, добре орієнтуються в сучасних музичних напрямах, люблять працювати з Hi-Fi системою, з оргтехнікою, апаратурою. Таким курсантам можна запропонувати роботу з технічними засобами навчання, наприклад допомогти викладачу під час аудиторних занять, або підібрати запис англомовного співака, групи, і перекласти на рідну мову зміст пісні.

Курсанти, які віднесені до некомунікативного типу з низьким рівнем знань (четверта група), з інтересом конспектують першоджерела, працюють з текстами - таблицями, ілюстраціями, до яких дається незначна за обсягом інформація. Як свідчить практика, ці курсанти легше виконують завдання, котрі дають їм змогу проявити себе, та, поряд з цим, звільняють їх від мовленнєвої закомплексованості (наприклад, монологічне мовлення). Спостереження підтверджують, що "мовчуни" в змозі відтворити декілька зв'язаних між собою фраз прочитаного тексту або ілюстративного наочного матеріалу.

У результаті такого розподілу на підгрупи створюється поле діяльності для найбільш різних за рівнем підготовки курсантів, що приносить кожному з них почуття задоволення від занять. Вони із захопленням самостійно опрацьовують матеріал та включаються у позааудиторну діяльність.

Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що ефективність взаємозв'язку аудиторних занять та позааудиторної роботи при вивченні іноземної мови курсантами ВЗО МВС України на початковому етапі підвищується за умов формування позитивної навчальної мотивації. Головними напрямками цієї роботи є:

– творче ставлення викладача до предмету, створення так званого «духу навчання», емоційно-психологічного настрою курсантів на зацікавлене, відповідальне відношення до засвоєння знань;

– диференційований підхід до навчального процесу, перш за все, встановлення початкового рівня навчальних можливостей курсантів і їх розподіл по групах. Диференціація навчальних матеріалів може проводитися за такими показниками: за обсягом, за складністю, із урахуванням потенційних можливостей кожного з курсантів. Також слід зважати на інтереси і нахили курсантів при підготовці для них навчальних матеріалів, цінних у пізнавальному і професійному відношенні;

– спрямування навчання іноземній мові з самого початку вивчення предмету на формування готовності курсантів до виконання майбутніх професійних функцій;

– встановлення міжпредметних зв'язків іноземної мови з професійно-орієнтованими дисциплінами;

– створення єдиної програми навчальних дій, що дозволить ефективно реалізувати взаємозв'язок аудиторних занять і позааудиторної роботи з іноземної мови;

– удосконалення змісту навчальних матеріалів з аудиторного і позааудиторного читання і створення раціональних прийомів роботи з навчальним матеріалом, який може слугувати однією з головних умов розвитку навичок самостійної роботи.

Позитивні мотиваційні зміни на початковому етапі адаптації курсантів формують інтерес до іноземної мови, підвищують їх активність, активізують спроби визначити самостійні і гнучкі цілі навчальної роботи, сприяють переважанню внутрішніх мотивів над зовнішніми. В результаті цих змін можна передбачати позитивні зміни особистості курсантів, розвиток їх самостійності, самосвідомості і сформованості їх вольових якостей, що дозволить організувати ефективний взаємозв'язок аудиторних занять та позааудиторної роботи і таким чином дає змогу підвищити результативність навчання з іноземної мови в цілому.

Література:

1. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991.
2. Інтерв'ю з міністром освіти і науки України В.Г.Кременем // Практична психологія і соціальна робота. – 2000.– № 5.
3. Куліш Л.Ю. Проблеми самостійної навчальної роботи студентів з іноземної мови // Шляхи удосконалення вищої освіти. – К.: Вища школа, 1974.
4. Наумчук М.М. Взаимосвязь классного и внеклассного чтения как средства формирования читательской самостоятельности младших школьников: Автореф. дис… канд. пед. наук: 13.00.02. – К., 1987.
5. Синьов В.М., Беца О.В., Клімов М.В. Науково-педагогічні проблеми розвитку відомчої професійної освіти у сучасних умовах // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. Бюлетень КІВС. – К.: РВВ КІВС, 2001. – № 6.
6. Якиманская И.С. Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников // Вопросы психологии. – 1994. – № 2.

УРАХУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОТОРИКИ КУРСАНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

І.П. Закорко,
начальник кафедри
спеціальної та фізичної підготовки
Київського інституту внутрішніх справ;

О.В. Журавель,
старший викладач
кафедри спеціальної та фізичної підготовки
Київського інституту внутрішніх справ;

Р.І. Скирта,
старший викладач військової кафедри
Київського інституту внутрішніх справ;

В.Г. Волянський,
старший викладач військової кафедри
Київського інституту внутрішніх справ

Однією з головних передумов успішного вирішення завдань формування демократичної правової держави в Україні є робота над всебічним зміцненням її правових основ. Для цього необхідно підвищити ефективність правоохоронної діяльності і направити її на реалізацію стратегічних завдань у боротьбі зі злочинністю і попередження причин, що її породжують. У вирішенні зазначених завдань провідну роль відіграють органи внутрішніх справ. Постійне вдосконалення всіх видів їх діяльності стає завданням першорядного значення. Особливу роль при цьому відіграє нове покоління спеціалістів-правоохоронців, яких готують вищі навчальні заклади МВС України. Реальні умови сьогоднішнього дня висувають підвищені вимоги до рівня підготовленості таких фахівців.

Складовою частиною професіограми діяльності сучасного співробітника органів внутрішніх справ є його фізична підготовленість. Вона визначається ступенем розвитку основних рухових якостей і володіння руховими навичками, необхідною кількістю універсальних технічних дій, які використовуються під час виконання службових обов'язків у випадках застосування заходів фізично-примусового впливу.

Аналіз спеціальної літератури, нормативних документів МВС України, а також узагальнення досвіду і педагогічної практики дозволяють зробити висновки, що традиційна організація навчального процесу у навчальних закладах, на жаль, переважно орієнтована на використання екстенсивних

своєї національної мови. Якщо про заборони українського слова в царській Росії (Валуєвський, Емський укази) можна знайти інформацію у виданнях радянської доби, то постанови ЦК КПРС, зокрема й ухвали секретних нарад, звичайно не висвітлювалися в "офіційних" виданнях. Таке "демократичне", на перший погляд, положення як добровільний вибір батьками мови навчання своїх дітей, насправді засвідчувало імперський глум, знущання з мови й культури українського народу. Проблема функціонування української мови в державній освіті й сьогодні залишається гострою проблемою. Адже одна річ – проголосити українську мову державною (такою вона проголошувалася і в часи УНР – Української Народної Республіки) і зовсім інша річ – забезпечити насправді державність мови.

Нерідко доводиться чути міркування про "насадження" української мови, про "недемократичні" прийоми закриття російських шкіл, тобто про обмеження загальнолюдських прав особистості. Прибувають в Україну комісії з європейських структур з метою дослідження становища національних меншин в Україні. Однак нам не відомо жодної "акції", яка була б скерована на вивчення мовної ситуації в Україні, на виявлення глибинних процесів ще жорстокішого, ніж у радянські часи, тиску на україномовну книжку, школу, що позбавлена державного забезпечення підручниками, тиску на україномовну пресу. Не захищена в умовах, так званих, ринкових відносин українська мова, а ще точніше – носії української мови.

Виявляється, що в суспільстві немає соціального запиту на фахівців з українознавства, на україномовних спеціалістів у різних галузях виробничого, громадського життя. Ось так відомий вислів про тернистий шлях української мови справджується і в новітні часи, коли навіть традиційна сфера функціонування української мови – художня, художньо-наукова книжка, науково-популярний журнал – зазнає руйнації.

Мова, як і етнос, – живий організм. Вона не є чимось зовнішнім, привнесеним, і коли її проголошують тільки знаряддям спілкування, таким собі механічним засобом у сфері поверхневої прагматики, вона зазнає спотворення. Бо ж знаряддя можна позичити в інших, як позичають, наприклад, нові технічні засоби для осучаснення виробництва. Повертаючись до історії, мусимо ще раз усвідомити, як тяжко й довго йшла українська мова до того, щоб стати мовою Святого письма, зверненням до українського народу його ж рідним словом.

Високу віру й високі думки висловлював в україномовних перекладах П. Куліш, який проголошував: "Спасіння нашого краю – в нашій мові". Якщо в інших європейських культурах боротьба з мовними традиціями відбувалася в сфері стильових змагань однієї національної мови, то українська культура засвідчує постійне змагання двох національних мов, постійне виборювання українцями права на повноцінне суспільне функціонування своєї рідної мови. Мова виступає неодмінним складником національної свідомості. Іван Франко писав про "тайники зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою". Публіцистична метафора про дві рідні мови (для кожної окремої людини ця метафора може мати реальний

мостійною роботою, бо лише у процесі самостійної діяльності формуються пізнавальні інтереси, відбувається якісне засвоєння знань, розвиваються творчі можливості.

Виховання свідомого ставлення курсантів до оволодіння теоретичними та практичними знаннями, прищеплення їм звички до напруженої інтелектуальної праці – одне з найважливіших завдань, які стоять перед викладачами. Однак важливо, щоб вони не просто набували знання, але й оволодівали способами їх опанування, тобто необхідно навчити курсантів учитися, що часто буває важливішим, ніж озброїти їх конкретними певними знаннями.

Основною діяльністю курсантів є навчання. Тому вирішення проблеми управління навчально-пізнавальною діяльністю курсантів можна вважати одним з найважливіших резервів підвищення ефективності навчально-виховного процесу у вузі.

Поняття управління в його динамічному значенні розглядається як комплекс практичних засобів цілеспрямованого впливу на систему навчально-пізнавальної діяльності курсантів, зважаючи на покращення кінцевих результатів її функціонування.

Існують різні форми та засоби організації навчально-пізнавальної діяльності курсантів: лекція, практичні, лабораторні та семінарські заняття тощо. Останнім часом все більшої актуальності набуває самостійна робота як один із засобів організації й управління навчально-пізнавальною діяльністю курсантів. Роль самостійної роботи курсантів у їх пізнавальній діяльності надзвичайно велика. Тому є необхідність приділити їй належну увагу.

З точки зору організації, структури, функціонування самостійна позааудиторна робота є складовою підсистемою, яка виконує цілком конкретні функції в навчальному процесі. Самостійна позааудиторна навчально-пізнавальна діяльність починається в аудиторії як самостійна навчально-пізнавальна діяльність під контролем викладача при викладенні наукової інформації та продовжується як позааудиторна самостійна навчально-пізнавальна діяльність за межами аудиторії.

Слід підкреслити, що позааудиторна самостійна робота є органічним продовженням аудиторної роботи, правильно організована та раціонально спланована, вона забезпечує найбільш високий рівень засвоєння матеріалу та служить засобом активізації інтелектуальної діяльності; сприяє розвитку пізнавальних інтересів, творчих здібностей; формує переконання та виховує такі важливі якості особистості та характеру, як цілеспрямованість, самостійність, наполегливість, а також потребу у самоосвіті, активній професійній та суспільній діяльності.

На лекції викладач надає впорядковану інформацію, а також план, за яким курсанту необхідно готуватися самостійно, список відібраних для конспектування джерел, називає конкретні розділи та параграфи підручника.

На практичних заняттях курсант набуває конкретних знань, умінь і навичок, йому пропонуються також і домашні завдання, вправи із посібників та методичних розробок.

Самостійна робота відрізняється від інших видів роботи тим, що курсант самостійно визначає мету, для досягнення якої вибирає завдання та вид роботи. Самостійна робота завершує завдання всіх інших видів навчальної діяльності. Основні навички та вміння самостійної роботи повинні сформуватися ще в середній школі. Однак, як показує практика, цього у школі сучасних випускників не вчать. Потрапляючи в нові умови навчання, багато курсантів не відразу адаптуються до них, губляться, не володіючи прийомами самостійної роботи. Так, наприклад, до 70 відсотків курсантів 1-го курсу не вміють систематизувати матеріал для кращого розуміння. Ось чому однією з основних проблем, які стоять перед викладачем вищого навчального закладу, є допомога курсантам в організації самостійної роботи.

Під час самостійної роботи викладач направляє курсанта у потрібне русло, тобто створює такі умови, при яких курсант знає, які знання і навіщо йому потрібні, як їх можна здобути, щоб активною та самостійною працею, вибираючи за порадою викладача найкоротший і найефективніший шлях, досягти своєї мети.

Педагогічна цінність контрольованої самостійної роботи полягає в забезпеченні активної пізнавальної діяльності кожного курсанта, її максимальної індивідуалізації з урахуванням психофізіологічних особливостей і академічної успішності курсантів, маючи при цьому на меті (і це головне) максимально сприяти розвитку індивідуальності. При плануванні та організації самостійної роботи рекомендується тільки той матеріал, з якого курсанти мають знання не нижчі коефіцієнта 0,7, тобто "задовільно".

Перед викладачами ставиться завдання використовувати години самостійної позааудиторної роботи для навчання курсантів самостійно працювати, для чого необхідно розвивати мотиви їхньої самостійної діяльності, щоб така робота провадилась не під впливом тиску, а була результатом внутрішньої потреби.

Роль викладача при організації самостійної роботи полягає в тому, щоб:

- підібрати курсантам індивідуальні завдання;
- забезпечити всіх необхідною літературою (довідниковою тощо);
- підказати раціональний шлях виконання завдань;
- надати консультацію окремому курсанту чи групі курсантів, тобто поєднувати індивідуальну та колективну роботу, не забуваючи про корисність парної роботи курсантів. Консультацію може надавати й курсант під контролем викладача.

При опосередкованому керівництві в діяльності курсанта зростає елемент самостійності і тоді її структура дещо змінюється, що допомагає здійснювати процес самостійного навчання під час аудиторної роботи.

Чим нижчий рівень самостійності курсантів, тим більшою мірою вони потребують уваги викладача. На перших курсах вузів практично всі завдання, що вирішуються курсантами у процесі позааудиторної самостійної роботи, можуть вирішуватися при безпосередньому керівництві їх пізнавальною діяльністю.

Успішність навчання багато в чому залежить від ставлення курсанта до навчального процесу, від тієї мети і завдань, які він ставить перед собою, а

також від тих мотивів, якими він керується. У реальному процесі навчання викладач лише створює передумови для позааудиторної діяльності, але діє курсант самостійно.

Самостійна робота у вузі значною мірою відрізняється від самостійної роботи учнів у школі. У вузі змінюється зміст і об'єм наукового матеріалу, з'являються нові форми та методи викладання, значно ускладнюється мова наукових текстів та значно зростає обсяг самостійної роботи. Разом з тим, якщо в аудиторний час діяльність курсанта знаходиться під безпосереднім керівництвом і контролем викладача, то в позааудиторний час курсант сам керує процесом оволодіння знаннями, вміннями та навичками. Важливо підкреслити, що проблема управління навчально-пізнавальною діяльністю стає особливо актуальною з причини відсутності у більшості курсантів навичок і вмінь самостійно працювати та можливості викладачів безпосередньо і цілеспрямовано впливати.

Організувати самостійну позааудиторну роботу рекомендується так, щоб курсанти мали перед собою всі необхідні дані з навчальної роботи, які визначають обсяг і зміст всієї аудиторної та позааудиторної роботи, розрахованої на семестр.

Для реалізації цієї умови, курсантам перед початком вивчення навчальної дисципліни повинні бути рекомендовані та доступні такі документи: робоча навчальна програма; графік обов'язкових занять; графік консультацій; методичні вказівки до дисципліни, які дозволять курсантам уявити реальну картину навчального процесу та самостійної роботи протягом семестру, виділити найбільш складні для себе питання, раціонально спланувати працю.

Важливу роль у вдосконаленні позааудиторної роботи має набути практика навчання курсантів культурі розумової праці. За час навчання у вузі, курсанту треба оволодіти різними за рівнем складності та способом використання, але однаково важливими навичками та вміннями – від конспектування лекції до наукових досліджень. Для цього доцільно розробити відповідні рекомендації курсантам-першокурсникам для організації праці та відпочинку, як слухати та конспектувати лекції, як працювати з навчальним посібником, складати план відповіді, писати реферати; як готуватися до семінару, практичного заняття, до сесії тощо.

З цією ж метою на початку навчального року першокурсники знайомляться з особливостями організації навчального процесу у вузі та завданнями, які їм треба буде вирішувати з метою набуття стійких навичок самостійної роботи.

Сам процес самостійної роботи завжди має своєю передумовою більш чи менш повне усвідомлення суб'єктом навчання кінцевої мети. При цьому зміст мети, її характер визначаються інтересами всієї системи навчання та є вираженням об'єктивних потреб розвитку курсанта. У процесі самостійної роботи курсант повинен приймати рішення, мобілізувати свої здібності, узагальнювати отриману наукову інформацію, перетворюючи її на системні знання. Разом з тим, управління формуванням творчої активності та самостійності будуть успішними лише в тому разі, коли курсант буде свідомо

підходити до вирішення навчально-пізнавальних завдань, коли сам буде активно сприяти процесу навчання, прагнути до вироблення навичок та вмінь.

При організації самостійної роботи можна користуватися всіма загально-дидактичними методами:

- пояснювально-ілюстративними (для економії часу курсанта, щоб не примушувати його перечитувати численну літературу у пошуках якогось правила);
- репродуктивним (для формування монологічного висловлювання);
- частково-пошуковим (для розвитку самостійності, активності тощо);
- проблемним викладенням (для розвитку мислення).

Засвоєння знань і формування навичок та вмінь здійснюється цілеспрямовано. Курсант оволодіває інформацією та способами її отримання, дотримуючись послідовності в навчанні. Тому можна говорити, що в цілому систематична робота курсантів є технологічною, оскільки в розподілення інформації та в її обсяг закладена технологія засвоєння знань, яка виражається способом поділу навчального матеріалу. Можна вважати, що систематична робота тому й ефективна, що в ній чітко визначені функції кожного елементу знань. Кожен елемент має свою конкретну мету, а сукупність знань, навичок і вмінь визначаються загальним призначенням навчального предмету та є певним етапом у засвоєнні навчального матеріалу. Систематична робота – це така самостійна навчальна робота курсанта, яка розподілена невеликими частинами, активізує навчально-пізнавальну діяльність курсантів, основною функцією якої є послідовне, систематичне оволодіння знаннями, навичками та вміннями у процесі вирішення різних видів самостійної роботи. Отже сформулюємо деякі рекомендації щодо організації та управління самостійною роботою курсантів, яка б удосконалювала професійну підготовку:

- доцільно планувати самостійну роботу протягом семестру з урахуванням послідовного формування у курсантів технологічних (професійних) навичок;
- здійснювати раціональний поділ самостійної позааудиторної роботи;
- у процесі організації й управління самостійною роботою курсантів складати та використовувати графіки і розклади їх самостійної роботи на семестр.

Значна роль у засвоєнні одержаних на лекції знань належить наявності навчально-методичного комплекту документації, яким курсанти можуть користуватися як під час аудиторної, так і під час позааудиторної самостійної роботи.

При вивченні ділової української мови, на практичних заняттях курсанти знайомляться з теоретичним матеріалом теми, записують пакет реквізитів конкретного документа, оформляють їх розміщення на бланку, а під час самостійній позааудиторній роботі закріплюють отримані знання, використовуючи комплект методичної документації з курсу "Ділова українська мова", який складається зі структурних схем та методичного посібника.

Важливо продумати й різноманітні види завдань, які б сприяли формуванню необхідних для майбутнього юриста навичок і вмінь. Так, наприклад, при роботі з текстом можна дати завдання не лише прочитати і переказати

його, а й урізноманітнити завдання: виділити головне; щось обґрунтувати, повідомити, пояснити, розчленувати, прокоментувати, законспектувати, виписати, порівняти; скласти план, тези, конспект; зробити висновок. Є багато видів роботи з текстом, і всі ці види роботи розвивають відповідні вміння, поглиблюють увагу студентів, активність, розвивають мислення.

Рівень самостійності курсантів збільшується в залежності від оволодіння знаннями та методами самостійної роботи. Людина сама і тільки сама повинна пережити процес становлення, адже у вигляді певного обсягу знань досвід не передається. Тільки самостійна робота виробляє смак до самоосвіти. При цьому важливо пам'ятати, що вона є як позааудиторною, так і аудиторною. Зазвичай, під позааудиторною викладачі розуміють домашню самостійну роботу, забуваючи, що вона може бути виконана лише в читальному залі. Аудиторна самостійна робота може виконуватися на лекціях (10-15 хв.), на практичних та лабораторних заняттях. Завдання кожного виду самостійної роботи будуть, відповідно, різними, але в цілому викладач повинен заздалегідь побудувати систему самостійної роботи, враховуючи всі її види, завдання, відбираючи навчальну інформацію та засоби педагогічної комунікації (підручники, посібники, ТЗН, комп'ютерні програми тощо), обмірковуючи роль курсанта в самостійній роботі та свою участь у формуванні необхідних знань, навичок та вмінь самостійно працювати.

Вміла організація самостійної роботи з дотриманням нормативів часу створює хороші умови для підготовки курсантів до самоосвіти, формування творчої особистості. Головне, щоб самостійна робота була безперервною, багатогранною, індивідуальною, щоб курсант мав право вибору та можливість виконувати її. Курсант повинен усвідомлювати доцільність своєї самостійної роботи, тоді вона стане активною та ефективною.

ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ ОРГАНІВ І ПІДРОЗДІЛІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Т.В. Кушнірова,
старший викладач кафедри
правової та соціальної педагогіки
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат психологічних наук

Реформування системи органів внутрішніх справ України її орієнтація на профілактичну роботу та забезпечення громадського порядку вимагає від співробітників ОВС високої професійної культури, широкого обсягу знань, вмінь та навичок. Це зумовлює збільшення вимог до особистості співробітника та необхідність постійного підвищення ним рівня професійної кваліфікації. У зв'язку з цим важливою є педагогічна робота у відділах та підрозділах органів внутрішніх справ.

Педагогічна робота в ОВС має своє специфічне розуміння і особливості. Завданням її є створення високих професійних знань та моральної дисципліни співробітника ОВС у відповідності з принципами законності, моралі та етики. Складність та специфіка педагогічної роботи в ОВС полягає в тому, що працівники відділу по роботі з особовим вкладом, психологи та інші посадові особи працюють з дорослими, свідомими людьми зі сформованими життєвими принципами і позицією; більшість працівників ОВС мають у своєму підпорядкуванні осіб, за яких несуть відповідальність; діяльність співробітників ОВС відбувається в правовому полі; службова діяльність вимагає швидкого реагування на ситуацію з оптимальним результатом її вирішення.

Робота з особовим складом відділів та підрозділів системи МВС України вимагає від керівників різних рівнів широкої обізнаності в колі психолого-педагогічних дисциплін. Вона повинна базуватися на використанні наукового підходу в практичній діяльності з обов'язковим дотриманням наукових принципів та методів управління персоналом. Принципи управлінської та педагогічної діяльності в ОВС – це основоположні, керівні ідеї, які визначають стиль діяльності та лінію поведінки керівників організації різних рівнів, відповідно до поставленої мети і завдань.

З даного визначення випливає, що принципів управління персоналом може бути досить багато. Вони залежать, насамперед, від структури і функціонального призначення організації, державних та відомчих інтересів і завдань, конкретної мети та завдань керівника організації, особистісного стилю управління тощо.

Існує декілька підходів до визначення кількісного та якісного складу принципів управління. Вперше звернув увагу та сформулював принципи раціонального управління Г. Емерсон. Г. Кунц та С. О'Доннел виділяють значну кількість принципів управління: 10 планування, 15 – організації, 10 – мотивації і 14

– контролю. Один з основоположників наукової організації праці, А. Файоль, вважав, що кількість принципів управління може бути необмеженою.

Однак, незважаючи на значну кількість принципів управління, їх можна поділити на основні (або загальні) і спеціальні (або часткові).

Загальні або основні принципи визначаються загальнодержавними та відомчими інтересами, структурою, метою та завданнями організації.

Г.В. Щокін основним принципом управління вважав принцип добору та розстановки кадрів за їхніми діловими та особистими якостями. Цей принцип передбачає:

– формування кадрів на основі систематичного добору енергійних, творчих людей;

– забезпечення умов для постійного підвищення професійної кваліфікації;

– чітке визначення прав, обов'язків та відповідальності кожного співробітника;

– роботу досвідчених спеціалістів з молодими співробітниками;

– забезпечення умов для професійного та посадового зростання кадрів на основі обґрунтованих критеріїв оцінки їхньої діяльності та особистісних якостей;

– поєднання довіри до персоналу з перевіркою виконання покладених на них обов'язків.

До основних принципів управління можна віднести:

Принцип системності – передбачає системну організацію управління з урахуванням взаємодії зовнішніх та внутрішніх елементів (структурних ланок, підрозділів тощо);

Принцип поліфункціональності – передбачає багатоаспектність діяльності та різнопланові функції організації та її структурних ланок;

Принцип пріоритетності службових функцій – передбачає максимально ефективну організацію праці, оптимальну взаємодію співробітників тощо.

До *спеціальних*, але не менш важливих принципів управління належать ті, що визначаються конкретними завданнями організації або структурного підрозділу, стилю управління керівника або ситуативними вимогами. До них належать:

Принцип колегіальності – передбачає оптимальне вирішення завдань на основі вивчення думок керівників та спеціалістів різних рівнів;

Принцип наукового обґрунтування управлінських рішень – передбачає наукову організацію праці, доцільність та обґрунтованість методів управління, відповідальність за прийняття рішень тощо;

Принцип поєднання прав, обов'язків і відповідальності – передбачає особистісну відповідальність кожного співробітника за якісне виконання покладених на нього функцій.

Особливого значення в роботі ОВС набуває *принцип дотримання законності*, який передбачає функціонування управлінських рішень лише в правовому полі, виступає гарантом дотримання правових норм, виконання прав і обов'язків, що зафіксовані Конституцією України, законами, нормативними актами та відомчими документами.

Важливе значення в системі управління відіграє робота з персоналом. У цьому випадку на перший план виступають педагогічні принципи, що регулюють взаємодію керівника та підлеглого.

Принцип гуманного ставлення та поваги до особистості – передбачає поважливе ставлення до особистості співробітника, врахування його індивідуальності, недопустимість приниження його гідності тощо;

Принцип опори на позитивне – передбачає оптимальне використання фахового і особистісного потенціалу співробітника у відповідності з функціями, завданнями організації та особистими інтересами і уподобаннями працівника;

Принцип поєднання довіри та вимогливості до співробітника – передбачає творчий підхід до вирішення професійних завдань та контроль за виконанням службових функцій;

Принцип наставництва – передбачає взаємозв'язок поколінь, передачу досвіду спеціалістів молодим співробітникам;

Принцип поповнення знань та фахової компетентності – передбачає постійну роботу над підвищенням свого професійного рівня шляхом засвоєння передового досвіду, вивчення літератури, стажування тощо;

Принцип самовдосконалення – передбачає постійну роботу над собою, вдосконалення особистісних якостей, підвищення професійної майстерності, службової кваліфікації тощо.

Практична реалізація мети, завдань і принципів управління здійснюється за допомогою методів. Слово "*метод*" в перекладі з грецької (metodos) – шлях дослідження, спосіб пізнання, визначається як спосіб, прийом або система прийомів для досягнення якої-небудь мети, для виконання певної операції.

В управлінні метод визначають як сукупність способів і прийомів прямого або опосередкованого впливу суб'єкта на об'єкт управління з метою досягнення поставлених завдань.

Для вирішення конкретних завдань суб'єктом управління, в залежності від ситуації, можуть бути використані різні методи або їхня сукупність.

Методи можуть використовуватися як в груповій, так і в індивідуальній роботі з персоналом. Залежно від об'єкту управління (особа, група, колектив тощо) методи визначають способи впливу на особистість та групу.

Методи управління прийнято розділяти на три групи: організаційно-адміністративні методи управління; економічні методи управління; психолого-педагогічні методи управління.

Організаційно-адміністративні методи управління є частиною системи й механізму управління. Вони покликані забезпечувати функціональність, дисциплінованість і взаємодію різних ланок управління.

Організаційно-адміністративні методи мають безпосередній вплив на об'єкт управління через накази, розпорядження, оперативні вказівки, які можуть здійснюватись в письмовій або усній формі. Як правило вони регламентуються правовими актами, законами та розпорядженнями, які регулюють діяльність і трудові стосунки, й покликані захищати права та законні інтереси організацій і їхніх співробітників.

В межах організації можливі різні за стилем і обов'язковістю форми використання організаційно-адміністративних методів: обов'язкові для виконання (наказ, заборона тощо); узгоджувальні (консультація, нарада, компроміс); рекомендаційні (порада, пояснення, побажання).

Організаційно-адміністративні методи управління реалізуються у двох напрямках: вплив на структуру управління (регламентація діяльності, системність та нормативність управління) та процес управління (підготовка, прийом, організація виконання, контроль за виконанням управлінських рішень).

Впровадження зазначених методів у практику організації діяльності здійснюється шляхом регламентацій, нормувань, інструкцій тощо.

Особливість використання цих методів пов'язана з формою реагування на них об'єкта управління. Існують три типи сприймання:

1) примусове, нав'язане "зверху", неприємне. Воно супроводжується внутрішнім (а іноді й зовнішнім, демонстративним) неприйняттям, почуттям меншовартості й залежності;

2) індиферентне або пасивне. Йому притаманне ухиляння від розмірковувань, відповідальності, емоційного реагування тощо;

3) усвідомлене, внутрішньо прийнятне й необхідне. В даному випадку відбувається розуміння ситуації, мети і завдань організації.

Організаційно-адміністративні методи управління покликані безпосередньо регулювати взаємовідносини між організацією й співробітником. Від них безпосередньо залежить ефективність роботи колективу та організації.

Економічні методи управління – це способи і прийоми впливу на мотиваційну сферу об'єкта за допомогою матеріальних стимулів.

Вдало підібрані економічні методи управління сприяють збільшенню ефективності праці, зацікавленості в кінцевому результаті, підвищенню творчої активності та самореалізації. Вони можуть мати нормативний та стимулюючий характер. Конкретний вибір економічних методів управління регулюється специфікою організації та її управлінської системи. Як правило, вони реалізуються у формах фінансування, розрахунків, ціноутворення, податків, субсидій, преміювання, тарифікації заробітної плати, штрафів тощо.

В той час як нормативний характер є обов'язковим у відносинах об'єкта і суб'єкта управління, методи економічного стимулювання можуть використовуватися в залежності від об'єктивних та суб'єктивних чинників фінансових та матеріальних можливостей організації, особистісного внеску співробітника тощо.

Система економічного стимулювання покликана посилити зацікавленість персоналу та кожного працівника в отриманні найбільш можливого прибутку. Виділяють такі принципи економічного стимулювання:

– взаємозв'язок та узгодженість цілей економічного стимулювання із цілями розвитку системи (організації);

– диференціація економічного стимулювання (спрямована на реалізацію необхідних змін в структурі виробництва);

– сполучення економічного стимулювання з іншими методами мотивації;

– поєднання економічної стимуляції з економічними санкціями, що передбачає матеріальну відповідальність організацій та її окремих працівників.

Психолого-педагогічні методи управління реалізуються у сфері людина-людина і є одними з найбільш впливових у взаємостосунках керівника з підлеглими. Відомо, що від психологічного клімату в колективі залежить ефективність його діяльності. Часто психолого-педагогічні вміння керівника є головним чинником стабільності, динамічної і творчої діяльності колективу. Недостатня увага до психолого-педагогічних аспектів управління призводить до не прогнозованих дій співробітників, створення неформальних груп, не координованості дій підлеглих, низької моральної та професійної дисципліни.

Для того, щоб максимально узгодити діяльність колективу, необхідно не лише знати індивідуальні особливості його членів, а й вміти їх майстерно використовувати з метою вирішення спільних завдань.

Отже психолого-педагогічні методи управління – це способи і прийоми прямого чи опосередкованого впливу на особистість або групу з метою досягнення найбільш ефективного результату в професійній діяльності.

Психолого-педагогічні методи управління прийнято умовно поділяти на методи впливу на свідомість (переконання, психолого-педагогічний вибух); методи впливу на поведінку та формування професійних навичок (вправи, доручення, інструктаж, контроль, вимога); методи стимулювання діяльності (заохочення — схвалення, довіра, преміювання, нагорода; покарання — попередження, осуд, догана, стягнення); методи вивчення особистості та контролю результатів діяльності (бесіда, спостереження, тестування, узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності).

Поділ методів на групи не заперечує комплексної природи їхнього використання. Досвідчений керівник у роботі з підлеглими використовує широку палітру психолого-педагогічних методів, добирає ті, що найбільш відповідають особистісним якостям співробітника та ситуативним вимогам. Ефективний результат досягається лише шляхом вмілого поєднання методів формування свідомості з практичною діяльністю працівника, з її своєчасною, об'єктивною оцінкою з боку керівництва.

Методи впливу на свідомість особистості є дуже важливими у процесі управління. Адже від того, наскільки співробітник усвідомлює свою роль і завдання в організації та колективі, як він бачить своє місце в ньому, наскільки індивідуально значуща для нього професійна діяльність, безпосередньо залежить ефективність роботи та рівень особистісного задоволення.

Завдання керівника полягає у тому, щоб чітко, зрозуміло, конкретно окреслити мету і завдання професійної діяльності співробітника, як частини діяльності організації, принципи роботи колективу, правила та норми професійного спілкування.

Важлива роль в даному процесі належить *переконанню*. Переконання як метод впливу на свідомість є одним з найбільш дієвих. Переконувати мож-

на словами і справами, власною поведінкою і прикладом, прямо і опосередковано, поступово або раптово. Щоб метод переконання досяг своєї мети, необхідна його реалізація на таких рівнях сприймання: інтелектуальному (я знаю); поведінковому (я роблю те, що знаю); емоційному (мені подобається роботи те, що я знаю).

Ефективність методу переконання залежить від ряду таких факторів:

– особиста переконаність керівника;

– доцільність та своєчасність переконання;

– врахування індивідуальних особливостей людини, її значущих цінностей, принципів, ідеалів, життєвих планів;

– фактичне наповнення змісту переконання та його логічна продуманість;

– особистісна зацікавленість керівника у необхідності переконання;

– психолого-педагогічних знань та вмінь, професійного досвіду та майстерності керівника;

– вміння оперативно реагувати на ситуацію, використовувати прямі й опосередковані методи для досягнення мети переконання.

Ефективним методом впливу на свідомість є приклад. В той час, як переконання спрямоване на унаочнення, підкріплює, робить реальним те чи інше переконання, вплив прикладу на поведінку людини підкріплюється психічними закономірностями сприймання інформації, в основі яких лежить механізм наслідування.

Для того, щоб методом прикладу вплинути на свідомість людини, необхідно дотримуватися певних умов. Насамперед приклад повинен бути змістовним, реальним, наочним; має відповідати особистим інтересам людини, яку необхідно переконати; повинен бути максимально наближеним до реальної ситуації; має бути емоційно підкріпленим.

Приклад краще наводити з власного досвіду або досвіду знайомих тієї людини, яку переконуєте. Звичайно, від майстерності й наочності наведення прикладу, безпосередньо залежить його ефективність. Використовуючи такий метод, необхідно враховувати індивідуальні особливості людини, її вік, стать, темперамент, розвиток психічних процесів, досвід, життєві цінності, ідеали та переконання.

За умови ефективного використання методу прикладу, людина порівнює себе з іншими. У цей момент залучаються мотиви бути не гіршим, бути кращим, вміти роботи те, що роблять інші тощо. Таким чином, досвідчений керівник може досягти більш значних результатів у спілкуванні з підлеглими. Керівник повинен бути прикладом для підлеглих, що можливе лише за умови постійної роботи над собою, вдосконалення своїх позитивних якостей, контролю за вчинками і поведінкою.

Методи впливу на свідомість людини досягають своєї мети, якщо вони закріплюються на поведінковому рівні. Вирішенню цього завдання сприяють методи впливу на поведінку. До них належать такі методи як вимога, доручення, інструктаж, контроль тощо.

Вимога регулює трудові стосунки. Вона безпосередньо пов'язана з функціональними обов'язками співробітника. Досвідчений керівник вимагає від підлеглих бездоганного виконання службових функцій, що пов'язане з вимогами до особистісних якостей працівника, які безпосередньо стосуються особливостей службової діяльності. Так, для співробітників ОВС необхідні такі якості як дисциплінованість, пунктуальність, спостережливість, пильність, акуратність, ввічливість, різносторонність знань і вмінь, високий моральний і культурний рівень, фізична розвиненість тощо. Вимога може реалізуватися в різних формах – наказу, вказівки, розпорядження, інструкції, прохання тощо.

Іншим методом впливу на поведінку є доручення. Використання цього методу ґрунтується на впевненості керівника в тому, що підлеглий може виконати ту чи іншу роботу. Досвідчений керівник планує доручення з урахуванням безпосередніх службових обов'язків працівника, його особистісних якостей, вмінь та інтересів. Якщо доручення не входить до функціональних обов'язків співробітника, доречно використовувати методи стимулювання діяльності.

Ефективним методом формування поведінки є інструктаж. За його допомогою досягається розуміння підлеглим мети, принципів і методів діяльності. Шляхом безпосереднього спілкування керівника з підлеглим доводяться до відома вимоги щодо виконання того чи іншого завдання. Під час інструктажу є можливість зворотного зв'язку, з'ясування незрозумілих аспектів завдання тощо. Інструктаж обов'язково відбувається перед важливими службовими завданнями або оперативними дорученнями.

Контроль як метод регулювання поведінки входить до безпосередніх функціональних обов'язків керівника і може реалізовуватися в різних формах. Контроль може бути постійним, періодичним, тимчасовим, рубіжним тощо. Використання контролю досвідченим керівником може здійснюватися в прямій або опосередкованій формах. Форми контролю залежать від таких факторів, як впевненість у діях підлеглого, довіра до нього, службова необхідність, особистісна відповідальність за виконання доручення тощо.

Звичайно, вплив на поведінку людини буде більш ефективним за умови використання методів стимулювання діяльності. До них належать методи заохочення і стягнення. Зазначена група методів досить різноманітна, вона включає організаційно-правові, економічні та психологічні аспекти. Спектр її використання залежить від вмінь і досвіду керівника, його особистісних якостей і уподобань, стилю поведінки, ситуативних вимог.

Для ефективного використання методу заохочення треба дотримуватися таких основних педагогічних вимог: справедливість заохочення; заохочення має реально відповідати заслугам; урахування особистісних якостей особистості; своєчасність та оперативність заохочення; гласність заохочення; дотримання почуття міри; вміло поєднувати моральне і матеріальне заохочення; піклуватися про педагогічну спрямованість заохочення, його

виховний та стимулюючий вплив на особистість; послідовність (використання всіх засобів заохочення) та узгодженість заохочення з думкою колективу співробітників.

Заохочення передбачає формування у підлеглого почуття високої відповідальності, дисципліни, обов'язку, мобілізує його на активну участь у громадському житті.

Сильним мотиваційним, стимулюючим інструментом впливу на особистість є *метод довіри*. Сутність цього методу полягає у дорученні працівнику відповідальних завдань. Це можуть бути різноманітні разові доручення, висунення на керівну посаду в колективі, громадських формуваннях тощо. Довіру можуть виявляти керівник, колектив співробітників, громадські формування та ін. Виправдана довіра дає співробітнику емоційне задоволення, дозволяє відчути значущість своєї особистості.

Керівник повинен пам'ятати, що застосування цього методу визначається знанням індивідуально-психологічних особливостей підлеглого і має бути у кожному випадку продуманим та обґрунтованим. Зазначимо, що довіряючи співробітнику, час від часу необхідно перевіряти та контролювати його дії.

До групи методів стимулювання поведінки належать також і методи стягнення та покарання. Застосування цих методів повинно відповідати ряду педагогічних вимог і передбачати виявлення мотивів обставин та причин вчинку. За умови необхідності застосування до співробітника методів покарання, керівник повинен зважати на основні педагогічні вимоги – покарання має бути відповідним тяжкості вчинку; обґрунтованість та своєчасність покарання; врахування індивідуальних особливостей співробітника; вибір оптимальних форм та методів покарання тощо.

Вимоги до використання методу покарання такі: обґрунтованість та своєчасність; урахування індивідуальних особливостей та усвідомлення провини; виявлення мотивів, обставин, причин та умов порушення; поєднання вимогливості до особистості з повагою до неї; відповідність ступеню кари важкості скоєного вчинку; усвідомленість справедливості покарання як обґрунтованого засобу впливу; урахування громадської думки.

Перед прийняттям рішення про дисциплінарне стягнення керівник повинен бути переконаним, що покарання необхідне, заслужене та справедливе, що співробітник розуміє його необхідність і ступінь своєї вини.

До групи методів виявлення результатів педагогічного впливу належать методи спостереження, бесіди, тестування, анкетування, узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності тощо. Їх використання залежить від психолого-педагогічної підготовленості керівника.

Необхідність використання психолого-педагогічних методів очевидна. Адже за їхньою допомогою формується психологічний клімат в колективі,

максимально враховуються індивідуальні особливості його членів, вивчаються потреби, уподобання, інтереси співробітників, що дає можливість прогнозованого, систематичного і творчого підходу в управлінській діяльності. Такий підхід зумовлює ефективність й мобільність вирішення професійних завдань, створює зацікавленість кожного в діяльності групи, сприяє взаємодопомозі між її членами.

Використання психолого-педагогічних методів управління значною мірою зумовлюється особистістю керівника, стилем його діяльності, знаннями і вміннями, які він має. Реформування системи управління вимагає, щоб керівник поєднував у собі вимогливість і довіру, твердість і гнучкість, цілеспрямованість і оперативність. Результати його діяльності зумовлюються знаннями різних сфер науки – філософії, соціології, психології, педагогіки та вміннями правильно використовувати ці знання у роботі з людьми, застосовувати оптимальні методи і форми управління.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОФІЦЕРА ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК

В.І. Зелений,
начальник військової кафедри
Київського інституту внутрішніх справ

Для більш повного розуміння сутності, опрацювання шляхів формування і розвитку педагогічної культури офіцера важливо знати та враховувати психологічні передумови, внутрішню структуру, без яких неможливо ані виховати, ані розвинути її головні риси. Практика показує, що причиною низької культури у стосунках і поведінці окремих офіцерів є численні психологічні фактори, слабкий розвиток окремих якостей, психічних процесів та властивостей особистості. Не можна недооцінювати соціальну роль педагогічної культури, її зв'язки з розвитком особистості.

У навчально-виховному процесі офіцеру іноді потрібно згадувати ті чи інші факти, події з свого особистого життя, військово-педагогічної діяльності, але будувати на цьому всю навчально-виховну роботу і вважати це проявом педагогічної культури не можна. Відомо, що один і той самий спосіб педагогічного впливу, застосований до різних людей, дає різні результати і викликає різні думки і почуття. Не можна тільки на підставі своїх переживань робити висновки про почуття оточуючих, тим більше вихованців. Педагогічна культура передбачає творчу винахідливість і педагогічну кмітливість офіцера, яка є наслідком сформованих складних інтелектуальних та етичних навичок і вмінь на підставі глибокого знання психолого-педагогічних наук і життєвої педагогічної практики.

Педагогічна культура офіцера як якість конкретної особистості є складним психічним утворенням, визначається сталістю і, разом з цим, гнучкістю. Вона має різноманітний, динамічний характер і є показником становлення і розвитку особистості офіцера, його інтелекту, волі, емоцій, загальної культури та інших властивостей і якостей. Визначальною стороною культури, як і будь-якої якості особистості, є її внутрішній зміст і, в першу чергу, стійкі мотиви, що обумовлюють не тільки спрямованість, але й впливають на широту і стійкість прояву культури в цілому, а отже і педагогічної культури зокрема.

Дослідження виявило, що педагогічна культура безпосередньо пов'язана з вихованими та розвинутими позитивними якостями і рисами психічних процесів, станом та властивостями особистості офіцера і залежить від них. Найбільш суттєвими якостями особистості офіцера є педагогічна спостережливість, визначальні якості мислення і мовлення, педагогічний світогляд, визначальні емоційно-вольові риси характеру і позитивна мотивація, спрямованість особистості.

Аналіз діяльності офіцерів з високим рівнем розвитку педагогічної культури показує, що для них характерний і високий ступінь спостережливості. Типовими для таких командирів є постійність і систематичність у проведенні спостереження за поведінкою і діяльністю підлеглих, вміння за незначними ознаками визначати особливості внутрішнього світу військовослужбовця, його переживання і настрій, вміння побачити і розібратися в індивідуальних особливостях особистості підлеглого, в якостях його розуму, волі, характеру, вміння за зовнішніми проявами поведінки визначити зміни, які відбуваються з особистістю. Офіцери з високим рівнем розвитку спостережливості спроможні з'ясувати причини і мотиви, через які військовослужбовець поводиться саме так і через що у нього виникло позитивне чи негативне ставлення до служби, до своїх обов'язків.

Однак доцільно зауважити, що позитивною психологічною передумовою спостережливість стає при визначених (сприятливих) умовах. Вивчення цього питання засвідчує, що непостійна або поверхова спостережливість може спричинити до помилкових висновків, невірної оцінки змін, що відбуваються з підлеглими. Важливо провадити її у культурних формах. Постійне нагадування, з численними зауваженнями, створює напругу у взаємовідносинах.

Однак навіть із спостережливості високого ступеня розвитку педагогічна культура безпосередньо не витікає. Спостережливість становить єдність сприйняття і мислення. Тому суттєве значення у формуванні і розвитку педагогічної культури мають також деякі якості мислення офіцера. Найбільше значення для розвитку педагогічної культури офіцера мають глибина, швидкість, ясність, точність і гнучкість мислення; вміння швидко аналізувати свою поведінку і поведінку військовослужбовців, їх ставлення до служби, командира, виділяти основні елементи і ознаки в їх поведінці; вміння синтезувати, встановлювати зв'язки, об'єднувати окремі моменти в своїй поведінці і в поведінці підлеглих, в їх ставленні до оточуючих людей; вміння порівнювати окремі моменти в поведінці військовослужбовця; встановлювати тотожність і різновиди в кожній педагогічній ситуації; вміння абстрагуватися від випадкового в поведінці підлеглого або узагальнювати, об'єднувати факти, моменти в його поведінці по відношенню до службової діяльності; вміння робити правильні висновки з своєї поведінки і давати об'єктивну оцінку поведінці підлеглих.

Культурний вплив офіцера ґрунтується на розумінні психології підлеглих, конкретної обстановки, в якій він вирішує складні педагогічні завдання. Глибоке, усвідомлене розуміння офіцером цих завдань, оточення, методів і прийомів виховного впливу і потребує прояву педагогічної культури. Тому культурний вплив командира, вихователя на підлеглих є поміркованою формою виховного впливу. У високо розвинутій педагогічній культурі представлені в єдності розуміння виховного впливу і безпосередність в спілкуванні офіцера з підлеглими. Однак слід мати на увазі, що іноді офіцеру необхідно проявляти кмітливість і своєрідну педагогічну інтуїцію. Психологія не тільки не заперечує, а навпаки, підкреслює роль творчої інтуїції в діяльності офіцера. З позиції наукової психолого-педагогічної думки педагогічна інтуїція є

продуктом накопичених і реконструйованих знань, великого педагогічного досвіду, напруженої творчої діяльності інтелекту і загальної культури офіцера. В цьому плані вона і має деяке значення для педагогічної культури.

В єдності з мисленням виступає мова офіцера. Так, як і педагогічна спостережливість і мислення, мова є однією з важливих психологічних передумов педагогічної культури. За допомогою слова командири і вихователі здійснюють свою функціональну діяльність: керують підлеглими, навчають і виховують їх. Залежно від змісту, виразності і форми мови офіцер здійснює вплив на почуття, волю, свідомість військовослужбовців.

Для офіцерів з високим рівнем розвитку педагогічної культури характерна висока культура мовлення, змістовність і гармонійність. І, навпаки, для більшості командирів і вихователів з низьким рівнем розвитку педагогічної культури притаманні як змістовна, так і якісна мовленнєва недостатність: невміння точно висловити свої думки, слабкий словниковий запас і відсутність необхідної аргументації в доведенні, переконанні, низька культура мови. У таких офіцерів часто мова забруднена грубими словами, вульгарними висловлюваннями. Все це призводить до порушення вимог педагогічної культури, негативно впливає на вирішення навчально-виховних завдань.

Психологічну передумову розвитку педагогічної культури визначає ставлення офіцера до слова – дотримання обіцянки, відповідальність за свої висловлювання, педагогічно виправдане співвідношення висловлень і вчинків.

Дуже важливе значення в розвитку педагогічної культури офіцера має емоційно-виразна мова. У зв'язку з цим велику роль відіграє тон спілкування командира, вихователя з підлеглими, що має характеризуватися простотою, безпосередністю, правдивістю, природністю і повинен свідчити про довіру та повагу до особистої гідності людини. Недотримання цих вимог призводить до грубості, нерівності та невпевненості у спілкуванні, до повчального тону, зверхності і моралізування, тобто до невідповідності вимогам педагогічної культури.

Не менш важливе значення в розвитку педагогічної культури офіцера займає, так звана, паралінгвістична мова: поза, жести, погляди, які можуть виражати повагу, підтримку, і, навпаки, надмірність, відсутність поваги до підлеглих та, безумовно, впливати на встановлення з ними ділового і емоційного контакту.

Однією з мовних передумов розвитку педагогічної культури офіцера-педагога є також вміле використання ним психологічних пауз. В психологічній паузі відображаються не тільки комунікативна і пізнавальна функції мови, але й витримка педагога під час спілкування. В цьому плані вона має пряме відношення до педагогічної культури.

Однією з важливих психологічних передумов педагогічної культури, що виступає в тісному зв'язку з мисленням і мовою, є педагогічна уява офіцера. Особливо велике значення у формуванні і розвитку педагогічної культури мають такі якості відображення і творчої уяви офіцера як вміння уявити внутрішній світ, психічний стан підлеглих; вміння правильно і чітко визначити можливі фактори, що впливають на поведінку військовослужбовця і на його ставлення до навколишньої дійсності, вміння уявити найважливіші варіанти ймовірної поведінки підлеглих в тій чи інший ситуації, під впливом того чи іншого засобу, фактору (слово, дії, прийоми); уміння уявити і спланувати головні заходи, свої дії щодо виховання і перевиховання підлеглих. При цьому суттєву роль має широта, змістовність і реальність педагогічної уяви офіцера.

Однією з основних педагогічних передумов формування і розвитку педагогічної культури офіцера є емоційно-вольові риси характеру. Враховуючи велику роль високо розвинутих почуттів офіцера і його вольових якостей характеру, в психологічних підґрунтях педагогічної культури, це питання потребує більшої уваги.

З усіх людських почуттів, у цьому випадку, доречно виділити моральні почуття, які є найважливішим засобом спілкування і регулятором соціальної поведінки людей. В характеристиці психологічного підґрунтя культури головне місце займають такі моральні почуття, як почуття гуманізму, товариства і дружби; повага до гідності особистості підлеглого, піклування про потреби військовослужбовців, вимогливість і доброзичливість до них, почуття честі, совісті та гідності.

В службовій діяльності, в житті офіцера мають велике значення і багато інших високих почуттів, наприклад, інтелектуальні (почуття впевненості, почуття нового тощо) і естетичні (відчуття прекрасного, жахливого, комічного і трагічного). Прояв цих почуттів щодо педагогічної культури під час спілкування з підлеглими виявляється в педагогічно вірному поєднанні безпосередності їх вираження і вмінні офіцера володіти своїми почуттями. Недостатнє володіння своїми почуттями, безконтрольність над ними веде до порушення вимог педагогічної культури. Так само їх порушення викликає недотримання міри у висловленні почуттів або надмірну сухість і неупередженість поведінки, яка перешкоджає емоційному контакту офіцера зі своїми підлеглими. Безтактність, грубість якраз і пояснюються нестачею культури почуттів, слабким ступенем емоційного розвитку офіцера.

На наш погляд, варто мати на увазі, що кожне із зазначених почуттів стає психологічною основою педагогічної культури за умови дотримання педагогічної цілеспрямованості. Так, уважне і дбайливе ставлення до підлеглого є невід'ємною і дуже важливою основою педагогічної культури, але за незмінної умови, що офіцер це робить щиро, від душі, не знищує самостійності підлеглого і не призводить до того, що командир підміняє своєю допомогою його активність у навчально-виховному процесі. У таких випадках якраз і треба пам'ятати про дотримання "почуття міри".

Важливими елементами в психологічному змісті педагогічної культури, як стверджують більшість педагогів та психологів, слід вважати вольові риси характеру офіцера. Із багатьох вольових якостей командира, вихователя особливе значення в розвитку педагогічної культури мають цілеспрямованість, самовладання, витримка, врівноваженість та самоконтроль над своїми діями.

Цілеспрямованість, як домінуюча вольова властивість особистості офіцера, нерозривно пов'язана з його поглядами і переконаннями, передбачає розуміння завдань і впевненість у правильності дій. Емоційна характеристика цілеспрямованості часто виражається у бадьорому, піднесеному настрої, у вмінні підтримувати діяльний робочий стан під час вирішення складних військово-педагогічних, службових питань тощо.

Педагогічна культура офіцера у спілкуванні з підлеглими характеризується цілеспрямованістю в готовності та бажанні систематично домагатися вирішення кожної задачі. Цьому повинні бути підпорядковані способи і форми культурного спілкування командира з підлеглими. Цілеспрямованість необхідна і для того, щоб розуміти і вирішувати завдання розвитку в собі педагогічної культури, перетворення її на сталу моральну звичку, рису характеру. Без цілеспрямованої роботи над вдосконаленням і розвитком педагогічної культури в собі не можливо формувати і розвивати її у підлеглих.

До основних вольових передумов формування і розвитку педагогічної культури належать самовладання, врівноваженість командира як вихователя. Офіцери з високим рівнем розвитку педагогічної культури – це люди великого самовладання та витримки. Самовладання виражається у вмінні володіти собою, протистояти спонуканням, думкам, почуттям, які заважають виконувати завдання, зберігати самоконтроль у непередбачених та складних ситуаціях, вмінні втримуватись від зайвих дій і вчинків.

Однією з причин невміння стримуватися є підвищена нервова збудливість офіцера. Нервові, легко збуджувані люди частіше нестримані, не опановують себе і бувають некультурними та грубими. Але відсутність самовладання не можна розглядати тільки як прояв нервової збудливості. Це наслідок виховання і самовиховання людини. Відповідно до того, як вдосконалюється психіка особистості, людина набуває і навички опанувати себе, керувати своєю поведінкою та настроєм.

Вивчення психологічних основ педагогічної культури показує, що врівноваженість набуває значення однієї з психологічних передумов культури за визначених умов, а саме: при педагогічній обґрунтованості її проявів у будь-яких ситуаціях і, особливо, при практичному вирішенні складних випадків виховання, у вирішенні складних завдань навчально-бойової діяльності; гармонійного поєднання емоційно-вольових якостей витримки, самовладання і безпосередності у стосунках з підлеглими.

У природно-науковому обґрунтуванні питання про врівноваженість та неврівноваженість поведінки людини велике значення мають сучасні поняття і уявлення про темперамент та його нервову основу, як про тип вищої нервової діяльності, сили, рухомості і врівноваженості нервових процесів. Фізіологічна характеристика головних якостей нервової системи, яка надана І.П. Павловим, показує, що перевага процесів збудження над гальмуванням або їх рівновага накладає відбиток на поведінку людини і на процес її спілкування. Від якостей типу вищої нервової діяльності багато в чому залежить виразність мовленнєвого спілкуван-

ня, емоційності, комунікативності офіцера. Деякі природжені особливості нервової системи можуть призводити до неврівноваженості. Жвавий офіцер, що швидко реагує на різні зовнішні подразники, більш схильний до раптових спалахів гніву, ніж врівноважений, неспішний. Все це має суттєве значення у визначенні темпераменту як одної з психологічних передумов педагогічної культури.

Але питання про те, чи будуть розвиватися неврівноваженість або запальність навіть з негативними задатками, чи стануть нервові процеси "керованими", залежить від умов виховання, від усвідомленого формування особистості, самовиховання людини. Ось чому питання про значення темпераменту для розвитку педагогічної культури не слід розуміти спрощено. Темперамент є опосередкованим проявом в системі педагогічно осмисленого ставлення офіцера до своєї військово-педагогічної діяльності, підлеглих і оточуючих. Риси темпераменту багаторазово переломлюються через ці відносини, вони опосередковуються емоційно-вольовими рисами характеру і етичними звичками у ставленні командира, вихователя до підлеглих. Тому педагогічна оцінка темпераменту щодо обговорюваного питання може бути надана тільки при обліку комплексу інших більш складних якостей особистості і всієї духовної сутності людини.

Дослідження вітчизняних психологів показують, що на практиці психічні стани врівноваженості і неврівноваженості існують у однієї й тієї ж людини, але в кожному випадку в різних співвідношеннях і нерівною мірою; у одних педагогів вони виникають легше і частіше, у інших – навпаки. При цьому слід розрізняти неврівноваженість:

по-перше, як яскраво виражену емоційно-вольову несталість, як невміння офіцера володіти собою, коли вона проявляється в педагогічно невиправданих різких і грубих висловлюваннях, зауваженнях, лайці, що ображає гідність. В цих випадках неврівноваженість може виявитися у таких негативних рисах характеру офіцера, як роздратованість і запальність при звертанні до підлеглих і за своєю суттю не відповідає вимогам культурного спілкування. Крім того, роздратованість і запальність командира часто викликає відповідну реакцію з боку підлеглих, що виражається також у безкультурній формі;

по-друге, неврівноваженість може бути і з іншим психологічним змістом та з іншою педагогічною спрямованістю. Вона може проявитися як турбота командира і вихователя за поведінку та службу своїх підлеглих, що виражається в емоційності висловлювань, коли офіцер засуджує негативні вчинки підлеглих, які порушують військову дисципліну і ускладнюють успішне вирішення навчальних і службово-бойових завдань. Командир і вихователь не можуть байдуже ставитись до вчинків підлеглих, до вульгарності та інших крайніх аморальних явищ, які допускаються деякими педагогічно і соціально запущеними молодими людьми, що приходять на службу у внутрішні війська.

Зазначимо, що педагогічна культура не є синонімом спокійної ввічливості офіцера. Культура означає спроможність вихователя не тільки уникнути конфліктів з підлеглими, але й, якщо це потрібно, піти на цей конфлікт, правильно вирішити будь-яке протиріччя, висловити своє відношення до

того, що відбувається, свідомо і з бажанням впливати на порушників. Педагог не повинен виступати, як безпринципний ментор, що рівним голосом декламує повчання на адресу підлеглого. Важливо, щоб ця турбота, реакція на успіхи та невдачі, хвилювання офіцера поєднувались з вимогливістю і дбайливістю у стосунках з людьми, із здійсненням самоконтролю за формами звертання до підлеглих, щоб така неврівноваженість не приймала антипедагогічний характер.

У невід'ємному зв'язку з самовладанням і врівноваженістю виступає самоконтроль та самокорекція. Самоконтроль як один з психологічних факторів педагогічної культури проявляється у всій діяльності офіцера і є найбільш яскравим проявом вольового характеру. Разом з самоаналізом і самооцінкою, самоконтроль сприяє розвитку терпіння і витримки у взаємовідносинах офіцера з начальниками та підлеглими. Від вміння командира і вихователя контролювати свої дії, вчинки та висловлювання залежить рівень розвитку педагогічної культури, його прояви у спілкуванні з людьми. Практика показує, що офіцери, які намагаються виховати вольові риси характеру, постійно аналізують свою діяльність, поведінку, взаємовідносини з людьми, а деякі офіцери складають спеціальні програми з самовиховання.

Становлення і прояв будь-якої якості не може існувати поза контекстом цілісної особистості офіцера, системою мотивів його поведінки, його відношення до дійсності, хвилювань та переконань. Саме розвиток мотивації, загальної спрямованості, зацікавленості, спрямування і хвилювання визначає весь етично-психологічний аспект та поведінку людини. Тому важливою психологічною основою формування і розвитку педагогічної культури офіцера внутрішніх військ виступає військово-професійна спрямованість. Вивчення психологічних передумов культури показує, що стійка професійна спрямованість офіцера знаходить свій вираз в тій меті, яку ставлять перед собою командири і вихователі щодо оволодіння військово-педагогічною майстерністю, в усвідомленні ними відповідальності за свою поведінку, виховну діяльність і виконання військового обов'язку. В спрямованості синтетично виражені потреби, інтереси, схильності, ідеали і світогляд офіцера, тобто всі ті спонукальні сили, мотиви, якими він керується у своїй практичній діяльності.

Підвалинами формування і розвитку педагогічної культури є світогляд офіцера, система його особистих поглядів та переконань на оточуючий світ, на свою професію, на ставлення до людей. Світогляд виступає не тільки головною спонукальною силою, найскладнішим мотивом, але від нього залежать і характер потреб людини, і утримання інтересу, схильностей, ідеалів, тобто всі інші мотиви. Відомо, що в підґрунті світогляду є ідейна переконливість. Чим вище ідейний рівень розвитку офіцера, тим ясніше він усвідомлює значення своєї військово-педагогічної праці, тим глибше він аналізує свою діяльність, свою поведінку і ставлення до людей, проявляє цілеспрямованість у вихованні і розвитку необхідних якостей.

Вивчення діяльності командирів і вихователів, справжніх майстрів навчання і виховання, показує, що це офіцери, які по-справжньому полюбили свою профе-

сію, усвідомивши своє місце у внутрішніх військах і всю відповідальність, що покладена на них у навчанні і вихованні підлеглих, глибоко впевненні у необхідності та важливості своєї праці. Такі офіцери користуються великим авторитетом, досягають високих і сталих результатів в навчанні і дисципліні.

Вивчення мотивів вступу курсантів до військових навчальних закладів, аналіз практичної діяльності офіцерів, показує, що усвідомлений, глибоко продуманий вибір професії робить вирішальний вплив на формування і розвиток необхідних для даного виду діяльності якостей, на поведінку командира, вихователя. Спостереження показують, що іноді такі прояви пояснюються помилковим вибором професії військового педагога. У такого офіцера відсутня внутрішня установка на оволодіння цим видом діяльності, а невдоволеність професією викликає опір, що часто виливається у постійну незадоволеність, у безкультурні форми поведінки.

Культура, як професійно-педагогічне утворення, в свою внутрішню структуру включає специфічні психолого-педагогічні і етичні знання про сутність та норми культурної поведінки, чисельні складні інтелектуальні навички і вміння, що є обов'язковими компонентами успішної діяльності офіцера. Залежно від їх наявності і рівня розвитку ми говоримо про культурну або некультурну поведінку командира, вихователя.

Під час розгляду психологічних передумов педагогічної культури вже вказувалось, що всі вони безпосередньо пов'язані з наявністю визначених знань, з проявом необхідних навичок і вмінь. Те ж саме ми спостерігаємо і при розгляді основних рис педагогічної культури, кожна з яких є комплексом складних інтелектуальних навичок і вмінь. Так, дуже важливою рисою педагогічної культури є вимогливість, що висувається без грубощів і приниження особистої гідності людини. У цій рисі повинні бути втілені вміння поєднувати вимогливість з піклуванням про підлеглих, з повагою до їх особистості; вміння вимагати справедливо і розумно; вміння вимагати постійно і т. ін. Деякі з рис виділені нами навмисно через вміння, адже цим краще висвітлюється їх сутність.

Слід зазначити, що у всьому цьому виступає дуже важливе і складне інтелектуальне вміння – вміння дотримуватись оптимальної межі вказаних відносин, вміння відчувати та знаходити єдиний вірний метод педагогічного впливу, бути вимогливими, суворими, уважними та чуйними. Відсутність у офіцера таких навичок та вмінь або їх слабкий рівень розвитку неминуче призводить до голого адміністрування або до панібратства, що не відповідає вимогам педагогічної культури, не сприяє її розвитку та, в підсумку, послаблює процес впливу на підлеглих, призводить до невиконання виховних завдань.

Як відомо, педагогічна культура є одним з компонентів педагогічної майстерності офіцера. Формування і розвиток її залежить від високої військово-педагогічної і методичної підготовки, загальної освіченості офіцера. Зразкове знання командиром і вихователем своєї професії, його високий науковий і методичний рівень підготовки є необхідною умовою успіху службової діяльності і одночасно однією з важливих передумов формування педагогічної культури.

Аналіз діяльності офіцерів показує, що підлеглі ставляться з великою повагою до тих, котрі досконало володіють своєю спеціальністю і вміло передають свої знання та життєвий досвід, культурно будують взаємовідносини. На заняттях та заходах, які проводить такий офіцер, більшість військовослужбовців виявляють дисциплінованість та повагу до того, що він говорить та робить. За таких умов у стосунках офіцера з підлеглим встановлюється ділова атмосфера, взаємоповага, тісний діловий контакт, який виключає конфліктні ситуації.

Висока спеціальна та методична підготовка офіцера є доброю передумовою для встановлення педагогічно виправданих стосунків з підлеглими, допомагає уникати багатьох труднощів у навчанні та управлінні ними. Однак дослідження показує, що висока науково-методична підготовка командира, вихователя не завжди відповідає високому рівню розвитку педагогічної культури. Співвідношення між військовою та методичною підготовкою офіцера і його педагогічною культурою є у деяких випадках дуже складним і суперечливим.

Важливою передумовою розвитку педагогічної культури є творче ставлення офіцера до своєї службово-бойової та військово-педагогічної діяльності, накопичення та розуміння цінного досвіду навчання. Велике значення має при цьому вироблення звички критично розуміти та оцінювати цей досвід, різні випадки і факти з практики навчально-виховної роботи, вилучати з цього необхідні висновки для подальшої роботи і, таким чином, вдосконалювати свій військовий та педагогічний труд, долати помічені недоліки.

Таким чином, педагогічна культура офіцера обумовлена низкою соціальних основ, психологічних і педагогічних передумов, які необхідно знати та враховувати у роботі з офіцерським складом. Цілісність і єдність спеціальної, педагогічної та психологічної підготовки офіцера є важливою умовою для виховання у нього високорозвиненої педагогічної культури.

Література:

1. Барабанщиков А.В., Давыдов В.П., Феденко Н.Ф. Основы военной психологии и педагогики. – М.: Воениздат, 1988.
2. Барабанщиков А.В., Муцинов С.С. Педагогическая культура офицера. – М.: Воениздат, 1985.
3. Варваров В.И., Вдовюк В.И., Давыдов В.П. Психология и педагогика высшей военной школы. – М.: Воениздат, 1989.

З М І С Т

Розділ І. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Льовочкін В.А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України 3

Терещук О.В. Формування професійного світогляду працівника органів внутрішніх справ у процесі навчання 13

Штанько О.Ф. Історико-правовий огляд створення слідчого апарату в органах внутрішніх справ України 18

Беца О. В. До питання про створення служби пробації в Україні 34

Музика А.А., Горбата О.І. Про класифікацію злочинів 42

Сергеєв І.С. Актуальні проблеми взаємозв'язку та розмежування матеріальних і процесуальних норм у кримінально-виконавчому праві 50

Богатирьов І.Г. Порядок та організація виконання покарань у виді виправних робіт 54

Осауленко О.І. Диференціація та індивідуалізація виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі 59

Галай А.О. Проблема підбору персоналу пенітенціарних установ 65

Лукашевич С.Ю. Запобігання злочинності засуджених у місцях позбавлення волі 72

Середницький В.М. Термінологія та оціночні поняття в тексті Виправно-трудового кодексу України 80

Стаднік В.В. Філософсько-правові засади розбудови системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх 86

Рева О.М., Радов Д.Г., Медведенко О.М. Процедура та алгоритми побудови функції корисності термінів покарання для дослідження особливостей внутрішнього переконання суддів у справедливості вироку 93

Калюжний Р.А., Гавловський В.Д., Цимбалюк В.С. Проблеми боротьби з порушеннями права інтелектуальної власності в Україні 104

Тростюк З.А. Дефініції у понятійному апараті особливої частини Кримінального кодексу України 111

Болотіна Н.Б. Пацієнт як суб'єкт медичних правовідносин у сфері охорони здоров'я 119

Іващенко В.О. Характеристика нелегальної міграції як злочину міжнародного характеру 128

Щегель Н.І. Кримінальне переслідування за законодавством зарубіжних держав 136

Басай В.Д. Предмет і система криміналістики, ордистики та ордистичного регламенту, їх місце у системі юридичних наук 145

Горох О.П. Щодо покарання за новим Кримінальним кодексом України 155

Гороховська О.В. Про призначення покарання за вбивство через необережність 161

Багіров С.Р. Причинний зв'язок у кримінальному праві: огляд стану проблеми 166

Котляр В.Ю., Котляр Ю.В. Нетрадиційні форми середнього значення в кримінологічних дослідженнях 172
Ціркаль В.В. Огляд місця події у справах про порушення правил охорони праці з участю спеціалістів 180
Удалова Л.Д. Деякі особливості допиту осіб з дефектами психіки 187
Смоков С.М. Процесуальні рішення і їх залежність від внутрішнього переконання слідчого 191
Пікуля Т.О. Роль міліції щодо поліпшення правопорядку в Україні 196
Шульга М.П. Атестація працівників органів внутрішніх справ: окремі проблеми правового регулювання 203
Мороз Г.Б., Багро О.В. Проблеми розробки і використання програмного забезпечення інформаційних систем правоохоронних органів 208
Кінащук Л.Л. Особливості входження України до міжнародного страхового ринку 215
Берназ В.Д., Філюшин В.А. Навідні запитання у діяльності з розкриття та розслідування злочинів 219
Мірошніченко М.І. Політико-правова доктрина поділу влад і співвідношення понять "поділ влад" і "розподіл влади" у теорії і практиці сучасного українського конституціоналізму 224
Таран Ю. М. , Баркова О. М. Організаційно-правові питання боротьби з контрабандою наркотиків 234
Панасюк М. Б. Соціологія девіантної поведінки про злочинність та превентивні методи 240

Розділ II. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ТА ОРГАНІВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Кривуша В.І., Яковенко С.І., Пампура І.І. Особливості формування професійної готовності курсантів до ефективної діяльності в психологічно напружених та екстремальних ситуаціях 262
Медведєв В.С. Вітчизняна юридична психологія: віхи становлення 271
Мороз Л.І. Психологічне забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах МВС України 277
Кобильченко В.В. Криза перехідного періоду як важлива психолого-педагогічна проблема 284
Шадрін Є.В. Психологічне супроводження курсантів у вищих навчальних закладах МВС України 289
Шевченко О.М. Професійна захищеність практичних психологів органів внутрішніх справ України 293
Тимошенко Ю.П. Формування психологічної готовності до експертно-криміналістичної діяльності в системі МВС України 301
Кушнарьов С.В. Психолого-педагогічне вивчення засудженого похилого віку в умовах позбавлення волі 308
Малхазов О.Р. Біомеханічні та психофізіологічні константи в управлінні руховою діяльністю 314

Слюсар І.М. Сучасні методи оцінювання посттравматичних стресових розладів 322
Пашковська Т.А. Феномен нещирості 328
Христюк О.С. Особливості психологічних реакцій працівників ОВС в екстремальних ситуаціях 335
Цільмак О.М. Захисна реакція і мотивація при психологічних дослідженнях (за даними методики ММРІ – 2) 341
Майдіков Ю.Л. Відображення основних властивостей нервової системи у характері реагування апарату кровообігу в умовах переробки інформації різного ступеня складності 348
Кучера А.В. Кримінально-психологічний аналіз убивств на сімейно-побутовому ґрунті 354
Тімченко О.В. Деякі підходи щодо паспортизації специфіки поводження особистості в ризиконебезпечних ситуаціях 361
Сулицький В.В. Основи психологічного втручання після суїцидальної спроби засудженого 367
Супрун М.О. З історії класифікації засуджених-підлітків із особливостями розумового розвитку 375

Розділ III. ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРСОНАЛУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Скиртач Г.Є. Самоідентифікація української нації як чинник духовного та інтелектуального збагачення суспільства 384
Дзюба В.М. Патріотизм як основна цінність національного характеру і як феномен філософії, психології та педагогіки 392
Клімов М.В. Теоретичні засади побудови моделей персоналу пенітенціарних установ 402
Тростюк І.М. Актуальні проблеми розвитку юридичної педагогіки 410
Потелло Н.Я., Кириченко Н.М. Проблеми гуманізації навчання у світлі реформування національної системи освіти 419
Пометун О.І., Гупан Н.М. Методика проведення оцінювальної дискусії із студентами у вищих навчальних закладах 428
Боярко Г.В. Взаємозв'язок аудиторних занять та позааудиторної роботи при вивченні іноземної мови у вищих закладах освіти МВС України 432
Закорко І.П., Журавель О.В., Скирта Р.І., Волянський В.Г. Урахування індивідуальних особливостей моторики курсантів на заняттях зі спеціальної фізичної підготовки 440
Гороховська Т.В. Реалізація загальнодидактичних підходів до організації самостійної роботи курсантів на заняттях з ділової української мови 445
Кушнірова Т.В. Принципи та методи роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ 451
Зелений В.І. Психолого-педагогічні передумови вдосконалення педагогічної культури офіцера внутрішніх військ 460

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Щорічний бюлетень
Київського інституту внутрішніх справ

Редактори:
Г.П. Проценко
(І розділ)
А.В. Малий
(ІІ та ІІІ розділи)
Коректор
В.В. Матвієнко

Гарнітура Таймс. Формат 60х84/16.
Підписано до друку 29 квітня 2002 р. Наклад 400.
Папір офсетний. Ум.-др. арк. 30,6. Безкоштовно.

Надруковано в "МП Леся".
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК №892 від 08.04.2002

«МП Леся»
Київ-146, а/с 225/7
Тел./факс: 241-77-75, 477-61-97
E-mail: lesya@ukrpost.net

Відділ організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності
Київського інституту внутрішніх справ 253121, Київ, вул. Колекторна, 4.
Тел.: 561-18-21